

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
МІЖНАРОДНОГО
ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія:
ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 69

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

Відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 24 вересня 2020 р. № 1188 Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція» було включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») за спеціальностями 081. Право, 293. Міжнародне право.

Серію засновано у 2010 р.

Засновник – Міжнародний гуманітарний університет

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Міжнародного гуманітарного університету
протокол № 8 від 18.04.2024 р.

Видавничча рада:

С. В. Ківалов, акад. АПН і НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. – голова ради; **С. А. Андронаті**, акад. НАН України; **О. М. Головченко**, д-р екон. наук, проф.; **М. З. Згуровський**, акад. НАН України, д-р техн. наук, проф.; **М. П. Коваленко**, д-р фіз.-мат. наук, проф.; **В. А. Кухаренко**, д-р філол. наук, проф.; **Я. В. Лупій**, народний артист України; **Г. П. Пекліна**, д-р мед. наук, проф.

Головний редактор – д-р юрид. наук, проф. **Т. О. Губанова**

Голова редакційної ради – д-р юрид. наук, проф., член-кореспондент НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України **А. Ф. Крижановський**

Редакційна колегія серії «Юриспруденція»:

С. С. Андрейченко, д-р юрид. наук, доц.; **Х. Н. Бехруз**, д-р юрид. наук, проф.; **К. В. Громовенко**, д-р юрид. наук, проф.; **Л. В. Діденко**, д-р юрид. наук, доц.; **О. С. Кізлова**, д-р юрид. наук, проф.; **Н. М. Крестовська**, д-р юрид. наук, проф.; **Д. Г. Манько**, д-р юрид. наук, доц.; **Я. В. Петруненко**, д-р юрид. наук, проф.; **В. П. Пилипенко**, д-р юрид. наук; **О. О. Подобний**, д-р юрид. наук, проф.; **А. М. Тимчишин**, д-р юрид. наук, доц.; **Я. О. Тицька**, канд. юрид. наук, доц.; **Є. М. Цибуленко**, проф. (Естонія).

Партнер журналу
Фінансово-правовий коледж

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Повне або часткове передрукування матеріалів, виданих у збірнику «Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету», допускається лише з письмового дозволу редакції.

У разі передрукування матеріалів посилання на «Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету» обов'язкове.

Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1551 від 09.05.2024 року

Адреса редакції:
Міжнародний гуманітарний університет
вул. Фонтанська дорога 33, каб. 402, м. Одеса, 65009, Україна.
Телефон: +38 099 269 70 67, www.vestnik-pravo.mgu.od.ua

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

*Алієв Р. В.,**кандидат юридичних наук, доцент
Національного університету оборони України;
начальник науково-дослідної лабораторії
науково-дослідного відділу
Інституту стратегічних комунікацій**Полтораков О. Ю.,**кандидат політичних наук, старший дослідник
Національного університету оборони України;
науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
науково-дослідного відділу
Інституту стратегічних комунікацій*

«СТРАТЕГІЧНА ПРАВОВА КУЛЬТУРА»: ВІД КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ДО ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЇ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню «стратегічної культури», яке здійснюється в рамках конструктивістського напрямку суспільствознавчих досліджень в якості перспективного інструменту для філософсько-правового осмислення безпекової політики сучасних національних держав. Аргументується, що «стратегічна культура» виступає як єдиним стратегічним базисом, що визначає характер і напрями розвитку національних цінностей, визначає цілі та основні напрями державної політики у сфері національної безпеки України, так і критично значущим «зовнішнім контуром», в рамках якого приймаються важливі державні рішення та реалізуються значущі національні стратегії. Особливо артикулюється, що «стратегічна культура» в цьому сенсі дуже тісно корелюється із «правовою культурою» - як співставним суспільно-нормативним базисом збереження національної ідентичності та забезпечення національно-державного розвитку.

За результатами попереднього критичного аналізу сучасних досліджень засвідчується: з одного боку достатньо значна увага науковців до соціокультурних (ціннісних і т.п.) аспектів державної діяльності, але з іншого – брак науково-пошукової до досліджень доктринального (суто політико-правового) характеру, що здійснюються на перетині проблематик «стратегічної культури» та «правової культури», зокрема в практично-прикладному фокусі розгляду її головної та ключової засади – відповідальності за наслідки прийнятого рішення, що полягає у гарантуванні реалізації національних інтересів, які складають основу забезпечення національної безпеки України.

Акцентуалізується, що на перетині концептів «стратегічної культури» та «правової культури» лежить явище/феномен, який пропонується визначити в термінах «стратегічної правової культури». Пропонований концепт «стратегічної правової культури», в свою чергу, потребує подальших досліджень: як теоретичного, так і практичного характеру: як теоретичної (ре)концептуалізації (в аксіологічних термінах суспільствознавчого/правового конструктивізму), так і подальшої практичної операціоналізації (в праксіологічних термінах «відповідальності»).

Для належного забезпечення функціонування системи правового забезпечення національної безпеки України пропонується: (1) враховуючи організаційні чинники сис-

теми правового забезпечення національної безпеки, підвищити якість підготовки необхідних фахівців для органів законодавчої влади, правосуддя та правоохоронних органів, у тому числі у військовій сфері, шляхом розробки та впровадження в освітню діяльність профільних ВВНЗ загальних курсів із «стратегічної культури» та спеціальних (факультативних) курсів із «стратегічної правової культури»; (2) на інституційному рівні системи правового забезпечення національної безпеки України запровадити ефективний політико-правовий механізм притягнення стратегічного співтовариства до юридичної відповідальності за неналежну підготовку та негативні наслідки прийняття принципово важливих воєнно-правових рішень, який відповідає загальним нормам та принципам «стратегічної правової культури» України.

Ключові слова: стратегічна культура, правова культура, «стратегічна правова культура», державне управління, національна безпека, національні інтереси, правова відповідальність, сектор безпеки, Сили безпеки й оборони, стратегічні комунікації.

Постановка проблеми. Загальний розвиток сучасної держави, в т.ч. в її суто правовому вимірі, багато в чому аксіологічно (ціннісно) задається певною «стратегічною культурою», яка тісно корелюється із «національною ідеєю» та ґрунтується на базових «національних цінностях», в т.ч. політико-правового [5] та суто правового характеру [7]. Так, зокрема, в контексті тлумачення принципу «верховенства права» Конституційний Суд України артикулював, «що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України» [4].

Відповідні «національні цінності», які виступають підґрунтям «стратегічної культури», в свою чергу, відображають загальне ставлення та традиційні підходи відповідного суспільства (етнос, нації, держави) та його політико-правового істеб-

лішменту щодо таких принципових питань як цінність/гідність людського життя, загальна специфіка суспільних інститутів (сім'ї, школи, армії і т.п.) тощо [11, с. 126]. Окреме місце займає ставлення державно-політичних (владних) еліт до норм та принципів міжнародного права [Пор. 15], а передусім законів та звичаїв війни (т.зв. «права війни») [19] та міжнародного гуманітарного права. (В цьому сенсі сучасне українсько-російське збройне протистояння є в т.ч. протистоянням як «геостратегічних наративів» [Див. 9], так і «стратегічних культур» [6; 20].)

Це, в свою чергу актуалізує необхідність більшого залучення конструктивістського підходу (який вже відносно давно закріпився у суспільствознавчих дослідженнях [8; 16]) до дослідження значущих державно-правових питань теоретичного характеру (до яких тяжіє проблематика «стратегічної культури») та політико-правових завдань практичного характеру (до яких тяжіє проблематика «правової культури»).

Стан дослідження свідчить з одного боку – про достатню значну увагу науковців до соціокультурних (ціннісних і т.п.) аспектів державно-правової діяльності [5; 7], але з іншого – відчувається брак науково-пошукової уваги до тематики доктринального (суто політико-правового) характеру, що здійснюються на перетині проблематик «стратегічної культури» [11; 16; 19–21] та «правової культури» [7], зокрема в практично-прикладному фокусі розгляду її головної та ключової засади – відповідальності за наслідки прийнятого рішення, що полягає у гарантуванні реалізації національних інтересів, які складають основу забезпечення національної безпеки України.

Метою статті є попередні: (1) політико-правова концептуалізація природи виникнення, трансформації та взаємодії «стратегічної культури» і «правової культури» як єдиного цілого, та (2) нормативно-правова операціоналізація цього явища/феномену, в фокусі (3) визначення його інституційно-правового впливу («інститут відповідальності» [2]) (на конкретні напрями реалізації державної політики) в якості специфічного «інструменту тиску» на систему прийняття політико-правових рішень щодо питань національної безпеки.

Виклад основного матеріалу

1. «Стратегічна культура»: політико-правова концептуалізація

Базована на відповідних суспільних цінностях та колективних уявленнях, «стратегічна культура» визначає принципові засади відносин між державною/владною та народом/суспільством, зокрема загальну парадигму цивільно-військових відносин [21], а також відносини держави із воєнно-політичними союзниками та міжнародними партнерами [11; 16]. Окреме значуще місце займають питання суспільно-правового плану – пов'язані із «національною ідеєю» усталені колективні уявлення, в т.ч. суб'єктивного, стереотипізуючого, емоційного тощо характеру. Ці бачення та уявлення неявно (в т.ч. в термінах суспільної підтримки, розуміння/толерування чи, принаймні, виправдання), але значуще (інколи навіть критично) впливають на артикуляцію державним істеблшментом загальних «національних проєктів», в т.ч. політико-правового характеру (на кшталт інтеграції в НАТО та ЄС [17]). Вони також опосередковано визначають вибір ресурсів та засобів, за допомогою яких можна відстоювати національні інтереси, забезпечувати національну безпеку та реалізовувати національні/державні стратегії, в т.ч. воєнні [6] та зовнішньополітичні [16].

Загальна сфера охоплення «стратегічної культури» носить достатньо широкий характер: починаючи із загальних концепцій (основних напрямів) або «великих стратегій» та їх ключових складових (національної безпеки, воєнної, інформаційної і т.п.) – і закінчуючи «інституційною пам'яттю» [10] та практиками діяльності відповідних державних інституцій (збройних сил, правоохоронних та (контр)розвідувальних і т.п. органів [15] та ін.).

Саме «стратегічна культура» забезпечує сталість підходів та тяглість традицій державного управління та, зокрема, концепцій застосування збройних сил та правоохоронних органів (спецслужб). В цьому сенсі загальні норми та принципи «стратегічної культури» є відносно сталими та лише опосередковано прив'язаними до динамічних реалій партійних, електоральних, зовнішньополітичних [16] та інших процесів суспільного буття та повсякденної діяльності державних інституцій (кадрово-адміністративних або нормативно-правових змін тощо).

2. «Стратегічна культура»: нормативно-правова операціоналізація

В умовах збройної агресії російської федерації проти України, принциповим питанням є визначення політико-правових наслідків та встановлення відповідальності за прийняття рішень суб'єктами (в межах державних інституцій) [1–2], що здійснюють свою діяльність у системі правового забезпечення національної безпеки, яка в подальшому з точки зору організаційної складової набуває ознак «стратегічної правової культури», що віддзеркалює вольове та свідоме ставлення до проблемних питань національної безпеки представників «стратегічного співтовариства» [12]. Розглядаючи «стратегічну правову культуру» крізь призму правової культури, слід зазначити, що в загальному розумінні правова культура – це система духовних і матеріальних цінностей у сфері функціонування права, що охоплює всю сукупність найважливіших ціннісних компонентів правової реальності в її розвитку (право, правосвідомість, правовідносини, правопорядок, нормотворчість, правозастосовна та інша правова діяльність).

Суб'єктами правової культури є особа і суспільство, які перебувають у взаємозв'язку. Правова культура особи виражається у трьох вимірах: (1) правових культурних орієнтаціях; (2) діяльності по їх реалізації; (3) результатах реалізації цих орієнтацій. Перший з указаних намірів передбачає освоєння особою знань, умінь і навичок користування правом. Другий – творчу діяльність особи у правовій сфері, в процесі якої вона набуває або розвиває свої правові знання, уміння і навички, ідеї та почуття. Третій вимір виражає внутрішній потенціал правової культури [18, с. 37].

Враховуючи всі три виміри правової культури та застосовуючи їх як «рамку/матрицю», останню можна накласти на діяльність суб'єктів, які забезпечують функціонування системи правового забезпечення національної безпеки України. Це підводить до попереднього висновку, що «стратегічна правова культура» є певним відносно «автономним» різновидом, специфічним відгалуженням «правової культури», а одночасно – окремим різновидом «стратегічної культури», яка відображається в особливостях діяльності суб'єктів прийняття та реалізації військово-правових рішень, спрямованих на захист національних інтересів від потенційних і реальних загроз.

Схематично залежність «стратегічної правової культури» від «правової культури», а на найвищому рівні – також і від

«стратегічної культури», можна визначити наступними схемами (рис. 1 та рис 2. відповідно).

Розглядаючи «стратегічну правову культуру» як двоєдиний «гібрид» стратегічної та правової культури, слід виходити з того, що під стратегічною культурою розуміється передусім здатність «стратегічного співтовариства» як суб'єкта прийняття і реалізації в т.ч. військово-правових рішень [12], до якого попередньо відносять діючі і відставних військових, чинне вище військове командування, цивільних фахівців різних профілів, зацікавлених політичних та суспільних діячів, а також значущих «агентів впливу», передбачати тривалі наслідки своїх рішень і приймати їх, оцінюючи їх, переосмислюючи широкий спектр конкуруючих поглядів в умовах розгортання складних і динамічних процесів («туман війни») з досить непередбачуваними наслідками [11, с. 125]. На погляд авторів, цей «дар передбачення» наслідків своїх рішень – в т.ч. в термінах готовності до відповідальності (згадаймо, зокрема, з одного боку – т.зв. «Будапештський меморандум» 1994 р., а з іншого – Угоду про Асоціацію України з ЄС, невідпущання якої сумнозвісним «режимом Януковича» спричинило «революцію гідності») – особливо критично актуалізується в умовах широкомасштабної збройної агресії російської федерації проти України.

Враховуючи вищезазначене, саме «стратегічне співтовариство» (наприклад, військово-політичне керівництво та вище військово командування) у контексті правового забезпечення національної безпеки України мають нести персоналізовану відповідальність за підготовку та прийняття принципово важливих рішень і реалізацію базованих на них середньострокових та довгострокових державних програм, у персоналіфо-

ваному значенні, що безпосередньо впливає на формування «стратегічної правової культури» та вимагає відповідної уваги стосовно підготовки тих осіб, які мають здійснювати свою діяльність у системі правового забезпечення національної безпеки [3, с. 184].

Критично необхідно також визначитись із таким значущим питанням, до якого виду відповідальності слід притягувати стратегічне співтовариство за підготовку та прийняття принципово важливих рішень у системі правового забезпечення національної безпеки України.

Авторський погляд щодо притягнення до відповідальності за наслідки підготовки та прийняття рішення пропонуємо наочно окреслити такою схемою, рис. 3.

3. «Стратегічна культура»: інституційно-правовий вимір

«Стратегічна правова культура», в її (попередньому) авторському розумінні/тлумаченні, – це поєднання здатності (тобто компетентності) та можливості передбачення наслідків своїх прийнятих рішень, і як результат діяльності – відповідальність, яка має бути підґрунтям функціонування системи правового забезпечення національної безпеки України.

«Стратегічна правова культура» є характерною сутнісною ознакою певної професійної групи «стратегічного співтовариства» – у складі тих чи інших інститутів системи правового забезпечення національної безпеки, що характеризується відповідним рівнем підготовки та здатності реалізувати знання, практичні навички фахівцями у системі правового забезпечення національної безпеки. Важливим моментом стратегічної правової культури є глибоке, правове розуміння необхідності притягнення до відповідальності за наслідки прийнятого

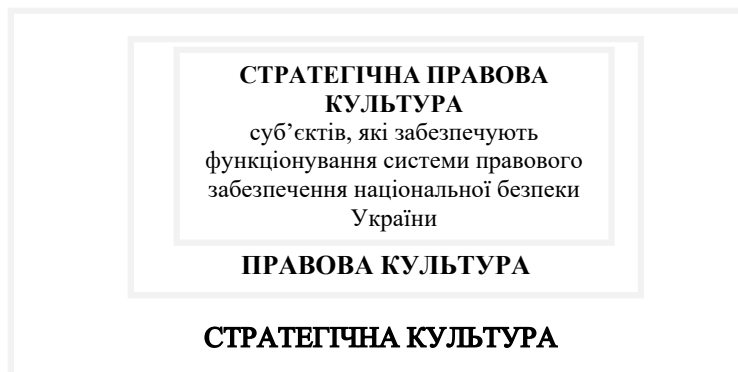

Рис. 1. Система стратегічної культури (внутрішній вимір)

СТРАТЕГІЧНА КУЛЬТУРА	ПРАВОВА КУЛЬТУРА
СТРАТЕГІЧНА ПРАВОВА КУЛЬТУРА суб'єктів, які забезпечують функціонування системи правового забезпечення національної безпеки України	
<i>Воєнна організація та правоохоронні органи</i> (Сектор безпеки)	
<i>Сили безпеки й оборони</i>	

Рис. 2. Система «стратегічної правової культури» (зовнішній вимір)

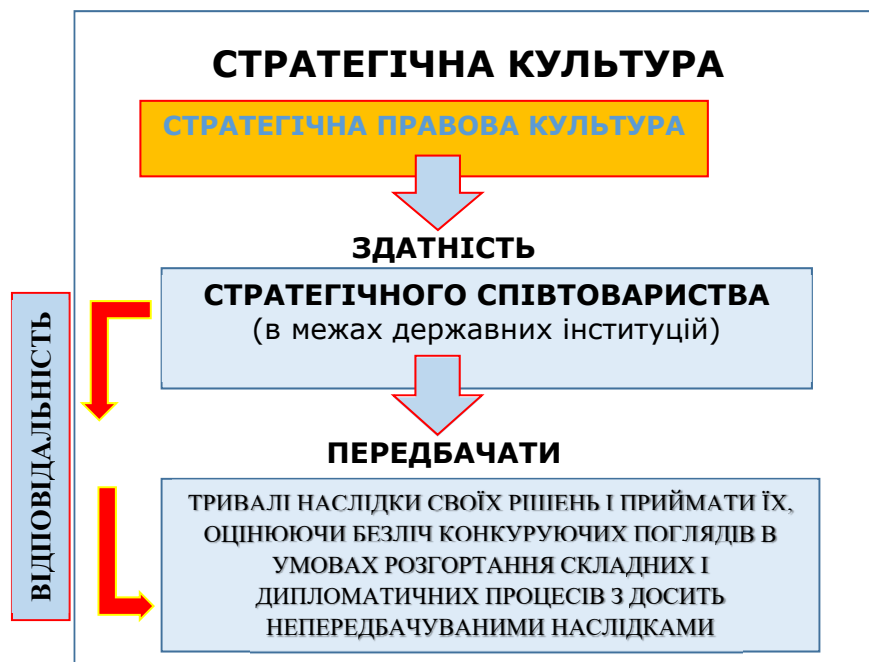

Рис. 3. Схема притягнення «стратегічного співтовариства» до відповідальності

рішення, головним аргументом якої має бути причина, чому саме та на яких правових підставах було прийняте рішення.

Отже, в розрізі захисту найважливіших національних інтересів від потенційних і реальних загроз в Україні назріла необхідність у наукових дослідженнях системи інституалізації стратегічної правової культури в частині притягнення певної професійної групи «стратегічного співтовариства» до персоналізованої відповідальності за наслідки прийнятого рішення. З огляду на це система правового забезпечення національної безпеки певною мірою відстала від тих кроків, які б мала зробити, насамперед, у законодавчому регулюванні діяльності органів державної влади у сфері національної безпеки, стосовно реалізації ними функцій правотворчості, правозастосування та контролю, де особливо виокремлюється президентський та парламентський контроль за сектором безпеки і оборони. Щодо останньої функції, як приклад контролю, можна навести ситуацію, яка мала місце під час наступу росіян на Харківщині у 2024 році та у відсутності фортифікацій вздовж кордону. Знов ж таки, повертаємось до схеми: здатності та можливості передбачення наслідків своїх прийнятих рішень, і як результат діяльності – відповідальності.

На виконання Указу Президента України від 16 травня 2019 року № 225 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 16 травня 2019 року «Про організацію планування в секторі безпеки і оборони України»» [13] було проведено оборонний огляд, під час якого було сформовано перелік імовірних сценаріїв виникнення та розвитку кризових ситуацій воєнного характеру, а також здійснено розподіл між складовими сил безпеки і сил оборони відповідальності за організацію планування, реагування на загрози та під час виконання завдань за призначенням.

На сьогодні, перспективна модель Збройних Сил України та інших складових сил оборони у побудові системи об'єднаного керівництва силами оборони та військового управління у Збройних Силах України передбачає: а) відокремлення функцій

з формування державної політики у сфері оборони від її реалізації, чітке розмежування повноважень, відповідальності та підзвітності між керівництвом Міністерства оборони України та Збройних Сил України, уточнення функцій та завдань для Міністерства оборони України та Збройних Сил України; б) розмежування відповідальності та підзвітності між органами військового управління Збройних Сил України стратегічного та оперативного рівнів, органів управління інших складових сил оборони [14].

До реалізації завдань за ймовірними сценаріями виникнення та розвитку ситуацій воєнного характеру відповідно до визначених варіантів застосування та розподілу відповідальності залучаються Збройні Сили України, Головне управління розвідки Міністерства оборони України, Державна спеціальна служба транспорту, сили і засоби Служби зовнішньої розвідки України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України та Управління державної охорони України.

Реалізація завдань та заходів цивільного захисту під час ведення оборони за ймовірними сценаріями виникнення та розвитку ситуацій воєнного характеру відповідно до визначених варіантів застосування та розподілу відповідальності покладається на єдину державну систему цивільного захисту, її функціональні та територіальні підсистеми та Державну службу України з надзвичайних ситуацій.

Одним із заходом розвитку ефективної системи стратегічних комунікацій, що забезпечить її стійкість та адаптивність до реагування на виклики та загрози є розроблення політики стратегічних комунікацій у силах оборони, яка включатиме організацію, розподіл завдань, відповідальності та процесів відповідно до принципів і стандартів НАТО і передбачатиме інтеграцію стратегічних комунікацій в оперативне планування, підготовку та повсякденну діяльність Збройних Сил України та інших складових сил оборони з метою проведення узгоджених дій.

Висновки. Теорія «стратегічної культури», який активно розвивається в рамках конструктивістського напрямку суспільствознавчих досліджень, є перспективним інструментом для осмислення безпекової та правової політики сучасних національних держав. В цьому сенсі «стратегічна культура» виступає критично значущим «зовнішнім контуром», в рамках якого приймаються важливі державні рішення та реалізуються значущі національні стратегії.

Таким чином, «стратегічна культура» виступає тим єдиним стратегічним базисом, що визначає характер і напрями розвитку національних цінностей, визначає цілі та основні напрями державної політики у сфері національної безпеки України. Вона, в свою чергу, тісно корелюється із «правовою культурою» як співставним суспільно-нормативним базисом збереження національної ідентичності та забезпечення національно-державного розвитку.

На перетині концептів «стратегічної культури» та «правової культури» лежить явище/феномен «стратегічної правової культури», який, в свою чергу, потребує подальших досліджень як теоретичного, так і практичного характеру: як теоретичної (ре)концептуалізації (в аксіологічних термінах суспільствознавчого/правового конструктивізму), так і подальшої практичної операціоналізації (в практикологічних термінах «відповідальності»). Підґрунтям функціонування системи правового забезпечення національної безпеки України є саме «стратегічна правова культура», основа якої полягає у персоналізованій (індивідуальній) відповідальності за підготовку та наслідки прийняття принципово важливих рішень у тих чи інших інститутах системи правового забезпечення національної безпеки.

Для належного забезпечення функціонування системи правового забезпечення національної безпеки України пропонується:

а) враховуючи організаційні чинники системи правового забезпечення національної безпеки, підвищити якість підготовки необхідних фахівців для органів законодавчої влади, правосуддя та правоохоронних органів, у тому числі у військовій сфері, шляхом розробки та впровадження в освітню діяльність профільних ВВНЗ загальних курсів із «стратегічної культури» та спеціальних (факультативних) курсів із «стратегічної правової культури»

б) на інституційному рівні системи правового забезпечення національної безпеки України запровадити ефективний політико-правовий механізм притягнення стратегічного співтовариства до юридичної відповідальності за неналежну підготовку та негативні наслідки прийняття принципово важливих воєнно-правових рішень, який відповідає загальним нормам та принципам «стратегічної правової культури» України.

Література:

1. Алієв Р.В., Панасевич Л.А. Юридична відповідальність у контексті національної безпеки та оборони України // Стратегічні комунікації у сфері забезпечення національної безпеки та оборони: проблеми, досвід, перспективи : IV міжнар. наук.-практ. конф., 27 верес. 2023 р.: тези доповідей / Міністерство оборони України, НУОУ. К.: НУОУ, 2023.
2. Бакумов О.С. Структура інституту конституційно-правової відповідальності держави. // Південноукраїнський правничий часопис. 2019. № 4. С. 9-15. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.4.2.2>.
3. Богущкий П.П. Право національної безпеки та військово-правові сучасні виклики : навч. посіб. / П.П. Богущкий ; Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права НАПрН України». Київ; Одеса : Фенікс, 2023. 252 с.
4. Верховенство права // Конституційний Суд України. Офіційний вебсайт. – Режим доступу: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava>
5. Задихайло Д.Д. Системні правові цінності як запорука ефективності виконавчої влади / Д.Д. Задихайло // Державне будівництво та місцеве самоврядування. Харків : Право, 2007. Вип. 14. С. 158–166.
6. Лепіхов А.В., Храпач Г.С. Російське воєнно-стратегічне мислення через призму національної стратегічної культури. // Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України. № 2(63), 2018. С. 124–128.
7. Максимов С.І. Українська правова культура: ціннісний вимір / С.І. Максимов // Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2007. Випуск 14. С. 15–21.
8. Мацішина І.В. Конструювання політичної реальності України: Монографія. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ». 2019. 376 с.
9. Ожеван М.А. Глобальна війна стратегічних наративів: виклики та ризики для України / М.А. Ожеван // Стратегічні пріоритети. 2016. № 4. С. 30–40.
10. Оргієць О.М. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку інституційної пам'яті в органах державної влади : Автореф. дис. ... д. наук з держ. упр. : 25.00.01 / О.М. Оргієць. Дніпропетр. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2021.
11. Полтораков О.Ю. Стратегічна культура у функціонуванні системи національної та регіональної безпеки / О.Ю. Полтораков // Стратегічна панорама. Проблеми національної та глобальної безпеки. № 2. 2008. С. 124–128.
12. Полтораков О.Ю. Стратегічне співтовариство в системі владно-політичних відносин в Україні / О.Ю. Полтораков // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. К., 2010. Вип. 19. С. 74–85.
13. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 16 травня 2019 року «Про організацію планування в секторі безпеки і оборони України» : Указ Президента України від 16 травня 2019 року № 225. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225/2019#Text> (дата звернення: 07.06.2024).
14. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України» : Указ Президента України від 17 вересня 2021 року № 473/2021 – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/473/2021#Text> (дата звернення: 07.06.2024).
15. Совва С.М. Особливості, сутність та зміст міжнародної правової культури офіцерів-прикордонників / Совва С. М. // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. пр. / [редкол.: Т.І. Сущенко (голов. ред.) та ін.]. Запоріжжя, 2010. Вип. 9 (62). С. 137–143.
16. Стратегічна культура та зовнішня політика України : монографія / за заг. ред. І.М. Ковалюка, О.І. Брусиловської, В.А. Дубовика. Одеса : Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2017. 264 с.
17. Стецюк П. Конституційні зміни щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в ЄС та НАТО (проблеми реалізації) // Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи : збірник матеріалів учасників П'ятої міжнародної науково-практичної конференції (Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, 19 листопада 2021 р.) / відп. за вип. В.Б. Ковальчук; упоряд. І.Д. Софінська. Львів: Каменяр, 2022. С. 11–14.
18. Юридична енциклопедія : в 6-ти тт. / Редкол.: Ю.С. Щечушенко (голова редкол.) та ін. Київ : «Українська енциклопедія», 1998. Т. 5: П–С. 2003. 736 с.

19. Gautam P.K. Ways of Warfare and Strategic Culture // *Defense & Security Analysis*. 2009. Vol. 25, No. 4. pp. 413–423. DOI: 10.1080/14751790903416731
20. Kogoj M. Strategic Culture and the Russian Federation's Engagement in the Russia-Ukraine Conflict // *Contemporary Military Challenges*. 2023. Vol. 25, No. 1. pp. 53–73. DOI: 10.2478/cmc-2023-0005
21. Mackubin T.O. American Strategic Culture and Civil Military Relations: The Case of JCS Reform // *Naval War College Review*. 1986. Vol. 39, No. 2. pp. 43–59.

Aliev R., Poltorakov O. “Strategic Legal Culture”: from Conceptualization to Operationalization

Summary. The article is devoted to the study of “strategic culture” which is carried out within the framework of the constructivist direction of social science research as a promising tool for philosophical and legal comprehension of the security policy of modern nation-states. It is argued that “strategic culture” is both a single strategic basis that determines the nature and directions of development of national values, defines the goals and main directions of the state policy in the field of national security of Ukraine, and a critically important “external contour” within which important state decisions are made and significant national strategies are implemented. It is especially articulated that the “strategic culture” in this sense is very closely correlated with the “legal culture” – as a comparable social and normative basis for preserving national identity and ensuring national and state development.

According to the results of the preliminary critical analysis of modern research, it is shown that, on the one hand, scholars pay considerable attention to the socio-cultural (value, etc.)

aspects of State activity, but on the other hand, there is a lack of scientific research to the doctrinal (purely political and legal) research which is carried out at the intersection of the issues of “strategic culture” and “legal culture”, in particular, in the practical and applied focus of consideration of its main and key principle – responsibility for the consequences of a decision made, which is to guarantee the realization of the rights of citizens.

It is emphasized that at the intersection of the concepts of “strategic culture” and “legal culture” there is a phenomenon/process which is proposed to be defined in terms of “strategic legal culture”. The proposed concept of “strategic legal culture”, in turn, requires further research: both theoretical and practical: both theoretical (re)conceptualization (in the axiological terms of social science/legal constructivism) and further practical operationalization (in the pragmatic terms of “responsibility”).

To ensure proper functioning of the system of legal support for national security of Ukraine, it is proposed to: (1) take into account the organizational factors of the system of legal support for national security; (2) improve the quality of training of the necessary specialists for the legislature, justice and law enforcement agencies, including in the military sphere, by developing and introducing into the educational activities of specialized higher education institutions general courses on “Strategic Culture” and special (optional) courses on “Strategic Legal Culture”.

Key words: strategic culture, legal culture, “strategic legal culture”, public administration, national security, national interests, legal responsibility, security sector, security and defense forces, strategic communications.

Осінський О. Л.,
аспірант

Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В. К. Макутова Національної академії наук України»

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО АКАДЕМІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НАПРИКІНЦІ XV–XVIII СТОЛІТЬ (ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

Анотація. У статті досліджуються історико-правові аспекти господарсько-правового режиму майна найстаріших наукових осередків Європи та України в епоху Відродження кінця XV–XVI ст.

Встановлено, що європейський ренесанс мав значний вплив на українську науку і культуру. Зазначено, що наприкінці XV ст. на теренах України починає формуватися нове направлення наукової думки та культури, що співпадає з характерним для Європи періодом Відродження.

Зазначено, що становлення академічної науки в Італії було пов'язано з гуманістичною тенденцією відродження античних культурних традицій. Досліджено особливості формування академічного середовища в Європі та господарсько-правовий режим майна Академії Італії та Франції.

Досліджено, що Академії епохи відродження наприкінці XV–XVII ст. в Європі (Італії і Франції) були засновані та діяли за рахунок коштів меценатів, яким належало на праві приватної власності рухоме та нерухоме майно Академії. Зазначено, що меценатами виступали як релігійні діячі, так і представники правлячих монархій, політичні діячі.

З'ясовано, що формування перших наукових осередків в Україні наприкінці XV–XVI ст. пов'язано із православними церковними братствами, під егідою яких здійснювалась наукова діяльність. Господарсько-правове управління майном церковних братств здійснювала митрополія, якій належало право управління церковним майном. Безпосередньо господарське управління майном братств здійснював ректор церковних осередків.

Зазначено, що друга половина XVI ст. позначилась значним розвитком національно-культурного руху, що пов'язано із виникненням першої в Україні вищої школи – Острозької академії, яка характеризувалась викладанням широкого спектру наукових дисциплін. Доведено, що Острозька академія була створена та діяла на кошти князя К. Острозького, якому належало майно Академії на праві приватної власності. Господарсько-правове управління майном Острозької Академії здійснювалось безпосередньо князем К. Острозьким та його нащадками.

З'ясовано, що кінець XVII ст. ознаменувався створенням Києво-Могилянської Академії, що стала центром національної та європейської науки. Академія була заснована та діяла завдяки майну та коштам, що були передані у власність академічного осередка меценатами: Г. Лозчиною, Б. Хмельницьким, П. Могила, І. Виговським. Господарсько-правове управління майном Академії здійснювалось безпосередньо керівниками академічного закладу, що очолювали її у різні історичні періоди, а саме: І. Борецьким, П. Могилою, І. Виговським.

Ключові слова: академія, академічне середовище, розвиток української науки в епоху Відродження, господарсько-правовий режим, господарсько-правовий режим майна академії, господарсько-правове управління майном академії.

Постановка проблеми. Сучасний етап розбудови Української держави, утвердження її соборності, національної ідентичності українців дозволяє «...подивитися на нашу історію поглядом національної гідності» [1]. Дослідження становлення українського академічного середовища у період Відродження є одним із важливих аспектів формування уявлення про особливості становлення національного наукового середовища та господарського управління майном академії.

Історія формування української науки періоду кінця XV–XVI ст. є складною епохою, оскільки зазначений історичний період характеризується глибоким культурним занепадом [2, с. 111]. Водночас, наприкінці XV ст. на теренах України починає формуватися нове направлення наукової думки, що співпадає з характерним для Європи періодом Відродження, особливостями якої є гуманістичний світогляд та ренесансного мислення.

Європейський ренесанс мав значний вплив на українську науку. Починаючи з наукових осередків, що формувались під егідою православних церковних братств з середини XV ст., науковий розвиток на теренах України позначився формуванням академічного середовища із створенням Острозької та Києво-Могилянської Академії.

На сьогоднішній день дослідження становлення наукової діяльності та господарсько-правового режиму майна академічних осередків в Україні у період з кінця XV–XVIII ст. набуває особливого значення, оскільки вплив зазначених академічних закладів на формування української науки слугуватиме поглибленню національних академічних традицій освіти і культури українського народу.

Стан дослідження. Дослідження історико-правових аспектів формування та розвитку українського академічного середовища та господарсько-правового режиму майна наукових осередків у період з кінця XV–XVIII ст. знайшли своє відображення у працях таких вчених, а саме: Атаманенко В., Бурдулянюка В., Василенко М.П., Вишневського Д., Грушевського М., Грабовецького В., Губар К.А., Заяць А.С., Ісаєвич Я., Крупчана С., Мицько І.З., Оглоблина О., Поповича М., Пасічника І., Семчишина М., Сенченко Н.І., Тимошенко Л., Хижняка З.І. та ін.

Особливості формування академічного середовища в епоху Відродження в Європі розглянуті у працях таких зарубіжних вчених: А. Клерікуціо (A. Clericuzio), С. Кардашевич (S. Kardaszewicz), Н. Мараскіо (N. Maraschio).

Метою статті є дослідження історико-правих аспектів формування і розвитку найдавніших академічних осередків в Україні кінця XV–XVIII ст. та господарсько-правового режиму їх майна.

Виклад основного матеріалу. Епоха Відродження – період в історії культури Західної Європи, культурно-філософський рух, що ґрунтувався на ідеалах гуманізму, який сформувався в Італії [3].

Одним із важливих напрямів епохи Відродження в Європі нарівні з розвитком культури стало створення наукових академічних осередків.

Відродження наукових осередків – Академії почало формуватися в Італії в другій половині XV ст. (Флоренція, Рим, Неаполь) [4]. У цьому контексті, М. Грушевський вказує на спільні риси формування академічного середовища в Італії та в Україні у період Відродження. Він зазначає, що Італія, як і Україна, не мала власної державності та була окупована габсбургською монархією. У той же час, обидві держави характеризуються значним поштовхом у розвитку науки у період Відродження [5, с. 14].

Становлення академічної науки в Італії було пов'язано з діяльністю таких академічних осередків, до яких належали: Платонівська академія в Кареджі (Platonis Academia in Caregio), що діяла під патронатом династії флорентійських герцогів Медичі (1462–1521 рр.), Римська Академія 1603 р., заснована Федеріко Чезі, маркізом Монтічеллі та інш. [6]. У XVI–XVII ст. створюються як державні академії (Accademia fiorentina, Флоренція 1541 р.), так і приватні академії Accademia degli Affidati (Павія 1525 р.), Accademia degli Infiammati (Падуя 1540 р.), Accademia degli Alterati (Флоренція 1564 р.), лінгвістична академія Accademia della Crusca (Флоренція 1583 р.), академії нової науки Accademia dei Lincei (Рим 1603 р.), Accademia del Cimento (Флоренція 1657 р.) [7]. Також, у зазначений період були створені Академії, що діяли під егідою державних та релігійних діячів, а саме: Папська академія (Pontificia Academia Scientiarum) 1603 р., Неаполітанська Академія, якою опікувався король Сицилії, а також Академія, точних наук, що була створена у 1582 р. іспанським королем Філіпом II (Мадридська математична академія). Наприкінці XVII ст. (1690 р.) у Римі з ініціативи Гравіні та Кресцімбени була заснована літературна академія Аркадія [8].

Нарівні з Італією, значного розвитку отримала академічна діяльність у XVIII ст. у Франції, що пов'язана із створенням Французької академії (Académie française), заснованої 1635 р. герцогом де Ришельє, що мала офіційний статус, діяла на основі статуту, затвердженого королем Людовиком XIII. У 1666 р. королем Людовиком XIV було створено Академію наук (Académie des sciences), яка отримала назву Паризької. Управління майном Академії та контроль за її діяльністю здійснював перший міністр Ж.Б. Кольбер [8].

Фактично, академії епохи відродження наприкінці XV ст. XVIII ст. в Європі (Італії та Франції) в більшості були засновані та діяли за рахунок коштів меценатів, яким належало на праві приватної власності рухоме та нерухоме майно академії. Меценатами виступали як релігійні діячі (Папа Римський),

представники правлячих монархій (королі Франції Людовик XIII, Людовик XIV, іспанський король Філіп II, король Сицилії), а також політичні діячі (Медичі, Гравіні, Кресцімбени, Федеріко Чезі, маркіз Монтічеллі, де Ришельє, Ж. Б. Кольбер та ін.). Також, нарівні з приватними академічними середовищами в Італії і Франції створюються академії, що фінансувалися державою, управління майном та контроль за використанням грошових фондів, що виділялись для академії, здійснювали представники академії та відповідальні особи держави. Водночас, державних академії було значно менше, порівняно із приватними науковими осередками того часу.

Доцільно зауважити, що західноєвропейський Ренесанс суттєво вплинув на розвиток української науки наприкінці XV–XVI ст. В умовах відсутності держави, культурний фактор був каталізатором формування національної свідомості народу.

Україна наприкінці XV–XVI ст. стала частиною епохи Високого Європейського Відродження, в основі якої лежав гуманістичний світогляд, характерний для періоду відродження [9].

З метою більш детального аналізу розвитку українських академічних осередків в період національного Відродження, видається доцільним виділити етапи їх формування.

Етап: кінець XV–XVI ст. Важливим культурним чинником епохи Відродження в українських землях були католицькі, протестантські і православні навчальні заклади.

Формування перших наукових осередків в Україні наприкінці XV і XVI ст. пов'язані із православними церковними братствами, що діяли у Львові при церквах у 30–40 рр. XV ст. (Львівське Успенське братство) [10, с. 74]. І. Франко називав його не лише першим, а й «найславнішим» [11, с. 550], представниками якого були: Ю. Рогатинець, І. Красовський, С. Зизанія та ін. (1544 р.) [12, с. 152] та їх наукові праці, а саме: твір «Пересторога», «Грамматика словенська», «Катехизис», «Ізложеніє о вірі» [13, с. 15–16]. Також, значна увага в церковних братствах приділялась викладанню математики, етики та мови.

Майно наукових осередків, що здійснювали свою діяльність при церковних братствах, належало церкві. Управління таким майном здійснювали ректори, що очолювали церковні братства.

Братство призначало двох спостерігачів (схолархів), які контролювали роботу викладачів, розв'язували господарські проблеми тощо [14, с. 112].

Таким чином, релігійні братства були осередками розвитку української науки в добу Відродження, формування її національної основи, діяльність яких мала реформаторський характер, сприяла поширенню ідей гуманізму в середовищі українського народу.

Також, нарівні із Львовом, центром культурно-освітнього руху була західна частина Київщини та східна Волинь. У цьому контексті, Іван Огієнко, характеризуючи просвітницьку діяльність братських шкіл, зазначив, що вони «...рано пізнали, що добра освіта – то найкраща зброя для оборони батьківської віри» [15, с. 140].

Господарсько-правове управління майном наукових осередків церковного братства здійснювала церковна митрополія, якій належало право управління церковним майном, безпосередньо управління майном братств здійснював ректор церковних осередків.

II етап: друга половина XVI – початок XVII ст. Політична ситуація, яка склалась в Україні в другій половині

XVI – кінця XVIII ст., обумовила зміни в освіті, що стала невід’ємною частиною життя українського народу.

На Волині наприкінці XVI – на початку XVII ст. активно розвивався національно-культурницький рух, що проявлявся у діяльності братств у Острозі та школах міст Дубно, Луцька та ін., які відігравали важливу роль в національному відродженні [16, с. 50].

Доцільно зауважити, що носіями традицій освіти українських землях, окрім духовенства, виступали православні магнати. З 1574 р., м. Острог було повернуте королем Стефаном Баторієм у фактичне володіння князя В.-К. Острозького з наданням місту привілея на магдебурзьке право, що датований 7 червня 1585 р. Королівський привілей місту на самоврядування дав поштовх до швидшого економічного розвитку міста [17, с. 78].

У 1576–1580 рр. в м. Острог на кошт князя Костянтина Острозького виникла перша в Україні вища школа – Острозька академія, що вважається одним із найстаріших закладів освіти в Україні, а також третім вищим навчальним закладом у Східній Європі, (після Празького та Краківського університетів). Академія характеризувалась викладанням широкого спектру дисциплін, а саме: «сім вільних мистецтв» – арифметика, астрономія, геометрія, граматики, діалектика, музика, риторика, також приділялась увага вивченню церковнослов’янської, грецької та латинської мов, богослов’я і філософії.

Першим ректором школи став письменник Г. Смотрицький, а викладачами – видатні українські та зарубіжні педагоги: Д. Наливайко, К. Лукаріс та інші. Вихованцями академії були гетьман Петро Сагайдачний, письменник Мелетій Смотрицький та ін. Також, князь К. Острозький заснував друкарні, школи, та літературно-науковий гурток. На кошти князя Острозького була видана перша друкована Біблія не тільки на східнослов’янських землях, але й серед усього слов’янського світу – Острозька Біблія (1581 рік), що містила 1256 ст. [19, с. 168–171].

Доцільно погодитись із думкою І. Пасічник, що діяльність Острозької академії була спрямована, передусім, на залучення молоді до православної віри, збереження національної мови, культури [20, с. 89].

Землі Острозької академії були приватною власністю князя К. Острозького, що підтверджується записами Актових (замкових) книг, що велися на підставі доменіального права власників [17, с. 77]. Право власності на землі Академії князів Острозьких зазначено у заповіті Галшки Острозької (1579 р.) [21, с. 279], а також в акті поділу володінь князя В.-К. Острозького між його синами Янушем та Олександром 1603 р. [22, с. 279].

Таким чином, Острозька академія була першим навчальним закладом, який базувався на західноєвропейських освітніх традиціях. Вивчення латини та наукових праць польського, німецького, французького, італійського видання, створювала передумови для успішної конкуренції української культури на міжнародній арені.

Острозька академія була створена та діяла на кошти князя К. Острозького, якому належало майно Академії на праві приватної власності. Господарсько-правове управління майном Острозької Академії здійснювалось безпосередньо князем К. Острозьким.

III етап: кінець XVII і XVIII ст. Одним з феноменів української академічної науки XVII–XVIII ст. стала школа колегіум,

а згодом Києво-Могилянська Академія – (далі КМА). Києво-Могилянська академія – перший вищий навчальний заклад України, Східної Європи і православного світу – виникла на хвилі українського національно-культурного відродження кінця XVI – початку XVII ст.

Становлення КМА бере свій початок від заснованої у 1615 р. Київської братської школи, яка у 1632 р. в результаті злиття Київської братської та Лаврської шкіл отримала статус Києво-Могилянської академії.

Матеріальною підставою для функціонування школи, а у подальшому КМА, був подарунок Галшки (Єлизавети) Гулевичівни Лозчини, дружини мозирського маршала Стефана Лозки, яка 14 жовтня 1615 р. подарувала земельну ділянку Богоявленському монастирю: «на монастир... також на школу дітем, так шляхетським, яко і местським». В документі було зазначено, що школа негайно розміщується на подарованому дворі [23, с. 14]. Так, у документах Академії зазначено: «Ми, великим коштом, влаштували для православних дітей школу для вивчення слов’янська-руської і грецької мов» [24, с. 64].

Статус Академії був затверджений грамотою єрусалимського патріарха Феофана 1620 р., в якому йшлося про надання Київському Богоявленському братству та засновнику і фактичному керівнику Академії Івану Борецькому (київському православному митрополиту) прав ставропігії, тобто грамоту на повну незалежність від всіх духовних щаблів і ієрархій. Крім того, завдяки впливу І. Борецького, статус Академії був визнаний 19 лютого 1629 р. королем Польщі Сигізмундом [24, с. 37].

Таким чином, господарське управління майном Академії здійснювалось безпосередньо київським православним митрополитом І. Борецьким.

У 1632 р. з ініціативи київського митрополита Петра Могили, внаслідок об’єднання Київської братської школи з Лаврської школи, було утворено Києво-Могилянський колегіум [24, с. 119], що відповідав європейським стандартам освіти того часу. Доцільно зазначити, що П. Могила приділяв велику увагу вивченню мов, що відкривали для студентів можливість знайомитися з іноземними досягненнями культури і науки [18].

Також, значний вплив на матеріальне становище КМА мала в допомога меценатів. Так, Б. Хмельницьким у січні 1651 р. своїм універсалом передав Київському Братському монастирю с. Мостище «зо всіма приналежними ґрунтами, полями, сіножаттями, борами, лісами и всіма млинами и пожитками». Іншими двома універсалами від 9 січня 1656 р. за монастирем було закріплено право «ситити мед і володіти сьомома іншими селами, що до того перебували у власності київських єзуїтів» [25, с. 116]. Також, значна матеріальна підтримка КМА була здійснена І. Мазепою. Так, завдяки заходам гетьмана, грамотою від 26 вересня 1701 р. КМА дістала статус академії [15, с. 352].

Питання статусу КМА стало складовою частиною Гадяцького договору 6 вересня 1658 р. Серед умов приєднання Великого князівства Руського до Речі Посполитої польського та литовського шляхетських народів, що підписав гетьман Іван Виговський, йшлося також про Академію Київську: «Академію Київську дозволяє його королівська милість і стани коронні установити, вона такими прерогативами та вольностями має задовольнятися, як і академія Краківська, з тією однак кондицією, аби в тій академії не було жодних сект аріанських, кальвіністських, лютерських професорів, учителів та студентів» [26, с. 43].

П. Могила заповів колегії все своє майно, серед якого була найбільша цінність – бібліотека, що налічувала більше 2000 книг [5, с. 39].

У 1659 р. завдяки Івану Виговському (учень П. Могили), колегія здобуває статус академії і стає першим православним вищим навчальним закладом у Східній Європі, що отримав таке звання [24, с. 119].

Водночас, у зв'язку із занепадом національної державності, наука в Україні зазнала значних втрат, що позначилося спочатку втратою її статусу (31 жовтня 1798 р.), а у 1817 р. діяльність її була припинена, а сама КМА була реорганізована в суто релігійний навчальний заклад.

Таким чином, господарське управління майном КМА здійснювалось особами, що безпосередньо очолювали зазначений академічний заклад, а саме: київським православним митрополитом І. Борецьким, П. Могилою, І. Виговським.

Висновки. Враховуючи вище наведене, доцільно зробити наступні висновки. Для Європи періоду Відродження характерною особливістю є створення значної кількості академії, що підтримували гуманістичні тенденції відродження античних культурних традицій. Вони були сформовані та діяли за рахунок меценатів, які здійснювали управління майном академії.

Друга половина XV ст. позначилась значним розвитком національно-культурного руху на теренах України, що співпадає з характерним для Європи періодом Відродження, особливостями якої є гуманістичний світогляд. Одним із важливих напрямів епохи Відродження в Європі нарівні з розвитком культури стало створення наукових академічних осередків.

Видається доцільним виділити три етапи формування українських академічних осередків в період національного відродження: *I етап: кінець XV–XVI ст.* Формування перших наукових осередків в Україні наприкінці XV–XVI ст. пов'язані із православними церковними братствами, під егідою яких здійснювалась наукова діяльність.

Господарсько-правове управління майном церковних братств здійснювала митрополія, якій належало право управління церковним майном, безпосередньо управління майном братств здійснював ректор церковних осередків. Релігійні братства кінця XV–XVI ст. стали осередками розвитку національної науки в добу Відродження, діяльність яких мала реформаторський характер, сприяла поширенню ідей гуманізму в середовищі українського народу.

II етап: друга половина XVI – початок XVII ст. Позначилась створенням князем К. Острозьким академії, як першого навчального закладу, що базувався на західноєвропейських освітніх традиціях. Острозька академія була створена та діяла на кошти князя К. Острозького, якому належало майно Академії на праві приватної власності. Господарсько-правове управління майном Острозької Академії здійснювалось безпосередньо князем.

III етап: кінець XVII і XVIII ст. Одним з феноменів української академічної науки XVII–XVIII ст. стала школа колегіум, а згодом КМА. КМА – перший вищий навчальний заклад України, Східної Європи, що виник на хвилі українського національно-культурного відродження кінця XVI – початку XVII ст. КМА мала статус Академії. Матеріальною підставою для її функціонування були подаровані меценатами (Г. Лозчиною, Б. Хмельницьким, І. Мазепою, П. Могилою) землі, приміщення та інше нерухоме та рухоме майно. Господарське управління

майном Академії здійснювалось безпосередньо її керівниками, а саме: І. Борецьким, П. Могилою, І. Виговським.

Таким чином, КМА стала елітним вищим навчальним закладом, центром національної науки, діяльність якої була побудована на принципах гуманізму, демократії та поєднувала у собі як національні, так і європейські наукові традиції.

Література:

1. Ющенко В.А. Нація, яка ходить на цій землі від часів Трипілля (Промова Президента України Віктора Ющенка на VI Всесвітньому форумі українців). *Українське слово*. 2006. 23–29 серпня. С. 3–4.
2. Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича. упр. Київ: Либідь. 1993. 592 с.
3. Відродження. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%96%D0%B4%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8>
4. Accademie e istituti di cultura in Italia. URL: https://it.wikipedia.org/wiki/Accademie_e_istituti_di_cultura_in_Italia
5. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII ст. Київ: Вид. Дніпр. Союзу спожив. 1919. 248 с.
6. Clericuzio A. Le accademie scientifiche del Seicento. URL: [https://www.treccani.it/enciclopedia/le-accademie-scientifiche-del-seicento_\(Il-Contributo-italiano-alla-storia-del-Pensiero:-Scienze\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/le-accademie-scientifiche-del-seicento_(Il-Contributo-italiano-alla-storia-del-Pensiero:-Scienze)/)
7. l'Accademie dei Lincei. URL: <https://translate.google.com/?hl=ru&sl=it&tl=uk&text=Vari%20furono%20i%20modell%20e%20le%20suggerioni%20che%20ispirarono%20l'E2%80%99Accademia%20dei%20Lincei%20e%20molteplici%20i%20temi%20e%20metodi%20d'E2%80%99indagine%20che>
8. Maraschio N. Accademie nella storia della lingua. URL: [https://www.treccani.it/enciclopedia/accademie-nella-storia-della-lingua_\(Enciclopedia-dell'Italiano\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/accademie-nella-storia-della-lingua_(Enciclopedia-dell'Italiano)/)
9. Особливості формування української культури в кінці XV і XVI ст. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/culture/11089/>
10. Семчишин М. Тисяча років української культури: істор. огляд культ. процесу. наук. т-во ім. Шевченка. Нью-Йорк; Париж; Торонто: [б. в.]. 1985. 550 с.: іл. Бібліотека українознавства. Том 52.
11. Франко І.Я. Дві унії (образок з історії Русі при кінці XVI віку). К. 1956. Т. 19. 598 с.
12. Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття. Т. II. Івано-Франківськ.: «Нова Зоря». 1993. 207 с.
13. Бурдуланюк В. Історія культури Прикарпаття. Івано-Франківськ, 1997. Нова зоря. 1997. 95 с.
14. Антонович Д. Українська культура: Лекції. За ред. Дмитра Антоновича. К.: Либідь. 1993. 390 с.
15. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. К: Абрис. 1992. 272 с.
16. Дідич І. Становлення вищої освіти в Україні: Острог. Студентський історико-педагогічний альманах. Випуск 1. Ідеї педагогів минулого в освіті сьогодення: збірн. наук. праць молодих дослідн. За ред. О. С. Антонової, В. В. Павленко. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 2012. С. 50–52.
17. Атаманенко В. Описи Острозьчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. Київ – Острог – Нью-Йорк. 2004. 383 с.
18. Попович М. Нарис історії культури України. К.: «АртЕк». 1998. 728 с.
19. Крупчан С., Крупчан Д. Новий довідник: Історія України. 4-е вид., змін. і доп. К.: ТОВ «КАЗКА». 2008. 736 с.
20. Пасічник І. Острозька академія XVI–XVII ст.: Енциклопедичне видання. Острог: Вид-во НУ «Острозької академії». 2008. 228 с.
21. Острозька академія XVI–XVII століття. Енциклопедія. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». 2011. 512 с.

22. Тимошенко Л. Генеза та ідея Острозької академії у світлі історіографії та нових гіпотез. *Острозька давнина. Науковий збірник. Остріг: Видавництво Національного університету «Острозька академія».* 2014. Вип. 3. С. 148–191.
23. Пам'ятники видані Тимчасовою комісією для розбору давніх актів. Київ. 1846. Т. 2. 278 с.
24. Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. Вид. 2. перероб. і доп. Київ: Вища школа. 1981. 234 с.
25. Універсали Богдана Хмельницького (1648–1657). К.: ВД «Альтернативи», 1998. 381 с.
26. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ-Львів. 2004. 1088 с.

Osinskiy O. Features of the formation of the Ukrainian academic environment during the period of national revival at the end of the XV–XVIII centuries (economic and legal aspect)

Summary. The article examines the historical and legal aspects of the economic and legal regime of the property of the oldest scientific centers in Europe and Ukraine in the Renaissance era of the end of the XV–XVI centuries.

It has been established that the European Renaissance had a significant impact on Ukrainian science and culture. It is noted that at the end of the 15th century a new direction of scientific thought and culture begins to take shape on the territory of Ukraine, which coincides with the period of the Renaissance characteristic of Europe.

It is noted that the formation of academic science in Italy was connected with the humanistic tendency of the revival of ancient cultural traditions. The peculiarities of the formation of the academic environment in Europe and the economic and legal regime of the property of the Academies of Italy and France were studied.

It has been studied that the Academies of the Renaissance era at the end of the XV–XVII century. Art. in Europe (Italy and France) were founded and operated at the expense of patrons, who owned the movable and immovable property

of the Academy under the right of private ownership. It is noted that patrons were religious figures, representatives of the ruling monarchies, and political figures.

It was found that the formation of the first scientific centers in Ukraine at the end of the XV–XVI centuries. Art. connected with Orthodox church brotherhoods, under whose auspices scientific activity was carried out. Economic and legal management of the property of church brotherhoods was carried out by the metropolis, which had the right to manage church property. The rector of the church units directly managed the property of the brotherhoods.

It is noted that the second half of the XVI century. was marked by a significant development of the national and cultural movement, which is connected with the emergence of the first higher school in Ukraine – the Ostrozka Academy, which was characterized by the teaching of a wide range of scientific disciplines. It has been proven that the Ostroh Academy was created and operated at the expense of Prince K. Ostrotsky, who owned the property of the Academy under the right of private ownership. The economic and legal management of the property of the Ostrozka Academy was carried out directly by Prince K. Ostrozki and his descendants.

It was found that the end of the XVII century. was marked by the creation of the Kyiv-Mohyla Academy, which became the center of national and European science. The Academy was founded and operated thanks to the property and funds that were transferred to the ownership of the academic center by patrons: H. Lozchyna, B. Khmelnytskyi, P. Mohyla, I. Vyhovskyi. The economic and legal management of the Academy's property was carried out directly by the heads of the academic institution who headed it in different historical periods, namely: I. Boretskyi, P. Mohyla, I. Vyhovskyi.

Key words: academy, academic environment, development of Ukrainian science in the Renaissance era, economic and legal regime, economic and legal regime of the property of the academy, economic and legal management of the property of the academy.

*Сергієнко О. В.,
кандидат юридичних наук,
член-кореспондент Академії адміністративно-правових наук
докторант філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

КАТЕГОРІЯ АРХІТЕКТУРА ЯК СКЛАДОВА МІСТОБУДУВАННЯ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню правової категорії та правового інституту архітектури як основоположної складової містобудівного галузевого законодавства України. Метою статті є дослідження змісту поняття архітектури не тільки як юридичного феномену, але і як філософського, вплив цього поняття на формування нормативної бази містобудівного права зокрема, так і законодавства та правової системи України вцілому, з'ясування істинного змісту нормативно-правових актів, з'ясування чинників, що зумовлюють існування такої категорії права та обумовлюють її об'єктивну необхідність. Вагоме значення у статті приділено правовому та філософському осмисленню цих понять в першу чергу з точки зору понятійного апарату української мови.

У статті здійснено аналіз правової категорії архітектури, а також змісту цього поняття, виходячи з семантики української мови у взаємозв'язку з науковою мовою права. Особливу увагу застосуванню класифікації та кодифікації як фундаментальних методів наукового пізнання, які дають змогу впорядковувати правове поле України, та сприяють впровадженню наукового підходу до правотворчої діяльності з метою отримання об'єктивного результату, важливого для суспільства. Правильне право-творення, право-розуміння і правозастосування є вагомими чинниками вдалого економічного розвитку нашої держави. Саме тому чітке формулювання норм права дає змогу змодельовати правомірну поведінку суб'єктів архітектурної діяльності, головна мета яких полягає у створенні якісного життєвого середовища, цілісність та належна функціональність якого зокрема залежить і від дієвого правового механізму. Зазначено, що нормативно-правова база України має спотворене уявлення про зміст такого поняття, ідеї спрощення містобудівного законодавства вимагають постійного осмислення та наукового підходу, що забезпечить належну дієвість права. Законодавство щодо цих питань повинно буди поверненим обличчям не тільки до споживача, але і у суспільно важливі галузі, як містобудування, і до потреб і вимог суспільства, включаючи охорону навколишнього природного середовища та протидію техногенному впливу людини.

Ключові слова: містобудування, містобудівна діяльність, суб'єкти містобудування, об'єкти містобудування, архітектурна діяльність, архітектура.

Постановка проблеми. Питання вдосконалення українського законодавства постійно стоїть на порядку денному українського суспільства. В першу чергу це викликано тим, що бажання якнайшвидше створити повне правове поле сучасної України, відмінне від радянського періоду творення, яке б враховувало усі найкращі взірці світового права, натикається на відсутність цілісного розуміння відповідного як відповідної

речової царини життєдіяльності людини, так і його правового опису. Ще більше це посилюється тим, що романо-германська цілісність права, на основі якої намагаються в Україні створити свою гілку цього права, натикається на нехтування основоположними основами, покладеними у кристалізацію романо-германської цілісності права. Особливо це стосується однієї з важливих царин українського життя – містобудівної діяльності, особливо у співвідношенні її з її ж складовими, і найбільше з архітектурою. Вклад останньої у існування людини переоцінити не можливо, хоча і розуміння що таке архітектура в Україні – теж не зовсім з'ясовано. Тож намагання здійснити дослідження цієї ознаки є нагальною необхідністю у правовій науці. Отже, статтю присвячено дослідженню правової природи архітектурної діяльності як однієї із основних категорій містобудівної галузі права.

Стан дослідження. Дослідження проблем правового регулювання забудови земельних ділянок приділяли увагу О. В. Гаран, М. О. Баймуров, Р. В. Миронюк, А. І. Ріпенко, Ф. Й. Француз, М. М. Дьомін, М. П. Недоха, Л. Р. Біла-Тіунова, К. О. Рибак та ін.. Проте наукове обговорення продовжується з метою вирішення спорів, пошуку найкращих рішень, удосконалення чинного законодавства та вирішення нагальних практичних питань.

Мета статті полягає у дослідженні змісту поняття архітектурної діяльності та її складових як частини містобудівної галузі права.

Завданнями статті, у зв'язку з вищезазначеним, є:

- з'ясувати філософсько-правовий зміст поняття архітектурної діяльності;
- виявити правову природу цього поняття, його складові та їх правовий зміст;
- здійснити аналіз правового упорядкування здійснення архітектурної діяльності та надати дієві поради щодо його удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Розбираючи статтю 1 Закону України «Про основи містобудування» на її складові частини, не можна не відзначити, що поняття «архітектура» безпосередньо не включено до основного визначення поняття «містобудування» [1], а це у свою чергу могло б наштовхнути на роздум про відсутність прямого зв'язку між цими поняттями. Одночасно з цим, у статті 2 цього Закону ми знаходимо цей вид діяльності серед головних напрямів містобудівної діяльності. Чи можна говорити про те, що основний напрям є частиною самої діяльності, чи це її мета. Виходячи з розуміння значення слова «напрямок» – «лінія руху, або лінія розміщення кого-, чого-небудь», «шлях діяльності, розвитку кого-, чого-небудь; спрямованість якоїсь дії, явища», «спрямованість думок,

інтересів» [2, с. 731], необхідно усвідомлювати, що це ціль, до якої рухається (в нашому випадку) галузь, але не сам рух. Очевидно, що напрямком містобудування є «створення та підтримання повноцінного життєвого середовища», яка має свої способи досягнення, чи для галузевого випадку – «способи виробництва» [3, с. 441]. Якщо розглянути складові статті 2 вищезначеного Закону, то мова може йти навіть про «встановлений порядок чогось», але ніяк не напрямом. Тож архітектурна діяльність не може бути напрямком містобудування, а швидше одним із способів досягнення мети, при чому особливим способом, про що далі.

У галузевому вимірі під архітектурою розуміють «мистецтво створення споруд, які формують просторове середовище для життя і діяльності людини», та разом з цим це – «сукупність характерних ознак будівель і споруд певного історичного періоду, регіону або стилю» [4, с. 3]. Якщо вважати, що перша частина визначення передбачає створення саме повноцінного середовища, то мета здійснення як містобудівної так і архітектурної діяльності повністю співпадає. Тож, чи є ці поняття подібними, чи між ними встановлено інший зв'язок?

У широкому розумінні «архітектура – мистецтво проектування, спорудження, та художнього оздоблення будов», а також «будівельне мистецтво» [2, с. 42]. Перегукування архітектури та будівництва не випадкове, адже слово «архітектура» запозичено через латинізм з грецької, і дослівно в останній означає «старшого ремісника» (останній вживається саме у широкому розумінні фаху працівника [5]), що часто літературно заміняється на «будівничого» [6, с. 101]. І зовсім цікаво, чому в українському законодавчому та полі не знаходить свого місця повний відповідник запозиченого слова – «зодчество – мистецтво проектувати і споруджувати будівлі, архітектура» [2, с. 475]. Тож у цій статті у подальшому будемо використовувати українське «зодчество», замість грецького «архітектура». Отже, якщо зодчество – це проектувати і споруджувати будівлі, то це є нічим іншим як частиною містобудування, що напряму передбачено визначенням останнього у статті 1 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності». Таким чином, зодчество – це не напрямом містобудування, а його складова, яка відповідає за створення цілісності споруд як повноцінного життєвого середовища. Якщо вважати, що теорія містобудування – «це сфера наукової діяльності, у якій досліджуються закономірності формування і функціонування, розвитку містобудівних утворень, розробляються принципи і критерії прийняття проектних рішень, розробляються теорії проектно-діяльності» [7, с. 5] і «направлена на вдосконалення проектно-практичної діяльності» [7, с. 6], тобто зодчество є однією із основних, якщо не самою основною, складовою містобудування.

Одночасно зодчество, «як мистецтво – затне справляти глибокий емоційний вплив» [8, с. 4], що має відношення не стільки до речової природи, як до духовної, і в цій частині маємо особливий відтінок, речова сторона якого «сукупність характерних ознак будівель і споруд певного історичного періоду, регіону або стилю», про що згадувалося вище. В цьому розумінні про зодчество говоримо як про надбання (завичай латинізмом позначаємо словом «культура»).

Співвідношення понять «містобудування», «містобудівна діяльність» та «містобудівні предмети» [9, с. 171] відповідним чином впливають на таке ж співвідношення понять «зодчество», «зодча діяльність» та «зодчі предмети».

Таким чином зодчество – це суспільні відносини, що виникають між учасниками зодчої діяльності щодо створення, перетворення та збереження предметів зодчества, з метою створення та забезпечення зручного та художнього середовища існування людини.

Правовий опис відповідної речової галузі життєдіяльності має на меті відобразити наявні суспільні відносини, які існують у ній, зокрема окреслення необхідних правових способів здійснення такої діяльності, чи існування відповідних речей. Отже, оскільки містобудування – це не лише діяльність, але і її підсумки, так і архітектура – це не тільки діяльність, але і її підсумки. Чому підсумки, а не результат? По-перше, походження загальноновживаного латинізму є не зовсім влучним за своїм змістом – «те, що відскочило» [10, с. 49], адже для змістовного вживання цього слова у нашому випадку, ми повинні розуміти, чим саме є зазначене «те». По-друге, «результат – остаточний, кінцевий підсумок» [10, с. 465], а у процесі будь-якої діяльності ми можемо отримувати і проміжні підсумки, зокрема і в ході архітектурної, про що докладніше мова піде нижче.

Закон України «Про архітектурну діяльність» [11] за суттю назви необхідно було б віднести до процесуального права, тобто до сукупності правил, що описують дії відповідних сторін щодо втілення ними матеріального права у галузі архітектури в життя. Проте він таким не є. У ньому одночасно містяться обидві складові права: як матеріальне, так і процесуальне. Так, стаття 1 зазначеного закону містить норми і щодо діяльності, і щодо відповідних речей, які є необхідними для такої діяльності, або створюються нею у підсумку.

До першої складової зодчества, тобто до його діяльності відносяться: творча послідовність з пошуку рішення та його рішення; розроблення усіх видів проектів; авторський нагляд; архітектурно-будівельний контроль; науково-дослідницька робота; викладацька робота.

До другої складової зодчества, тобто до предметів (латинізмом прийнято називати – об'єкти) його діяльності відносяться: будівлі, їх комплекси, нерухомі предмети благоустрою; садово-паркові та земельно-просторові утворення (останні влучно називаємо «краєвидами», на противагу німецькому «ландшафту»); землі, краї та їх частини, зокрема і землі населених пунктів; усі види проектів, створені у ході зодчої діяльності. З метою забезпечення однорівневого поділу предметів зодчества необхідно зазначити наступне. Як основоположна цілісна складова містобудування є земля населеного пункту – міста, і як його менший відповідник – село. З одного боку, поєднання землі і споруд на ній, є суттю такої діяльності, таким чином ми утворюємо особливу єдність, про яку і скажемо – дух відповідного містянського утворення. Але від збільшення розміру земель до управлінських розмірів району чи області, чи зі зменшенням його до розмірів мікрорайону, чи його частини, зокрема – парку, це ніяким чином не впливає на сутнісний зміст будь-яких земельних утворень, що видозмінені людиною – все це можемо об'єднати у єдину понятійну ознаку – «краєвиди». Також потрібно зазначити, що самі природні краєвиди, як частина Землі, є не єдиними предметами зодчества, адже їх співрозмірне відображення у усіх видах відповідних проектів – є теж підсумком зодчої діяльності. Сукупність таких проектів прийнято називати «містобудівною документацією» – повнота наявних відомостей про містобу-

дівний простір, передбачена або здійснена сукупність дій відповідних учасників, які в ньому відбуваються, та результати цієї діяльності. Щодо проектів споруд – це інший вид підсумків зодчої діяльності, які прийнято називати «проектами будівництва». Тобто зодчі проекти – це сукупність містобудівної документації та проектів будівництва.

Художня складова зодчої діяльності спонукає до означення ще однієї своєї складової – художнього творчого задуму, який породжує свої вимоги щодо існування права творця (звичай латинізмом називаємо «автор»), або права на підсумки його розумової діяльності звичай латинізмом називаємо «право інтелектуальної власності». Тобто результатом зодчої діяльності є і право на задум, яке відокремлене від самої речі, і сама річ, створена на основі цього проекту. Окрім того, сама річ, яка набула неповторного художнього образу стає частиною права з захисту зодчих надбань, яку ми характеризуємо під поняттям захисту культурної спадщини. Оскільки право творця не є ні річчю, ні діяльністю, то ми можемо стверджувати, що зодчество має особливу складову – прояв здібностей (звичай латинізмом називаємо «віртуальною складовою»). При цьому речі і права творця – вкладаються у поняття матеріального права, а порядки здійснення зодчої діяльності – у процесуальне право.

Висновки. Зодчество (архітектура) – це частина містобудування, відповідно зодче право є частиною містобудівного права. Єдина мета містобудування – створення повноцінного та зручного середовища існування як людині, так і суспільства вцілому, є основоположною метою і його складових, зокрема і зодчої (архітектурної) діяльності.

Безумовною особливістю зодчої діяльності є створення неповторного образу кожної її складової, які у підсумку створюють художню складову цього поняття. Як наслідок, виникає складова захисту як права на художній задум, так і права на охорону художньої цінності створеної речі.

Наслідком попереднього висновка є те, що зодча діяльність передбачає досягнення як кінцевих підсумків, так і проміжних, які є самостійними складовими, та мають власну цінність. При цьому проміжні підсумки можуть не означати досягнення кінцевого підсумку. Зокрема, таким проміжним підсумком може бути як містобудівна документація, яка є лише основою для подальшої роботи в рамках створення повноцінного та зручного містобудівного середовища, так і проектна документація на зодчу річ (латинізмом – архітектурний проект), за яким у кінцевому підсумку може бути нічого і не споруджено.

Кодифікація (упорядкування) законів – є одним із основоположних шляхів вдосконалення законодавства у єдності романо-германського права, то ж в частині містобудівного законодавства з метою його вдосконалення є необхідність у прийнятті Містобудівного кодексу, головне завдання якого викристалізувати відповідні правові інститути галузевого права, та узгодити розбіжності, які містяться у сучасному українському праві, і в першу чергу співставлення понять «містобудування» та «зодчество» («архітектура»).

Література:

- Закон України «Про основи містобудування» від 16 листопада 1992 р. № 2849-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 52. Ст. 683.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови / укладач Бусел В.Т. К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. С. 1736.
- А.О. Івченко. Тлумачний словник української мови. Харків: ТОВ «Фоліо», 2002. С. 541.
- Плоский В.О., Гетун Г.В., Віроцький В.Д. Архітектура будівель і споруд. Книга 3. Історія архітектури і будівництва: Підручник. – Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня «Рута, 2016. 816 с.
- Perseus Digital Library <https://logeion.uchicago.edu/%CF%84%CE%AD%CE%BA%CF%84%CF%89%CE%BD>.
- Словник іншомовних слів / гол.ред. О. С. Мельничук. Київ: Головна редакція УРЕ, 1977. 746 с.
- Древаль І. В. Конспект лекцій з дисципліни «Теорія містобудування» (для студентів 6 курсу денної форми навчання, спеціальності 191 – Архітектура та містобудування, фахове спрямування «Містобудування») / І. В. Древаль ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова; – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2017. – 43 с.
- Л. М. Бармашина, В. І. Васильченко, О. М. Петрушевський. Теорія архітектури: Навчальний посібник. Київ: Видавництво Національного авіаційного університету «НАУ-друк», 2010. 172 с.
- Сергієнко О.В. Категорія містобудівна документація як складова містобудування. О.В.Сергієнко. // *Науковий вісник публічного і приватного права*. – № 1. – 2024. С. 169-173.
- Бирик С. П., Сютя Г. М. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / гол.ред. С. Я. Єрмоленко. Харків: Фоліо, 2006. 623 с.
- Закон України «Про архітектурну діяльність» від 20 травня 1999 р. № 687-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 31. Ст. 246.

Serhiienko O. Category architecture as a component of urban planning

Summary. The article is devoted to the study of the legal category and the legal institute of architecture as a fundamental component of the urban planning industry legislation of Ukraine. The article is aimed at studying the content of the concept of architecture not only as a legal phenomenon, but also as a philosophical one, the influence of this concept on the formation of the normative base of urban planning law in particular, as well as the legislation and the legal system of Ukraine in general, clarifying the true content of normative legal acts, clarifying the factors that determine the existence of such categories of law and determine its objective necessity. Significant importance in the article is given to the legal and philosophical understanding of these concepts primarily from the point of view of the conceptual apparatus of the Ukrainian language.

The article analyses the legal category of architecture, as well as the content of this concept, based on the semantics of the Ukrainian language in relation to the scientific language of law. Particular attention to the use of classification and codification as fundamental methods of scientific knowledge, which allow to streamline the legal field of Ukraine, and contribute to the introduction of a scientific approach to law-making activities in order to obtain an objective result important for society. Correct right-creation, right-understanding and enforcement are significant factors of successful economic development of our state. That is why a clear formulation of the rules of law makes it possible to simulate the lawful behaviour of subjects of urban planning, the main purpose of which is to create a quality living environment, the integrity and proper functionality of which in particular depends on an effective legal mechanism. It is noted that the legal framework of Ukraine has a distorted idea of the content of such a concept, the ideas of simplifying urban planning

legislation require constant reflection and a scientific approach that will ensure the proper effectiveness of the law. Legislation on these issues should be a turned face not only to the consumer, but also in a socially important industry, like urban planning, and to the needs and requirements of society,

including environmental protection and counteraction to man-made human influence.

Key words: town planning, town planning activity, subjects of town planning, objects of town planning, architectural activity, architecture.

*Шершенькова В. А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ВЛАДОЮ ПОЛЬЩІ ТА ЛИТВИ (XIV–XVI СТ.)

Анотація. У статті здійснено аналіз особливостей організації війська на українських землях під владою Польщі та Литви (XV–XVI ст. ст.). З початку армія на цих територіях формувалася з шляхетського ополчення «посполите рушення».

Зазначено, що несення військової служби було обов'язком шляхти (зверталися до короля з постійними вимогами), духівництва, а обороною міста займалися міщани. У військових походах брала участь піхота (входили міщани й селяни) і кіннота.

Поступово починає формуватися постійна, професійна, боєздатна армія. До її складу увійшли кіннота, піхота, артилерія. Окремі магнати мали своє озброєне військове формування, до складу входила здебільшого дрібна шляхта з кількістю до 30 тис. воїнів. Військова організація, офіцерські звання нічим не відрізнялися від королівської армії. Основне їх завдання було зосереджено на придушенні повстань, хоча інколи вони брали участь у загальнодержавних військових діях. Окремі магнати мали свої фортеці, замки та інші оборонні споруди. За порушення військової дисципліни воїн міг бути притягнений до відповідальності.

Визначено, що у XVI ст. виникає реєстрове козацтво, основане завдання якого було захист територій від нападів татар.

Загальна кількість реєстрових козаків змінювалася залежно від ситуації в країні. Козаки, які були виключені з реєстру поверталися до свого феодала.

1572 р. реєстр козаків налічував 300 осіб, але дана спроба виявилася невдалою. 1576 р. було відновлено реєстр козаків, але склалася така політична ситуація, що король не підтримав козацтво.

Навесні 1578 р. було видано низку універсалів, які стосувалися запорожців, так король наказує притягнути до відповідальності організаторів походу на Молдавію; старостам прикордонних територій надано попередження про переховування козаків; київський воєвода Острозький К. отримав наказ покарати козаків, постійно діяли за власною волею і систематично порушували порядок; про спільні дії поляків і кримських татар проти запорожців.

Влітку король запропонував козакам воювати проти Московського царства. 16 вересня 1578 р. між представниками козаків і польським королем укладено угоду щодо визначення статусу реєстрових козаків.

Резюмовано, що до реєстрового козацтва входили селяни, міщани та дрібна шляхта. На їх чолі стояли отамани. Реєстрові козаки отримували невелику платню, харчі, спорядження, одяг.

Ключові слова: армія, збройні сили, українське військо, Велике князівство Литовське, Польське королівство.

Постановка проблеми. Сьогодні армія України є важливим елементом національної безпеки та оборони країни. Вона

забезпечує оборону територіальної цілісності України, захищає її суверенітет та незалежність. Армія України відіграє ключову роль у забезпеченні миру та стабільності в країні, подібно до багатьох країн у світі.

Збройні сили України в історії відігравали важливе значення для захисту території, в організації безпеки країни та участі у війнах. Вони розвивалися впродовж віків, від давніх військових організацій держави до сучасної армії з використанням новітніх технологій. В історії України збройні сили також займали важливу місце у вирішенні конфліктів і збереженні миру.

Тому досить важливим є вивчення різних історичних етапів розвитку військової організації на території України. З огляду на це варто приділити увагу дослідженням періоду коли українські землі були під владою Польщі і Литви.

Стан дослідження. Різноманітні аспекти питань військової організації в Польщі та Литві у період XIV–XVI ст. ст. піднімалися у працях таких науковців як: М. Левицький, Б. Тищик, О. Уривалкін, Д. Шигаль та ін.

Метою статті є визначення завдань, повноважень та структури військової організації в Польщі та Литві у період XIV–XVI ст. ст. і яке значення армія мала для нашої історії, оскільки у даний період українські землі входили до їх складу.

Виклад основного матеріалу. Збройні сили як Польського королівства, так і Великого князівства Литовського (потім у Речі Посполитій) формувалися з шляхетського ополчення «посполите рушення». Воно скликалося в межах усїєї держави або окремих воєводств і земель, тобто формування відбувалося за територіальним принципом [4, с. 58].

Також головною збройною силою країни у період становлення монархії залишалося шляхетське ополчення – «посполите рушення». Згідно зі Статутами Казимира Великого, кожен шляхтич, володіючи землею «на лицарському праві», зобов'язаний нести військову службу й надати певну кількість воїнів також для виконання військових обов'язків.

Відповідно до Статутів лицарі охороняли короля і його королівства. Це були так звані, кінні лицарі, які були озброєнні, а також могли бути ще й піші лицарі. Вони з XIV ст. представляли лицарську службу, яка називалася «спис» [2, с. 43–44].

Духівництво зобов'язувалося особисто вирушати у похід з кількома воїнами.

Правове положення воїнів визначалося привілеями, статутами. Так, Кошицький привілей (1374) дозволяв королю викуповувати шляхтичів з полону. Будзинський привілей (1355) передбачав норми, які зобов'язували короля відшкодувати шляхтичеві завдану шкоду під час військових походів. Привілей 1388 р. містив відповідні норми на випадок військових

походів й усередині країни та винагороду шляхтичеві під час походу – п'ять гривень за спис.

Статути Казимира Великого узаконювали обов'язок військової служби для солтисів і вїттів у розмірі лицарської служби. Це була чисельна кількість категорії урядовців, яка значно посилювала військову міць держави. У разі ухилення від військової служби у звинуваченого конфісковували земельні володіння (окрім приватних).

Червінський привілей 1422 р. передбачив судовий розгляд відповідних справ і конфісковувати земельні володіння можна на підставі судового рішення [2, с. 43–44].

З 1454 р. для скликання «посполитого рушення» вимагалося згоди земських сеймиків або Вального Сейму. Після прийняття рішення, у кожен землю посилали королівський наказ, де зазначалися час і місце військового збору. Військові загони об'єднувалися у земські хоругви саме за територіальним принципом. Лицарство та солтиси кожного воєводства становили окрему хоругву. Хоругви були головними бойовими й організаційними одиницями ополчення до яких входили кілька сотень списів. Земські та воєводські хоругви очолювали каштеляни і воєводи. Ополченням командував король або інша особа за його призначенням.

Оборона міст здійснювалася міщанами. Так, кожен цех (вважався військовою одиницею) обороняв певну свою частину міста (наприклад, вежу, стіну). За потреби до війська залучали міщан і селян, які служили в піхоті.

Під час штурму фортець укріплених міст щоразу більшого значення набувала піхота. До речі, у польових битвах головна роль ще тривалий час належала польській кінноті – чи не найчисленнішій у Європі [2, с. 43–44].

Організаційними одиницями шляхетського війська були хоругви (родові чи земські), кожна з яких налічувала двісті-шістсот осіб.

Участь в ополченні вважалася, одночасно обов'язком та правом шляхти [4, с. 58]. Вона швидше неохоче ставилась до «посполитого рушення» і використовувала як причину до зібрань і можливість звернення до короля з різними вимогами.

Разом з тим, «посполитого рушення» продовжувало існувати. Вважалося, що їх може виступити близько двісті тисяч шляхетського війська. За неявку передбачалася конфіскація маєтку.

У мирний час здійснювали спроби проводити військові навчання для шляхти, але це не дало очікуваних наслідків, оскільки шляхта звикла займатися господарством, полюванням, балами, пиячити. Військо було неспроможним до ведення бою, воно було недисципліноване [2, с. 85–86].

Однак зі зростання фільваркової системи господарства шляхетське ополчення почало занепадати через небажання шляхти братися за зброю [4, с. 58]. Шляхта гальмувала процес створення професійної, постійної армії, боячись нових витрат, а головне – посилення влади короля [2, с. 85–86].

Починаючи з XV ст. «посполите рушення» повністю зникає і починає формуватися невелика, добре підготовлена й навчена та дисциплінована армія [4, с. 58]. Оскільки досвід ведення бойових дій за допомогою «посполитого рушення» шляхти щоразу засвідчував його небоєздатність [2, с. 85–86].

Основну частину коронного (королівського) війська становили шляхетська кіннота (гусари, легка кавалерія), іноземна

піхота (спочатку угорська, а потім німецька), кіннота (драгуни) й артилерія.

Очоловав коронне військо великий коронний гетьман, який посідав у Речі Посполитій важливе, незалежне місце. Формувалося наймане військо на час війни та утрималося за рахунок держателів королівських маєтків, що складало одну четверту доходів [4, с. 58].

У давні часи польська кіннота з так званих, тяжких копійників (їздили у військовий похід із довгими списами і мечами) і легких стрільців (вони носили легкі панцирі, ворогів обстрілювали з куша і лука).

Близько 1500 р. формується нова кіннота – гусарія. Гусари теж були копійниками, але мали легку зброю. Пізніше вони почали використовувати тяжке озброєння. Гусари одягали шкіри леопардів, крила орлів та інше. Це була найкраща кіннота у Польщі [1].

Вже у XVI ст. у війську почала використовуватися вогнепальна зброя, так замість луків, прийшли, рушниця, аркебузи, мушкети, пістолети.

У 1570 р. у виникає таке військово формування як рейтари, вони носили важкі броні і панцирі. Їх зброя складалася з трьох рушниць (одна довга і дві короткі, чекана й шаблі).

Рейтарська рота налічувала триста осіб та численний штаб (капітан, поручник, хорунжий, підхорунжий, капелан, хірург, писар та інші). Згодом роту зменшили до ста двадцяти-двохсот коней, вони почали носити кафтани з лосячої шкіри. Зміни відбулися й в озброєнні, так замість рушниця – короткий мушкет, а простий палаш замінив шаблю [1].

На небезпечних і бунтівливих південно-східних землях король утримував за власний кошт близько три тисячі вояків [2, с. 85–86].

У найманому королівському війську була гарна військова дисципліна, вона підтримувалася завдяки заохоченням і покаранням. Наприклад, під час війни гетьман міг засудити солдатів до смертної кари і водночас рекомендувати їх до шляхетського звання, такі права гетьмана закріплювалися у гетьманських артикулах.

Деякі магнати мали своє власне добре організоване, досить чисельне і озброєне військо. Магнати володіли фортецями, а також мали кінноту, артилерію, піхоту [4, с. 58].

Сейм 1563 р. прийняв рішення про створення регулярного, так званого квартового (кварцяного), війська чисельністю шість тисяч воїнів, визначивши на їхнє утримання одну четверту доходів із королівських державних земель (кварта). Крім польських найманих відділів з польськими офіцерами й командування набирали загони іноземців. Тут офіцерами також були чужоземці, панувала сувора військова дисципліна та порядок. На випадок війни чисельність війська збільшувалася через додаткове вербування добровольців й для цього сеймом виділялися кошти.

У кінці XVI ст. було створено ланову піхоту (до її складу входили селяни королівських маєтків по одному від двадцяти ланів). За військову службу селяни отримували у користування спеціальний лан землі. До складу цієї піхоти входило близько дві з половиною тисяч воїнів, а з середини XVII ст. вже почали вербувати селян зі шляхетських та церковних земель.

У XVI ст. виникає ще одне військово формування, створене для захисту від нападів татар (реєстрові козаки). Козаки об'єднувалися у сотні та полки. Це були вільні українські селяни,

міщани та дрібна шляхта. На їх чолі стояли отамани. Прийняті на державну службу воїни (реєстрові козаки) отримали невелику платню, харчі, спорядження й одяг [2, с. 85–86].

Реєстрове козацтво (стало частиною коронного війська) було засноване королівським універсалом Речі Посполитої у 1572 р. та отримало офіційну назву «Військо його королівської милості Запорізьке».

Також слід зазначити, що загальна кількість реєстрових козаків змінювалася (від однієї тисячі до восьми тисяч осіб) залежно від політичної ситуації. Тому завжди існувала загроза скорочення реєстрового козацтва і повернення їх під владу колишніх феодалів [4, с. 58].

Слід зазначити, що перша спроба створити реєстрове козацтво була невдалою. Набір складав триста осіб, старший був підлеглий королеві й коронному гетьманові [3, с. 153].

У 1576 р. король вирішив відновити реєстр, але складалася така політична ситуація (король не планував конфліктувати з Туреччиною; на козаків скаржилося Кримське ханство; втручання козаків у справи Молдавії), що він не підтримав козацтво [3, с. 154].

Навесні 1578 р. Стефан Баторій видає низку універсалів, які стосувалися запорожців. Він проявив законодавчу ініціативу у сеймі республіки щодо права наймати на військову службу іноземців. Це поширювалося й на козаків. Король дає розпорядження провести слідство і притягнути до відповідальності організаторів походу на Молдавію; старостам прикордонних територій надано попередження про переховування козаків і надання їм будь-якої допомоги; київський воєвода Острозький К. отримав наказ покарати «свавільних запорожців»; про спільні дії поляків і кримських татар проти козаків.

Уже влітку король пропонує козакам воювати проти Московського царства, оскільки він хвилювався, щоб запорожці не перейшли на бік його ворога.

16 вересня 1578 р. між представниками запорозьких козаків і польським королем було укладено угоду, відповідно до якої шістьсот козаків зобов'язувалися нести військову службу і отримувати за неї винагороду. В договорі зазначалося, що реєстр збільшувався за рахунок «кращих козаків», які мешкали у королівських маєтностях [3, с. 154].

Щодо майнового становища, то варто зазначити, що між старшиною та реєстровими козаками існувала майнова нерівність. Козаки, які були занесені до реєстру, отримали низку прав: за військову службу отримували грошові винагороди від держави; звільнялися від сплати податків (1582 р.); мали право власності на земельні наділи (1590 р.); судилися у своїх судах; мали право займатися промислами і торгівлею; виходили з-під влади феодалів.

За службу реєстрові козаки отримували з королівської скарбниці платню (жолд), а також сукно, порох, свинець. Крім того, король надав православним ремісникам привілей постачати козакам шаблі [3, с. 154].

Основна мета утворення реєстрового козацтва – це охорона державних кордонів і протиставлення іншим козакам, які вважалися поза законом [4, с. 64–65].

Реєстрові козаки виконували поліцейські функції, а король обіцяв рахуватися з ними як з іншими поважними людьми [3, с. 154].

Реєстрове військо отримало назву «Низового» або «Запорізького». Козаки підпорядковувалися черкаському старості

князю Михайлу Вишневецькому і безпосередньому їх начальнику Яну Орішовському (старший реєстру).

Реєстру передавалося володіння м. Тахтемирів (сьогодні це територія села Канівського району Черкаської області), у місті розміщувався арсенал і Зарубський монастир, де було розміщено шпиталь для поранених. Реєстрове військо розташувалося від Тахтемирова до Чигирини.

Реєстрові козаки отримали клейдони: хоругву (бойового прапора), бунчук (штандарт полководця), каламар (інструмент для письма, найчастіше для вмочування пера), печатку, литаври (ударний музичний інструмент), сурми (дерев'яний духовний музичний інструмент), пернач (холодна зброя), гармати (артилерійська зброя) [3, с. 154].

Слід зазначити, що реєстрові козаки зайняли проміжне місце між шляхтою і селянами. Оскільки, як і шляхтичі, козаки були вільними, відбували військову службу, не сплачували податки, не мали права мати підданих, і як селяни, самостійно працювали у своєму господарстві та могли наймати працівників за свій рахунок [3, с. 154].

Так, на початку козацько-польських відносин розглядалися різні способи розв'язання проблеми стосовно козацтва: повне їх знищення чи заборона; визначення статусу козаків як найманців; визнання козаків як окремого суспільного стану, який буде мати автономну територію з козацьким самоврядуванням.

Продовжували існувати приватні війська магнатів. До його складу входила здебільшого дрібна шляхта з кількістю до тридцять тис. воїнів. Військова організація, офіцерські звання були подібними до королівської армії. Основна їх функція була – це придушення повстань, а також вона інколи могла брати участь у загальнодержавних військових діях. Магнати мали свої фортеці, замки, інші оборонні споруди.

З середини XVII ст. почастішали повстання в Україні, тому стали регулювати кількість постійного найманого війська (компутове). У 1649 р. військо налічувало двадцять шість тис. воїнів. У період ведення війн військо збільшилось до п'ятдесят чотири тис. військ коронних і вісімнадцять тис. литовських. З цього періоду кватерне військо перестає існувати [2, с. 85–86].

Висновки. Таким чином, перед військовою організацією в Польщі та Литві у період XIV–XVI ст. ст. стояла низка визначених завдань, вона мала певну структуру і значні повноваження. Зрозуміло, що армія відігравала важливу роль для історії будь-якої держави. Тому армія Литви та Польщі мала вплив на формування нашої військової організації, оскільки у даний період українські землі входили до їх складу.

Основною збройною силою країни було шляхетське ополчення – «посполите рушення», яке з XV ст. повністю зникає. На місці починає формуватися невелика, професійна армія. У найманому королівському війську була гарна військова дисципліна, вона підтримувалася завдяки покаранням і заохоченням.

У XVI ст. виникає реєстрове козацтво, яке було створене з метою захисту від татарських нападів. Водночас реєстрові козаки брали участь у військових походах. До його складу увійшли вільні українські селяни, міщани й дрібна шляхта. За свою службу реєстрові козаки отримали певну плату, спорядження та одяг. Слід також зазначити, що реєстрові козаки зайняли проміжне місце між шляхтою і селянами.

Література:

1. Історія українського війська. Видання 2-ге доповнене. За ред. М. Левицького. Вінніпезі: Вид-ць Іван Тиктор, 1953. 832 с. URL: <http://surl.li/sgsjy>
2. Тищик Б.Й. Польща історія державності і права (X – початок ХХІ ст.). Львів: Світ, 2012. 512 с.
3. Хрестоматія з історії України. Упоряд. та автор коментарів Уривалкін О. М. К.: КНТ, 2007. 520 с.
4. Шигаль Д.А. Історія держави і права України: Курс лекцій. Х.: Вид-во «Індустрія».2011. 352 с.

Shershenkova V. Organization of the army on Ukrainian lands under the authority of Poland and Lithuania (XIV–XVI century)

Summary. The article analyzes the peculiarities of the organization of the army on Ukrainian lands under the rule of Poland and Lithuania (XV–XVI centuries). Since the beginning, the army in these territories has been formed from the noble militia «Commonwealth».

It is noted that military service was the duty of the nobility (addressed the king with constant demands), clergy, and the defense of the city was engaged in townspeople. In military campaigns participated in the infantry (included townspeople and peasants) and cavalry.

A permanent, professional, capable army gradually begins to form. It includes cavalry, infantry, artillery. Some magnates had their armed military formation, and mostly small nobility with a number of up to 30 thousand soldiers. The military organization, the officers were no different from the royal army. Their main task was focused on the suppressed uprisings, although sometimes they participated in national military actions. Some magnates had their fortresses, castles and other

defensive structures. For violation of military discipline, the warrior could be held accountable.

It was determined that in the sixteenth century. There is a register of Cossacks, the basis of which was to protect the territories from the attacks of the Tatars.

The total number of registered Cossacks changed depending on the situation in the country. The Cossacks who were excluded from the Register returned to their feudal lord.

In 1572, the Cossack register numbered 300, but this attempt was unsuccessful. In 1576, the Cossack register was restored, but there was such a political situation that the king did not support the Cossacks.

In the spring of 1578, a number of universals were issued, which concerned the Cossacks, so the king orders to hold the organizers of the campaign to Moldova; The head of the border territories were given a warning about the concealment of Cossacks; Ostrozky, Kyiv voivode, was ordered to punish the Cossacks, constantly acted on their own will and systematically violated the order; About the joint actions of the Poles and Crimean Tatars against the Cossacks.

In the summer, the king suggested that the Cossacks fight against the Moscow kingdom. On September 16, 1578, an agreement was concluded between the representatives of the Cossacks and the Polish king on determining the status of registered Cossacks.

It is summarized that the registered Cossacks consisted of peasants, burghers and small nobility. At their head were the chieftains. The registered Cossacks received a small pay, food, equipment, clothing.

Key words: army, armed forces, Ukrainian army, Grand Duchy of Lithuania, Kingdom of Poland.

КОНСТИТУЦІЙНЕ
ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

---

*Даців С. Я.,**аспірант кафедри конституційного права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ПОНЯТТЯ «ЕКОЛОГІЧНОЇ ДЕРЖАВИ»: СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ В УКРАЇНІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню поняття «екологічна держава», яке є предметом наукових розвідок у західній юридичній, політичній та економічній науці, але є відносно новим для вітчизняних дослідників. У публікації надано короткий огляд західних праць присвячених проблематиці «екологічної держави», а також у загальних рисах окреслено термінологічний плюралізм, який існує у вказаних зарубіжних роботах відносно такого політико-правового явища як «екологічна держава». У статті проаналізовано вітчизняні публікації присвячені поняттю «екологічна держава», питанню її становлення та розвитку. Стаття узагальнює аспекти у яких «екологічна держава» розглядається вітчизняними науковцями, зокрема, встановлено, що це явище розглядається в контексті екологічної демократії та взаємовідносин із громадянським суспільством, як загальнотеоретична категорія в рамках теорії держави, як інструмент відповіді на екологічні ризики сучасності. Водночас у ході дослідження з'ясовано, що поняття «екологічна держава» є малодослідженим в рамках конституційного права. За результатами дослідження встановлено що в українській юридичній науці сформульовано узгоджений підхід до розуміння поняття «екологічної держави», яку дослідники, з деякими особливостями, визначають як державу пріоритетом діяльності якої є реалізація політики у сфері навколишнього середовища, яка спрямована на забезпечення гармонійного поступального розвитку суспільства, підтримання екологічної рівноваги та стану навколишнього середовища, у якому кожен індивід матиме можливість реалізувати свої право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та вільний розвиток своєї особистості, та у якій ця політика втілюється у консенсусі із прагненнями суспільства та індивідуальними правами, свободами та інтересами його членів. Визначено перспективні напрямки для подальших досліджень, зокрема, наголошено на таких напрямках подальшого дослідження, як 1) взаємозв'язок та співвідношення між такими явищами як держава загального добробуту та «екологічна держава»; 2) теоретико-правове обґрунтування використання уніфікованої термінології на позначення такого явища, як екологічна держава, аналіз різноманітних понять, таких як «зелена держава», «еко-держава», «еко-центрична держава», «екологічно орієнтована держава», «екологічна держава соціальної справедливості», «держава дружня до довкілля», які часто використовуються як синоніми на позначення одного і того ж явища; 3) аналіз підстав для виділення принципу «екологічної держави» та визначення його як однієї із засад конституційного ладу; 4) визначення співвідношення «екологічної держави» із іншими засадами конституційного ладу, наприклад, економічної безпеки, а також із гарантованими Конституцією України свободою власності, правом на підприємницьку діяльність

не заборонену законом тощо; виявлення підстав для вирішення конфліктів між ними в аспекті пріоритетів державної політики та інтересів суспільства.

Ключові слова: екологічна держава, охорона навколишнього середовища, охорона довкілля, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, безпечне для життя і здоров'я довкілля, екологічна безпека, держава загального добробуту.

Постановка проблеми. Стрімкий науково-технічний прогрес у ХХ столітті створив передумови для суспільно-політичної дискусії щодо стосунків між людством та навколишнім середовищем. Важливою тезою у цій дискусії стало визнання наявності у держави позитивних зобов'язань для подолання наслідків колективної діяльності людства. Ця засаднича позиція стала умовою перейняття державами на себе функцій у сфері захисту природи, які остаточно трансформувалися у функції з охорони навколишнього середовища (функції забезпечення сприятливого навколишнього середовища, функції охорони природи, функції охорони природи та раціонального використання природних ресурсів, природоохоронної функції) у 70-х роках ХХ століття [1, с. 148]. Подальший розвиток, поглиблення (у тому числі, у зв'язку зі зростаючим суспільним запитом) цієї функції призвело до становлення «екологічної держави», тобто держави, яка, як її визначає Джеймс Мідоукрофт (James Meadowcroft), розподіляє значні фінансові, людські, політичні, законотворчі ресурси для управління проблемами у сфері навколишнього середовища [2, с. 18]. Варто відзначити, що у західній правовій традиції «екологічна держава» вивчається багатьма дослідниками з різних точок зору. Так, Андреас Дуїт (Andreas Duit) визначає «екологічну державу» як державу, «яка оперує значним набором інститутів та практик призначених для управління екологічними та соціо-екологічними взаємодіями. <...> має спеціалізовані адміністративні, регуляторні, фінансові та інформаційні структури які становлять окрему сферу урядової діяльності, а проблеми навколишнього середовища та шляхи реагування на них держави стали пунктом порядку денного поточного політичного дискурсу» [3, с. 10].

Паралельно із концепцією «екологічної держави» розвивається поняття «зеленої держави». Основоположником цього напрямку можна впевнено назвати Робін Екерслі (Robyn Eckersley). У 2004 році у праці «The Green State: Rethinking Democracy and Sovereignty» авторка визначила «зелену державу» та як демократичну державу, чії регуляторні ідеали та демократичні процедури зумовлені скоріше екологічною демократією, ніж ліберальною. Таку державу можна назвати

пост-ліберальною, оскільки вона постає з критики, а не із однозначного заперечення ліберальної демократії [4, 2]. «Зелену державу» вивчають також такі дослідники як Джон Драйзек (John Dryzek), Джон Баррі (John Barry), останній ще у 2008 році зауважив, вона знаходить своє логічне продовження у такому явищі як «зелений республіканізм». З точки зору його концепції, рушійною силою сталого розвитку держави є громадянське суспільство та громадяни як індивіди [5, с. 5–7].

Як бачимо, у західній правовій думці концепція держави із чітко сформованою та послідовно втілюваною функцією у сфері навколишнього середовища уже давно існує у форматі концепції «екологічної держави», яка розглядається дослідниками у динаміці соціально-економічного розвитку суспільства.

Стан дослідження. В Україні ж тільки зароджується інтерес дослідників до концепції «екологічної держави», як наслідок національні дослідження у цьому напрямку поки нечисленні. Незважаючи на це, українські дослідники такі як О. В. Павлова, С. В. Муравйова, Н. К. Дашковська, Н. М. Крестовська, О. Є. Проць, О. В. Гасай, Н. М. Миколишин, виявляють активний інтерес до концепції «екологічної держави» та внесли суттєвий вклад у становлення цього напрямку дослідження у вітчизняній правовій науці.

Поняття «екологічної держави» розглядається українськими дослідниками із різних точок зору, зокрема, О. В. Павлова розглядала її в контексті екологічної демократії та взаємовідносин із громадянським суспільством [6–8], підкреслювала що набуття екологічної функцією держави провідної ролі є умовою екологізації громадянського суспільства [9, с. 214], С. В. Муравйова запропонувала доповнити систему конституційних засад принципом «екологічної держави» [10], Н. К. Дашковська проаналізувала поняття екологічної держави на загальнотеоретичному рівні [11], Н. М. Крестовська та О. Є. Проць досліджували «екологічну державу» як інструмент відповіді на екологічні ризики сучасності [12]. При цьому, поняття «екологічна держава» в рамках конституційного права на рівні окремих присвячених цій тематиці публікацій майже не досліджується.

Мета дослідження. Метою цієї роботи є узагальнити опубліковані в Україні праці на тему «екологічної держави» та сформулювати перспективні напрямки для дослідження «екологічної держави» в рамках конституційно-правової матерії.

Виклад основного матеріалу. У 2015 році О. В. Павлова опублікувала статтю «Конституційні засади формування «екологічної держави», у якій чи не вперше в українській юридичній науці запропонувала визначення «екологічної держави», під якою вона розуміє «політико-правову характеристику конституційного ладу держави, що визначає направленість на забезпечення екологічних інтересів громадянського суспільства та обов'язку щодо їх дотримання» [6, с. 62]. На нашу думку, таке визначення зумовлене тим, що у своєму дослідженні О. В. Павлова розглядає «екологічну державу» у нерозривному зв'язку та взаємодії із громадянським суспільством. Визначення наголошує на іманентному демократичному характері «екологічної держави», яка сприймає суспільний запит та реагує на нього у спосіб, спрямований на задоволення потреб суспільства. Логічно припустити що «екологічній державі» у такому випадку має бути притаманна відкритість, підхід при ухваленні рішень, які передбачає консенсус та врахування інтересів кожної групи учасників відповідних відносин.

Також у публікації авторка пропонує підхід щодо визначення основного завдання «екологічної держави» та формулює його як діяльність спрямовану на «забезпечення сприятливого для життя довкілля, створення умов для екологічної безпеки та рівноваги та виконання інших вимог громадянського суспільства задля сталого розвитку, відповідно до принципів справедливості незалежно від плину часу» [6, с. 61].

Під конституційними засадами формування «екологічної держави» О. В. Павлова пропонує розуміти передбачені у Конституції політико-правові та соціальні підстави у подальшому в якості основоположних принципів перенесені у норми національного законодавства [6, с. 62].

Описані результати О. В. Павлова розвинула та узагальнила у дисертації «Правові засади формування «екологічної держави» за участю громадськості», у якій дійшла висновку, що «екологічна держава» є принципом державного ладу. На думку авторки, цей принцип визначається глобальними історичними процесами, загостренням екологічних проблем та зростанням уваги до них зі сторони суспільства; посиленням громадянського суспільства в Україні та його зацікавленості проблемами навколишнього середовища, усвідомленням того, що екологічні інтереси суспільства та індивіда так само вагомі, як соціальні, економічні та інші [7, с. 6].

В силу специфіки своєї теми дослідження О. В. Павлова не вдавалась у теоретико-правові розвідки щодо змісту принципу «екологічної держави» як основи державного ладу. Це створює простір для поглиблення дослідження принципу «екологічної держави» в конституційно-правовому аспекті, а також для подальшого вивчення взаємозв'язків «екологічної держави» не тільки із громадянським суспільством, а й із людиною та громадянином, як окремо взятим суб'єктом конституційно-правових відносин.

Н. М. Крестовська та О. Є. Проць у статті «Держава, дружня до довкілля, як противага екологічним ризикам сучасності» аналізують явище держави дружньої до довкілля, яке за своїм змістом відповідає поняттю «екологічна держава». Авторки під державою дружньою до довкілля пропонують розуміти державу, яка систематично імплементує екологічні вимоги в усі сфери державної політики, взаємодіючи із інститутами громадянського суспільства здійснює ефективну екологічну політику, реалізує екологічну функцію і виконує завдання із забезпечення екологічної безпеки, гарантування екологічних прав людини, задоволення особистих і суспільних екологічних інтересів [12, с. 24]. Це визначення у ключових аспектах співпадає із визначенням запропонованим О. В. Павловою, що дає підстави стверджувати, що автори фактично розглядають одну і ту ж категорію, використовуючи різні поняття. Ця обставина знову ж таки підтверджує необхідність теоретичних досліджень щодо використання уніфікованого підходу позначення досліджуваного поняття.

На думку Н. М. Крестовської та О. Є. Проць, ознаками дружньої до довкілля держави є:

- 1) універсальна, систематична діяльність з упровадження екологічних вимог у всі сфери державної діяльності і напрями життєдіяльності суспільства (екологізація політики);
- 2) максимальна ефективність екологічної політики, що проявляється у забезпеченні екологічної безпеки людини та сталому розвитку природи, суспільства, економіки;
- 3) активізація екологічної функції держави;

4) формування стану екологічної безпеки, як ключова функція держави;

5) забезпечення екологічних прав людини, задоволення особистих і суспільних екологічних інтересів, як завдання держави [12, с. 23–24].

Дослідниці також роблять висновок про центральну роль саме держави як гаранта екологічних прав та інтересів [12, с. 23–24].

Погляд на державу як центральну категорія екологічної політики узгоджується із висновками викладеними у статті Н. К. Дашковської «Правова природа та сутність екологічної держави: загальнотеоретична характеристика». У цій роботі підкреслено важливий аспект екологічної держави, а саме значущість держави для аналізу екологічної політики [11, с. 8]. Авторка розглядає «екологічну державу» як продовження та якісно новий рівень розвитку держави загального добробуту. Сенс перетворення держави загального добробуту в еко-державу полягає в необхідності управління екологічними ризиками, що виникають під час періодичних ризиків ринкової економіки та пом'якшуються програмами соціального забезпечення [10, с. 9].

Як слушно підкреслює Н. К. Дашковська, поняття «екологічна держава» описує механізми, які формуються в розвинених країнах, де екологічно орієнтоване втручання держави в суспільні процеси визнається легітимним обов'язком державної влади [11, с. 9]. Це узгоджується із аналогічною думкою про те, що саме держава як політико-правова категорія має бути наріжним каменем в аналізі стану відносин певного суспільства та довілля, яка у зарубіжній правовій думці висловлюється, наприклад, такими дослідниками як Андреас Дуїт та Петер Фендт (Peter Feindt) [3, с. 3–4].

Додатково варто звернути увагу, що Н. К. Дашковська розглядає поняття «екологічна держава» як ключову концептуальну категорію, яка пов'язана із «емпіричним розвитком систем національного екологічного управління, що виникло в промислово розвинених країнах протягом останньої третини двадцятого століття» [11, с. 8].

Н. К. Дашковська робить істотне зауваження про те, що «екологічна держава» не обов'язково повинна бути екоцентричною, незважаючи на визнання «екологічною державою» критичності екологічних систем для суспільного добробуту у довгостроковій перспективі [11, с. 9]. Таким чином, формуються передумови для дослідження в напрямку співвідношення принципу «екологічної держави» із іншими засадами конституційного ладу, наприклад, економічної безпеки (ст. 17 Конституції України), а також із гарантованими Конституцією України свободою власності (ст. 41 Конституції України), правом на підприємницьку діяльність (ст. 42 Конституції України) тощо. Дослідниця також виокремлює функції «екологічної держави», зокрема, моніторингу стану довілля; оцінки екологічних ризиків, визначення бажаних екологічних результатів, узгодження екологічних цілей з іншими суспільними цілями, а також розподілом соціальних витрат; впровадження ефективних стратегій управління за допомогою політичних інструментів, фінансування та легітимізації діяльності в сфері довілля [11, с. 9]. Насамкінець, Н. К. Дашковська пропонує розглядати «екологічну державу» у чотирьох аспектах, а саме як: систему правового регулювання; адміністративний апарат; сукупність ідей та експертних знань; майданчик для вирішення конфлік-

тів та прийняття рішень щодо складних екологічних питань [11, с. 9–10].

Робота Н. К. Дашковської, серед іншого, висвітлює зв'язок між державою загального добробуту та «екологічною державою» як зв'язок між двома якісно різними ступенями розвитку держави, де «екологічна держава» є молодшою версією держави загального добробуту. Справедливо відзначити, що такий підхід присутній у західній традиції і представлений, зокрема, таким автором як Джон Мідоукрофт [13, с. 6–10]. Водночас Ян Гоф (Ian Gough) відзначає наявність підстав для розгляду цих двох явищ поза межами наративу про переродження держави загального добробуту в «екологічну державу» [14, 43]. Андреас Дуїт наводить чотири підстави для розмежування держави загального добробуту та «екологічної держави», зокрема, держава загального добробуту надає громадянам миттєві матеріальні блага (наприклад, пенсійне забезпечення, медичне обслуговування, соціальне страхування), тоді як блага, які надає «екологічна держава» часто відділені від громадян (вигодонабувачів) темпорально чи географічно, «екологічна держава» вимагає певних особистих та економічних жертв від громадян, водночас держава загального добробуту постачає блага; екологічні проблеми, якими занепокоєні широкі кола суб'єктів, зазвичай не викликають політичних дебатів, на відміну від питань, які ставить в центр уваги держава загального добробуту; екологічна політика має своїм підґрунтям наукову експертизу, у той час питання загального добробуту є зазвичай політично зумовленими [15, с. 50–51]. У таких умовах наявна перспектива подальшої наукової розвідки щодо питань співвідношення «екологічної держави» та держави загального добробуту.

Заслуговує на увагу праця С. В. Муравйової «Екологічні та кліматичні кризи як фактор розвитку сучасного конституціоналізму та екологічної безпеки», у якій дослідниця висуває ідею віднесення до засад конституційного ладу також принципу «екологічної держави», адже «екологічна держава» є інструментом забезпечення екологічних прав людини, сталою розвитку, фактором екологічної безпеки [10, с. 132]. Призначення «екологічної держави» авторка бачить у покладенні «на органи державної влади зобов'язання щодо уникнення та запобігання ухваленню правових і політичних рішень, які можуть завдати збитків найважливішим природним ресурсам, що необхідні для забезпечення основних фізіологічних (біологічних та фізичних) потреб майбутніх поколінь» [10, с. 148].

Важливою роботою на тему «екологічної держави» є стаття «Доктринальний підхід до поняття правової природи екологічної держави» авторства О. В. Гасая та А. Ф. Миколишина. Автори, проаналізувавши положення конституцій Німеччини, Болгарії, Румунії, Угорщини, Чорногорії, а також низку публікацій українських та зарубіжних дослідників дійшли висновку, що «екологічну державу» необхідно розуміти у кількох вимірах. По-перше, як характеристику політичної та соціальної системи, по-друге, як систему правового регулювання, спрямовану на забезпечення екологічно стійкого розвитку шляхом захисту довілля та раціонального використання природних ресурсів, по-третє, як характеристику державного апарату [16, с. 27]. Варто звернути увагу на те, що автори підкреслюють різноманіття термінології у сфері вивчення «екологічної держави» як правового явища, зокрема вказують на рівнозначне використання таких термінів як «зелена держава», «екодержава»,

«екоцентрична держава», «екологічно орієнтована держава», «екологічна держава соціальної справедливості» тощо та наголошують на необхідності формування чіткого понятійного апарату. Науковці сприймають поняття «екологічна держава» як найбільш повний та всеосяжний термін для аналізу [16, с. 27]. Незважаючи на те, що ми погоджуємось загалом із зазначеним висновком, на нашу думку, використання поняття «екологічна держава» як найбільш точного та повного його дослідження потребує додаткового теоретичного обґрунтування.

В контексті вказаної роботи варто наголосити, що автори проаналізували поняття «екологічної держави» здебільшого у загальнотеоретичному аспекті, не вдаючись до конституційно-правового аналізу. Таким чином, стаття залишає простір для дослідження «екологічної держави» як явища у конституційно-правовому вимірі.

Висновки. Узагальнюючи результати наукових розвідок згаданих вище дослідників, бачимо підстави для констатації, що в українській науковій думці сформульовано узгоджений підхід до розуміння поняття «екологічної держави», яку різні вчені, з деякими особливостями, визначають як державу пріоритетом діяльності якої є реалізація політики у сфері екології (навколишнього середовища), яка забезпечить гармонійний поступальний розвиток суспільства, підтримання екологічної рівноваги та стану навколишнього середовища, у якому кожен індивід матиме можливість реалізувати свої право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та вільний розвиток своєї особистості, та у якій ця політика втілюється у консенсусі із прагненнями суспільства та індивідуальними правами, свободами та інтересами його членів.

Утім, слід зауважити, що в умовах понятійного плюралізму, доцільність та підґрунтя для використання єдиного поняття на означення «екологічної держави» потребує додаткового теоретико-правового обґрунтування.

«Екологічна держава» розглядається як багатоаспектне явище, яке охоплює ідеологічний рівень (як сукупність політико-правових ідей), адміністративний рівень (система органів державної влади та публічних інститутів покликаних формувати, реалізувати та забезпечувати реалізацію державної політики у сфері екології), як правове явище (набір правових норм, які визначають та оформлюють політику держави, встановлюють та гарантують права та обов'язки індивідів), як форум для вирішення конфліктів та формування компромісних рішень та підходів у сфері екологічної, економічної та безпекової політики.

Сучасні наукові напрацювання щодо питання «екологічної держави» також характеризує відносно уніфікований погляд на те, що держава наділена повноваженнями формувати та реалізовувати державну політику в екологічній сфері та є ключовим актором на цьому полі, навіть за умови, що така державна політика має узгоджуватись і комунікуватись із громадянським суспільством та індивідами.

Аналіз публікацій показав, що «екологічна держава» аналізується дослідниками крізь призму екологічного права, загальної теорії держави і права. Водночас майже не представлені праці, які аналізують «екологічну державу» саме у конституційно-правовому аспекті, пропонують підстави та обґрунтування для визначення місця «екологічної держави» у понятійно-категоріальній системі конституційного права України. Вважаємо, що цей напрямок потребує більшої уваги дослідників та є перспективним адже саме конституційне право, формує

підстави легітимності «екологічної держави» як категорії, яка виникла на поточному етапі розвитку суспільства.

Підсумовуючи, поняття «екологічної держави» розглядається українськими дослідниками-юристами із різних точок зору, зокрема, в контексті екологічної демократії та взаємовідносин із громадянським суспільством (О. В. Павлова), на загальнотеоретичному рівні (Н. К. Дашковська), як інструмент відповіді на екологічні ризики сучасності (Н. М. Крестовська та О. Є. Проць). За результатами аналізу доступних публікацій можемо констатувати незначну кількість праць щодо проблематики «екологічної держави» в аспекті конституційно-правових досліджень. З огляду на поточний стан дослідження категорії «екологічної держави», вважаємо перспективними такі напрямки подальших наукових розвідок, а саме:

а) подальше дослідження взаємозв'язку та співвідношення між такими явищами як держава загального добробуту та «екологічна держава»;

б) подальше теоретико-правове обґрунтування використання уніфікованої термінології на позначення такого явища, як «екологічна держава», аналіз різноманітних понять, таких як «зелена держава», «еко-держава», «еко-центрична держава», «екологічно орієнтована держава», «екологічна держава соціальної справедливості», «держава дружна до довкілля», які часто використовуються як синоніми на позначення одного і того ж явища. Вважаємо, що дослідження у цьому напрямку слід проводити з огляду на центральну роль держави, як політико-правового інституту, суб'єкта публічної влади та ключового актора у формуванні, реалізації та забезпеченні державної екологічної політики;

в) вивчення теоретико-правових підстав для виділення принципу «екологічної держави» та визначення його як однієї із засад конституційного ладу;

г) визначення співвідношення «екологічної держави» із іншими засадами конституційного ладу, наприклад, економічної безпеки, а також із гарантованими Конституцією України свободою власності, правом на підприємницьку діяльність не заборонену законом тощо; виявлення підстав для вирішення конфліктів між ними в аспекті пріоритетів державної політики та інтересів суспільства.

Література:

- Гетьман А. П. Екологічна функція держави в сучасних глобалізаційних процесах / А. П. Гетьман // *Проблеми законності*. Харків. 2015. Вип. 128. С. 145–153.
- Meadowcroft, J. Greening the State? In P. F. Steinberg, *Comparative Environmental Politics: theory, practice and prospects*. Cambridge : MIT Press, 2012. 440 p.
- Andreas Duit, Peter H. Feindt, James Meadowcroft *Greening Leviathan: the rise of the environmental state? Environmental Politics*. 2016. Vol. 25, No. 1, P. 1–23. doi: <https://doi.org/10.1080/09644016.2015.1085218>.
- Eckersley R. *The Green State: Rethinking Democracy and Sovereignty*. Cambridge: MIT Press, 2004. 348 p.
- Barry J. Towards a Green Republicanism: Constitutionalism, Political Economy, and the Green State. *The Good Society*. 2008. Vol. 17, No. 2. P. 3–11. <https://doi.org/10.1353/gso.0.0040>.
- Павлова О. В. Конституційні засади формування «екологічної держави». *Екологічне право України*. 2016. № 1/2. С. 59–63.
- Павлова О.В. Правові засади формування екологічної держави за участю громадськості: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. 21 с.

8. Павлова О. В. Вплив міжнародного законодавства на розвиток екологічної демократії в Україні. *Проблеми законності*. Харків. 2015. Вип. 128. С. 165–174.
9. Павлова О. В. Правові засади екологізації громадянського суспільства: поняття та умови. *Вісник Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2015. Вип. 19. № 1151. С. 211–214.
10. Муравйова С. В. Екологічні та кліматичні кризи як фактор розвитку сучасного конституціоналізму та екологічної безпеки. *Проблеми законності*. 2022. № 159. С. 129–159. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.159.268292>.
11. Дашковська Н.К. Правова природа та сутність екологічної держави: загальнотеоретична характеристика. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2022. № 59. С. 8–11. doi: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.59.2>.
12. Н. М. Крестовська, О. Є. Проць. Держава, дружна до довкілля, як протидія екологічним ризикам сучасності. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 21–26. doi: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2020.02>.
13. Meadowcroft J. From Welfare State to Ecostate. *The State and the Global Ecological Crisis* / eds. John Barry and Robyn Eckersley. Cambridge, MA: MIT Press. 2005. 307 p.
14. Gough, I. Welfare states and environmental states: a comparative analysis. *Environmental Politics*. 2016. Vol. 25. No. 1. P. 24–47. doi: <https://doi.org/10.1080/09644016.2015.1074382>.
15. Duit A. The Environmental State. *Routledge Handbook of Environmental Policy (1st ed.)* / eds. Helge Jörgens, Christoph Knill, Yves Steinebach. Routledge. London. 2023. 462 p. <https://doi.org/10.4324/9781003043843>.
16. Гасай О. В., Миколишин А. Ф. Доктринальний підхід до поняття правової природи екологічної держави. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 25–28. doi: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.3>.

Datsiv S. The Concept of the “Ecological State”: Current State of Study in Ukraine and Prospects for Constitutional-Legal Research

Summary. The article is dedicated to the study of the concept of an “ecological state”, which has been a subject of scientific inquiry in Western legal, political, and economic scholarship but is relatively new for domestic researchers. The publication provides a brief overview of Western works addressing the issue of the “ecological state” and outlines the terminological pluralism that exists in these foreign

works concerning such a political and legal phenomenon. The article analyzes domestic publications on the concept of the “ecological state”, its formation, and development. The work summarizes the aspects in which the “ecological state” is considered by domestic scientists, noting that it is viewed in the context of ecological democracy and relations with civil society, as a general theoretical category within state theory, and as an instrument for responding to contemporary environmental risks. Simultaneously, it is found that the concept of the “ecological state” is under-researched within constitutional law.

The study results indicate that Ukrainian legal science has formulated a coherent approach to understanding the concept of an “ecological state”, which researchers, with some variations, define as a state whose primary activity priority is the implementation of environmental policy aimed at ensuring the harmonious and progressive development of society, maintaining ecological balance, and creating an environment where every individual can exercise their right to a safe environment for life and health and the free development of their personality. This policy is implemented in consensus with societal aspirations and the individual rights, freedoms, and interests of its members.

Prospective directions for further research are identified, emphasizing the following areas: 1) the interrelation and correlation between the welfare state and the “ecological state”; 2) the theoretical and legal justification for the use of unified terminology to denote the phenomenon of the ecological state, and analysis of various concepts such as “green state”, “ecostate”, “ecocentric state”, “ecologically oriented state”, “state of ecological social justice”, “environmentally friendly state”, which are often used synonymously to denote the same phenomenon; 3) the analysis of the grounds for distinguishing the principle of the “ecological state” and defining it as one of the foundations of the constitutional order; 4) determining the correlation of the “ecological state” with other principles of the constitutional order, such as economic security, as well as with the constitutionally guaranteed freedom of ownership and the right to entrepreneurial activity not prohibited by law, and identifying grounds for resolving conflicts between them in terms of state policy priorities and societal interests.

Key words: ecological state, environmental protection, environmental conservation, right to a safe environment for life and health, safe environment for life and health, ecological security, welfare state.

АДМІНІСТРАТИВНЕ,
ФІНАНСОВЕ, ПОДАТКОВЕ ПРАВО

---

*Бондарчук Ю. В.,
здобувачка вищої освіти
третього (освітньо-наукового) рівня
Національного авіаційного університету*

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ, ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ ТА ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Анотація. У статті було здійснено комплексний аналіз правового регулювання охорони психічного здоров'я в контексті міжнародних стандартів, зарубіжного досвіду та українського законодавства. Розглянуто ключові міжнародні документи, що встановлюють стандарти у сфері охорони психічного здоров'я, зокрема Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Лісабонську декларацію про права пацієнтів Всесвітньої медичної асоціації. Проаналізовано визначення психічного здоров'я за версією ВООЗ та його значення для повноцінного функціонування особистості в суспільстві.

Досліджено зобов'язання України щодо зміцнення системи охорони здоров'я, включаючи сферу психічного здоров'я, відповідно до Угоди про асоціацію з ЄС. Розглянуто проект «Психічне здоров'я для України» та його роль у підвищенні обізнаності суспільства щодо проблем психічного здоров'я.

Проаналізовано вплив пандемії COVID-19 на стан психічного здоров'я населення та виявлено недоліки у регуванні системи охорони здоров'я на такі виклики. Розглянуто питання фінансування сфери охорони психічного здоров'я та роль громадських організацій у захисті прав осіб з психічними розладами.

Висвітлено досвід розвинених країн щодо надання безоплатної юридичної допомоги особам з психічними розладами та наближення психіатричної допомоги до місця проживання пацієнтів. Проаналізовано принципи Конвенції про права осіб з інвалідністю ООН та їх відображення в українському законодавстві.

Виявлено недоліки чинного законодавства України у сфері охорони психічного здоров'я, зокрема відсутність чітких термінологічних визначень та регламентації відповідальності медичних працівників за порушення прав пацієнтів. Запропоновано створення комплексного законодавчого акту, який би врегулював всі аспекти охорони психічного здоров'я.

Розглянуто положення Європейського плану дій у галузі охорони психічного здоров'я та його вплив на формування української Концепції розвитку охорони психічного здоров'я до 2030 року. Проаналізовано роль Всесвітньої психіатричної асоціації у встановленні етичних та професійних стандартів у сфері психіатрії.

Акцентовано увагу на важливості якісної підготовки фахівців у сфері психічного здоров'я та необхідності постійного підвищення їх кваліфікації. Розглянуто проблему довіри між пацієнтами та медичними працівниками у сфері психіатричної допомоги.

На основі проведеного аналізу сформульовано рекомендації щодо вдосконалення законодавства України у сфері охорони психічного здоров'я, зокрема щодо покращення соціальної інтеграції осіб з психічними розладами,

розширення можливостей отримання послуг у сфері психічного здоров'я та покращення умов перебування у психоневрологічних закладах. Зроблено висновок про необхідність подальшого вивчення та впровадження позитивного зарубіжного досвіду для вдосконалення системи охорони психічного здоров'я в Україні, з урахуванням національних особливостей та потреб.

Ключові слова: права психічно хворих осіб, охорона здоров'я, психіатрична допомога, міжнародні стандарти, зарубіжний досвід.

Постановка проблеми. Кожна країна потребує досконалої системи охорони здоров'я. Під час забезпечення реалізації прав на охорону здоров'я виникають різні проблеми: забезпечення доступу до якісного медичного обслуговування та лікування, недосконале законодавче забезпечення. Україна відстає в розвитку медицини порівняно із високорозвиненими країнами, проте, використовуючи зарубіжний досвід, ми здатні удосконалити правове забезпечення процесу надання медичних послуг. Для усунення проблем, які витікають із правового регулювання медицини, слід проаналізувати та виокремити міжнародні стандарти та зарубіжний досвід регулювання охорони психічного здоров'я. Психічне здоров'я людей є досить важливим чинником формування майбутнього покоління, розвитку науки та людства взагалі. Лише аналізуючи та доповнюючи систему правового регулювання психічно хворих осіб, ми досягнемо бажаних результатів правового та соціального розвитку країни.

Стан дослідження. Досліджуючи питання правового забезпечення психічно хворих осіб, можна натрапити на проблемні аспекти законодавства: забезпечення якості медичного лікування, доступу до якісної освіти, вільне працевлаштування тощо. Аналізуючи міжнародні нормативно-правові акти, можна спостерігати постійну тенденцію розвитку законодавства щодо врегулювання прав психічно хворих осіб, які досить часто порушуються в суворих реаліях сьогодення. Правове регулювання надання психологічних та психотерапевтичних послуг досліджувалися такими вітчизняними та зарубіжними вченими у галузі психології, психотерапії та психіатрії, як: С. С. Агафонова, Б. Болотіна, В. І. Борисова, І. В. Венедіктова, В. Д. Волков, С. В. Клименко, Н. В. Козлова, Б. Д. Менделевич, Ю. В. Рожкова, Т. А. Солохіна, Р. О. Стефанчук, І. В. Шатковська, С. С. Шум та ін. Актуальним та малодослідженим залишається питання імплементації міжнародних стандартів для вдосконалення національного законодавства щодо правового забезпечення психічно хворих осіб. Аналізуючи зарубіжний досвід, ми зможемо спостерігати позитивні тенденції розвитку системи регулювання прав психічно хво-

рих осіб в інших країнах та прогресивне зменшення захворюваності серед людей.

Метою дослідження є визначення шляхів і нормативних аспектів оптимізації та удосконалення правового регулювання осіб, які страждають на психічні розлади, а також здійснення порівняльного аналізу правового забезпечення прав психічно хворих осіб в європейських країнах та в Україні. На основі аналізу досвіду провідних зарубіжних країн, чинного законодавства України та практики його застосування встановити сутність і особливості правового регулювання охорони психічного здоров'я.

Виклад основного матеріалу. Психічне здоров'я людей – це одне із важливих питань розвитку людства, адже науковий розвиток цивілізації породжує нові ідеї, тому чим більше здорових людей, тим швидший та прогресивніший розвиток. Українське законодавство поступово удосконалюють до міжнародних стандартів, змінюючи та доповнюючи його.

Стандарти правового регулювання охорони психічного здоров'я мають обов'язкову силу у міжнародних договорах, а саме у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права [1], проте вони містяться і в тих актах, що не мають обов'язкової сили (розроблених ООН та іншими організаціями): наприклад, Лісабонська декларація про права пацієнтів Всесвітньої медичної асоціації [2].

Одним з головних прав людини, визнаних на міжнародному та національному рівнях є право на здоров'я, яке включає не тільки відсутність соматичних хвороб, але й психічний та соціальний добробут. За визначенням ВООЗ психічне здоров'я не є просто відсутністю психічного розладу. Це стан благополуччя, при якому кожна людина може реалізувати свій власний потенціал, впоратися із життєвими стресами, продуктивно та плідно працювати, а також робити внесок у життя своєї спільноти [3].

Людина із здоровою психікою – це життєрадісна, активна, творча особистість, яка прагне нових звершень та самореалізує себе у суспільстві. Психологічне здоров'я важливо постійно тримати у балансі, адже зазвичай громадяни не звертаються по психологічну допомогу до психологів через внутрішні переконання та боязнь осуду суспільства. Пізні звернення громадян для надання психіатричної допомоги відбувається на кінцевих етапах захворювання, коливилікувати пацієнта майже неможливо. Тому перед нами постає проблема вдосконалення обізнаності суспільства та ознайомлення громадян із проблемами психічного здоров'я.

Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами визначено, що Україна бере на себе зобов'язання зміцнювати систему охорони здоров'я, контролювати та запобігати поширенню неінфекційних захворювань, пропагувати здоровий спосіб життя, покращувати психічне здоров'я громадян України [4].

Проект «Психічне здоров'я для України» [5] створений з метою визначення та усунення окремих проблемних питань українського законодавства в контексті його відповідності до міжнародних стандартів дотримання та захисту прав осіб з інвалідністю, включно з особами із психічними розладами. Першим етапом проекту, стало ознайомлення українців із поняттям психічного здоров'я, захворюваннями людей на психічні розлади, соціальна підтримка та актуалізація потреби

дбати про психічне здоров'я. Проект стартував за підтримки Швейцарії, що надається через Швейцарську агенцію розвитку та співробітництва (SDC), у контексті Національної стратегії реформування системи охорони здоров'я в Україні на період 2015-2020 років та підтримки реформи системи охорони психічного здоров'я в Україні. На нашу думку, виконання першочергових питань актуалізації питання охорони психічного здоров'я є важливим процесом в умовах сьогодення. У зв'язку із пандемією COVID-19 захворюваність на психічні розлади зростає, оскільки особа, яка захворіла, лікувалася в карантинних умовах. Відчуваючи ізоляцію від суспільства, громадяни потребували психологічної підтримки. Велика увага приділялася пандемії як соціально-економічному явищу, проте поза увагою політичних діячів та представників медичної галузі залишилось питання стабілізації психічного здоров'я громадян. В результаті, зростає кількість самогубств та захворювань психіки. Отже, в законодавстві України у сфері психічного здоров'я потрібно удосконалити розвиток доступної, науково обґрунтованої та безперервної допомоги.

ЮНІСЕФ на щорічній доповіді у 2021 році, акцентували увагу на питанні психічного здоров'я дітей, підлітків і батьків або інших людей, хто про них піклується. У XXI столітті, ще до пандемії COVID-19 діти та молодь несли значний тягар проблем із психічним здоров'ям, але при цьому суттєві інвестиції для вирішення цієї проблеми не виділяються [6]. Тому постає проблема із фінансуванням розвитку забезпечення психологічного здоров'я. Соціальні установи не надають цілісну допомогу та контроль забезпечення прав психічно хворих осіб. Громадська організація «Комітет За досконалу психіатрію» [7], створена із родичів психічно хворих людей і небайдужих до проблем волонтерів, зацікавлена в найкращому забезпеченні прав психічно хворих осіб.

Розвинуті європейські країни, а також США, практикують безоплатну юридичну допомогу особам, які страждають на психічні розлади. Вони мають кваліфікованих дільничних фахівців-юристів для підтримки та захисту незахищених людей, яким важко відстоювати свої права. Фахівці спілкуються з психічно хворими особами та їх опікунами, цікавляться їхнім життям і активно допомагають. Вагомою проблемою також є далеке розташування від міста медичних центрів лікування психіатричних захворювань. У більшості населення виникає боязнь центрів надання психіатричної допомоги, адже віддалене розташування насторожує їх. Для того, щоб наблизити психіатричну допомогу до населення, потрібно удосконалити центри надання психічної допомоги: створити кабінет амбулаторного прийому; підрозділ денного перебування для пацієнтів; підрозділ для терапії психічно хворих осіб та соціальної реадaptaції. Наприклад, у Німеччині наближають психіатричну допомогу до місця проживання пацієнта та фінансують повний курс лікування пацієнта, оплативши послуги лікарів і медикаментозне забезпечення.

Основним документом, який базується на принципах поваги до гідності; недискримінації; залучення та включення; поваги до особливостей; рівності можливостей; доступності; рівності між чоловіками і жінками і поваги до прав дітей є Конвенція про права осіб з інвалідністю ООН (далі – КПОІ) [8]. В українському законодавстві також були прийняті перелічені принципи та висвітлені у Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року [9].

Головна мета законодавчого регулювання – забезпечувати покращення якості життя та дотримання прав і свобод людини. Система охорони психічного здоров'я має функціонувати в єдиному міжвідомчому просторі для функціонального та ефективного дотримання прав психічно хворих осіб. На нашу думку, законодавство в сфері охорони психічного здоров'я не зовсім відповідає міжнародним стандартам, адже при застосуванні норм виникають як практичні, так і законодавчі колізії. Пропонуємо створити законодавчий акт в якому розмістити положення щодо психічного здоров'я як сфери: з преамбулою, термінологією, посиланням на права людей, які мають психічні розлади. Наприклад, в Законі України «Про надання психіатричної допомоги» визначено правові та організаційні засади забезпечення громадян психіатричною допомогою виходячи із пріоритету прав і свобод людини і громадянина, встановлено обов'язки органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з організації надання психіатричної допомоги та правового і соціального захисту, навчання осіб, які страждають на психічні розлади, регламентовано права та обов'язки фахівців, інших працівників, які беруть участь у наданні психіатричної допомоги, здійсненні соціального захисту та навчання осіб, які страждають на психічні розлади [10]. У той же час, Закон не містить термінологічних визначень, що негативно впливає на його належне застосування та викликає проблеми щодо розуміння основ надання психіатричної допомоги особами, які не мають медичної освіти. Крім того, Закон не регламентує відповідальність працівників медичних закладів за порушення прав і свобод пацієнтів.

Європейський план дій у галузі охорони психічного здоров'я пропонує ефективні дії для покращення психологічного здоров'я і благополуччя в європейському регіоні. Зокрема, він визначає низку конкретних заходів, спрямованих на поліпшення психічного благополуччя дитячого населення: усвідомлення значення психічного благополуччя як важливої складової якості життя; визнання охорони психічного здоров'я дітей пріоритетною проблемою охорони психічного здоров'я; перенесення акценту з біологічного лікування на психологічні і соціальні форми допомоги; зосередження головної уваги на превентивних заходах (розробка та забезпечення доступу до ефективних програм батьківської підтримки та просвіти, починаючи зі здорового способу життя вагітних жінок, запобігання насильству у сім'ї і над дитиною зокрема, дослідження проблематики і зменшення кількості випадків вживання алкоголю, наркотиків). Відповідно до чого було прийнято Концепцію розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року, яку ми проаналізували вище [9].

Всесвітня психіатрична асоціація була створена для проведення міжнародних психіатричних конгресів, регіональних зустрічей, а також для сприяння розвитку професійної освіти та встановлення етичних, наукових та лікувальних стандартів для психіатрії. Асоціацією було прийнято низку важливих актів рекомендаційного характеру – Міжнародний кодекс медичної етики, Дванадцять принципів надання медичної допомоги в будь-якій національній системі охорони здоров'я [11], Гельсінська декларація «Етичні принципи медичних досліджень за участі людини як об'єкта дослідження» та інші [12].

Якісне забезпечення медичними психотерапевтичними послугами залежить від наявності кваліфікованих та досвідчених фахівців. Як зазначає І. М. Сопілко, «важливим

завданням перспективної системи освіти є перепідготовка фахівців, зокрема і науково-педагогічних кадрів, які здатні розробляти і застосовувати інформаційні технології навчання. Саме тому, щоб не відставати від світових стандартів навчання, пріоритетом роботи викладача має стати компетентність, креативність, результативність, методичним забезпеченням якої виступають в тому числі і новітні технології» [13]. Отже, на нашу думку, забезпечення психіатричними послугами потрібно якісно удосконалювати на етапі підготовки кваліфікованих фахівців.

Психіатри, які мають не достатній досвід у сфері надання психіатричних послуг зазвичай викликають обурення та недовіру у пацієнтів. Тому молоді фахівці повинні бути всебічно розвинені для надання допомоги пацієнтам. Викликавши довіру у пацієнта, психіатр з легкістю зможе знайти проблему розвитку захворюваності психічно хворої особи. Відносини між пацієнтами та лікарями мають особистісний характер, оскільки стосуються найбільшої цінності людини – її здоров'я. Спори, які виникають у сфері охорони здоров'я, мають підвищену психологічну напруженість та тісно пов'язані із переживаннями пацієнта про свій стан здоров'я [14]. Тому, для підвищення довіри у сфері надання психіатричної допомоги, потрібно мінімізувати кількість спорів та підвищити довіру пацієнтів до сучасних технологій лікування психоневрологічних захворювань.

Висновки. Підсумовуючи вище сказане, ми дійшли висновків, що законодавство України повільними темпами наближається до міжнародних стандартів та запозичує досвід інших країн. Як зазначалося вище, головна проблема полягає в законодавчому забезпеченні та реалізації прав психічно хворих осіб. Покращення потребує законодавче забезпечення соціальної інтеграції осіб із психічними розладами, зокрема створення можливостей для отримання послуг у сфері психічного здоров'я. Регламентуючи права пацієнтів із психічними розладами, збільшуючи роботу мультидисциплінарних команд та залучивши фахівців медичних та немедичних установ, можна покращити умови перебування осіб у психоневрологічних закладах.

Література:

1. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Пакт; ООН від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_043 (дата звернення 07.07.2022 р.).
2. Лісабонська декларація стосовно прав пацієнта : Декларація; Всесвітня медична асоціація від 01.10.1981. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/990_016 (дата звернення 07.07.2022 р.).
3. Преамбула до Конституції Всесвітньої організації охорони здоров'я, затверджена на Міжнародній конференції з питань охорони здоров'я, Нью-Йорк, 19-22 червня 1946 року; підписана 22 липня 1946 року представниками 61 країни (Архівні документи Всесвітньої організації охорони здоров'я, №. 2, стор. 100), введена в дію 7 квітня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_599 (дата звернення 07.07.2022 р.).
4. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (в останній редакції від 01.02.2020). 2020. Розд. V. Гл. 22. Ст. 427. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU14097.html (дата звернення 07.07.2022 р.).
5. Проект «Психічне здоров'я для України». URL: <https://www.mh4u.in.ua/> (дата звернення 07.07.2022 р.).

6. ЮНІСЕФ. В моїй свідомості: зміцнення, захист та піклування про психічне здоров'я дітей. Резюме – 2021 р. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/media/15041/file> (дата звернення 07.07.2022 р.).
7. Членська благодійна організація «Комітет «За досконалу психіатрію»» від 12.10.2005 р. URL: <https://opendatabot.ua/c/33746406> (дата звернення 07.07.2022 р.).
8. Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів) : Конвенція; ООН від 13.12.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_g71 (дата звернення 07.07.2022 р.).
9. Про схвалення Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України; Концепція від 27.12.2017 № 1018-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1018-2017-%D1%80> (дата звернення 07.07.2022 р.).
10. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000 № 1489-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1489-14> (дата звернення 07.07.2022 р.).
11. Дванадцять принципів надання медичної допомоги в будь-якій національній системі охорони здоров'я. *Медичне право*. 2010. № 5(1). С. 91.
12. Міжнародний кодекс медичної етики. *Медичне право*. 2010. № 5(1). С. 94.
13. Сопілко І.М. Інновації в юридичній освіті. *Юридичний вісник*. 2015. С. 157–160. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/286628473.pdf>
14. Токарева К.С. Медіація у спорах щодо охорони здоров'я. *Наше право*. № 4. 2020. С. 39–45. URL: http://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/2021/01/39-_Tokaryeva.pdf

Bondarchuk Yu. Legal regulation of mental health protection: a comparative analysis of international standards, foreign experience and Ukrainian legislation

Summary. In this article, a comprehensive analysis of the legal regulation of mental health protection is conducted within the context of international standards, foreign experience, and Ukrainian legislation. Key international documents establishing standards in the sphere of mental health protection, including the International Covenant on Civil and Political Rights and the World Medical Association's Lisbon Declaration on Patients' Rights, are examined. The WHO's definition of mental health and its significance for the full functioning of an individual in society are analyzed.

Ukraine's obligations to strengthen the healthcare system, including mental health, in accordance with the EU Association

Agreement are investigated. The "Mental Health for Ukraine" project and its role in raising public awareness about mental health issues are reviewed.

The impact of the COVID-19 pandemic on the population's mental health is analyzed, and shortcomings in the healthcare system's response to such challenges are identified. The issue of financing mental healthcare and the role of civil society organizations in protecting the rights of people with mental disorders are examined.

The experience of developed countries in providing free legal aid to people with mental disorders and bringing psychiatric care closer to patients' homes is highlighted. The principles of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities and their reflection in Ukrainian legislation are analyzed.

Shortcomings in the current Ukrainian legislation on mental health protection are identified, including the lack of clear terminological definitions and the regulation of the responsibility of medical workers for violations of patients' rights. The creation of a comprehensive legislative act that would regulate all aspects of mental health protection is proposed.

The provisions of the European Action Plan for Mental Health and its influence on the formation of the Ukrainian Concept for the Development of Mental Health until 2030 are examined. The role of the World Psychiatric Association in establishing ethical and professional standards in the field of psychiatry is analyzed.

The importance of high-quality training for mental health professionals and the need for continuous professional development are emphasized. The problem of trust between patients and healthcare workers in the field of psychiatric care is considered.

Based on the conducted analysis, recommendations are formulated for improving Ukrainian legislation in the sphere of mental health protection, including improving the social integration of people with mental disorders, expanding opportunities for receiving mental health services, and improving the conditions of stay in psychiatric institutions. The conclusion is made about the need for further study and implementation of positive foreign experience to improve the mental health care system in Ukraine, taking into account national characteristics and needs.

Key words: rights of mentally ill persons, healthcare, psychiatric care, international standards, foreign experience.

*Гордієнко А. В.,**кандидат юридичних наук,**докторант кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізького національного університету*

УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКОСТІ В ПУБЛІЧНОМУ УПРАВЛІННІ У СФЕРІ ОХОРОНИ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ ТА БЕЗПЕКИ ПОВІТРЯНОГО ПРОСТОРУ В УКРАЇНИ

Анотація. У статті проведено аналіз питання участі громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору в Україні. Вказано, що активне залучення до участі громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору стосується співпраці та здійснення спільних обов'язків на всіх етапах процесу прийняття рішень як вищої форми участі (наприклад, визначення порядку денного, визначення питання, розробку документів, прийняття рішень та їх виконання, делегування конкретного завдання). Воно включає представників громадськості, які займають місце за столом поруч із представниками державних органів. Ініціатива може надходити від обох сторін. З одного боку, необхідно укласти угоду про загальні цілі процесу, а з іншого – представники громадськості повинні мати можливість зберегти свою незалежність, а також виступати та агітувати за рішення, прийняття яких вони прагнуть.

Участь громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору може реалізовуватись на всіх етапах, проте особливо актуальною така участь є піл час розробки державної політики у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору або реалізації такої політики та навчання. Зокрема наведене доцільно реалізувати шляхом: утворення робочої групи або комітету, що сформовано у формі постійної або спеціальної експертної групи для надання консультацій з питань охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору; спільної розробки нормативних документів, зокрема, участі у підготовці частини законодавчого процесу у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору; спільного прийняття рішень у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору; стратегічного партнерства, за умови якого громадськість та державні органи створюють партнерство для реалізації державної політики у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору України.

Ключові слова: громадськість, публічне управління, охорона атмосферного повітря, безпека повітряного простору.

Постановка проблеми. Активне залучення до участі громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору стосується співпраці та здійснення спільних обов'язків на всіх етапах процесу прийняття рішень як вищої форми участі (наприклад, визначення порядку денного, визначення питання, розробку документів, прийняття рішень та їх виконання, делегування конкретного завдання). Воно включає представників громад-

ськості, які займають місце за столом поруч із представниками державних органів. Ініціатива може надходити від обох сторін. З одного боку, необхідно укласти угоду про загальні цілі процесу, а з іншого – представники громадськості повинні мати можливість зберегти свою незалежність, а також виступати та агітувати за рішення, прийняття яких вони прагнуть.

Участь громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору може реалізовуватись на всіх етапах, проте особливо актуальною така участь є піл час розробки державної політики у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору або реалізації такої політики та навчання. Зокрема наведене доцільно реалізувати шляхом: утворення робочої групи або комітету, що сформовано у формі постійної або спеціальної експертної групи для надання консультацій з питань охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору; спільної розробки нормативних документів, зокрема, участі у підготовці частини законодавчого процесу у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору; спільного прийняття рішень у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору; стратегічного партнерства, за умови якого громадськість та державні органи створюють партнерство для реалізації державної політики у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору.

Стан дослідження. Щодо питання участі громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору, наукові пошуки були проведені такими науковцями, як: В.Б. Авер'янов, Ю.П. Битяк, Р.А. Калюжний, В.К. Колпаков, С.В. Ківалов, Т.О. Коломоєць та багатьма іншими.

Метою цієї статті є аналіз питання участі громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору в Україні.

Вклад основного матеріалу. Діалог є основною формою співпраці громадськості та органів публічного управління у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору і повинен призводити до результатів, узгоджених сторонами, зокрема шляхом: постійного проведення громадських слухань та форумів у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору за участю зацікавлених сторін (замість розгляду конкретних питань); утворення міжгалузевих рад за участю громадськості щодо питань у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору щодо конкретних питань; співпраці представників центральних органів влади з громадськості щодо питань у сфері охорони атмо-

ферного повітря та безпеки повітряного простору; проведення заходів, спрямованих на розвиток потенціалу та підвищення обізнаності у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору та участі громадськості.

Зворотний зв'язок з боку державних органів та засоби правового захисту в разі недотримання гарантій співучасті чи їх порушення є одним з ключових елементів забезпечення довіри у системах участі громадськості та органів публічного управління у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору. Підтримувати правове середовище та сприяти практиці співучасті громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору можуть документи, у яких викладено чіткі вказівки та основи надання зворотного зв'язку та звернення до засобів правового захисту у разі виявлення невідповідностей. Безумовно, у якості належної практики, державами передбачено вжиття заходів у разі недотримання органами влади цих процедур.

Упродовж останніх років міжнародні та європейські стандарти участі громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору значно розвинулися у прагненні зміцнити гарантії співучасті. Право участі громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору підкреслюється в багатьох обов'язкових та необов'язкових до виконання документах, а міжнародні стандарти не двозначно підтримують думку про те, що участь громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору є правом, яке необхідно регулювати та реалізовувати, а не залишати на розсуд представників влади. Окрім того, документами передбачено вирішення країнами широкого кола проблем з метою сприяння участі громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору, наприклад, проблем доступу до інформації та загальної рівності, визнаючи істотну роль громадськості в участі в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору, забезпечуючи можливість участі соціально незахищених груп, специфіку співучасті у прийнятті екологічно значущих рішень та сприятливу законодавчу базу для ефективної участі громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору.

Також на глобальному рівні, зокрема, на європейському рівні право на участь у вирішенні громадських справ, і є право участі громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору, недвозначно передбачено для кожної особи, без виключень та необґрунтованих обмежень. Більш того, будь яка зацікавлена особа, безпосередньо або через організацію, повинна мати змогу зробити свій внесок у розвиток державної політики та законодавства у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору.

Участь окремих осіб та громадських організацій у процесі формування державної політики у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору та прийняття рішень не тотожна участі у політичній діяльності. Ці напрями мають розрізнятися у законодавстві, таким чином лімітуючи кількість будь-яких ситуацій, у яких участь громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки

повітряного простору у процесі прийняття рішень обмежується в межах визначення певної діяльності.

До найбільш релевантних аспектів в контексті участі громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору належить: участь шляхом збору та передачі поглядів різних членів громадськості та зацікавлених громадян через громадські організації з метою здійснення впливу на процес прийняття рішень у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору; довіра та відкритість процесі участі громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору; відповідальність та прозорість як з боку громадськості, так і з боку державних органів на всіх етапах діяльності; незалежність та неупередженість під час участі громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору, свобода у переслідуванні їх цілей, прийняття рішень та діяльності; відсутність дискримінації, однакове ставлення до усіх осіб, включаючи представників меншин, соціально-незахищених верств, вразливих чи соціально-відчужених осіб чи груп, які бажають прийняти участь у публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору.

Існує недвозначний зв'язок між можливістю участі громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору сприятливими умовами для роботи громадських організацій. Закони та практики забезпечують сприятливе середовище для громадськості (як і наслідок, для участі громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору), якщо в них закладено повагу до фундаментальних прав та свобод об'єднання, свободу зборів, свободу самовираження та захист прав людини. Сприятлива законодавча база лімітує здатність державних органів перешкоджати реалізації основних прав людини та на вільне заснування та роботу, а також обмежувати доступ до ресурсів.

Проведений аналіз нормативного регулювання гарантій участі громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору європейських країн свідчить про існування загальних основ участі громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору, та окреслює важливі елементи:

1. У процесі прийняття рішень у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору усі мають бути проінформованими та з усіма мають бути проведені консультації. Можливість участі громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору надається різноманітним групам. Для сприяння та заохочення залучення таких груп мають бути обрані відповідні способи, які надають можливість кожному приймати участь в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору, наприклад людям з інвалідністю та літнім громадянам.

2. Громадськість відіграє вирішальну роль у процесі публічного управління у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору; зокрема громадські організації можуть сприяти участі громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного

простору, представляти інтереси своїх членів та зацікавлених осіб, постійно інформувати їх про процес прийняття рішень у процесі публічного управління у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору та його результати.

3. Громадськість повинна мати доступ до проєктів у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору вже на найпершому етапі їх розробки та у подальших редакціях.

4. Час, виділений на участь громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору, повинен визначатися з урахуванням проведення відповідних консультацій.

5. Забезпечення зворотного зв'язку для учасників процесу публічного управління у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору підвищує довіру та посилює залучення. Це також заохочує прихильність громадськості та її участь у подальших процесах в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору.

6. Проведення оцінювання процесу участі громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору для покращення майбутніх процесів та поширення досвіду застосування креативних моделей.

7. Щоб підтримати участь громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору на всіх етапах процесу, можуть використовуватися різні інструменти та механізми. рішення про їх використання повинне прийматися на початку процесу для забезпечення вибору найбільш доцільних.

8. Щоб забезпечити обізнаність громадськості про процес участі в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору у прийнятті рішень, слід використовувати різні інструменти (наприклад, компанії, веб-сайти тощо).

9. З метою сприяння процесу та залучення громадськості в процесі публічного управління у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору державні органи мають використовувати інструменти електронної участі. Загалом такі інструменти розробляються у формі зручної для використання платформи з простими механізмами надання доступу до даних та їх повторного використання, у тому числі передбачають можливість проведення електронних консультацій (що містять інформацію про процес складання проекту документа у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору, місце для коментарів, дані про контактну особу та інші пов'язані матеріали), та мають призначену команду з осіб, відповідальних за постійне оновлення інформації.

Варто вказати, що нашою державою активно підтримується будь яка ініціатива, пов'язана з участю громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору. Відповідно до Постанови КМУ від 14 серпня 2019 р. № 82783 до складу комісії з питань здійснення державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря та управління якістю атмосферного повітря входять представники громадських об'єднань, що провадять свою діяльність у межах зони або агломерації (за згодою). Відповідно до Наказу Міндовкілля № 261 від 20.04.2021 р. [1] утворено Міжвідомчу комісію з питань здійснення державного

моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря, до складу комісії входить 22 осіб, 1 особа-представники громадськості (що складає менше 5 % від чисельного складу).

Певним чином виділяється склад комісії Київської зони, адже представників громадськості до складу не включено. Протилежним чином виділяється склад Запорізької зони, до якої входить найбільша кількість представників громадськості. Разом з тим, додаткових коментарів потребує персональний склад комісії Дніпропетровської зони та агломерації Дніпро, Маріуполь і Запоріжжя. До складу комісії Дніпропетровської зони включено Голову громадської екологічної ради при облдержадміністрації, який фактично представляє інтереси 19 громадських організацій. До складу комісії агломерації міста Дніпро включено представника громадської екологічної ради при Дніпровській міській раді, який представляє інтереси 34 громадських організацій. До складу комісії агломерації Маріуполь входить делегований член Зеленої ради при виконавчому комітеті Маріупольської міськради, який представляє інтереси 23 громадських організацій. До складу комісії агломерації Запоріжжя входить Голова громадської ради при виконавчому комітеті Запорізької міської ради, який представляє інтереси 37 громадських організацій. Незважаючи на ці обставини, колективні представники громадськості під час винесення рішень мають один голос.

Також участь громадськості під час формування та реалізації державної, регіональної політики забезпечується роботою громадських рад при Міндовкіллі, Держекоінспекції України, інших міністерств, агентств на національному рівні, а також роботою громадських екологічних рад при державних обласних адміністраціях, територіальних органах Держекоінспекції, виконкомах міських рад.

Закон України «Про громадські об'єднання» закріплює таке визначення «Громадського об'єднання» – добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав та свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів. Громадське об'єднання може здійснювати зі статусом юридичної особи або без такого статусу. Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи є непідприємницьким товариством, основною метою якого не є одержання прибутку. Кожне громадське об'єднання розробляє свій статут, де зазначено головну мету організації та основні напрямки діяльності [2].

Тому варто відзначити, що ті неурядові громадські організації, які за нашою думкою є ключовими гравцями, значну частку своєї роботи витрачають на вирішення проблем охорони та управління якістю повітря. Кожна з організацій має своє бачення вирішення проблем охорони атмосферного повітря та займає свою нішу у даному процесі.

Громадська організація «Зелений світ – Друзі Землі» [3] має великий досвід у сфері моніторингу та управління якістю атмосферного повітря в Україні. Свій початок громадська організація бере з неформального об'єднання «SOS», яке було створено на початку 70-х у Дніпрі. Офіційно організація була зареєстрована у 1997 році та першочергово фокусувало увагу у сфері сталого розвитку. Члени організації приділяли особливу увагу роботі з органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування з питань екологічної політики, поширення відновлюваних джерел енергії та екологічно чистих

технологій, впровадження національного та міжнародного екологічного законодавства. Так, члени «Зеленого світу» стали ініціаторами створення громадської екологічної ради при Дніпропетровській обласній державній адміністрації.

Пізніше фахівці «Зеленого світу» стали ініціаторами включення цілі щодо розбудови системи автоматизованого моніторингу параметрів довкілля області до Дніпропетровської обласної комплексної програми (стратегії) екологічної безпеки та запобігання змінам клімату на 2016-2025 роки. Згодом, коли члени команди «Зеленого світу» отримали депутатські мандати у Дніпропетровській обласній раді, за їх ініціативи до зазначеної Програми були внесені конкретні заходи, що дозволили розпочати розбудову нової системи автоматизованого моніторингу довкілля у Дніпропетровській області. Згодом, було виділено бюджет для створення та роботи профільного підприємства «Центр екологічного моніторингу». Також фахівці громадського об'єднання взяли участь у розробці проекту Положення про систему моніторингу довкілля Дніпропетровської області. Зараз робота «Зеленого світу» поширюється на території Дніпропетровської області та всієї України.

Українська система громадського моніторингу якості повітря EcoCity – це неприбутковий проєкт української мережі громадського моніторингу якості повітря, який впроваджує громадська організація «Фрі Ардуїн» спільно з партнерськими громадськими організаціями та науково-технічними радниками. Цей проєкт зародився ініціативою активістів та винахідників у 2018 році у м. Івано-Франківськ та за 4 роки поширився територією усіх регіонів України. Зараз EcoCity – це найбільша мережа, що об'єднує понад 600 встановлених станцій громадського моніторингу якості повітря [4].

Вплив проєкт EcoCity на розвиток моніторингу та управління якістю повітря фокусується у трьох основних напрямках:

- 1) мотивація молоді України до суспільно-корисного винахідництва та вивчення природничих та технічних наук;
- 2) інформування населення про якість повітря у промислових агломераціях та найвіддаленіших куточках країни;
- 3) стимулювання розвитку державної та муніципальних систем моніторингу якості атмосферного повітря.

За останні 4 роки команда EcoCity за підтримки чеської неурядової організації «Arnika» та інших партнерів реалізувала декілька інновацій громадського моніторингу якості повітря. Мережа EcoCity не обмежується моніторингом вмісту дрібнодисперсного пилу фракції PM 2.5 та PM 10, а активно працює над усім переліком пріоритетних забруднюючих речовин ВООЗ. Зараз станції проєкту EcoCity здатні оцінювати якість повітря з 19 забруднюючими речовинами, серед яких приземний озон, чадний газ, діоксид азоту та леткі органічні сполуки. Спільними зусиллями розроблено 8 різних типів станцій громадського моніторингу, включно з мобільною станцією Sapphire 32 та indoor-станцією з функцією «розумного будинку». Молодий український винахідник та учасник проєкту Дмитро Обухов створив спеціалізовану операційну систему громадського моніторингу Environment OS, яка дозволить впровадити алгоритм оповіщення населення у моделі SmogAlarm [4].

3 вересня 2021 року мережа EcoCity спільно з проєктом «Чисте повітря для України» реалізує програму розширеної відповідальності та запроваджено технічне обслуговування громадських станцій моніторингу повітря. У серпні 2021 року спільно з КП «Центр екологічного моніторингу» ДОР розпо-

чато комплексні дослідження якості та стабільності результатів моніторингу – так званий «метрологічний колокаційний експеримент», який базується на методології ERA USA [4].

Українська мережа громадського моніторингу якості повітря EcoCity розвиває активні партнерські стосунки з інституціями громадського суспільства та академічними спільнотами. Щомісяця електронною картою якості повітря (www.eco-city.org.ua) користуються понад 20 тис. користувачів та органи місцевого самоврядування у містах України.

Громадська організація «Save Dnipro» 89 розпочала свою роботу у 2017 році (перші декілька років як ініціативне неформальне об'єднання) та за 4 роки суттєво вплинула на поширення інформації про якість атмосферного повітря України. Команда «Save Dnipro» досягла цього результату через екологічний бот SaveEcoBot, призначений для поширення екологічної інформації у соціальних мережах та месенджерах (Telegram, Viber, Facebook Messenger), та мапи якості повітря [4].

Варто зазначити, що до розвитку моніторингу та управління якістю повітря (у формах участі громадського суспільства) залучено багато громадських організацій та ініціатив по всій Україні. Для детального розуміння предмету цього дослідження рекомендуємо ознайомитися та дослідити досвід та активності інших громадських організацій, серед них:

Центр екологічних ініціатив «Екодія» 90- це громадська організація, яка базується у місті Києві, проте сфера її впливу поширюється за межі Київської області. Основним напрямком роботи є аналіз можливостей запровадження європейського законодавства та стандартів охорони та моніторингу довкілля, аналіз звітів з оцінки впливу на довкілля підприємств, дозволів на викиди в атмосферне повітря, комунікація з органами виконавчої влади щодо удосконалення діючого законодавства у сфері моніторингу [4].

Громадська організація «Дзига» – це громадська організація, сфера діяльності якої поширюється на територію міста Запоріжжя. Члени організації опікуються питаннями моніторингу довкілля, розбудови громадської системи моніторингу атмосферного повітря, змін клімату, озеленення. Ця громадська організація має нетривіальний адвокатський компанії, щодо відновлення роботи пересувної лабораторії моніторингу якості повітря, а також входять до складу Комісії з питань здійснення державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря та управління якістю атмосферного повітря агломерації Запоріжжя [4].

Коаліція громадських організацій «Досить труїти Кривий Ріг» - це об'єднання 19 інституцій громадського суспільства. Основна робота коаліції направлена участь у громадських обговореннях звітів з ОВД та громадських обговореннях перед отриманням дозволів на викиди забруднюючих речовин.

Рухи «Харків без коксохіму» та «Анти КОКСОХІМ» – неформальне об'єднання екологічних активістів міста Харкова, об'єднаних спільними діями проти забруднення довкілля, що спричиняє так званий «Харківський коксохімічний завод» та інші промислові підприємства на прилеглих територіях. Ці рухи накопичили великий практичний досвід ведення інформаційної та адвокаційної компанії проти промислового забруднення, а також виявлення та поширення в інформаційному просторі екологічних злочинів у місті Харків [4].

Отже, підсумовуючи наведене варто вказати, що до основних принципів участі громадськості в процесі публіч-

ного управління у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору варто віднести: принцип прозорості, в тому числі своєчасний доступ громадськості до всіх документів, проектів, рішень та висновків, які мають значення для процесу участі в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору; принцип неупередженості та незалежності; принципи відкритості та доступності, оскільки процеси участі повинні бути відкритими та доступними для всіх на основі узгоджених меж участі громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору; принципи відповідальності та ефективності, за яких участь громадськості в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору повинна бути зорієнтованою на результат, що б мала реальний вплив на зміст, а також органи повинні нести відповідальність перед суспільством за плин процесів та доповідати за результати; принципи відсутності дискримінації, рівного ставлення та відкритості, а саме рівного доступу для всіх, у тому числі задоволення потреб меншин, осіб, які перебувають у несприятливих умовах, вразливих чи соціально відчужених осіб або груп осіб, які бажають взяти участь в публічному управлінні у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору.

У Законі України «Про оцінку впливу на довкілля» визначено, що громадськість – одна чи більше фізичних або юридичних осіб, їх об'єднання, організації або групи. У цьому сенсі у питаннях охорони та захисту довкілля доцільно розглядати можливість участі не тільки громадських організацій (формалізованих інститутів громадського суспільства), а й громадян, що керуються власною громадською позицією та ініціативою [5].

Висновки. Для посилення участі громадськості в процесі публічного управління у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору, ми рекомендуємо звернути увагу на такі інструменти: розвиток екологічної просвіти (організація цікавих заходів із залученням професійних сторітелерів та інфлюенсерів для доступної, цікавої подачі інформації; активне висвітлювання роботи не тільки діяльності та успіхів громадських об'єднань, а й персоналізованих боротьби за чисте повітря для всіх. Широке висвітлення цієї інформації допоможе сформувати у населення чітку громадську позицію та відчуття вагомості думки кожної персоналії. Це допоможе перейти до наступного кроку – долучення до роботи громадських організацій, локальне командування тощо; прозорість та публічність політики у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору органів влади та місцевого самоврядування, доступ до публічної інформації від кожного із суб'єктів моніторингу та промислових об'єктів, можливість проведення відкритого діалогу.

З позиції колективної участі громадськості в процесі публічного управління у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору слід зазначити, що екологічний громадський рух в цілому можна охарактеризувати як достатньо розвинений. Проте тан екологічного руху Донеччини, Луганщини, Автономної Республіки Крим та інших окупованих територій наразі оцінити важко. Це пов'язано з російсько-українською війною та незаконною окупацією частин українських територій. Важливим завданням найближчих років є: посилення роботи у напрямку екологічної освіти; проведення широких інформаційних компаній та привернення уваги гро-

мадян до проблем довкілля в цілому та якості атмосферного повітря зокрема; проведення спеціальних інформаційних компаній щодо необхідності розбудови державної, регіональної та громадської систем моніторингу стану та якості атмосферного повітря.

На нашу думку, активна участь громадськості в процесі публічного управління у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору, експертів та вчених допоможе забезпечити прозору та ефективну реалізацію державної політики у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору.

Література:

1. Наказ Міндовкілля № 26 від 20.04.2021 р. URL: <https://mepr.gov.ua/nakaz-mindovkillya-261-vid-20-04-2021/>
2. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>
3. Офіційний сайт Громадської організації «Зелений світ-Друзі Землі». URL: <http://zsfoe.org/>
4. Ангурець О., Хазан П., Колесникова К. Управління якістю атмосферного повітря: від концепції до впровадження: Звіт за результатами досліджень / у редакції М. Сороки. Прага-Київ: Arnika, 2021. 52 с.
5. Про оцінку впливу на довкілля : Закон України від 23.05.2017 № 2059-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text>

Hordiienko A. Public participation in public administration in the field of atmospheric air protection and airspace security in Ukraine

Summary. The article analyzes the issue of public participation in public administration in the field of air protection and airspace safety in Ukraine. It is indicated that the active involvement of the public in public administration in the field of air protection and airspace safety refers to cooperation and the implementation of joint responsibilities at all stages of the decision-making process as the highest form of participation (e.g., setting the agenda, defining the issue, developing documents, making decisions and executing them, delegating a specific task). It includes members of the public who sit at a table next to government officials. The initiative can come from both sides. On the one hand, it is necessary to conclude an agreement on the general objectives of the process and, on the other, members of the public must be able to maintain their independence, as well as to advocate and agitate for the decisions they seek.

Public participation in public administration in the field of air protection and airspace safety can be implemented at all stages, but such participation is especially relevant during the development of state policy in the field of air protection and airspace safety or the implementation of such policy and training. In particular, it is expedient to implement the above by: establishing a working group or committee, which is formed in the form of a permanent or special expert group to provide advice on air protection and airspace safety; joint development of normative documents, in particular, participation in the preparation of a part of the legislative process in the field of air protection and airspace safety; joint decision-making in the field of air protection and airspace safety; strategic partnership, under the condition of which the public and state bodies create a partnership for the implementation of state policy in the field of air protection and airspace safety of Ukraine.

Key words: public, public administration, air protection, airspace safety.

*Кропивницький М. О.,
кандидат юридичних наук*

ОКРЕМІ ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ Й СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСІБ, ЗВІЛЬНЕНИХ ІЗ МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ, В СИСТЕМІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

Анотація. У статті розкрито окремі питання соціальної адаптації й соціальної реабілітації звільнених із місць позбавлення волі в системі адміністративно-правових заходів забезпечення державної політики України у сфері соціального захисту населення. З огляду на теоретичний доробок українських учених-правознавців і положення соціального законодавства адміністративно-правові заходи забезпечення державної політики України у сфері соціального захисту населення розуміються як сукупність комплексних організаційно-правових дій адміністративного характеру уповноважених державних органів, спрямовану на матеріальне забезпечення громадян у разі настання обумовлених законодавством соціальних ризиків, надання систематичної допомоги та підтримки тим категоріям населення, які опинилися в складних життєвих обставинах, на рівні не менше встановленого державою прожиткового мінімуму для забезпечення гідного рівня життя особи, коштом фондів соціального страхування та виплат із державного та місцевих бюджетів та/чи інших передбачених законодавством коштів. Акцентується на предметно-практичній соціальній спрямованості цих заходів для вирішення найбільш гострих і нагальних проблем осіб, звільнених з місць позбавлення волі. Соціальна реабілітація розглядається як процес відновлення функціональних зв'язків індивіда з соціальними групами, соціальними інститутами з метою відновлення чи засвоєння особистого та соціального статусів та соціальних функцій для формування нового способу життя. Підкреслюється, що основною метою соціальної реабілітації є розвиток у людини здатності до самостійної життєдіяльності, боротьби з труднощами, протистояння негативному впливу навколишнього середовища, повернення у суспільство, подолання ізоляції, підвищення соціальної активності, розширення соціальних контактів, підтримка оптимального рівня життя. Соціальна адаптація розглядається як процес пристосування особистості до соціального середовища, розвитку соціальних навичок та умінь, які дозволяють ефективно взаємодіяти з іншими людьми та успішно функціонувати в суспільстві. Реалізація моделі соціальної адаптації осіб, звільнених із місць позбавлення волі, пов'язана із забезпеченням тісної співпраці та взаємодії органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій і об'єднань громадян. Підкреслено, що вивчення практики роботи існуючих центрів соціальної адаптації та інших відповідних закладів сприяння соціальній адаптації осіб, які відбули кримінальне покарання, свідчить, що найбільш ефективно діють заклади, які перебувають у відомстві органів соціального захисту населення, оскільки це дає змогу залучати для забезпечення їх функціонування мож-

ливості місцевих бюджетів, благодійних фондів, громадських і релігійних організацій.

Ключові слова: матеріальне забезпечення, соціальна допомога, соціальні послуги, постпенітенціарна допомога, соціальний патронаж.

Постановка проблеми. У гранично широкому розумінні соціальний захист можна визначати як систему суспільно-економічних заходів, які мають на меті здійснення матеріального забезпечення населення від соціальних ризиків (на кшталт хвороби, інвалідності, безробіття та ін.) (або ж, якщо акцентувати на факторі участі держави, як систему державних та недержавних заходів, спрямованих на забезпечення матеріальними засобами та соціальними послугами населення у разі настання соціальних ризиків (хвороба, інвалідність, старість, утрата годувальника, безробіття, вагітність та пологи тощо) [4, с. 220]). До речі, характерно, що в національному законодавстві не розрізняють терміни «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» в тому контексті, що ті самі заходи в одних документах визначено як соціальний захист, а в інших – соціальне забезпечення [1, с. 97]. З огляду на наведені вище концептуальні положення й із урахуванням норм чинного соціального законодавства пропонуємо розуміти адміністративно-правові заходи забезпечення державної політики України у сфері соціального захисту населення як сукупність комплексних організаційно-правових дій адміністративного характеру уповноважених державних органів, спрямовану на матеріальне забезпечення громадян у разі настання обумовлених законодавством соціальних ризиків, надання систематичної допомоги та підтримки тим категоріям населення, які опинилися в складних життєвих обставинах, на рівні не менше встановленого державою прожиткового мінімуму для забезпечення гідного рівня життя особи, коштом фондів соціального страхування та виплат із державного та місцевих бюджетів та/чи інших передбачених законодавством коштів. При цьому цим заходам властива саме предметно-практична соціальна спрямованість на оперативне й своєчасне вирішення найбільш гострих і нагальних проблем соціально вразливих категорій населення, які потребують першочергової допомоги – з-поміж них одне з найпомітніших місць займають особи, звільнені з місць позбавлення волі.

Стан дослідження. Проблеми соціальної адаптації й соціальної реабілітації осіб, звільнених із місць позбавлення волі, розглядали у своїх працях українські дослідники й вчені-правознавці О. Г. Боднарчук, І. В. Євгалічева, С. О. Кравцов, В. В. Криворучко, Ю. П. Крисюк, Л. А. Лазаренко, Т. Є. Мосій-

чук, Я. С. Мудрий, А. М. Попович, О. В. Чуйко та ін., при цьому слід констатувати, що у фокусі їхньої уваги, як правило, був саме соціальний (подекуди соціологічний), а не правовий (адміністративно-правовий) аспект заходів соціальної реабілітації й соціальної адаптації цієї категорії населення.

Метою статті є здійснити огляд і узагальнення деяких актуальних питань соціальної адаптації й соціальної реабілітації звільнених із місць позбавлення волі в системі адміністративно-правових заходів забезпечення державної політики України у сфері соціального захисту населення на основі теоретичних напрацювань, норм законодавства й практики адміністрування соціально-побутових проблем звільнених із місць позбавлення волі уповноваженими державою органами.

Виклад основного матеріалу. Соціальну реабілітацію, як зазначає Т. Є. Мосійчук, необхідно інтерпретувати як комплекс медичних, юридичних, адміністративних, соціально-психологічних заходів, спрямованих на адаптацію людини в суспільстві, на її самоідентифікацію, а також як процес відновлення функціональних зв'язків індивіда з соціальними групами, соціальними інститутами з метою відновлення чи засвоєння особистого та соціального статусів та соціальних функцій для формування нового способу життя; комплекс заходів, спрямованих на створення та забезпечення умов для соціальної інтеграції депривованих категорій населення, а також тих індивідів та соціальних груп, що переживають кардинальні зміни діяльності або соціального оточення, відновлення їх соціального статусу. Механізм соціальної реабілітації, на основі функціонального підходу, поєднує в собі інституціональний підхід з додаванням соціальної діагностики, яка передбачає з'ясування стану системи забезпечення індивіда чи групи (наявність та стан сім'ї, соціальні контакти, медичне обслуговування, умови проживання і оснащеність засобами реабілітації та життєдіяльності, характер проведення дозвілля, працевлаштування). Кожен із напрямків патронажу, соціальної підтримки, соціальної допомоги індивідові (інваліду) та його сім'ї поєднує цілий комплекс заходів, що конкретизується реабілітаційною програмою в залежності від результатів соціальної діагностики (узгоджених з результатами інших видів діагностики), віку людини, наявності хвороби та тяжкості захворювання чи інвалідності та індивідуальних або групових особливостей [7, с. 267, 269–270]. При цьому слід виокремлювати два основні типи процесів: 1) повне відновлення потенціалу людських можливостей; 2) відновлення можливостей (фізичних, правових, матеріальних, професійних, економічних, політичних, культурних), спрямованих на суб'єкта реабілітації. Основною метою соціальної реабілітації є розвиток у людини здатності до самостійної життєдіяльності, боротьби з труднощами, протистоянню негативному впливу навколишнього середовища. До найбільш важливих цілей соціальної реабілітації належать: повернення у суспільство, подолання ізоляції, підвищення соціальної активності, розширення соціальних контактів, підтримка оптимального рівня життя [8, с. 227]. Показниками ефективності соціальної реабілітації можуть слугувати наступні індикатори: 1) успішна адаптація індивіда до умов сімейного і цивільного життя; 2) успішне працевлаштування; 3) нерозповсюдження девіантних форм поведінки, в тому числі алкоголізму, наркоманії, злочинності, дитячої безпритульності [12, с. 157].

Поняття «адаптація» – одне з основних у дослідженні умов життя індивіда, оскільки саме механізми адаптації, вироблені в результаті тривалої еволюції, забезпечують можливість існування організму в мінливих умовах середовища. І біологічна, і психологічна адаптація – явища соціально зумовлені, і в цьому розумінні їх можна називати відповідно «соціально-біологічною» та «соціально-психологічною»: адаптація людини постає як цілісний біопсихосоціальний процес. Відповідно, соціальна адаптація – 1) особливий різновид процесу соціалізації особистості, котрий забезпечує відповідність поведінки індивіда вимогам, які висувають до нього суспільство й найближче соціальне оточення, відображеним у соціальних нормах і законах, а також поєднання інтересів особистості й суспільства (найближчого соціального оточення), засвоєння ним соціально корисних ролей, які сприяють виробленню вміння і здатності вирішувати виникаючі суперечності [5, с. 209]; 2) система адаптаційних заходів, призначених для усунення або зміни обмежень життєдіяльності з метою збереження соціальної незалежності, збереження та продовження соціальної активності; розвиток соціальних навичок, здібностей і компетенції через навчання або розробку стратегій адаптації; процес адаптації, який відбувається в суспільстві, визначається інституційними факторами та передбачає використання активної діяльності для покращення стосунків між індивідами та їхнім оточенням; внутрішній процес, який спонукає індивідів до активності, збереження своїх соціальних якостей і суб'єктивізації взаємодії з іншими на людському рівні; складний механізм взаємодії соціальних суб'єктів та засобів, спрямованих на пристосування суб'єктів життєдіяльності до суспільного життя; процес пристосування особистості до соціального середовища, розвиток соціальних навичок та умінь, які дозволяють ефективно взаємодіяти з іншими людьми та успішно функціонувати в суспільстві. Соціальна адаптація є динамічним процесом, індивідуальним для кожної особи та визначається багатьма факторами, включаючи особистість, оточуюче середовище та конкретні життєві обставини [2, с. 48–49].

Виконуючи декілька функцій на індивідуальному рівні і в межах соціальної системи, соціальна адаптація, з одного боку, сприяє особі у формуванні своєї громадянської орієнтації та поглядів на явища навколишнього світу, з другого – є способом існування та відтворення соціальної системи. На індивідуальному рівні соціальна адаптація передбачає процес навчання особи основам і переважаючим цінностям соціально-економічної системи. Соціальна адаптація дає людині уявлення про призначення та зміст відносин індивіда із системою: якими законами, правилами та нормами регулюються її поведінка в соціальній сфері. Процес соціальної адаптації забезпечує підтримку та відтворення соціальної сфери. Аналіз різних підходів до визначення поняття «соціальна адаптація» та поширення його на соціально-економічне середовище сучасної України дає змогу дійти висновку, що це поняття об'єднує процес пристосування індивідуума до періодично виникаючих соціально значущих інноваційних змін і відповідну їм послідовність незавершених адаптивних станів, що нашаровуються один на одного, відповідно, соціальну адаптацію не слід розглядати як підсумок, тобто завершений процес, а як постійно існуючий, еволюціонуючий процес [3, с. 83, 88]. Соціальна адаптація як соціальна послуга має своїх адресантів, якими згідно з чинною нормативно-правовою базою можуть бути: люди похилого віку;

особи з інвалідністю; особи, які перебувають у спеціалізованих або інтернатних закладах; засуджені особи або особи, які відбували покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі на певний строк; внутрішньо переміщені особи, особи та сім'ї, які залишилися без житла та інші особи, які мають складні життєві обставини, спричинені інвалідністю, станом здоров'я, соціальним становищем та віком [2, с. 49].

За останні роки держава визнала питання соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, досить актуальним. Багатоаспектність проблем звільнених вимагає об'єднання зусиль різних органів виконавчої влади та чіткої скоординованості їх дій. Тому реалізація моделі соціальної адаптації осіб, звільнених із місць позбавлення волі, пов'язана із забезпеченням тісної співпраці та взаємодії органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій і об'єднань громадян. Прийняття Кримінального та Кримінально-виконавчого кодексу України потребує розробки нових підходів до соціальної та трудової реабілітації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, і підтримки їх ресоціалізації державними органами місцевої влади та самоврядування, громадських, суспільних, релігійних, благодійних організацій та комерційних структур. Соціальна реабілітація осіб, звільнених із місць позбавлення волі, – це процес підготовки осіб, у яких закінчується термін відбування покарання в установах виконання покарань, шляхом надання їм постпенітенціарної допомоги, яка реалізується у вигляді комплексу заходів соціального, правового, виховного та кримінологічного характеру, направлено на відновлення, а при необхідності набуття цими особами особистих якостей, дозволяє їм вести законослухняний і соціально корисний спосіб життя. У постпенітенціарний період реабілітації звільненим із місць позбавлення волі доводиться розв'язувати низку проблем, до яких треба віднести такі етапи: 1) працевлаштування; 2) отримання паспорта; 3) реєстрація (прописка) за колишнім або новим місцем проживання; 4) встановлення і відновлення взаємовідносин із сім'єю та родичами, знайомими; 5) забезпечення житлом; 6) отримання медичної та психологічної допомоги; 7) створення репутації за місцем проживання, у трудовому колективі; 8) встановлення відносин з правоохоронними органами і в центрах реабілітації та адаптації [10, с. 148–149].

Відсутність комплексної допомоги звільненим особам уповільнює їхню реінтеграцію у суспільство та відновлення їхнього соціального статусу повноцінного члена суспільства, трудового колективу, родини, що призводить до втрат людського ресурсу на ринку праці, оскільки переважна їх частина – це працездатні громадяни [11]. Саме працездатні громадяни можуть бути залучені до відбудови міст, зруйнованої інфраструктури. У цьому випадку вирішиться дві проблеми – залучення звільнених осіб до праці і їхнє матеріальне забезпечення (заробітна плата) тощо.

Основними напрямками вирішення проблем осіб, звільнених з місць позбавлення волі, є: 1) підготовка засуджених до звільнення, а саме: проведення серед осіб, які відбувають покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, інформаційно-роз'яснювальної роботи щодо їх прав і гарантій, можливостей життя на волі; організація професійно-технічного навчання осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, з урахуванням потреб ринку праці; 2) соціальний супровід та соціальний патронаж звільнених

осіб; 3) розвиток мережі установ для звільнених осіб (центрів соціальної адаптації осіб, звільнених із місць позбавлення волі, спеціальних гуртожитків тощо); 4) покращення якості надання соціальних послуг звільненим особам, у тому числі і послуг з працевлаштування; 5) удосконалення чинного законодавства; 6) нівелювання серед населення негативного ставлення до осіб, які відбувають покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк і які звільнені від відбування покарання; 7) попередження злочинності. У зв'язку з цим реабілітацію осіб, звільнених від відбування покарання, поділяють на соціальну (комплекс заходів з надання в постпенітенціарний період соціальної, правової, медичної, психологічної допомоги та забезпечення житлом з метою пристосування звільненого до умов життя на волі) й трудову (передбачає допомогу у професійній підготовці та перепідготовці за спеціальністю, а також подальшому працевлаштуванні) [10, с. 149–150]. Держава забезпечує надання додаткових гарантій щодо працевлаштування громадян, які потребують соціального захисту і не здатні на рівних конкурувати на ринку праці, в тому числі і особам, звільненим після відбуття покарання, шляхом створення додаткових робочих місць, спеціалізованих підприємств, організації спеціальних програм навчання. З цією метою місцеві державні адміністрації, виконавчі органи відповідних рад за поданням центрів зайнятості бронюють на підприємствах, в установах і організаціях, незалежно від форм власності, до 5% загальної кількості робочих місць за робітничими професіями, а в разі відмови у прийомі на роботу таких громадян у межах установленої квоти з підприємств стягується штраф.

Основними принципами державної політики щодо соціальної реабілітації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, мають бути принципи: 1) поваги і гідності людини, захисту її прав та інтересів; 2) пріоритету цінностей життя та здоров'я; 3) нормалізації, що передбачає запобігання маргіналізації та сегрегації; 4) наступності діяльності з ресоціалізації та соціальної реабілітації; 5) незалежності діяльності з реабілітації від діяльності з виконання покарань. Основними напрямками у сфері соціальної реабілітації осіб, звільнених з місць позбавлення волі є: 1) створення механізмів політики соціальної реабілітації осіб, звільнених від покарання або засуджених до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, що передбачатиме створення нормативно-правової бази, організаційного, науково-методичного та кадрового забезпечення реалізації політики соціальної реабілітації; 2) створення умов для забезпечення соціальної реабілітації осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі або обмеження волі, що передбачатиме створення їм житлових, соціально-побутових умов, сприяння професійній підготовці та працевлаштуванню, інформаційному забезпеченню, проведенню з ними соціальної та психологічної роботи [6, с. 167–168].

Соціальний патронаж звільнених осіб базується на таких принципах: 1) законності; 2) демократизму; 3) рівності громадян; 4) адресності; 5) індивідуального підходу; 6) доступності та відкритості; 7) добровільності вибору чи відмови від підтримки; 8) гуманності; 9) комплексності; 10) соціальної справедливості; 11) конфіденційності (ст. 4 Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» [9]). З метою соціальної адаптації перед звільненням з установи виконання покарань адміністрацією зазначеної

установи вживаються заходи з підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, спільно із суб'єктами соціального патронажу, які надають цим особам допомогу щодо трудового і побутового влаштування за обраним ними місцем проживання. Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, разом з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері освіти і науки, молоді та спорту, забезпечують надання особам, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, з урахуванням потреб національної економіки можливості для здобуття освіти через систему навчальних закладів, в тому числі шляхом дистанційної форми навчання, з метою їх подальшої соціальної адаптації (ст. 7 Закону). Центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування здійснюють соціальний патронаж звільнених осіб, зокрема, утворюють спостережні комісії, піклувальні ради при спеціальних виховних установах та здійснюють контроль за діяльністю суб'єктів соціального патронажу, які їм підпорядковані. Загальну координацію соціального патронажу звільнених осіб віком до 35 років включно здійснює центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері освіти і науки, молоді та спорту, а після 35 років – центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах трудових відносин, соціального захисту населення. Суб'єкти соціального патронажу в разі звернення до них звільнених осіб зобов'язані невідкладно розпочати здійснення стосовно таких осіб заходів соціального патронажу. Держава забезпечує надання додаткових гарантій щодо працевлаштування звільнених осіб (ч. 4 ст. 10 Закону).

Соціальний патронаж окремих категорій звільнених осіб: 1) у разі якщо звільнена особа є бездомною, надання їй послуг здійснюється відповідно до Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей»; 2) громадяни похилого віку та особи з інвалідністю I і II груп з числа звільнених осіб, які потребують постійного стороннього догляду, направляються місцевими державними адміністраціями до будинків-інтернатів та інших закладів соціальної підтримки (догляду) в установленому законодавством порядку; 3) до дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, звільнених з установ виконання покарань, органи опіки і піклування застосовують форми їх влаштування в установленому законодавством порядку; 4) звільненим особам віком до 35 років включно соціальні послуги надаються центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді на підставах і в порядку, передбачених законодавством (ст. 14 Закону).

Як стверджує Л. А. Лазаренко, вивчення практики роботи існуючих центрів соціальної адаптації та інших відповідних закладів сприяння соціальній адаптації осіб, які відбули кримінальне покарання, свідчить, що найбільш ефективно діють заклади, які перебувають у відомстві органів соціального захисту населення, оскільки це дає змогу залучати для забезпечення їх функціонування можливості місцевих бюджетів, благодійних фондів, громадських і релігійних організацій [6, с. 167].

Висновки. Загалом головне завдання реформи системи соціального захисту України – трансформація соціальної полі-

тики від патерналістської моделі радянського зразка до формування європейської моделі соціальної держави. Для збереження соціальної стабільності потрібна раціональна, гранично збалансована і дуже ощадлива соціальна політика, проте на перешкоді стає незадовільне матеріальне становище й соціально-психологічний стан вельми значної частини населення, яке гостро потребує соціального захисту, серед неї вирізняється сегмент осіб, звільнених із місць позбавлення волі. У контексті Державної програми боротьби зі злочинністю (ухваленої Верховною Радою України ще 1993 року) вагомою складовою адміністрування державних органів є не лише здійснення контролю за поведінкою осіб, звільнених із місць позбавлення волі, а й імплементація заходів щодо соціальної реабілітації й соціальної адаптації цієї категорії населення з метою її повноцінної реінтеграції до життя на волі шляхом, зокрема, надання допомоги в побутовому й трудовому влаштуванні, уможливлення отримання соціальної допомоги й соціальних послуг на всіх рівнях системи соціального захисту.

Література:

1. Боднарчук О.Г. Теоретична сутність понять «соціальний захист» та «соціальне забезпечення»: окремі дискусійні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4. 2020. С. 96–99.
2. Євгаличева І. В. Соціальна адаптація як вид соціальної послуги незахищених категорій населення. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». 2024. Випуск 1(54). С. 48–52.
3. Кравцов С. О. Теоретичне бачення соціальної адаптації: стан, погляди, підходи. *Український соціум*. 2008. № 3(26). С. 83–96.
4. Криворучко В.В. Соціальне забезпечення: теоретичні проблеми. *Вісник ХНУВС*. 2013. № 4(63). С. 215–222.
5. Крисяк Ю. П. Соціальна адаптація особистості як важлива передумова ресоціалізації колишніх засуджених. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». Випуск 25. 2014. С. 206–209.
6. Лазаренко Л. А. Соціальна адаптація осіб, звільнених з місць позбавлення волі. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2017. № 2. С. 165–170.
7. Мосійчук Т. Є. Соціальна реабілітація як механізм відновлення соціальних зв'язків у соціумі. *Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*. Том 8. Випуск 9. 2003. С. 266–271.
8. Попович А. М. Соціальні бар'єри та соціальна реабілітація. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». 2017. Випуск 1(40). С. 227–229.
9. Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк: Закон України № 3160-VI від 17.03.2011 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 38. Ст. 380.
10. Соціальна робота у сфері зайнятості населення: конспект лекцій. Уклад. Я. С. Мудрий. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2018. 177 с.
11. Урядовий портал. (2008). Концепція соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/168076257> (дата звернення: 09.06.2024).
12. Чуйко О. В. Соціальна реабілітація: підходи до змістових характеристик процесу. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2015. № 4. С. 152–158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apspp_2015_4_27 (дата звернення: 09.06.2024).

Kropyvnytskyi M. Current issues of social adaptation and social rehabilitation of persons released from places of deprivation of liberty in the system of administrative and legal measures ensuring the state policy of Ukraine in social security sphere

Summary. The article reveals current issues of social adaptation and social rehabilitation of persons released from places of deprivation of liberty in the system of administrative and legal measures ensuring the state policy of Ukraine in social security sphere. Taking into account the theoretical works of Ukrainian legal scholars and the provisions of social legislation administrative and legal measures for ensuring the state policy of Ukraine in social security sphere are considered as a set of complex organizational and legal actions of an administrative nature by authorized state bodies aimed at the material support of citizens due to the occurrence of social risks stipulated by the legislation, provision of systematic assistance and support to those categories of population who find themselves in difficult life circumstances, at the level of not less than the subsistence minimum established by the state to ensure a decent living standard at the expense of social insurance funds and payments from the state and local budgets and/or other funds provided by law. The subject-practical social orientation of these measures to solve the most acute and urgent problems of the persons released from the places of deprivation of liberty is accented. Social rehabilitation is considered as a process of restoration of functional connections between

individual and social groups, social institutions with the aim of restoration or assimilation of personal and social statuses and social functions for the formation of a new way of life. It is emphasized that the main goal of social rehabilitation is the development of a person's ability to live independently, fight against difficulties, resist the negative influence of the environment, return to society, overcome isolation, increase social activity, expand social contacts and maintain and optimal living standard. Social adaptation is considered as a process of personal adaptation to the social environment, development of social skills and abilities that allow effective interaction with other people and successful functioning in society. The implementation of the model of social adaptation of persons released from places of the deprivation of liberty is connected with ensuring close cooperation and interaction of executive authorities and local self-government bodies, enterprises, institutions, organizations and associations of citizens. It is emphasized that the study of the practice of the existing centers of social adaptation and other relevant institutions for the promotion of social adaptation of persons who have served a criminal sentence shows that the most effective are the institutions being subordinated to social security bodies because it makes it possible to attract the possibilities of local budgets, charitable funds, public and religious organizations to ensure their functioning.

Key words: material support, social assistance, social services, post-penitentiary assistance, social patronage.

*Кумейко А. В.,**докторант відділу аспірантури і докторантури
Національної академії Служби безпеки України*

РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ У ЗАПОБІГАННІ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Анотація. У науковій статті встановлено роль та значення Служби безпеки України у запобіганні правопорушень у сфері енергетичної системи. Визначено, що енергетична система України в умовах повномасштабної війни з Російською Федерацією ставить перед державою чисельні виклики, що пов'язуються із вирішенням таких проблем, як: масові атаки на енергетичні об'єкти (ракетні та дроніві бомбардування, руйнування інфраструктури, захоплення та утримання окупаційними військами призводять до значних пошкоджень енергетичної системи України); стратегічне значення енергетики (енергетика в умовах воєнних дій має стратегічне оборонне і соціальне значення для країни; захист та відновлення енергетичних об'єктів є життєво важливим завданням); енергетична безпека та законодавство (необхідно створити адекватну енергетичну безпеку, захистити внутрішній енергетичний ринок, привести у відповідність чинне законодавство для протистояння загрозам функціонуванню енергетики, включаючи фізичні диверсії, теракти та кібератаки); партнерські відносини між державою та приватним сектором (оскільки критична інфраструктура належить не тільки державі, а й приватному сектору, важливо розвивати стійкі партнерські відносини для ефективного захисту та забезпечення фізичного захисту та стійкості цієї інфраструктури); комплексний підхід до мінімізації загроз (необхідний комплексний підхід, що включає виявлення, протидію загрозам і небезпекам, обумовленим воєнними діями, та своєчасну нейтралізацію потенційних наслідків для критичної інфраструктури); налагодження міжнародного співробітництва, задля мінімізації ризиків аварій та збитків від впливу іонізуючого випромінювання і з врахуванням специфіки атомної енергетики. Зроблено висновок, що ефективне протистояння загрозам енергетичної системи України потребує скоординованих зусиль на національному та міжнародному рівнях, а також оновлення законодавчої та регуляторної бази.

Ключові слова: державна безпека, Служба безпеки України, енергетична система, енергетична безпека, повноваження, контроль.

Постановка проблеми. Питання забезпечення фінансової та економічної безпеки є важливою проблемою, вирішення якої є безумовним базисом для забезпечення соціального добробуту населення України. Відповідно до статті 24 до кола обов'язків Служби безпеки України з питань забезпечення вимог фінансової та економічної безпеки відноситься: здійснення інформаційно-аналітичної роботи задля виявлення загроз економічній та фінансовій безпеці України; виявляти, припиняти та розкривати кримінальні правопорушення, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції Служби безпеки України,

проводити їх досудове розслідування; розшукувати осіб, які переходять у зв'язку із вчиненням зазначених кримінальних правопорушень – зокрема, контрабанда культурних цінностей та зброї (ст. 201 Кримінального кодексу України [1]), легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 209 Кримінального кодексу України [1]), умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення (стаття 209¹ Кримінального кодексу України [1]) та інших правопорушень, що відносяться до підслідності СБУ у порядку статті 216 Кримінального процесуального кодексу України [2]; здійснювати контррозвідувальні заходи з метою попередження, виявлення, припинення і розкриття будь-яких форм розвідувально-підривної діяльності проти України; здійснювати відповідно до законодавства профілактику правопорушень у сфері державної безпеки; здійснювати управління об'єктами державної власності, що належать до сфери її управління, у порядку, визначеному законом [2].

Стан дослідження. Питання забезпечення ефективності подолання внутрішніх та зовнішніх загроз державної безпеки в різні часи досліджувались у наукових працях таких вчених, як В.Л. Грохольський [3, с. 120–124], О. Ф. Долженков [4], О.Ю. Дрозд [5], С.О. Дубовий [6], В.А. Ліпкан [7], Ю.О. Легеза [8, 42–49], С.О. Легеза [9] та ін.

Отже, вирішення завдань із запобігання проявам порушень у сфері державної безпеки є стратегічно важливим та відноситься до змісту діяльності СБУ. Розвиток суспільного життя в Україні засвідчив виникнення нових видів правопорушень у сфері державної безпеки, серед яких варто виокремити такі діяння, як діяння кібертероризм, колобараційна діяльність, екстремізм, неофашизм, легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму тощо.

Метою статті є встановлення ролі та значення Служби безпеки України у запобіганні правопорушень у сфері енергетичної системи.

Виклад основного матеріалу. О. Резнік обґрунтовує висновок, що у сфері забезпечення належного виконання економічної та фінансової функцій держави СБУ виконує «профілактичну, інформаційно-аналітичну, оперативну-розшукову, контррозвідувальну діяльність», що спрямовується на виявлення та розкриття правопорушень, що своїм об'єктом мають національні інтереси із економічного зростання та розвитку [10, с. 77–79].

Згідно із ст. 6 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність» встановлюється, що у сфері державної фінансової та економічної безпеки СБУ може здійснювати контррозвіду-

вальну діяльність у разі наявності таких підстав, як: наявність достатньої інформації, що потребує перевірки за допомогою спеціальних форм, методів і засобів, про: здійснення розвідувальної діяльності проти України спеціальними службами іноземних держав, а також організаціями, окремими групами і особами; посягання на державний суверенітет, конституційний лад і територіальну цілісність України; терористичні посягання чи терористичну діяльність, кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку; виконання визначених законом завдань щодо: контррозвідувального забезпечення економічного, інформаційного, науково-технічного потенціалу, оборонно-промислового і транспортного комплексів та їх об'єктів, національної системи зв'язку, Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, військово-технічного співробітництва, дотримання міжнародних режимів нерозповсюдження [11].

При цьому безпосередньо на законодавчому рівні не встановлюється коло імперативних контррозвідувальних заходів, що мають вчинятися СБУ в процесі забезпечення нею належного виконання економічної функції держави як складової системи державної безпеки. Задля реалізації функції із запобігання правопорушень у сфері фінансової та економічної безпеки СБУ вживає самостійно або спільно із іншими правоохоронними та управлінськими органами публічної влади заходи оперативно-розшукового характеру, що розуміються як «система гласних і негласних пошукових та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів» (ст. 2 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність») [12].

У світлі визначення питання забезпечення вимог економічної безпеки важливе значення має налагодження тісної взаємодії між СБУ та іншими правоохоронними органами, зокрема, АРМА, та Бюро економічної безпеки України [13]. Оцінка вилученого та арештованого майна та інших активів здійснюється АРМА за вимогою органів досудового розслідування, прокуратури, спеціальних служб, в тому числі із Службою безпеки України та суду в порядку, визначеному пунктом 3 частини першої статті 9 Закону України від 10 листопада 2015 року № 772-VIII [14]. Важливо підкреслити, що вимагає зростання інформаційної взаємодії між учасниками механізму запобігання правопорушень, що посягають на державну безпеку, що вимагає здійснити підвищити ефективність співпраці Агентства з розшуку та менеджменту активів (АРМА) та Служби безпеки України. СБУ у світлі боротьби з розшуком необґрунтованих активів виконують функціонального органу спеціального призначення з правоохоронними функціями, що в умовах війни ідентифікує та притягує до відповідальності колаборантів, зрадників та прихильників “руського міра”, майно яких першочергово має працювати на державу та її економіку [15]. СБУ як суб'єкт кримінального провадження спільно з прокуратурою подає клопотання для арешту майна вказаних осіб, що перебувають під санкційними обмеженнями. В цьому сенсі є важливим налагодження співробітництва між АРМА та СБУ задля подальшого процесуального розгляду справи про порушення вимог державної економічної безпеки, уніфікації діяльності із блокування використання необґрунтовано здобутих активів, унеможливлення їх використання, належного арешту та вжиття заходів із подальшого управління ними.

Наступним функціональним завданням Служби безпеки України є забезпечення вимог державної екологічної системи та ефективності енергетичної інфраструктури та системи. Відповідно до Наказу Міністерства енергетики та вугільної промисловості України від 16.04.2014 № 306 «Про внесення змін до Правил взаємовідносин між Державним підприємством «Національна енергетична компанія «Укренерго» та суб'єктами (об'єктами) електроенергетики в умовах паралельної роботи в складі Об'єднаної енергетичної системи України» [16] встановлюється, що енергосистема – це «сукупність електростанцій, електричних і теплових мереж, інших об'єктів електроенергетики, які об'єднані спільним режимом виробництва, передачі та розподілу електричної і теплової енергії та територіально розміщені в регіоні України, підпорядкованому в частині централізованого диспетчерського (оперативно-технологічного) управління режимом роботи однієї електроенергетичної системи ДП «НЕК «Укренерго»». В Україні діє Закон України від 13 квітня 2017 року № 2019-VIII «Про ринок електричної енергії» [17], де встановлюється, що електроенергетика є галузь економіки України, що забезпечує споживачів електричною енергією, що виробляється на об'єктах електроенергетики і є товаром, призначеним для купівлі-продажу. До повноважень СБУ відноситься забезпечення безпеки об'єктів критичної енергетичної інфраструктури, що розуміються як об'єкти енергетичної інфраструктури, що є необхідними для забезпечення життєво важливих для суспільства функцій, безпеки та добробуту населення, виведення з ладу або руйнування яких матиме суттєвий вплив на національну безпеку та оборону, навколишнє природне середовище та може призвести до значних фінансових збитків і людських жертв, віднесені до критичної інфраструктури в порядку, визначеному законодавством [17]. У проекті Закону України «Про державний енергетичний контроль», який був оприлюднений у квітні 2023 року Державною інспекцією енергетичного нагляду України. У п. 6. ст. 1 вказаного законопроекту зазначається, що державний енергетичний контроль – це діяльність центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері нагляду (контролю) в галузях електроенергетики, теплопостачання, на ринку природного газу, його територіальних органів із забезпечення додержання учасниками ринку електричної енергії, суб'єктами відносин у сфері теплопостачання, суб'єктами ринку природного газу вимог нормативно-правових актів, норм і правил у сферах електроенергетики, теплопостачання, на ринку природного газу з питань технічної експлуатації електричних станцій і мереж, технічного стану електричних установок і мереж, технічного стану та експлуатації теплових, тепловикористальних установок та мереж, технічного стану газотранспортних і газорозподільних систем тощо, що здійснюється з метою забезпечення енергетичної безпеки України, надійного та безпечного виробництва, транспортування, передачі, розподілу та постачання електричної та теплової енергії, природного газу з урахуванням захисту прав та інтересів учасників ринку електричної енергії, суб'єктів відносин у сфері теплопостачання, суб'єктів ринку природного газу шляхом запобігання, виявлення, фіксації порушень законодавства у сферах електроенергетики, теплопостачання, на ринку природного газу та притягнення винних осіб до відповідальності [18].

В умовах воєнного стану особливо гостро постало питання забезпечення безпеки енергетичної інфраструктури, де важ-

ливе значення займає СБУ, на яку покладається виконання таких завдань, як: виявлення, стримання, нейтралізація, запобігання загрозам і небезпекам, спрямованим на забезпечення енергетичної і ядерної безпеки критичної інфраструктури країни; зниження рівня вразливості критично важливих активів, об'єктів, систем і мереж; мінімізація потенційних негативних шкідливих наслідків для критичної інфраструктури інцидентів або несприятливих подій [19].

Взаємодія СБУ із виконання зазначених завдань має відбуватися у відповідності до ряду стратегічних актів, зокрема, Рішення РНБО України від 13 січня 2023 року щодо питань енергетичної безпеки та невідкладних заходів із забезпечення роботи національної економіки під час осінньозимового періоду 2022/23 року [20], а також Указу Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 7 листопада 2023 року «Щодо додаткових заходів із посилення стійкості функціонування енергетичної системи та підготовки національної економіки до роботи в осінньо-зимовий період 2023/24 року» [21] та ін.

В умовах воєнного стану набуває актуальності питання усунення проявів правопорушень, пов'язаних із колабораційною діяльністю, що спрямовується на здійснення протидії підривної діяльності, вимагає життя заходів із забезпечення протиракетного і протидронового захисту об'єктів критичної інфраструктури, а також проведення контрдиверсійних та антитерористичних заходів. Стратегія запобігання правопорушенням, що посягають на енергетичну систему та об'єкти критичної енергетичної інфраструктури має бути розроблена як на загальнонаціональному рівні, так і на рівні окремих регіонів, зокрема, регіонів, що найбільше потерпають від воєнного впливу з боку держави – агресора.

До компетенції СБ України в цьому сенсі відноситься життя комплексу контррозвідувальних, контрдиверсійних, антитерористичних заходів, що мають спрямовуватися на захист об'єктів критичної інфраструктури. При цьому енергетична система України існує в умовах наявності проблем, що є успадкованими ще з радянських часів, і не були вирішені під час років незалежності України, до початку повномасштабного вторгнення, попри їх визнання Стратегією національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 26.05.15 р. № 287/2015 р [22]. Такими «успадкованими» проблемами забезпечення енергетичної безпеки в Україні є: застарілість актів національного законодавства України з питань енергетики; централізований характер енергетичної системи. В умовах воєнного стану додалися проблеми переходу до побудови економіки, зорієнтованої на забезпечення потреб оборони країни, що має бути досягнуто в умовах щоденного знищення об'єктів критичної інфраструктури.

Висновки. Енергетична система України в умовах повномасштабної війни з Російською Федерацією ставить перед державою чисельні виклики, що пов'язуються із вирішенням таких проблем, як: масові атаки на енергетичні об'єкти (ракетні та дроніві бомбардування, руйнування інфраструктури, захоплення та утримання окупаційними військами призводять до значних пошкоджень енергетичної системи України); стратегічне значення енергетики (енергетика в умовах воєнних дій має стратегічне оборонне і соціальне значення для країни; захист та відновлення енергетичних об'єктів є життєво важливим завданням); енергетична безпека та законодавство

(необхідно створити адекватну енергетичну безпеку, захистити внутрішній енергетичний ринок, привести у відповідність чинне законодавство для протистояння загрозам функціонуванню енергетики, включаючи фізичні диверсії, теракти та кібератаки); партнерські відносини між державою та приватним сектором (оскільки критична інфраструктура належить не тільки державі, а й приватному сектору, важливо розвивати стійкі партнерські відносини для ефективного захисту та забезпечення фізичного захисту та стійкості цієї інфраструктури); комплексний підхід до мінімізації загроз (необхідний комплексний підхід, що включає виявлення, протидію загрозам і небезпекам, обумовленим воєнними діями, та своєчасну нейтралізацію потенційних наслідків для критичної інфраструктури); налагодження міжнародного співробітництва, задля мінімізації ризиків аварій та збитків від впливу іонізуючого випромінювання і з врахуванням специфіки атомної енергетики. Таким чином, ефективне протистояння загрозам енергетичної системи України потребує скоординованих зусиль на національному та міжнародному рівнях, а також оновлення законодавчої та регуляторної бази.

Література:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1353>
3. Грохольський В. Л. Загальні визначення принципів права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*, 2002. Вип. 19. С. 120–124.
4. Долженков О.Ф. До питання про оптимізацію співвідношення оперативно-розшукової та слідчої функції. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 1999. Випуск 2. С. 25–29.
5. Дрозд О. Ю. Основні напрями вдосконалення адміністративно-правового регулювання діяльності уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції у сфері захисту викривачів. *Реалізація державної антикорупційної політики вміжнародному вимірі*: Матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 9–10 груд. 2020 р.): у 2 ч. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. Ч. 1. С. 94–96.
6. Дубовий С. О. Адміністративно-правові засади контрольно-наглядової діяльності правоохоронних органів у сфері обігу підкацизованих товарів: автореф. дис. канд. юрид. наук. Науково-дослідному інституту публічного права. Національна академія внутрішніх справ, 2021. 24 с.
7. Ліпкан В. А. Національна безпека України. Київ. КНБ, 2009. 574 с.
8. Легеза Ю.О. Особливості кримінальної відповідальності за рейдерство. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Юридичні науки*, 2022. № 1 (61), 42–49. <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2022.1.7>
9. Легеза Є.О., Легеза Ю.О. Напрями вдосконалення законодавства України в частині адміністративно-правового забезпечення реалізації економічної функції держави. *ScienceRise : Juridical Science*. 2019. Volume 2 (8). С. 28–33.
10. Резнік О. Роль Служби безпеки України як правоохоронного органу в захисті фінансової системи держави. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2016. № 10. С. 77–79.
11. Про контррозвідувальну діяльність: Закон України від 26 грудня 2002 року № 374-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/374-15#Text>
12. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 року № 2135-XII . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>

13. Місія та стратегічні напрями. Бюро економічної безпеки України. URL: <https://esbu.gov.ua/pro-biuro/misiia-ta-stratehichni-napriamy>
14. Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів: Закон України від 10 листопада 2015 року № 772-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-19#Text>
15. АРМА та СБУ посилять міжвідомчу співпрацю в питаннях арешту активів. URL: <https://arma.gov.ua/news/typical/arma-ta-sbu-posilyat-mijvidomchu-spivpratsyu-v-pitanniah-areshtu-aktiviv>
16. Про внесення змін до Правил взаємовідносин між Державним підприємством «Національна енергетична компанія «Укренерго» та суб'єктами (об'єктами) електроенергетики в умовах паралельної роботи в складі Об'єднаної енергетичної системи України: Наказ Міністерства енергетики та вугільної промисловості України від 16.04.2014 № 306. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0955-14#Text>
17. Про ринок електричної енергії: Закон України від 13 квітня 2017 року № 2019-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text>
18. Про державний енергетичний контроль: проект Закону України. URL: <https://sies.gov.ua/regulyatorna-diyalnist/proekti-regulyatornih-aktiv/proiekt-zakonu-ukrainu-pro-derzhavnyi-enerhetychnyi-kontrol>
19. Когут Ю.І. Енергетичні війни як загроза національній безпеці держав Євросоюзу. Київ. 2022. 270 с. 2. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3667074-polsa-gotova-nadati-ukraini-tretijpaket-energeticnoi-dopomogi.html>
20. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 січня 2023 року «Щодо стану виконання рішень Ради національної безпеки і оборони України з питань енергетичної безпеки та невідкладних заходів із забезпечення роботи національної економіки під час осінньо-зимового періоду 2022/23 року в умовах особливого періоду»: Указ Президента України від 13 січня 2023 року № 18/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/18/2023#Text>
21. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 7 листопада 2023 року «Щодо додаткових заходів із посилення стійкості функціонування енергетичної системи та підготовки національної економіки до роботи в осінньо-зимовий період 2023/24 року»: Указ Президента України від 7 листопада 2023 року. URL: <https://www.mbo.gov.ua/ua/Ukazy/6699.html>
22. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки

України»: Указ Президента України від 26.05.15 р. № 287/2015 р.
URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2872015-19070>

Kumeiko A. The role and significance of the security service of Ukraine in preventing offenses in the field of the energy system

Summary. The scientific article establishes the role and importance of the Security Service of Ukraine in the prevention of offenses in the field of the energy system. It was determined that the energy system of Ukraine in the conditions of a full-scale war with the Russian Federation poses numerous challenges to the state, which are connected with the solution of such problems as: massive attacks on energy facilities (missile and drone bombings, destruction of infrastructure, capture and detention by occupying troops lead to significant damage to the energy system of Ukraine); the strategic importance of energy (energy in the context of military operations has strategic defense and social importance for the country; protection and restoration of energy facilities is a vital task); energy security and legislation (it is necessary to create adequate energy security, protect the internal energy market, align existing legislation to counter threats to the functioning of the energy industry, including physical sabotage, terrorist attacks, and cyber attacks); partnerships between the state and the private sector (since critical infrastructure belongs not only to the state, but also to the private sector, it is important to develop sustainable partnerships to effectively protect and ensure the physical protection and resilience of this infrastructure); an integrated approach to minimizing threats (an integrated approach is necessary, including detection, countermeasures against threats and dangers caused by military actions, and timely neutralization of potential consequences for critical infrastructure); establishment of international cooperation, in order to minimize the risks of accidents and damages from the impact of ionizing radiation and taking into account the specifics of nuclear energy. It was concluded that effective resistance to threats to the energy system of Ukraine requires coordinated efforts at the national and international levels, as well as updating the legislative and regulatory framework.

Key words: state security, Security Service of Ukraine, energy system, energy security, authority, control.

*Лимар М. В.,
здобувач*

Науково-дослідного інституту публічного права

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Анотація. У статті сформовано поняття та розкрито зміст адміністративно-правового статусу закладів освіти зі специфічними умовами навчання. З'ясовано, що ці заклади, будучи державними та підпорядкованими МВС України, реалізують освітньо-професійні програми підготовки фахівців різних освітньо-кваліфікаційних рівнів. Вони забезпечують навчання, виховання та професійну підготовку поліцейських відповідно до нормативних вимог у сфері вищої освіти та внутрішніх справ, задовольняючи освітні потреби Національної поліції, суспільства та держави, а також здійснюють наукову і науково-технічну діяльність. Адміністративні обов'язки закладів освіти зі специфічними умовами навчання полягають у здійсненні освітньої діяльності на підставі ліцензій та сертифікатів про акредитацію, наданні платних послуг в галузі вищої освіти, дотриманні вимог законодавства, забезпеченні безпечних умов проведення освітнього процесу, дотриманні договірних зобов'язань з іншими суб'єктами освітньої діяльності, фінансовій дисципліні та збереженні державного майна, забезпеченні соціального захисту учасників навчального процесу. Адміністративні права закладів включають можливість залучати провідних науковців та фахівців органів внутрішніх справ для проведення навчальної та наукової роботи, створення тимчасових творчих колективів для виконання науково-технічних робіт, підтримку міжнародних зв'язків у сфері правоохоронної діяльності. Розкрито адміністративно-правовий статус академії патрульної поліції, який полягає в забезпеченні первинної професійної підготовки поліцейських відповідно до сучасних вимог і стандартів, що сприяє підвищенню професіоналізму та ефективності діяльності Національної поліції. Завдання Академії включають первинну професійну підготовку, базову підготовку нових поліцейських, викладання теоретичних і практичних дисциплін, підвищення кваліфікації, навчально-тренувальну діяльність. Обов'язки Академії охоплюють організацію навчальних програм, підтримку матеріально-технічної бази, атестацію викладачів, контроль якості освітнього процесу та проведення заходів з національно-патріотичного виховання. Права Академії включають формування навчальних програм, співпрацю з іншими установами, здійснення міжнародного співробітництва, видачу документів про професійну освіту та участь у розвитку поліційної служби.

Ключові слова: адміністративні обов'язки, адміністративні права, базова підготовка, виховання, вища освіта, завдання (функції), поліцейська служба, поліція, професійна освіта, професіоналізм, соціальні гарантії, юридична відповідальність, якість освіти.

Постановка проблеми. Аналіз адміністративно-правового статусу суб'єктів публічного адміністрування професійного навчання в Національній поліції України є важливим з кількох

причин. По-перше, законодавчі зміни та реформи у правоохоронній системі вимагають чіткого визначення ролі і функцій закладів освіти зі специфічними умовами навчання, що готують поліцейських.

По-друге, сучасні виклики у сфері безпеки потребують висококваліфікованих кадрів, здатних ефективно працювати у складних умовах. По-третє, інтеграція України до європейської правової системи вимагає відповідності освітніх програм міжнародним стандартам. По-четверте, якісна підготовка поліцейських є ключовим фактором забезпечення безпеки громадян та дотримання прав людини.

Науковий аналіз адміністративно-правового статусу закладів професійного навчання в Національній поліції України сприятиме вдосконаленню правової бази, підвищенню якості освіти та професійної підготовки поліцейських, а також ефективній реалізації державної політики у сфері правоохоронної діяльності.

Стан дослідження. До публічного адміністрування професійного навчання в Національній поліції України звертали свою увагу вчені О. Алексеев, І. Балабан, А. Берлач, Р. Бузунов, О. Буханевич, В. Галуцько, М. Горелов, О. Гулак, П. Діхтєвський, Л. Коваленко, А. Клочко, Л. Крупнова, О. Кузьменко, С. Легуша, С. Мандрик, В. Поливанюк, О. Ситников, С. Стеценко, О. Цуркан та ін. Проте вони безпосередньо аналізованої нами проблематики не торкалися, присвятивши свої наукові пошуки найбільш загальним спеціальним або суміжним викликам. Отже, аналіз публічного адміністрування професійного навчання в Національній поліції України має важливе значення для подальшого розвитку правоохоронної системи України та забезпечення її готовності до викликів у різних умовах.

Мета статті полягає в тому щоб на основі теорії адміністративного права, теорії службового права, доктринальних знань та діючого законодавства розкрити зміст та поняття адміністративно-правового статусу суб'єктів публічного адміністрування професійного навчання в Національній поліції України.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Закону України «Про Національну поліцію», професійне навчання поліцейських складається з: первинної професійної підготовки; підготовки у вищих навчальних закладах із специфічними умовами навчання; післядипломної освіти; службової підготовки – системи заходів, спрямованих на закріплення та оновлення необхідних знань, умінь та навичок працівника поліції з урахуванням оперативної обстановки, специфіки та профілю його оперативно-службової діяльності. Для забезпечення цього у системі поліції можуть утворюватися науково-дослідні установи та установи забезпечення, заклади професійної (профе-

сійно-технічної) освіти зі специфічними умовами навчання. При цьому порядок, організацію та терміни проведення професійного навчання визначає Міністерство внутрішніх справ України [1].

Професійна підготовка проводиться на базі закладів вищої освіти МВС із специфічними умовами навчання, що забезпечують спеціальну підготовку поліцейських, уперше прийнятих на службу в поліції, а також підвищення кваліфікації і перепідготовки молодшого складу поліції, проведення окремих видів службової підготовки. Проходження професійної підготовки підтверджується довідкою про закінчення первинної професійної підготовки, яка долучається до особової справи поліцейського, а також дипломом встановленого зразка при присвоєнні освітньо-кваліфікаційного рівня «кваліфікований робітник». Професійна підготовка організовується за формами здобуття освіти, визначеними законодавством України, з урахуванням особливостей, що дозволяють поліцейським виконувати завдання, покладені на поліцію під час навчання. Суб'єктами професійної підготовки є штатні працівники закладів, що залучаються до організації та проведення занять, поліцейські, державні службовці та працівники органів Національної поліції, а також фахівці інших установ, закладів, організацій, що залучаються до забезпечення проведення занять за напрямками підготовки відповідно до чинного законодавства [2].

Виходячи з таких законодавчих положень в системі МВС України утворюються заклади освіти з специфічними умовами навчання: Національна академія внутрішніх справ; Харківський національний університет внутрішніх справ; Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ; Донецький державний університет внутрішніх справ; Львівський державний університет внутрішніх справ; Одеський державний університет внутрішніх справ [3]. При яких, утворюються центри первинної професійної підготовки «Академії поліції».

Наприклад, в Національній академії внутрішніх справ функціонує центр первинної професійної підготовки «Академія поліції» (далі Академія), який є структурним підрозділом навчально-наукового інституту № 1. Первинна професійна підготовка поліцейських в Академії проходить за шестимісячною навчальною програмою, після успішного опанування якої слухачі отримують диплом кваліфікованого робітника за професією «Поліцейський». Основною метою проходження первинної професійної підготовки поліцейських, яких вперше прийнято на службу в поліції, є отримання базових спеціальних знань для ефективного здійснення своїх функціональних обов'язків у практичному підрозділі. Під час проходження підготовки слухачі за різними спеціалізаціями опановують програму, яка включає більше 40 навчальних дисциплін. Особливість підготовки поліцейських в центрах Академії полягає в тому, що теоретична складова поєднується з практичною. До проведення занять та факультативів постійно залучаються фахівці з практичних підрозділів Національної поліції України та інших відомств. На базі центру функціонують діючі навчальні полігони. У складі центру функціонують чотири цикли: загальних та кримінально-правових дисциплін, поліцейського права та превентивної діяльності, спеціально-тактичних дій та фізичної підготовки, вогневої підготовки. Також на базі центру функціонує навчально-тренувальне відділення димедичної підготовки [4].

Згідно з теорією адміністративного права адміністративно-правовий статус публічної особи міститься у нормах конституції та загального законодавства, що регулює діяльність органів та посадових осіб публічної адміністрації. Цей статус не залежить від конкретних обставин, що складаються при здійсненні публічного адміністрування. Він характеризується сталістю та є базовим, з якого виходять всі інші права та обов'язки публічних осіб. Адміністративно-правовий статус включає за змістом наступні юридичні елементи: адміністративні обов'язки пов'язані з виконанням службових завдань, які мають бути чітко визначені в нормативно-правових актах. Адміністративні права, які надаються публічним особам з метою поставлених завдань та функцій в рамках службових обов'язків, включаючи спеціальні права, необхідні для виконання службових функцій. Відповідальність, як положення про необхідності понести несприятливі (матеріальні, організаційні та психологічні) наслідки за невиконання або неналежне виконання публічних зобов'язань закріплених у відповідних законах і регламентах. Юридичні та соціальні гарантії, які забезпечують реалізацію прав та виконання обов'язків публічною особою. Етичні норми, як систему взаємних прав та обов'язків між публічною особою та іншими публічними і приватними суб'єктами права, що регулюють взаємини, що утверджують повагу до людини, права та суспільства держави [5; 6].

Проте, що є об'єктивним повноваження закладів освіти системи МВС з специфічними умовами навчання мають певні особливості, які визначаються на основі профільних та спеціалізованих нормативно-правових актів, до яких відносяться закони України «Про Національну поліцію», «Про освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту», та «Про професійний розвиток працівників» та підзаконних нормативно-правових актів у формі постанов Кабінету Міністрів України, зокрема «Про затвердження Національної рамки кваліфікацій». Важливі норми адміністративного права зосереджені в таких джерелах, як Національний класифікатор України ДК 003:2010 «Класифікатор професій», затверджений Держспоживстандартом України, а також наказів Міністерства освіти і науки України та МВС України, зокрема «Про розроблення Державних стандартів професійно-технічної освіти на основі компетентнісного підходу» та «Про затвердження кваліфікаційної характеристики професії 5162 Поліцейський (за спеціалізаціями)» [7].

На думку А. Ключко в навчальних професійних поліцейських закладах України підготовка здійснюється на засадах випереджальної освіти, адаптованої до нових соціальних, інформаційних, технічних та технологічних вимог, що передбачає кваліфіковане здобуття нових знань шляхом самоосвіти. Первинна професійна підготовка поліцейських включає вивчення дисциплін, таких як основи забезпечення прав і свобод людини, дотримання антикорупційного законодавства, взаємодія з населенням на засадах партнерства, попередження насильства в сім'ї, перевірка документів, виявлення ознак їх підробки, дії поліцейського на місці події, профілактична поліцейська діяльність, первинна димедична допомога, вогнева підготовка тощо. Особлива увага приділяється тактичній підготовці, організаційно-правовим засадам діяльності дільничного офіцера поліції, його діяльності під час застосування норм КУпАП, методиці розслідування окремих кримінальних правопорушень, застосуванню законодавства України щодо

реагування на звернення громадян, ролі дільничного офіцера під час дорожньо-транспортних пригод. Висока популярність таких навчальних закладів в Україні та якість професійної підготовки поліцейських створюють передумови для підготовки працівників поліції з інших держав Євросоюзу. В Україні опрацьовується можливість застосування моделей професійної підготовки кадрів поліції європейських країн, переймається позитивний досвід професійної підготовки працівників поліції, включаючи багатоваріантне навчання з відтворенням на заняттях ситуацій, що виникають у поліцейській діяльності, та проведення виїзних занять безпосередньо в органах і підрозділах поліції [8].

Як вже доводилось вище, академії патрульної поліції у більшості випадків функціонують в системі навчальних закладів МВС України. Які є державними закладами, які підпорядковані МВС, діють згідно із законодавством України, реалізують освітньо-професійні програми підготовки фахівців за певними освітньо-кваліфікаційними рівнями, забезпечують навчання, виховання та професійну підготовку осіб з урахуванням нормативних вимог у галузі вищої освіти, задовольняючи освітні потреби особи, суспільства і держави, а також здійснюють наукову та науково-технічну діяльність. Їх основними завданнями є освітня діяльність з підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації та спеціалізації фахівців відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів, виконання державного замовлення та угод на підготовку фахівців з вищою освітою, наукова, науково-педагогічна, науково-практична, науково-технічна і культурно-виховна діяльність, підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів для МВС України та їх атестація, спеціальна курсова підготовка. Вони здійснюють освітню діяльність на підставі ліцензій та сертифікатів про акредитацію, надають платні послуги в галузі вищої освіти та пов'язаних з нею інших галузях діяльності. Мають право залучати на умовах сумісництва провідних діячів науки і техніки України, провідних фахівців органів внутрішніх справ, для проведення навчальної та наукової роботи, створювати тимчасові творчі колективи для виконання договірних робіт з розроблення науково-технічної продукції, підтримувати міжнародні зв'язки в галузі правоохоронної діяльності та науки. Зобов'язані дотримуватись вимог законодавчих, нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, МОН і МВС України, стандартів вищої освіти, забезпечувати безпечні умови проведення освітньої діяльності, дотримуватись договірних зобов'язань з іншими суб'єктами освітньої, виробничої, наукової діяльності та громадянами, у тому числі за міжнародними угодами, дотримуватись фінансової дисципліни та збереження державного майна, забезпечувати соціальний захист учасників навчально-виховного процесу [9].

Проте, в системі МВС України існують й інші установи, які не знаходяться в системі вищих закладів освіти МВС України. Так, наприклад, Академія патрульної поліції це державна установа Національної поліції України, яка забезпечує первинну професійну підготовку поліцейських, підвищення кваліфікації та окремі форми службової підготовки патрульних поліцейських. Академія відповідає на сучасні потреби суспільства щодо якісної підготовки поліцейських. Основною метою Академії є навчання та виховання нової генерації поліцейських, які діють за трьома головними принципами: «Чесність», «Професіоналізм», «Самовідданість», і реалізують

завдання поліцейського менеджменту згідно з українськими та міжнародними стандартами. Особлива увага приділяється захисту життя і здоров'я поліцейського та безпечному керуванню автомобілем [10].

Ще одним специфічним закладом освіти системи МВС України є Вінницьке вище професійне училище Департаменту поліції охорони, яке є державним закладом третього (вищого) рівня професійної (професійно-технічної) освіти, який здійснює освітню діяльність для особового складу територіальних органів Національної поліції та надає освітні послуги у сфері професійної освіти цивільному персоналу органів поліції та цивільним особам, пов'язаних з охоронною діяльністю. Училище забезпечує первинну професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації поліцейських, а також підготовку висококваліфікованих робітників з технологічно складних професій для цивільних осіб. Діяльність закладу включає організацію освітнього процесу, розробку освітніх програм, організацію професійно-практичної підготовки, атестацію викладачів, забезпечення матеріально-технічної бази, забезпечення якості освіти та національно-патріотичного виховання, а також заходи з охорони праці та безпеки життєдіяльності. Училище також проводить міжнародне співробітництво в межах компетенції та видає документи про професійну освіту державного і відомчого зразка [11]

Висновки. Все вище наведене дає можливість сформулювати певні узагальнення щодо адміністративно-правового статусу суб'єктів публічного адміністрування професійного навчання в Національній поліції України:

- професійна підготовка поліцейських включає первинну професійну підготовку, навчання у вищих навчальних закладах із специфічними умовами навчання, післядипломну освіту, а також службову підготовку, яка забезпечує комплексний підхід всебічну підготовку працівників поліції, що сприяє підвищенню їхньої кваліфікації та ефективності виконання службових обов'язків;

- вона проводиться на базі закладів освіти МВС України (Національної поліції) із специфічними умовами навчання, організовується за формами здобуття освіти, визначеними законодавством, з урахуванням особливостей, що дозволяють поліцейським виконувати завдання, покладені на поліцію;

- безпосередніми суб'єктами здійснення професійної підготовки є працівники закладів освіти із специфічними умовами навчання, що залучаються до організації та проведення занять, поліцейські, державні службовці та працівники органів Національної поліції, а також фахівці інших установ, закладів, організацій, що залучаються до забезпечення проведення занять за напрямками підготовки;

- їх основними завданнями є освітня діяльність з підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації та спеціалізації фахівців відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів, виконання державного замовлення та угод на підготовку фахівців з вищою освітою, наукова, науково-педагогічна, науково-практична, науково-технічна і культурно-виховна діяльність, підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів для МВС України та їх атестація, спеціальна курсова підготовка;

- адміністративні обов'язки закладу освіти зі специфічними умовами навчання полягають в тому, що вони здійснюють освітню діяльність на підставі ліцензій та сертифікатів про акредитацію, надають платні послуги в галузі вищої освіти та

пов'язаних з нею інших галузях діяльності, зобов'язані дотримуватись вимог законодавчих, нормативно-правових актів Кабінету Міністрів, МОН і МВС України, стандартів вищої освіти, забезпечувати безпечні умови проведення освітньої діяльності, дотримуватися договірних зобов'язань з іншими суб'єктами освітньої, виробничої, наукової діяльності та громадянами, у тому числі за міжнародними угодами, дотримуватися фінансової дисципліни та збереження державного майна, забезпечувати соціальний захист учасників навчально-виховного процесу;

– їх адміністративні права полягають в тому, що вони можуть залучати на умовах сумісництва провідних діячів науки, провідних фахівців органів внутрішніх справ, для проведення навчальної та наукової роботи, створювати тимчасові творчі колективи для виконання договірних робіт з розроблення науково-технічної продукції, підтримувати міжнародні зв'язки в галузі правоохоронної діяльності та наук

– в системі МВС України функціонують декілька закладів освіти з специфічними умовами навчання, при яких, утворюються центри первинної професійної підготовки «Академії поліції», крім того функціонує окремо Академія патрульної поліції, як державна установа Національної поліції України та Вінницьке вище професійне училище Департаменту поліції охорони;

– адміністративно-правовий статус академії патрульної поліції полягає в тому, що вона відіграє головну роль у забезпеченні первинної професійної підготовки поліцейських, що відповідає сучасним вимогам та стандартам, сприяючи підвищенню професіоналізму та ефективності діяльності Національної поліції, її завдання є первинна професійна підготовка, забезпечення базової підготовки нових поліцейських для ефективного виконання їхніх функціональних обов'язків у практичних підрозділах, викладання теоретичних і практичних дисциплін, що поєднують знання та навички, необхідні для роботи в поліції, підвищення кваліфікації шляхом організації програм підвищення кваліфікації для діючих поліцейських, навчально-тренувальну діяльність;

– адміністративні обов'язки Академії включають забезпечення якісної освіти через організацію та проведення навчальних програм, що відповідають сучасним вимогам і стандартам, підтримки матеріально-технічної бази шляхом забезпечення належного матеріально-технічного оснащення для навчання та практичної підготовки, атестації викладачів для забезпечення високого рівня навчання, забезпечення якості освіти через контроль якості освітнього процесу та забезпечення відповідності освітніх програм державним стандартам, проведення заходів з національно-патріотичного виховання поліцейських;

– адміністративні права Академії включають організацію навчального процесу через формування навчальних програм та організацію освітнього процесу відповідно до нормативних вимог, співпраці з іншими установами шляхом залучення до навчального процесу фахівців з інших відомств та організацій, здійснення міжнародного співробітництва, видачі документів про професійну освіту, участь у розвитку поліцейської служби через розробку та впровадження нових методики і технологій у сфері поліцейської діяльності.

Отже, адміністративно-правовий статус закладу освіти зі специфічними умовами навчання полягає в тому, що вони є державними закладами, підпорядкованими МВС України,

діють згідно із законодавством України, реалізують освітньо-професійні програми підготовки фахівців за певними освітньо-кваліфікаційними рівнями, забезпечують навчання, виховання та професійну підготовку поліцейських з урахуванням нормативних вимог у галузі вищої освіти та внутрішніх справ, задовольняючи освітні потреби Національної поліції, суспільства. Держави та особи, а також здійснюють наукову та науково-технічну діяльність.

Література:

1. Про національну поліцію. Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 40–41. ст. 379.
2. Положення про організацію первинної професійної підготовки поліцейських. Затверджено Наказом Міністерства внутрішніх справ України № 617 від 29 вересня 2022 року. Верховна рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1230-22#Text>
3. Заклади Вищої Освіти. МВС України. 2023. <https://mvs.gov.ua/ministry/universities>
4. Історія. Київський центр первинної професійної підготовки «Академія поліції». 2023. URL: <https://kcppp.naiu.kiev.ua/istoriya.html>
5. Мандрик С. І. Адміністративно-правовий статус вищих навчальних закладів МВС України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2010. 18 с.
6. Крупнова Л. В. Адміністративно-правовий статус працівника державної виконавчої служби України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Ірпінь, 2008. 18 с.
7. Стандарт професійної (професійно-технічної) освіти. СП(ПТ) О 5162.0.84.24–2018. Професія: Поліцейський (за спеціалізаціями). Код: 5162. Кваліфікації: поліцейський (за спеціалізаціями). Затверджено Наказом Міністерства освіти і науки України від 21 червня 2018 р. № 669. Київ, Міністерство освіти і науки України, Міністерство соціальної політики України, 22 с.
8. Ключко А. Щодо первинної професійної підготовки поліцейських в Україні. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми. Харків. 2017. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/27_10_2017/pdf/4.pdf
9. Положення про вищі навчальні заклади МВС. Затверджено Наказом Міністерства внутрішніх справ України від 14 лютого 2008 р. № 62. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 11 березня 2008 р. за № 193/14884. *Офіційний вісник України*. 2008 р. № 21, стор. 112. стаття 615. код акта 42506/2008.4.
10. Вас вітає Академія патрульної поліції. Академія патрульної поліції. 2023. URL: <https://patrolpolice.gov.ua/highlight/vas-vitaye-akademii-patrolnoyi-politsiyi/>
11. Про училище. Вінницьке вище професійне училище Департаменту поліції охорони. 2023. URL: <https://vvpu.com.ua/>

Lymar M. Administrative law status of subjects of public administration of professional training in the National Police of Ukraine

Summary. The article forms the concept and reveals the essence of the administrative-legal status of educational institutions with specific conditions of training. It is determined that these institutions, being state-owned and subordinated to the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, implement educational and professional training programs for specialists of various educational and qualification levels. They provide education, upbringing, and professional training of police officers in accordance with regulatory requirements in the field of higher education and internal affairs, meeting the educational needs of the National Police, society, and the state, as well as conducting scientific and scientific-

technical activities. Administrative duties of educational institutions with specific conditions of training involve carrying out educational activities based on licenses and accreditation certificates, providing paid services in the field of higher education, complying with legislative requirements, ensuring safe conditions for the educational process, fulfilling contractual obligations with other educational entities, maintaining financial discipline and preserving state property, ensuring social protection of participants in the educational process. Administrative rights of these institutions include the ability to involve leading scientists and specialists from internal affairs bodies for conducting educational and scientific work, creating temporary creative teams for the execution of scientific and technical work, and maintaining international relations in the field of law enforcement. It is revealed that the administrative-legal status of the Patrol Police Academy involves ensuring the primary professional training of police officers in accordance

with modern requirements and standards, contributing to the enhancement of professionalism and the effectiveness of the National Police. The tasks of the Academy include primary professional training, basic training of new police officers, teaching theoretical and practical disciplines, professional development, and training activities. The duties of the Academy encompass organizing training programs, maintaining the material and technical base, certifying teachers, controlling the quality of the educational process, and conducting national-patriotic education activities. The rights of the Academy include forming training programs, collaborating with other institutions, conducting international cooperation, issuing professional education documents, and participating in the development of police services.

Key words: administrative duties, administrative rights, basic training, higher education, legal liability, police, police service, professionalism, professional education, quality of education, social guarantees, tasks (functions), upbringing.

ВІДШКОДУВАННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ ШКОДИ ДЕРЖАВНИМ СЛУЖБОВЦЕМ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню особливостей відшкодування матеріальної шкоди державним службовцем, завданої ним під час виконання службових повноважень. Визначено, в чому полягає матеріальна відповідальність. Досліджено нормативно-правові основи притягнення державних службовців до відповідальності та визначено, що Закон України «Про державну службу» хоч і містить термін «матеріальна відповідальність», його тлумачення не надає. При аналізі норм цивільного та трудового права було встановлено наступне. В Кодексі законів про працю України поняття «матеріальна відповідальність» зустрічається частіше, аніж в Законі України «Про державну службу», проте також не містить визначення досліджуваного поняття. Щодо норм цивільного права, було встановлено, що в Цивільному кодексі України поняття «матеріальна відповідальність» не використовується взагалі. Однак, застосовуються терміни «майнова шкода» та «матеріальна шкода», які ототожнюються між собою. Встановлено, що терміни «майнова шкода» та «матеріальна шкода» не застосовуються в Законі України «Про державну службу». Разом з тим, на підставі проведеного аналізу та спираючись на праці національних науковців було визначено зміст поняття «матеріальна відповідальність державного службовця». Проаналізовано загальні підстави відшкодування матеріальної шкоди працівником, завданої роботодавцю. Встановлено, що відшкодування матеріальної шкоди державним службовцем може здійснюватися у досудовому або судовому порядку. Досліджено норми чинного законодавства з питання відшкодування матеріальної шкоди державним службовцем та акцентовано увагу на тому, що профільним законодавчим актом – Законом України «Про державну службу» комплексно встановлюється порядок та умови притягнення державного службовця до матеріальної відповідальності в досудовому порядку. Щодо процедури відшкодування матеріальної шкоди державним службовцем в судовому порядку, встановлено, що зазначене питання нормами Закону України «Про державну службу» не унормовано. З метою дослідження судового порядку відшкодування матеріальної шкоди державним службовцем було досліджено судову практику в зазначеній категорії справ та встановлено, що тривалий час вирішення справ за позовами про відшкодування державними службовцями завданої матеріальної або моральної шкоди здійснювалося в порядку цивільного судочинства. Проте, остання судова практика свідчить про те, що спори з приводу відшкодування матеріальної шкоди, завданої особою державі під час проходження державної служби, є публічно-правовим, а тому підлягає розгляду в порядку адміністративного судочинства.

Ключові слова: матеріальна відповідальність, державна служба, державний службовець, матеріальна шкода, відшкодування шкоди.

Постановка проблеми. Україна, перебуваючи під впливом різноманітних глобалізаційних процесів, впевнено крокує на зустріч якісним перетворенням у галузі публічного адміністрування загалом та державної служби зокрема. Вказані процеси якісно відобразилися і на питанні відповідальності державних службовців, адже якісна розробка механізму притягнення державних службовців до відповідальності є запорукою дотримання прав та законних інтересів громадян державними службовцями, та сприяє покращенню якості управлінських рішень, які приймаються суб'єктами владних повноважень.

Стан дослідження. Питання матеріальної відповідальності державних службовців становить значний науковий інтерес, особливо в контексті реформування інституту державної служби. Зазначену проблематику досліджували такі вітчизняні вчені, як Берлач А.І., Біла-Тіунова Л.Р., Даниленко-Негара Ю.С., Коротких А.Ю., Левенець М.М., Негара Р.В., Ольшевська Ю.М., Стець О.М. та ін. Водночас, організаційно-правові аспекти відшкодування шкоди державними службовцями відповідно до чинного законодавства про державну службу потребує подальшого вивчення.

Метою статті є дослідження питання матеріальної відповідальності державних службовців та особливості її реалізації.

Виклад основного матеріалу. В теорії адміністративного права визнається, що юридична відповідальність є невід'ємним елементом адміністративно-правового статусу. Так, матеріальна відповідальність як вид юридичної відповідальності характеризує адміністративно-правовий статус державного службовця, а тому вимагає ґрунтовного дослідження.

Матеріальна відповідальність державного службовця є особливим правовим інститутом, оскільки на відміну від більшості інших інститутів відповідальності (адміністративної, цивільно-правової, кримінальної) регулюється нормами не тільки адміністративного, але й трудового та цивільного права. Відповідно до норм Закону України «Про державну службу», «дія норм законодавства про працю поширюється на державних службовців у частині відносин, не врегульованих цим Законом» [1]. Це зумовлює існування різних точок зору стосовно даного питання та вимагає вивчення інституту матеріальної відповідальності державних службовців для визначення його ролі та місця в правовій системі через аналіз норм різних галузей права.

Дослідження змісту поняття «матеріальна відповідальність» варто розпочати з проведення аналізу його нормативного закріплення та випадків використання. В першу чергу варто зазначити, що в положеннях Закону України «Про державну службу» [1] визначення поняття «матеріальна відповідальність державного службовця» немає. Водночас, вказане поняття вживається в положеннях зазначеного закону, зокрема, в назві

глави 3 розділу VIII («Матеріальна відповідальність державних службовців») та ст. 80 (основи матеріальної відповідальності державних службовців) [1].

Аналогічною є ситуація і в законодавстві про працю. Так, в КЗпП України поняття «матеріальна відповідальність» зустрічається частіше (це наприклад, ч. 3 ст. 21, ст.ст. 130, 132, 133, 134, 135, 1351, 1352, 1353, 138, ч. 4 ст. 136, ч. 1 ст. 137) [2], але його офіційної дефініції не наводиться.

В цивільному законодавстві поняття «матеріальна відповідальність» не використовується. Однак, застосовуються терміни майнова шкода та матеріальна шкода, які ототожнюються між собою, про свідчать положення п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК України [3]. Так, відповідно до ч. 2 ст. 22 ЦК України, «збитками є: 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода)» [3]. Отже, відповідно до цивільного законодавства, майнова шкода ототожнюється із матеріальною шкодою, та обов'язково передбачає завдання збитків.

Законодавче визначення аналізованого поняття чи не вперше було наведено у положеннях Закону України «Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі» [4]. Так, в п. 4 ч. 1 ст. 1 цього Закону, матеріальна відповідальність визначається як «вид юридичної відповідальності, що полягає в обов'язку військовослужбовців та деяких інших осіб покрити повністю або частково пряму дійсну шкоду, що було завдано з їх вини шляхом знищення, пошкодження, створення нестачі, розкрадання або незаконного використання військового та іншого майна під час виконання обов'язків військової служби або службових обов'язків, а також додаткове стягнення в дохід держави як санкція за протиправні дії у разі застосування підвищеної матеріальної відповідальності» [4].

Із цього визначається видається можливим виокремити такі специфічні ознаки матеріальної відповідальності:

– полягає у відшкодуванні повністю або частково прямої дійсної шкоди, яка була спричинена з вини конкретного військовослужбовця шляхом «знищення, пошкодження, створення нестачі, розкрадання або незаконного використання військового та іншого майна під час виконання обов'язків військової служби або службових обов'язків» [4];

– передбачає додаткове стягнення в дохід держави як санкції за протиправні дії у разі застосування підвищеної матеріальної відповідальності.

Таким чином, матеріальна відповідальність державного службовця являє собою правовідносини, що виникають у разі заподіяння державним службовцем в результаті протиправного діяння шкоди державі, у яких державний службовець зобов'язаний відшкодувати заподіяну шкоду, а держава в особі уповноважених органів та посадових осіб, які мають дисциплінарну владу, уповноважена таке відшкодування отримати, і в свою чергу регулюється нормами трудового та адміністративного права.

А.Ю. Коротких зазначає, що «головною особливістю змісту матеріальної відповідальності державних службовців є специфіка правового статусу державних службовців як суб'єктів трудового права в Україні, що виражається в особливостях

трудових правовідносин, які виникають між державним службовцем-працівником і наймачем (державою в особі наймача, органу)» [5, с. 17], з урахуванням ч. 2 ст. 3 Закону України «Про державну службу».

Профільним законом, який визначає основи матеріальної відповідальності державних службовців є Закон України «Про державну службу». Слід зазначити, що цим законом вперше в законодавстві про державну службу було визначено порядок та підстави відшкодування державними службовцями матеріальної та моральної шкоди. Попереднім законодавством, зокрема у ст. 38 Закону України «Про державну службу» 1993 р. [6], передбачалось лише те, що «особи, винні у порушенні законодавства про державну службу, несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із чинним законодавством» [6]. Про матеріальну відповідальність державних службовців та взагалі про відшкодування завданої матеріальної або моральної шкоди також не зазначалось. В науково-практичній літературі неодноразово зазначалось, що такий підхід щодо регулювання матеріальної відповідальності явно не відповідає публічно-правовій природі державної служби [7, с. 404].

В Законі України «Про державну службу» положення, присвячені матеріальній відповідальності державних службовців розміщені в главі 3 «Матеріальна відповідальність державних службовців» розділу VIII «Дисциплінарна та матеріальна відповідальність державних службовців». (ст. 80–82) [1]. Так, положеннями Закону України «Про державну службу» визначено загальні засади (основи) матеріальної відповідальності державних службовців; види шкоди, яка підлягає відшкодуванню; обов'язки державного службовця щодо відшкодування завданої шкоди; умови відшкодування індивідуально та колективно заподіяної шкоди; обставини, що враховуються під час визначення розміру відшкодування; порядок та умови відшкодування шкоди; порядок та умови реалізації державою в особі суб'єкта призначення права зворотної вимоги (регресу). В ч. 1 ст. 81 Закону України «Про державну службу» встановлено, що «державний службовець зобов'язаний відшкодувати державі шкоду, заподіяну внаслідок неналежного виконання ним посадових обов'язків» [1].

Отже, зазначене положення є загальним правилом, що зобов'язує державних службовців самостійно відшкодувати на користь держави шкоду, яка була спричинена через неналежне виконання державним службовцем власних посадових обов'язків. А.Ю. Коротких зазначає, що «матеріальна відповідальність за вчинені діяння настає незалежно від притягнення працівника до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності» [8, с. 23].

В науково-практичній літературі відзначається, що «положення ч. 1 ст. 81 Закону України «Про державну службу» є логічним продовженням ст. 8 «Основні обов'язки державного службовця» цього Закону, абз. 15 якої передбачає, що державні службовці виконують також інші обов'язки» [9, с. 514]. При цьому, «шкодою, заподіяною державним службовцем державі, є також виплачене державою відшкодування шкоди, заподіяної державним службовцем третій особі внаслідок неналежного виконання ним посадових обов'язків» (ч. 2 ст. 81 Закону України «Про державну службу») [1]. В даному випадку мова йде про те, що державний службовець через неналежне виконання посадових обов'язків може спричинити шкоду третій особі, яка також підлягає відшкодуванню державою. У цьому разі шкода,

заподіяна третій особі, також вважається шкодою, спричиною державним службовцем державі, і, як наслідок, також підлягає відшкодуванню.

Зауважимо, що за загальним правилом, яке закріплено в ч. 4 ст. 1191 ЦК України, «шкода, завдана працівником третім особам (особам, з якими працівник не перебуває в трудових відносинах), неналежним виконанням своїх трудових обов'язків покривається державою в особі суб'єкта призначення» [3]. Разом з тим, після відшкодування (покриття) шкоди, завданої майну третьої особи, її здоров'ю, соціальним гарантіям, підприємству, установі чи організації, із якою в трудових відносинах перебуває працівник, який таку шкоду спричинив, може притягнути працівника до матеріальної відповідальності в порядку регресу відповідно до норм трудового законодавства.

Ідентичні за змістом норми закріплені в ст. 80 Закону України «Про державну службу» [1]. Так, «матеріальна та моральна шкода, заподіяна фізичним і юридичним особам незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю державних службовців під час здійснення ними своїх повноважень, відшкодовується за рахунок держави» [1]. Така ж норма щодо матеріальної відповідальності працівника за спричинену матеріальну шкоду закріплена у ст. 130 КЗпП України [2]. Зокрема, у статті зазначено, що «працівники несуть матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на них трудових обов'язків» [2]. Тільки в такому разі в державі виникає право вимагати у винної особи – працівника – відшкодування витрат, пов'язаних із компенсацією шкоди, яка була завдана незаконним рішенням, дією чи бездіяльністю службовими чи посадовими особами при виконанні обов'язків, покладених на них, що закріплено в ч. 2 ст. 81 Закону України «Про державну службу» [1]. Доцільно зауважити, що державний службовець у випадку завдання шкоди третім особам здійснює відшкодування тільки зворотної вимоги (регресу). Окрім того, згідно чинного законодавства, державний службовець несе матеріальну відповідальність лише за шкоду, яка була заподіяна умисно внаслідок його протиправних дій або бездіяльності.

Варто зауважити, що згідно з ч. 2 ст. 80 Закону України «Про державну службу» [1] «право вимагати зворотного відшкодування витрат держави (регрес), її органу виникає в суб'єкта призначення до винної особи, яка заподіяла шкоду, або посадові особи (осіб), винної (винних) у незаконному звільненні, відстороненні або переведенні державного службовця чи іншого працівника на іншу посаду, щодо відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної державному органу у зв'язку з оплатою часу вимушеного прогулу або часу виконання нижче оплачуваної роботи» [10, с. 21]. Зміст зазначеної норми засвідчує, що матеріальна та моральна шкода може бути спричиною і персонально державному службовцеві з боку його безпосереднього керівника або особи, яка виконує його обов'язки. Матеріальна та моральна шкода спричинюється державному службовцеві внаслідок вимушеного прогулу або необхідності виконання нижчеоплачуваної роботи та підлягає відшкодуванню державою, адже безпосередній керівник державного службовця також займає відповідну посаду та здійснює відповідні посадові обов'язки в системі конкретного державного органу.

У зв'язку із тим, що моральна та матеріальна шкода може бути заподіяна державним службовцем виключно персо-

нально (тобто внаслідок неналежного виконання посадових обов'язків або їх порушення), держава отримує можливість реалізувати право зворотної вимоги (регресу) до цього державного службовця з метою отримання компенсації за відшкодовану шкоду.

Таким чином, виключно держава чи відповідний уповноважений орган в особі держави мають право звернення до суду з позовною заявою про відшкодування шкоди в порядку регресу. Так, у рішенні Окружного адміністративного суду м. Києва від 27.05.2020 по справі № 640/8119/19 зазначено, що «відшкодування шкоди може вимагати лише особа, якій її було завдано, тобто вона є суб'єктом (носієм) порушених прав, свобод чи інтересів. Тому для того, щоб особі було надано судовий захист, суд встановлює, чи дійсно щодо особи має місце факт порушення права, свободи чи інтересу, чиє це право, свобода або інтерес порушеними» [12].

Таким чином, цілком логічно, що законодавством про державну службу передбачається спеціальний порядок притягнення до матеріальної відповідальності державних службовців.

Безумовно, що відшкодування матеріальної шкоди має здійснюватися добровільно державним службовцем (прямий обов'язок відшкодувати державі шкоду закріплено в положеннях ч. 1 ст. 81 Закону України «Про державну службу») [1]. У разі небажання державного службовця добровільно відшкодувати матеріальну шкоду – відшкодування матеріальної шкоди здійснюється за пропозицією суб'єкта призначення або керівника державної служби. І лише, якщо і в цьому випадку державних службовець не бажає відшкодувати матеріальну шкоду, таке відшкодування здійснюється в судовому порядку.

Обов'язковість (або пріоритетність, першочерговість) позасудового порядку відшкодування матеріальної шкоди не об'єднує вказані способи відшкодування матеріальної шкоди, а лише підтверджує їх взаємозв'язок.

Біла-Тіунова Л.Р. та О.М. Стець визначають такий досудовий порядок відшкодування. Для здійснення відшкодування матеріальної чи моральної шкоди: «1) керівник державної служби вносить державному службовцеві письмову пропозицію (тільки письмову пропозицію), в якій зазначаються: а) розмір шкоди; б) порядок і строки відшкодування шкоди; в) обставини, що стали підставою для відшкодування; 2) державний службовець повинен (тобто зобов'язаний) надати відповідь на пропозицію щодо добровільного відшкодування шкоди у письмовій формі. Пропозиція щодо добровільного відшкодування шкоди може бути внесена керівником державної служби державному службовцеві: а) протягом 3 місяців з дня, коли керівник державної служби дізнався чи мав дізнатися про обставини, що є підставою для пред'явлення вимоги; б) не пізніше ніж через 3 роки з дня завдання шкоди» [7, с. 411].

Відповідно до ст. 82 Закону України «Про державну службу», «для відшкодування шкоди керівник органу державної служби вносить державному службовцю письмову пропозицію, в якій зазначаються розмір, порядок і строки відшкодування шкоди, а також обставини, що стали підставою для відшкодування. Державний службовець повинен дати відповідь на пропозицію про добровільне відшкодування шкоди у письмовій формі. У разі ненадання державним службовцем відповіді на пропозицію про добровільне відшкодування шкоди, відмови від відшкодування шкоди чи невідшкодування шкоди до зазначеного у пропозиції строку керівник державної

служби може звернутися з позовом про таке відшкодування до суду» [1].

М.М. Левенець зазначає, що «такий механізм дозволяє оперативню та добровільно на досудовій стадії вирішити проблему відшкодування» [13, с. 142]. Окрім того, ця норма Закону України «Про державну службу» цілком відповідає приписам ч. 3 ст. 124 Конституції України, де зазначено, що «законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок врегулювання спору» [14].

У разі спільного заподіяння шкоди кількома державними службовцями кожен із них несе відповідальність у розмірі, пропорційному ступеню вини. Основним критерієм відшкодування шкоди у цьому разі є пропорційність розміру шкоди ступеню вини кожного із державних службовців.

Відповідно до ч. 4 ст. 81 Закону України «Про державну службу» [1] «розмір відшкодування може бути зменшено у залежності від ряду обставин». Згідно коментаря до Закону України «Про державну службу», коментована частина передбачає примірний перелік таких обставин і, при цьому цей перелік не є вичерпним. Так, «під час визначення розміру відшкодування враховуються: 1) майнове становище державного службовця; 2) співвідношення розміру заподіяної шкоди до його заробітної плати; 3) ризик виникнення шкоди; 4) досвід державної служби; 5) надані державному службовцеві накази (розпорядження); 6) інші обставини, у зв'язку з якими повне відшкодування державним службовцем шкоди буде необґрунтованим» [9, с. 514]. Крім того, розмір відшкодування завданої державним службовцем шкоди може бути зменшений залежно від таких обставин: «співвідношення розміру заподіяної шкоди до його заробітної плати, ризик виникнення шкоди, досвід державної служби, надані державному службовцю накази (розпорядження), а також інші обставини, у зв'язку з якими повне відшкодування державним службовцем шкоди буде необґрунтованим» [9, с. 514].

Ця норма статті обґрунтовується тим, що посади державної служби не є ідентичними, тобто вони різняться за обсягом покладених посадових обов'язків (навантаженням), рівнем відповідальності за належність їхнього виконання і ризиком виникнення шкоди, а також за розмірами посадових окладів. Крім того, при визначенні розміру відшкодування шкоди важливо враховувати досвід роботи державного службовця. Так, державний службовець, який пропрацював короткий проміжок часу до моменту заподіяння ним шкоди, є менш досвідченим, а отже, і набагато вразливішим щодо вчинення помилок під час виконання посадових обов'язків. У той же час для державного службовця, який має тривалий стаж роботи на посаді, вже недопустимо припускати очевидних професійних помилок.

Важливо під час визначення розміру відшкодування шкоди враховувати також і майнове становище державного службовця, який її заподіяв. Варто брати до уваги не лише розмір його посадового окладу, але і життєві обставини, що впливають на обсяг матеріальних статків такої посадової особи. Наприклад, якщо державним службовцем, який заподіяв шкоду, є мати-одиначка, що виховує кількох дітей за відсутності додаткових джерел доходів, то стягнення усієї суми заподіяної шкоди може розглядатись як несправедливе.

Відповідно до положень ч. 2 ст. 82 Закону України «Про державну службу» «у разі ненадання державним службовцем відповіді на пропозицію про добровільне відшкодування

шкоди, відмови від відшкодування шкоди чи невідшкодування шкоди до зазначеного у пропозиції строку керівник державної служби може звернутися з позовом про таке відшкодування до суду» [1].

В ч. 4 ст. 81 Закону України «Про державну службу» передбачено підстави для звернення керівника державної служби з позовом до суду [1]. Такими підставами є: «1) ненадання письмової відповіді на пропозицію про добровільне відшкодування шкоди; 2) відмови від відшкодування шкоди; 3) невідшкодування шкоди до зазначеного у письмовій пропозиції строку» [1].

Важливо зазначити, що звернення керівника державної служби до суду щодо примусового відшкодування шкоди, завданої державним службовцем є можливим тільки після використання ним механізму добровільного відшкодування такої шкоди державним службовцем, тобто йдеться про те, що керівник державної служби не може відразу звернутися до суду за примусовим стягненням завданої шкоди [9, с. 516].

В першу чергу необхідно зупинитись на визначенні суду, до якого може бути подано позов про відшкодування завданої державним службовцем матеріальної або моральної шкоди. Це має принципове значення, оскільки система судів загальної юрисдикції є розгалуженою та відповідні спори мають вирішуватись в конкретно визначених судах.

Так, тривалий час вирішення справ за позовами про відшкодування державними службовцями завданої матеріальної або моральної шкоди здійснювалося в порядку цивільного судочинства.

Проте, згідно з п. 2 ч. 2 ст. 17 КАС України «юрисдикція адміністративних судів поширюється на публічно-правові спори, зокрема, спори з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби» [15]. Відповідно до п. 15 ч. 1 ст. 3 КАС України «публічна служба – це діяльність на державних політичних посадах, професійна діяльність суддів, прокурорів, військова служба, альтернативна (невійськова) служба, дипломатична служба, інша державна служба, служба в органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування» [15]. Для того, щоб судовий спір набув ознак публічності в контексті ст. 17 КАС України, спірні правовідносини мають впливати того, що конкретна фізична особа з перебуває на посаді, яка належить до публічної служби, та здійснює певну службову діяльність. Професійна діяльність особи на посаді публічної служби, процедура її прийняття на посаду та звільнення з неї становлять публічний охоронюваний законом інтерес або мають правові наслідки для невизначеного кола осіб.

Проте спричинення моральної чи матеріальної шкоди, а також процес її відшкодування не підпадають під дефініцію публічно-правового спору, закріплену у нормах КАС України, адже вказана позовна вимога фактично є деліктним зобов'язанням з конкретно визначеним суб'єктом складом: тобто передбачає наявність боржника, який спричинив шкоду, та стягувача, якому завдані збитки мають бути відшкодовані. Так, тривалий час вирішення справ за позовами про відшкодування державними службовцями завданої матеріальної або моральної шкоди здійснювалося в порядку цивільного судочинства. Проте, остання судова практика свідчить про те, що спори з приводу відшкодування матеріальної шкоди, завданої особою державі під час проходження державної служби, є публічно-право-

вими, а тому підлягають розгляду в порядку адміністративного судочинства.

Висновки. Матеріальна відповідальність державного службовця являє собою правовідносини, що виникають у разі заподіяння державним службовцем в результаті проти-правного діяння шкоди державі, у яких державний службовець зобов'язаний відшкодувати заподіяну шкоду, а держава в особі уповноважених органів та посадових осіб, які мають дисциплінарну владу, уповноважена таке відшкодування отримати, і в свою чергу регулюється нормами адміністративного та трудового права.

Профільним нормативним актом, положеннями якого вперше в законодавстві про державну службу було визначено загальний порядок та підстави відшкодування державними службовцями матеріальної та моральної шкоди.

Чинним законодавством про державну службу комплексно встановлюється порядок притягнення державного службовця до матеріальної відповідальності в досудовому порядку. При цьому такий порядок досудового відшкодування завданої державним службовцем шкоди є обов'язковим.

Література:

1. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19>.
2. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
4. Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі: Закон України від 03.10.2019 р. № 160-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-20#Text/>.
5. Коротких А.Ю. Особливості змісту матеріальної відповідальності державних службовців. *Соціальне право*. 2019. № 1. С. 66–73.
6. Про державну службу: Закон України від 16.12.1993 р. № 3723-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12/ed20171011#top> (втратив чинність).
7. Біла-Тіунова Л.Р. Службове право України: підручник / Л.Р. Біла-Тіунова, О.М. Стець. Одеса: Фенікс, 2022. 771 с.
8. Коротких А.Ю. Юридична відповідальність державних службовців за трудовим законодавством України: теорія, практика, проблеми. Харків: Константа, 2019. 420 с.
9. Біла-Тіунова Л.Р. Науково-практичний коментар до Закону України «Про державну службу». Одеса: Фенікс, 2020. 769 с.
10. Ольшевська Ю.М., Берляч А.І. Матеріальна відповідальність державних службовців за чинним законодавством України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Вип. 6 (35). С. 19–23.
11. Науково-практичний коментар до Закону України «Про державну службу» / Ред. кол.: К.О. Ващенко, І.Б. Коліушко, В.П. Тимошук, В.А. Дерезь (відп. ред.). Київ: ФОП Москаленко О.М., 2017. 796 с.
12. Рішення Окружного адміністративного суду м. Києва від 27.05.2020 р. у справі № 640/8119/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90298004>.
13. Левенець М.М. Матеріально-правова відповідальність державних службовців: національний і зарубіжний досвід. *Соціально-гуманітарний вісник*. 2018. Вип. 24. С. 141–143.
14. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#top>.
15. Кодекс адміністративного судочинства України: Кодекс України; Кодекс, Закон від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.

Lupu S. Reimbursement of material damage by a civil servant: organizational and legal aspect

Summary. The article is devoted to the study of the peculiarities of compensation for material damage by a civil servant, caused by him during the performance of his official duties. It has been determined what material responsibility consists of. The normative and legal bases of holding civil servants accountable were studied and it was determined that the Law of Ukraine “On Civil Service” although it contains the term “material responsibility”, does not provide its interpretation. During the analysis of norms of civil and labor law, the following was established. In the Code of Labor Laws of Ukraine, the concept of “material responsibility” occurs more often than in the Law of Ukraine “On Civil Service”, but it also does not contain a definition of the studied concept. Regarding civil law norms, it was established that the Civil Code of Ukraine does not use the concept of “material responsibility” at all. However, the terms “property damage” and “material damage” are used interchangeably. It was established that the terms “property damage” and “material damage” are not used in the Law of Ukraine “On Civil Service”. At the same time, on the basis of the conducted analysis and relying on the works of national scientists, the meaning of the concept of “material responsibility of a civil servant” was defined. The general grounds for compensation for material damage caused by an employee to an employer are analyzed. It has been established that compensation for material damage by a civil servant can be carried out in a pre-trial or judicial procedure. The norms of the current legislation on the issue of compensation for material damage by a civil servant have been studied, and attention has been focused on the fact that the relevant legislative act – the Law of Ukraine “On Civil Service” comprehensively establishes the procedure and conditions for bringing a civil servant to material liability in a pre-trial procedure. Regarding the procedure for compensation of material damage by a civil servant in court, it was established that the specified issue is not regulated by the norms of the Law of Ukraine “On Civil Service”. In order to study the judicial procedure for compensation of material damage by a civil servant, the judicial practice in the specified category of cases was studied and it was established that for a long time the resolution of cases on claims for compensation of material or moral damage caused by civil servants was carried out in the civil court procedure. However, the latest judicial practice shows that disputes regarding the compensation of material damage caused by a person to the state during the course of public service are public legal, and therefore subject to consideration in the order of administrative proceedings.

Key words: material responsibility, public service, public servant, material damage, compensation for damage.

*Мандриченко Ж. В.,**кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри кримінального процесу**Національного університету «Одеська юридична академія»*

АДМІНІСТРАТИВНА АКСІОЛОГІЯ: ЩОДО ПИТАННЯ ПЕРІОДИЗАЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ

Анотація. Стаття є внеском у науковий дискурс, спрямований на формування цілісної концепції адміністративної аксіології в українській юридичній літературі. Метою статті є обґрунтування того, що періодизація становлення адміністративної аксіології в Україні є недоцільною.

Під час аналізу підходу, що пропонується в українській юридичній літературі для періодизації генезису конституційної аксіології стає очевидним, що його застосування для адміністративної аксіології має свої обмеження. Хоча спроби класифікації історичних етапів можуть допомогти в структуруванні та розумінні еволюції наукових досліджень, вони також можуть призвести до спрощення та недооцінки складності та різноманітності історичного досвіду.

Це є особливо важливим у випадку адміністративної аксіології, де поняття та практика щодо цінностей публічного управління (адміністрування) можуть значно варіюватися залежно від політичних, соціокультурних та інших факторів. Варто підкреслити, що з огляду на це важливо уникати занадто жорсткої періодизації. Замість того, щоб шукати точні рамки часу, краще підходити до минулого з різних кутів зору, враховуючи конкретні тенденції, прогрес і виклики, що впливали на розвиток адміністративної аксіології.

Відповідно, при аргументації сформульованої тези було продемонстровано, що, хоча генеза аксіології може бути цікавою для істориків, вона менш цікава для правознавців. Кожного разу, коли змінюється форма правління, державний устрій або режим у країні, з'являються нові цінності, які змінюють систему і її ієрархію. Варто додати, що система цінностей суттєво змінюється при внесенні змін до Конституції України (прикладом можуть слугувати зміни у Преамбулі, які впроваджують євростандарти та європейські цінності). При цьому самі назви цінностей можуть залишатися незмінними, але їхній зміст значно переглядається і адаптується під сучасні умови, а також змінюється і їхня ієрархія.

Перспективи подальших творчих розвідок у цьому напрямі полягають в тому, щоб виходити з того, що дослідження адміністративної аксіології в контексті її еволюції вимагає від вчених уникати статичних уявлень про цінності і розглядати їх як динамічну систему, що постійно змінюється під впливом політичних, соціокультурних і правових змін.

Ключові слова: адміністративна аксіологія, правова аксіологія, аксіологія права, конституційна аксіологія, періодизація, історичний розвиток, періоди становлення.

Постановка проблеми. У сучасній українській юридичній літературі доволі небагато публікацій присвячено питанням адміністративної аксіології.

Тим не менш, дослідження адміністративної аксіології є актуальними в Україні з кількох причин.

Насамперед, це постійний пошук національної моделі організації органів публічної влади. Так, Україна здійснює тривалі реформи в сфері державного управління, поєднуючи їх з муніципальною реформою (включаючи децентралізацію публічної влади). Адміністративна аксіологія допомагає зрозуміти цінності та принципи, які мають лежати в основі цих реформ.

Надалі, це практична реалізація принципу верховенства права. У контексті євроінтеграційних процесів Україна зобов'язана дотримуватися європейських стандартів у сфері права та публічного управління. Дослідження адміністративної аксіології допомагає визначити, як принцип верховенства права та його складові можуть бути інтегровані в адміністративні практики.

Крім того, це також і боротьба з корупцією. Однією з ключових проблем в Україні є високий рівень корупції. Адміністративна аксіологія аналізує етичні та моральні аспекти публічного управління, що може сприяти формуванню антикорупційних стратегій.

Стан дослідження. Вище вже згадувалось про те, що питання адміністративної аксіології в українській юридичній літературі залишаються малодослідженими. На сучасному етапі з цього питання наявні лише поодинокі фрагменти наукових статей (дивись, наприклад, [1–2]). Також при написанні статті аналізувалися аксіологічні розробки фахівців з інших галузей права (дивись, наприклад, [3–7]).

Ця стаття є внеском у науковий дискурс, спрямований на формування цілісної концепції адміністративної аксіології в українській юридичній літературі.

Метою статті є обґрунтування того, що періодизація становлення адміністративної аксіології в Україні є недоцільною.

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб звернутися до витоків адміністративної аксіології, було проаналізовано наявні в українській юридичній літературі дослідження з цього питання. На підставі цього аналізу слід резюмувати, що поки що увагу фахівців з адміністративного права ці питання не привертали. Відсутність системних досліджень у цій галузі свідчить про необхідність нових підходів та більш глибокого аналізу. Тому, для аргументації нашої тези застосовується метод аналогії, та досліджено відповідні узагальнення фахівців з конституційного права України. Це дозволяє використати напрацювання конституційного права для розробки основ адміністративної аксіології, що, в свою чергу, сприятиме розвитку цієї важливої галузі права.

Дослідницею М.І. Салей у процесі проведення комплексного аналізу конституційної аксіології було «виокремлено етапи генезису конституційної аксіології: 1) передісторія конституційної аксіології (від античності до кінця XVIII ст.);

2) розвиток конституційної аксіології у межах правової аксіології (XIX ст.); 3) системне формування конституційної аксіології як напрямку науки конституційного права та ціннісної основи конституціоналізму (30-ті рр. XX ст. – теперішній час)» [7, с. 12]. Це узагальнення та пропозиція викликають низку зауважень щодо кожного з періодів зокрема та щодо доцільності цієї періодизації у цілому.

Перший період-етап генезису конституційної аксіології, який М.І. Салей назвала «передісторія конституційної аксіології (від античності до кінця XVIII ст.)» [7, с. 12]. З одного боку, називати етап генезису конституційної аксіології «передісторією конституційної аксіології (від античності до кінця XVIII ст.)», як це зробила М.І. Салей, цілком коректно. Такий підхід дозволяє окреслити історичні рамки та контекст формування і розвитку основних ідей, які вплинули на становлення конституційної аксіології. Використання терміну «передісторія» в цьому контексті підкреслює важливість ранніх ідей та концепцій, що стали основою для подальшого розвитку цієї галузі.

З іншого боку, виділяти період «передісторії конституційної аксіології (від античності до кінця XVIII ст.)» як окремих етап генезису може бути недоцільно з кількох причин.

По-перше, поняття «передісторія» у цьому контексті може бути занадто широким і аморфним, оскільки охоплює величезний період часу з різними історичними, соціальними та політичними умовами, які важко інтегрувати в єдину теоретичну рамку (власне, це навряд чи вдалось авторці при характеристиці цього періоду – вона характеризує праці окремих відомих філософів та юристів, але не називає критерії їхнього відбору для свого дисертаційного дослідження).

По-друге, аксіологічні ідеї античності та середньовіччя суттєво відрізняються від ідей Просвітництва XVIII століття. Кожен із цих періодів має свої унікальні характеристики та внесок у розвиток правової та політичної думки, що потребує окремого детального вивчення та аналізу (знов-таки, окремим періодам – а також і авторам, і творам – присвячені окремі монографічні дослідження).

По-третє, такий підхід може створювати враження безперервного та однорідного розвитку ідей конституційної аксіології, що не відповідає історичній реальності. Ідеї та концепції, які виникли в античності, часто були переосмислені та трансформовані в нових історичних умовах, ігноруючи цей процес, ми можемо спростити та викривити реальну картину розвитку конституційної аксіології. В аналізований період не було конституцій в їх сучасному розумінні, відповідно, не існувало і галузі конституційного права.

Виходячи з цього, можна резюмувати: виділяти цей період при аналізі адміністративної аксіології навряд чи має сенс. Скоріше, протягом цього періоду вся аксіологія права розвивалась у цілому, без чіткого поділу на окремі галузі, такі як конституційне чи адміністративне право. У той час не існувало конституцій у їхньому сучасному розумінні, а також окремої галузі конституційного права. Це робить виділення такого періоду для адміністративної аксіології ще менш обґрунтованим, адже правові ідеї того часу формувались та розвивались у більш загальному контексті правової філософії та аксіології.

М.І. Салей запропонувала уважати, що другим періодом-етапом генезису конституційної аксіології є «розвиток конституційної аксіології у межах правової аксіології (XIX ст.)» [7, с. 12]. Ця пропозиція викликає декілька критичних зауважень.

По-перше, розгляд конституційної аксіології як окремої гілки правової аксіології в XIX столітті може бути спірним. У той період конституційна аксіологія лише починала формуватися як самостійна галузь знань, і багато аспектів правової теорії та філософії ще не мали чітких меж і класифікацій. Розвиток аксіології права, включаючи конституційну, був загальним процесом, де різні напрями правової думки впливали один на одного та формувалися в єдиному історичному та правовому контексті.

По-друге, XIX століття було епохою значних змін у політичних і правових науках. Ці зміни відображали поточну реальність – адже саме у цей період відбувалися бурхливі політичні реформи і трансформації, що впливали на формування правових цінностей і принципів (знаходили своє юридичне закріплення результати буржуазних революцій, формувались нові покоління прав людини тощо). Втім, говорити про розвиток саме конституційної аксіології у вузькому сенсі в цьому періоді може бути передчасним. Багато фундаментальних ідей і принципів конституційного права ще не були систематизовані і оформлені в рамках окремої аксіологічної концепції.

По-третє, «влиття» конституційної аксіології в загальну правову аксіологію може призводити до втрати специфіки та унікальності конституційних цінностей і принципів. Важливо враховувати, що конституційна аксіологія, як окрема дисципліна, потребує більш точного визначення своїх меж та об'єктів дослідження.

Загалом, пропозиція М.І. Салей виділити цей період як окремих етап розвитку конституційної аксіології є цікавою, але потребує додаткових уточнень та аргументації. Варто також розглянути можливість аналізу цього періоду в контексті загального розвитку правової аксіології, враховуючи взаємозв'язок і взаємовплив різних правових концепцій і теорій.

Виділяти період «розвитку конституційної аксіології у межах правової аксіології (XIX ст.)» для адміністративної аксіології може бути сумнівним з кількох причин, які здебільшого «перекликаються» з зазначеними вище при аналізі цього періоду розвитку конституційної аксіології.

По-перше, в XIX столітті адміністративне право тільки починало формуватися як окрема галузь права. Основні аксіологічні засади адміністративного права ще не були чітко визначені та систематизовані. У цей період правова аксіологія розвивалася загалом, без чіткого розмежування на галузеві, у т.ч. на конституційну та адміністративну аксіології.

По-друге, виділення такого періоду може призвести до штучного спрощення історичного розвитку адміністративного права. Важливо враховувати, що аксіологічні основи адміністративного права формувалися поступово, під впливом різних історичних, соціальних та політичних факторів, і тому потребують більш детального та диференційованого підходу.

По-третє, специфіка адміністративного права та його аксіологічних засад суттєво відрізняється від конституційного права. Конституційна аксіологія зосереджується на основних цінностях і принципах, що лежать в основі конституційного устрою, таких як верховенство права, права людини та демократія. Натомість адміністративна аксіологія фокусується на цінностях, що визначають відносини між державою та її громадянами в контексті адміністративного управління, таких як ефективність, прозорість та підзвітність. Відповідні цінності у той період знаходились у процесі свого правового оформ-

лення, а тому фактично з цієї точки зору більш справедливим було б вести мову про те, що для адміністративної аксіології ще тривав перший період (з числа трьох запропонованих М.І. Салей).

З огляду на вищезазначене, виділення цього періоду для адміністративної аксіології може бути недоцільним. Більш коректним було б розглянути розвиток адміністративної аксіології у цей час у контексті загального розвитку правової аксіології, враховуючи специфіку та особливості кожного історичного періоду.

Нарешті, М.І. Салей запропонувала уважати, що третім періодом-етапом генезису конституційної аксіології є системне формування конституційної аксіології як напряму науки конституційного права та ціннісної основи конституціоналізму (30-ті рр. XX ст. – теперішній час)» [7, с. 12]. Ця пропозиція відкриває можливість для критичного аналізу з декількох позицій.

По-перше, хоча XX століття і дійсно стало періодом значних теоретичних розв'язків у галузі конституційного права та конституційної аксіології, необхідно розглядати, чи є можливим чітко визначення цього періоду як окремого етапу в генезисі конституційної аксіології. Становлення конституційної аксіології було складним і тривалим процесом, який включав в себе вплив різних національних та міжнародних юридичних традицій, а також реакцію на значні політичні та соціальні зміни у світі.

По-друге, зазначений період включає сучасний час, коли конституційна аксіологія продовжує розвиватися і адаптуватися до нових викликів та завдань, зокрема в контексті глобалізації, цифровізації та змін у на політичній карті світу. Тому важливо уникати статичних підходів і розглядати конституційну аксіологію як динамічне явище, що змінюється з часом і за умовами. А тому охоплювати настільки значний проміжок часу може бути недоцільним.

По-третє, у своєму монографічному дослідженні М.І. Салей сформулювала, що «особливе значення для розвитку конституційної аксіології та її впровадження у конституційну дійсність мають наукові напрацювання радянської доби, які заклали фундамент для становлення та розвитку сучасного українського конституціоналізму. Зокрема, як приклад, можна навести роботи С. Алексєєва, Ю. Демідова, В. Кудрявцева, П. Рабіновича, який обґрунтував потребностний підхід як основу аксіолого-правових досліджень, В. Тугарінова, який вивчав роль ціннісного підходу в методологічному аспекті, Ф. Фаткуліна і Л. Чулюкіна та ін. У цих працях уперше в радянській науці було обґрунтовано можливість і допустимість ціннісного підходу до права» [7, с. 24]. Включення радянського періоду до складу сучасного періоду розвитку української конституційної аксіології – з цим навряд чи можна з цим погодитись.

Варто підкреслити, що на сучасному етапі в незалежній Україні недоцільно спиратися на праці дослідників-правознавців радянського періоду (чи то мова йде про конституційне право, чи про адміністративне право, чи про інші галузі права) через кілька ключових причин.

Слід почати з того, що підходи та методологія, що були розроблені в радянській добі, часто були утворені в умовах ідеологічного контролю та відповідали провідній політичній доктрині того часу – комунізму. Вони можуть бути неприйнятними для сучасного правового середовища, яке ґрунтується на прин-

ципах демократії, верховенства права, пріоритету прав людини, а також і на умові існування ринкової економіки.

Крім того, в радянській науці підхід до права часто був доктринальним і ідеологізованим, не залишаючи достатнього простору для критичного аналізу та інноваційних підходів, які потрібні для сучасного правового розвитку. Існувала цензура, та публікувались лише ті праці, які її успішно «проходили».

Нарешті, поняття і цінності, що виокремлюються в радянських юридичних дослідженнях, можуть не відповідати сучасним потребам та викликам українського суспільства, яке стрімко змінюється після отримання незалежності.

Отже у підсумку, хоча пропозиція М.І. Салей стосується важливого етапу в розвитку конституційної аксіології, вона потребує подальшого детального аналізу та обґрунтування, щоб з'ясувати її роль та місце в загальному контексті генезису цієї науки.

Варто розглянути, чи доцільно виділяти цей (третій, сучасний) період для адміністративної аксіології. При цьому слід взяти до уваги наведені вище аргументи щодо відсутності переконливого обґрунтування на підтримку виділення цього періоду в конституційній аксіології. Насамперед, не спиратися на праці радянських юристів – дослідників – це особливо важливо для адміністративного права, оскільки при розробці адміністративної аксіології, яка зосереджується на цінностях та принципах публічного управління, не варто спиратися на праці радянського періоду. Історичні підходи та концепції радянської доби не відображають сучасні реалії та виклики адміністративного права, і можуть ускладнити адекватне розуміння сучасних адміністративних процесів та їх правового регулювання. А отже, навряд чи є доцільним виділення цього третього періоду при дослідженні адміністративної аксіології у цілому.

Відсутність доцільності виділення кожного з запропонованих для конституційної аксіології періодів розвитку в адміністративно-аксіологічних дослідженнях робить недоцільним формулювання періодизації генезису адміністративної аксіології в Україні.

Висновки. Під час аналізу підходу, що пропонується в українській юридичній літературі для періодизації генезису конституційної аксіології стає очевидним, що його застосування для адміністративної аксіології має свої обмеження. Хоча спроби класифікації історичних етапів можуть допомогти в структуруванні та розумінні еволюції наукових досліджень, вони також можуть призвести до спрощення та недооцінки складності та різноманітності історичного досвіду.

Це є особливо важливим у випадку адміністративної аксіології, де поняття та практика щодо цінностей публічного управління (адміністрування) можуть значно варіюватися залежно від політичних, соціокультурних та інших факторів. Варто підкреслити, що з огляду на це важливо уникати занадто жорсткої періодизації. Замість того, щоб шукати точні рамки часу, краще підходити до минулого з різних кутів зору, враховуючи конкретні тенденції, прогрес і виклики, що впливали на розвиток адміністративної аксіології.

Відповідно, при аргументації сформульованої тези було продемонстровано, що, хоча генеза аксіології може бути цікавою для істориків, вона менш цікава для правознавців. Кожного разу, коли змінюється форма правління, державний устрій або режим у країні, з'являються нові цінності, які змінюють систему і її ієрархію. Варто додати, що система цінностей суттєво змінюється при внесенні змін до Конституції України

(прикладом можуть слугувати зміни у Преамбулі, які впроваджують євростандарти та європейські цінності). При цьому самі назви цінностей можуть залишатися незмінними, але їхній зміст значно переглядається і адаптується під сучасні умови, а також змінюється і їхня ієрархія.

Перспективи подальших творчих розвідок у цьому напрямі полягають в тому, щоб виходити з того, що дослідження адміністративної аксіології в контексті її еволюції вимагає від вчених уникати статичних уявлень про цінності і розглядати їх як динамічну систему, що постійно змінюється під впливом політичних, соціокультурних і правових змін.

Література:

1. Легеза Ю.О. Права дитини в інформаційному цифровому просторі. *Law. State. Technology*. 2021. № 3. С. 79–83.
2. Легеза Ю.О. Адміністративно-правове забезпечення безпеки ведення публічних інформаційних сервісів як складова національної безпеки України. Man and society in the dimensions of socio-cultural transformation : Scientific monograph. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2022. P. 6–21.
3. Мішина Н.В. Органи самоорганізації населення та середовище проживання. *Державне управління: теорія та практика*. 2006. № 2. URL: <http://www.academy.kiev.ua/ej4/txts/REGIONAL-NE/06mnnvnjs.pdf>.
4. Mishyna N. V. Doctrine of separation of powers at the local government level: the Ukrainian experience. *Молодий вчений*. 2015. № 12.1. С. 97–101.
5. Qaracayev C. Local Self-government in the Republic of Azerbaijan: Problems of the Administrative Supervision. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2022. № 57. С. 24–27.
6. Qaracayev C. Axiological Function of The Constitutional Court of The Republic of Azerbaijan. *Juris Europensis Scientia*. 2022. № 3. С. 135–138.
7. Салей М.І. Конституційна аксіологія в сучасній Україні: науково-практична парадигма : дис. ... канд. юрид наук. Одеса, 2017. 215 с.

Mandrychenko Zh. Administrative axiology: on the issue of periodisation of formation

Summary. The article is a contribution to the scientific discourse aimed at forming a holistic concept

of administrative axiology in the Ukrainian legal literature. The purpose of the article is to substantiate that periodisation of the development of administrative axiology in Ukraine is inappropriate.

When analysing the approach proposed in the Ukrainian legal literature to periodise the genesis of constitutional axiology, it becomes apparent that its application to administrative axiology has its limitations. While attempts to classify historical stages can help in structuring and understanding the evolution of scientific research, they can also lead to simplification and underestimation of the complexity and diversity of historical experience.

This is especially important in the case of administrative axiology, where concepts and practices regarding the values of public administration can vary considerably depending on political, socio-cultural and other factors. It is worth emphasising that, in this context, it is important to avoid too rigid a periodisation. Instead of looking for a precise time frame, it is better to approach the past from different perspectives, taking into account specific trends, progress and challenges that have influenced the development of administrative axiology.

Accordingly, in the course of argumentation of the thesis, it was demonstrated that, although the genesis of axiology may be interesting for historians, it is less interesting for legal scholars. Every time the form of government, state system or regime in a country change, new values emerge that change the system and its hierarchy. It is worth adding that the system of values changes significantly when the Constitution of Ukraine is amended (an example is the changes to the Preamble that introduce European standards and European values). At the same time, the names of the values themselves may remain unchanged, but their content is significantly revised and adapted to modern conditions, and their hierarchy changes.

Prospects for further creative research in this area are to proceed from the fact that the study of administrative axiology in the context of its evolution requires scholars to avoid static ideas about values and to consider them as a dynamic system which is constantly changing under the influence of political, socio-cultural and legal changes.

Key words: administrative axiology, legal axiology, axiology of law, constitutional axiology, periodisation, historical development, periods of formation.

*Моїсєєв М. С.,
кандидат юридичних наук*

ДО ПИТАННЯ РОЗМЕЖУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ТА КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗА САМОВІЛЬНЕ ЗАЛИШЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ

Анотація. У статті здійснено порівняльно-правовий аналіз адміністративної та кримінальної видів юридичної відповідальності військовослужбовців за самовільне залишення військової частини або місця служби. Встановлено, що підставою адміністративної відповідальності за військовослужбовців за самовільне залишення військової частини або місця служби є вчинення військового адміністративного правопорушення, натомість настання кримінальної відповідальності за ті ж самі діяння є наслідком вчинення військового кримінального правопорушення. Під юридичним складом самовільного залишення військової частини або місця служби як військового адміністративного правопорушення, запропоновано розуміти сукупність певних елементів (об'єктивних і суб'єктивних ознак), наявність яких дозволяє кваліфікувати суспільно шкідливе діяння як самовільне залишення військової частини або місця служби за відповідною частиною ст. 172¹¹ Кодексу України про адміністративні правопорушення. За результатами порівняння юридичних складів самовільного залишення військової частини або місця служби як військового адміністративного правопорушення та військового кримінального правопорушення, виділено певні спільні ознаки, до яких можна віднесені такі: схожий об'єкт посягання (нормативно визначений порядок проходження військовослужбовцями військової служби); з об'єктивної сторони правопорушення мають однакові форми прояву (самовільне залишення військової частини або місця служби військовослужбовцем, нез'явлення військовослужбовця вчасно на службу без поважних причин); серед суб'єктів вчинення правопорушень є військовослужбовці строкової служби або військовослужбовці служби за контрактом; суб'єктивна сторона самовільного залишення військової частини або місця служби характеризується прямим умислом, а нез'явлення вчасно на службу без поважних причин може бути вчинене як умисно, так і з необережності. Констатовано наявність характерних відмінностей, за якими можна відмежувати адміністративну відповідальність військовослужбовців за самовільне залишення військової частини або місця служби від кримінальної, а саме: тривалість вчинення діяння (самовільне залишення військовослужбовцем військової частини або місця служби, а також нез'явлення його вчасно без поважних причин на службу до трьох діб є підставою притягнення військовослужбовця до адміністративної відповідальності, однак перевищення вказаного терміну вже є можливою підставою настання кримінальної відповідальності за вчинення того самого діяння); застосування різних видів стягнень (заходами адміністративно-правового примусу є накладення штрафу або арешт з утриманням на гауптвахті, заходи кримінально-правового характеру – штраф, службове обмеження, тримання у дисциплінарному батальйоні, позбавлення волі).

Ключові слова: адміністративна відповідальність; військове адміністративне правопорушення; кримінальна відповідальність; військове кримінальне правопорушення; військовослужбовці; штраф; арешт з утриманням на гауптвахті.

Постановка проблеми. Захист незалежності та територіальної цілісності України є одним з основоположних обов'язків громадян держави, що закріплені на конституційному рівні. У відповідності до діючого національного законодавства про військовий обов'язок і військову службу функції з оборони країни багато в чому покладаються на Збройні Сили України та інші військові формування, більшу частину особового складу яких складають саме військовослужбовці (як строкової військової служби, так і військової служби за контрактом). Відтак дотримання військовослужбовцями нормативно встановлених вимог щодо проходження військової служби є життєво важливим як для безпечного функціонування суспільства, так і загалом для національної безпеки країни [1, с. 146]. Порушення ж військовослужбовцями правових положень щодо виконання ними військового обов'язку мають своїм наслідком невідворотне настання певного виду юридичної відповідальності, зокрема, й адміністративної.

Стан дослідження. Деякі питання адміністративної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби як військового адміністративного правопорушення становили науковий інтерес дослідників, серед яких: М. Ю. Веселов, І. М. Коротатнік, М. А. Микитюк, О. О. Павлюк, С. В. Петков та ін. Якщо ж розглядати самовільне залишення військової частини або місця служби як військове кримінальне правопорушення, то вивченням особливостей кримінальної відповідальності цікавилися такі науковці, як Ю. В. Баулін, С. Б. Гавриш, С. В. Гізімчук, С. В. Гринчак, Ю. В. Гродецький, Л. В. Дорош, В. І. Тютюгін та ін.

Метою статті є здійснення порівняльно-правового аналізу адміністративної та кримінальної видів юридичної відповідальності військовослужбовців за самовільне залишення військової частини або місця служби.

Виклад основного матеріалу. Аналіз чинного адміністративно-деліктного законодавства показує, що на сьогоднішній день самовільне залишення військової частини або місця служби віднесено законодавцем до ряду військових адміністративних правопорушень. Основоположні засади адміністративної відповідальності за вчинення вказаного адміністративного проступку закріплені у ст. 172¹¹ Кодексу України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року № 8073-Х

(далі – КУпАП). Головною підставою для притягнення особи-правопорушника до адміністративної відповідальності завжди є факт вчення нею того чи іншого адміністративного правопорушення, що передбачено відповідною нормою діючого КУпАП. Відтак підставою для притягнення військовослужбовця до адміністративної відповідальності за відповідною частиною ст. 172¹¹ КУпАП буде вважатися вчинення такого військового адміністративного правопорушення як самовільне залишення військової частини або місця служби [2]. Таким чином, з'ясування особливостей адміністративної відповідальності військовослужбовців за самовільне залишення військової частини або місця служби доцільно здійснити шляхом визначення юридичного складу цього адміністративного проступку, тобто встановлення та характеристики елементів останнього.

Юридичний склад будь-якого адміністративного правопорушення є сукупністю установлених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, які характеризують діяння як адміністративне правопорушення (проступок). Такими ознаками виступають об'єкт та об'єктивна сторона (мають назву об'єктивних ознак проступку), суб'єкт і суб'єктивна сторона (є суб'єктивними ознаками проступку) [3, с. 490; 4, с. 160]. З огляду на вказане, під юридичним складом військового адміністративного правопорушення, передбачено ст. 172¹¹ КУпАП можна розуміти сукупність певних елементів (об'єктивних і суб'єктивних ознак), наявність яких дозволяє кваліфікувати суспільно шкідливе діяння як самовільне залишення військової частини або місця служби за відповідною частиною ст. 172¹¹ КУпАП.

Об'єктивні ознаки військового адміністративного правопорушення, відповідальність за вчинення якого передбачена ст. 172¹¹ КУпАП, представлені двома обов'язковими елементами юридичного складу, а саме об'єктом та об'єктивною стороною. Об'єктом адміністративного проступку є суспільні відносини, охоронювані нормами адміністративного права (охороняються заходами адміністративної відповідальності) [4, с. 160; 5, с. 94]. Об'єктом адміністративного проступку, що передбачений ст. 172¹¹ КУпАП, є суспільні відносини у сфері забезпечення правопорядку і військової дисципліни серед військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань. Безпосереднім об'єктом виступає порядок проходження військової служби [6, с. 38]. Об'єктивна сторона складу адміністративного проступку представлена системою передбачених адміністративно-правовою нормою ознак, що характеризують зовнішню сторону проступку [4, с. 160; 5, с. 94]. Об'єктивна сторона військового адміністративного правопорушення, відповідальність за вчинення якого встановлена ст. 172¹¹ КУпАП, може проявлятися з урахуванням змісту диспозицій окремих частин цієї норми в одній з наступних форм: 1) самовільне залишення військовослужбовцем військової частини або місця служби; 2) нез'явлення військовослужбовця вчасно без поважних причин на службу у разі звільнення з частини, призначення або переведення, нез'явлення з відрадженої, відпустки або з лікувального закладу.

З метою визначення суб'єктивних ознак самовільного залишення військової частини або місця служби як адміністративного проступку необхідно з'ясувати хто може бути суб'єктом його вчинення та які особливості його суб'єктивної сторони. Зауважимо, що суб'єктами вчинення протиправного винного діяння, можуть виступати: військовослужбовці строкової служби (щодо проступків, передбачених ч. 1, 2, 4

ст. 172¹¹ КУпАП); військовослужбовці (крім строкової військової служби), військовозобов'язані, резервісти (щодо проступків, передбачених ч. 3, 4 ст. 172¹¹ КУпАП). Суб'єктивна сторона різноманітних видів адміністративних правопорушень характеризує внутрішнє (психічне) ставлення суб'єкта правопорушення до скоєного ним діяння та його негативних наслідків [5, с. 98]. Особливість суб'єктивної сторони самовільного залишення військової частини або місця служби характеризується прямим умислом. При цьому нез'явлення вчасно на службу без поважних причин може бути вчинене як умисно, так і з необережності [6, с. 48].

Характеристика адміністративної відповідальності військовослужбовців за самовільне залишення військової частини або місця служби вимагає також визначення заходів адміністративно-правового примусу, що застосовуються до суб'єкта військового адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 172¹¹ КУпАП. З аналізу чотирьох частин цієї норми видно, що у разі самовільного залишення військової частини або місця служби до особи-правопорушника застосовуються один з таких видів адміністративних стягнень: або накладення штрафу, або арешт з утриманням на гауптвахті. При цьому розмір адміністративного штрафу та строк арешту з утриманням на гауптвахті багато в чому залежить від особливостей кваліфікації діяння за відповідною частиною ст. 172¹¹ КУпАП. Якщо діяння кваліфікують за ч. 1 та 2 ст. 172¹¹ КУпАП, то мова йде про застосування до військовослужбовця лише одного виду адміністративного стягнення – арешту з утриманням на гауптвахті, строки якого відповідно будуть становити до десяти діб (ч. 1) та від семи до п'ятнадцяти діб (ч. 2). Вчинення проступку, передбаченого ч. 3 ст. 172¹¹ КУпАП, має наслідком застосування альтернативного адміністративного стягнення до військовослужбовця: або накладення адміністративного штрафу (від п'ятисот до однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян), або арешт з утриманням на гауптвахті (до десяти діб). Якщо ж є законні підстави для кваліфікації діяння як самовільне залишення військової частини або місця служби, що вчинено в умовах особливого періоду (крім воєнного стану), то адміністративна відповідальність настає за ч. 4 ст. 172¹¹ КУпАП. У такому випадку розмір штрафу порівняно з передбаченим ч. 3 ст. 172¹¹ КУпАП буде більший (від однієї до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян), а строк арешту з утриманням на гауптвахті довший (від десяти до п'ятнадцяти діб) [2].

У контексті обраної тематики наукового пізнання слід акцентувати, що загалом самовільне залишення військової частини або місця служби може мати наслідком не тільки притягнення військовослужбовця до адміністративної відповідальності, але й до іншого виду юридичної відповідальності – кримінальної. Вивчення норм Кримінального Кодексу України від 5 квітня 2001 року (далі – КК України) дозволяє констатувати, що самовільне залишення військової частини або місця служби є одним з видів військових кримінальних правопорушень, тобто кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби (розділ XIX Особливої частини КК України) [7]. З метою здійснення порівняльно-правової характеристики адміністративної та кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби необхідно визначити юридичний склад військового кримінального правопорушення, відповідальність за вчинення якого

передбачена ст. 407 КК України, а також з'ясувати які заходи кримінально-правового характеру можуть бути застосовані у разі його вчинення.

Об'єктом злочину є установлений порядок проходження військової служби, який зобов'язує військовослужбовців строкової служби постійно перебувати в розташуванні військової частини чи місця служби, а офіцерів, прапорщиків, військовослужбовців за контрактом – у службовий час і не залишати їх без дозволу відповідного начальника [8, с. 933]. Якщо проаналізувати зміст ст. 407 КК України, то з об'єктивної сторони цей злочин може бути вчинений у таких формах, як: 1) самовільне залишення військової частини або місця служби; 2) нез'явлення вчасно без поважних причин на службу. Коло суб'єктів вчинення злочину за ст. 407 КК України відрізняється в залежності від особливостей діяння, що кваліфікується з відповідною частиною ст. 407 КК України. Суб'єктом злочину, передбаченого ч. 1, може бути тільки військовослужбовець строкової служби, передбаченого ч. 2 – військовослужбовець (крім строкової служби), а передбачених ч. 3, 4, 5 – всі категорії військовослужбовців. Суб'єктивна сторона самовільного залишення військової частини або місця служби характеризується прямим умислом, а нез'явлення вчасно на службу без поважних причин може бути вчинене як умисно, так і з необережності [8, с. 934]. Слід зауважити, що важливою відмінністю протиправного самовільного залишення військової частини або місця служби як військового адміністративного правопорушення та військового кримінального правопорушення є тривалість вчинення цього діяння. Адже якщо самовільне залишення військовослужбовцем військової частини або місця служби, а також нез'явлення його вчасно без поважних причин на службу триває до трьох діб, то це є підставою притягнення особи-правопорушника до адміністративної відповідальності за відповідною частиною ст. 712¹¹ КУпАП з урахуванням всіх обставин справи. Однак перевищення вказаного терміну, тобто трьох діб вже є можливою підставою настання кримінальної відповідальності за вчинення того самого діяння, що буде кваліфікуватися з урахуванням обставин справи за відповідною частиною ст. 407 КК України.

Окремої увагу потребує з'ясування питання які заходи кримінально-правового характеру можуть бути застосовані до військовослужбовців у разі визнання самовільного залишення військової частини або місця служби військовим кримінальним правопорушенням. Аналіз санкцій всіх частин ст. 407 КК України [7] дозволяє виділити такі види покарань: 1) штраф; 2) службове обмеження; 3) тримання у дисциплінарному батальйоні; 4) позбавлення волі. Застосування міри покарання залежить від того за якою частиною ст. 407 КК України буде кваліфікуватися діяння: якщо за ч. 1, то застосовується одне з покарань – тримання у дисциплінарному батальйоні (до двох років) або позбавлення волі (до трьох років); за ч. 2 – або штраф (від однієї тисячі до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян), або службове обмеження (до двох років), або позбавленням волі (до трьох років); ч. 3 – позбавлення волі (від двох до п'яти років); за ч. 4 – позбавлення волі (від трьох до семи років); за ч. 5 – позбавлення волі (від п'яти до десяти років).

Висновки. З огляду на здійснене дослідження особливостей адміністративної відповідальності військовослужбовців за самовільне залишення військової частини або місця служби, а також специфіки кримінальної відповідальності

за такі ж діяння необхідно зазначити наступне. Підставою адміністративної відповідальності за військовослужбовців за самовільне залишення військової частини або місця служби є вчинення військового адміністративного правопорушення, передбаченого відповідною частиною ст. 172¹¹ КУпАП. Натомість настання кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби, нез'явлення вчасно без поважних причин на службу є наслідком вчинення військового кримінального правопорушення, передбаченого відповідною частиною ст. 407 КК України. Якщо порівнювати юридичні склади самовільного залишення військової частини або місця служби як військового адміністративного правопорушення та військового кримінального правопорушення, то вони мають певні спільні ознаки, до яких можна віднести: 1) схожий об'єкт посягання (суспільні відносини у сфері забезпечення правопорядку і військової дисципліни серед військовослужбовців, а саме нормативно визначений порядок проходження військовослужбовцями військової служби); 2) з об'єктивної сторони правопорушення мають однакові форми прояву, тобто пов'язане із самовільним залишенням військової частини або місця служби військовослужбовцем, а також може проявлятися у нез'явленні військовослужбовця вчасно на службу без поважних причин; 3) деякі суб'єкти вчинення правопорушення, а саме військовослужбовці строкової служби або військовослужбовці (крім строкової військової служби); 4) в обох випадках суб'єктивна сторона самовільного залишення військової частини або місця служби характеризується прямим умислом, а нез'явлення вчасно на службу без поважних причин може бути вчинене як умисно, так і з необережності. Натомість наявні й характерні відмінності, за якими можна відмежувати адміністративну відповідальність військовослужбовців за самовільне залишення військової частини або місця служби від кримінальної. Слід зауважити, що важливою відмінністю протиправного самовільного залишення військової частини або місця служби як військового адміністративного правопорушення та військового кримінального правопорушення є тривалість вчинення цього діяння. Адже якщо самовільне залишення військовослужбовцем військової частини або місця служби, а також нез'явлення його вчасно без поважних причин на службу триває до трьох діб, то це є підставою притягнення особи-правопорушника до адміністративної відповідальності за відповідною частиною ст. 712¹¹ КУпАП з урахуванням всіх обставин справи. Однак перевищення вказаного терміну, тобто трьох діб вже є можливою підставою настання кримінальної відповідальності за вчинення того самого діяння, що буде кваліфікуватися з урахуванням обставин справи за відповідною частиною ст. 407 КК України. Відмінність полягає й в суб'єктному складі, адже суб'єктами вчинення військового адміністративного правопорушення окрім військовослужбовців можуть виступати й військовозобов'язані та резервісти. Притягнення військовослужбовця за самовільне залишення військової частини або місця служби до певного виду юридичної відповідальності передбачає й застосування різних видів стягнень: якщо діяння кваліфікується як військове адміністративне правопорушення, то заходами адміністративно-правового примусу є накладення штрафу або арешт з утриманням на гауптвахті, тоді як заходи кримінально-правового характеру є більш суворими – штраф (є вищим за адміністративний штраф), службове обмеження, тримання у дисциплінарному батальйоні, позбавлення волі.

Література:

1. Резнік О. М. Реформування правоохоронних органів в аспекті забезпечення фінансово-економічної безпеки держави. *Право і суспільство*. 2016. № 2. С. 145–151.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 80731-Х. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Додат. до № 51. Ст. 1122.
3. Адміністративне право України (загальна частина) : навч. посіб. / [Остапенко О. І., Ковалів М. В., Єсімов С. С. та ін.] ; [Вид. 2-е, доп.] Львів : СПОЛОМ, 2021. 616 с.
4. Адміністративне право України. Т.1. Загальне адміністративне право: навчальний посібник / [В. В. Галуцько, В. І. Курило, С. О. Короед, О. Ю. Дрозд, І. В. Гиренко, О. М. Єщук, І. М. Риженко, А. А. Іванищук, Р. Д. Саунін, І. М. Ямкова]; за ред. проф. В. В. Галуцька. Херсон: Грінь Д. С., 2015. 272 с.
5. Павлов Д. М. Адміністративне право : Загальна частина : Конспект лекцій. К. : МАУП, 2007. 136 с.
6. Військові адміністративні правопорушення : науково-практичний коментар / С. С. Вітвицький, М. Ю. Веселов, О. М. Нестеренко, П. С. Спринцев. Харків : Право, 2024. 182 с.
7. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
8. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Х. : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. 1040 с.

Moisieiev M. On the issue of distinguishing administrative and criminal liability of servicemen for voluntarily leaving a military unit or place of service

Summary. The article provides a comparative legal analysis of administrative and criminal types of legal liability of servicemen for voluntarily leaving a military unit or place of service. It has been established that the basis of administrative liability for servicemen for voluntarily leaving a military unit or place of service is the commission of a military administrative offense, while the onset of criminal liability for the same actions is a consequence of the commission of a military criminal offense. Under

the legal structure of voluntary abandonment of a military unit or place of service as a military administrative offense, it is proposed to understand a set of certain elements (objective and subjective signs), the presence of which allows to qualify a socially harmful act as voluntary abandonment of a military unit or place of service under the relevant part of Article 17211 of the Code of Ukraine on administrative offenses. Based on the results of a comparison of the legal structures of voluntary leaving a military unit or place of service as a military administrative offense and a military criminal offense, certain common features were identified, which include the following: a similar object of the offense (normatively defined order of passage by military servicemen); from the objective side, offenses have the same forms of manifestation (a military serviceman voluntarily leaving a military unit or place of service, a serviceman not showing up on time for duty without valid reasons); among the perpetrators of offenses are conscripts or contract servicemen; the subjective side of voluntarily leaving a military unit or place of service is characterized by direct intent, and failure to report for duty on time without valid reasons can be committed both intentionally and negligently. It has been established that there are characteristic differences by which it is possible to distinguish the administrative responsibility of servicemen for voluntarily leaving a military unit or place of service from criminal liability, namely: the duration of the act (voluntarily leaving a military unit or place of service by a serviceman, as well as his failure to appear on time without valid reasons at service for up to three days is grounds for bringing a serviceman to administrative responsibility, however, exceeding the specified term is already a possible ground for incurring criminal liability for committing the same act); application of various types of sanctions (measures of administrative and legal coercion are the imposition of a fine or arrest with detention at the guardhouse, measures of a criminal legal nature – fine, official restriction, detention in a disciplinary battalion, deprivation of liberty).

Key words: administrative responsibility; military administrative offense; criminal liability; military criminal offense; military; fine; arrest with detention at the guardhouse.

*Пицида В. М.,**кандидат юридичних наук,**докторант кафедри адміністративного права,**процесу та адміністративної діяльності**Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*

ПРАВОВОЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН, ЩО ВИНИКАЮТЬ У ЗВ'ЯЗКУ З ВИКОРИСТАННЯМ ПУБЛІЧНОГО МАЙНА У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

Анотація. У статті з'ясовано особливості та закономірності правового регулювання відносин, пов'язаних з використанням та розпорядженням публічним майном у зарубіжних країнах та запропоновано окремі напрями його використання у національній правовій доктрині.

Встановлено, що досвід правового регулювання відносин використання публічного майна в зарубіжних країнах свідчить про те, що по-перше, на конституційному рівні здійснюється градація публічного майна на загальнодержавне та муніципальне, по-друге, на рівні окремих законів, які найчастіше носять кодифікований характер урегульовано статус державного майна та майна територіальних громад, а також порядок розпорядження ним відповідними суб'єктами публічної адміністрації (передача в концесію), а також питання залучення приватного майна до тимчасової публічної власності для задоволення потреб суспільного інтересу. Для України подібний досвід міг би стати передумовою для вдосконалення правових засад використання та розпорядження публічним майном.

Запропоновано шляхи впровадження зарубіжного досвіду правового регулювання суспільних відносин щодо використання та розпорядження публічним майном шляхом запровадження двох альтернативних шляхів удосконалення нормотворчості: перший – прийняття комплексного Закону України «Про публічну власність», в якому має бути визначено поняття публічної власності та майна, їх ознак та видів такої власності та майна, порядку його використання та розпорядження; контролю за використанням публічного майна та його охорони; другий – визначення точних ознак, видів публічного майна за його форм та засобів охорони в Законі «Про управління об'єктами державної власності» та Законі «Про місцеве самоврядування».

Ключові слова: публічне майно, розпорядження та використання публічного майна, правове регулювання, закордонний досвід правового регулювання, шляхи вдосконалення.

Постановка проблеми. Публічно-правові відносини виникають не тільки з приводу здійснення фізичними (юридичними) особами, суб'єктами публічної адміністрації їх прав, дотримання ними юридичних обов'язків – вони утворюються також щодо об'єктів матеріального світу, яке суспільство чи суб'єкти публічної адміністрації одночасно спільно та публічно можуть використати для досягнення громадських інтересів. Такі об'єкти матеріального світу відносяться до майна. Питання правового статусу публічного майна останнім часом привертають увагу вчених та фахівців правозастосовчої сфери. Слід зауважити, що відносини з приводу використання

та розпорядження публічним майном, як публічною власністю, все більше стають предметом дослідження представників як приватно-правової науки так і публічно-правової науки, що викликає певну дискусію щодо правової природи цих відносин. Останнім часом більшість вчених і практиків єдині на думці, що використання та розпорядження є процедурними формами реалізації права власності, як домінуючою приватно-правовою категорією, проте оскільки об'єктом цієї процедурної діяльності є публічне майно (насамперед державне майно та майно, що належить громаді), то реалізації права власності на нього є предметом правового регулювання публічно-правових галузей права (насамперед адміністративного права).

Визначення правової природи цих відносин має важливе значення для правозастосовчої діяльності, у тому числі коли виникає суперечка про законність реалізації права власності на публічне майно, що вирішується в судах різної юрисдикції: суперечки з приводу використання та розпорядження публічним майном, що виникають між юридичними особами приватного права вирішуються у господарських судах; спори щодо використання та розпорядження публічним майном, що виникають між юридичною особою приватного права та суб'єктом публічної адміністрації – у судах загальної юрисдикції чи окружних адміністративних судах у порядку, визначеному Кодексом адміністративного судочинства України (далі – КАС) [1].

Стан дослідження. В цілому проблематика правової природи публічного майна як об'єкту адміністративно-правового регулювання в різній мірі була предметом дослідження в роботах: В. Авер'янова, О. Агєєва, А. Альохіна, О. Бачерікова, В. Бевзенка, Е. Демського, О. Джафарової, А. Кармолицького, С. Ківалова, І. Коліушка, Т. Коломоєць, Р. Куйбиди, О. Луніної, Р. Мельника, О. Миколенка, Р. Миронюка, О. Пасенюка, В. Перепелюка, М. Руденка, Я. Рябенко, І. Сіліча, С. Стеценка, В. Тимошука, Н. Хлібороб, М. Цуркана, А. Школика, Є. Яковенко та ін. В той же час на монографічному рівні питання адміністративно-правового урегулювання публічного майна є мало дослідженими, що створює перспективи для його проведення.

Таким чином для визначення правової природи відносин, що виникають з приводу використання та розпорядження публічним майном, що має значення для правозастосовчої в тому числі судової практики, доцільним є встановлення особливостей та закономірностей правового регулювання відносин, пов'язаних з використанням та розпорядженням публічного майна в зарубіжних країнах, що і визначає цілі та завдання дослідження в межах цієї статті.

Метою статті є з'ясування особливостей та закономірностей правового регулювання відносин, пов'язаних з використанням та розпорядженням публічного майна в зарубіжних країнах, виокремлення переваг їх правового регулювання в зарубіжних країнах з огляду на можливість удосконалення правотворчості та правозастосування в цій сфері в Україні.

Виклад основного матеріалу. Публічне майно – одна з головних категорій у нашому житті, адже саме ним усі ми користуємося щодня незалежно від нашого бажання. Об'єктами публічного майна є площі, вулиці, проїзди, дороги, парки, сквери, споруди, автодороги, ринки, тобто всі об'єкти матеріального світу, якими володіє держава та суспільство. Якщо говорити про повноцінне нормативно-правове забезпечення відносин, пов'язаних з використанням та розпорядженням публічним майном, то воно у правових реаліях нашої держави майже відсутнє. І взагалі більше нормативно застосовується категорія «публічна власність». Для досягнення мети та завдань дослідження в рамках цієї статті доцільно визначити нормативно-правове регулювання відносин, пов'язаних з використанням та розпорядженням публічного майна у національній правовій доктрині та правовому полі зарубіжних країн.

Так, відповідно до ст. 190 ЦК України майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки [2]. Стаття 136 ЦК України визначає майно як сукупність речей та інших цінностей (включаючи нематеріальні активи), які мають вартісне визначення, виробляються або використовуються у діяльності суб'єктів господарювання та відображаються у їхньому балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів [3]. У Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності під поняттям «майно» розуміють будь-які активи, матеріальні чи нематеріальні, рухомі чи нерухомі, виражені в речах чи правах, а також юридичні документи чи акти, що підтверджують право на такі активи чи інтерес у них [4]. Що ж до поняття «публічна власність», воно на жаль теж знайшло належного нормативного визначення. Як зазначає А.Н. Тадеєва, у національній правовій доктрині були спроби нормативно врегулювати поняття «публічної власності», зокрема у Проекті Конституції України 1992 року, в якому здійснювалася градація власності в Україні на державну, комунальну та приватну, а у статті 66 було закріплено, що земля, вода, повітряне простір, надра, ліси, узбережжя, тваринний світ, природні ресурси континентального шельфу та виняткової морської (економічної) зони України є публічною власністю, а відповідно інші речі матеріального світу, у тому числі і земля можуть бути у приватній та комунальній власності [5, с. 180]. У нормах чинної Конституції така градація чітко не простежується, проте виділяється власність українського народу (ст. 13), державна власність (ст.ст. 13,41), комунальна власність (ст.ст. 41, 142, 143), приватна власність (ст. 41) [6]. Кожна з форм публічної власності має певне нормативне закріплення. Так, у статті 13 Конституції України визначено, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, що знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією [6]. Закон України «Про управ-

ління об'єктами державної власності» від 21 вересня 2006 року № 185-V [7] визначає перелік об'єктів державної власності та покладає обов'язок на здійснення управління ними від імені держави на Кабінет Міністрів України (далі – КМУ) та інші органи виконавчої влади (далі – ОІВ). Зокрема, у статті 3 цього закону визначено перелік такого майна, до якого віднесено: майно, передане казенним підприємствам до оперативного управління; майно, передане державним комерційним підприємствам (далі – державні підприємства), установам та організаціям; майно, передане державним господарським об'єднанням; корпоративні права, що належать державі у статутних капіталах господарських організацій (далі – корпоративні права держави); державне майно, яке забезпечує діяльність Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України; державне майно, передане у найм, лізинг, концесію; державне майно, що перебуває на балансі господарських організацій та не увійшло до їх статутних капіталів або залишилося після ліквідації підприємств та організацій; державне майно, передане у безстрокове безоплатне користування Національної академії наук України, галузевим академіям наук; безхазяйне та конфісковане майно, що переходить у державну власність за рішенням суду.

Об'єкти власності територіальних громад частково визначені у статті 142 Конституції України, до них віднесено – рухоме та нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що перебувають у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти власності їх спільну власність, які перебувають в управлінні районних та обласних рад. У Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР [8], у статті 16 фактично продубльовано зміст норми статті 142 Конституції України, без зазначення чіткого переліку видів майна територіальних громад. Таким чином, слід констатувати, що в національному законодавстві нерегульованим залишається поняття, ознаки публічного майна, перелік публічного майна та публічної власності.

Щодо зарубіжного досвіду нормативно-правового регулювання відносин, пов'язаних з використанням та розпорядженням публічним майном, то слід зазначити, що єдиного підходу у регулюванні відносин публічної власності (і зокрема використання публічного майна) не вироблено, хоча в кожній країні є свої особливості правового регулювання публічного майна. Наприклад, суттєвою особливістю правового регулювання відносин публічної власності (публічного майна) у Франції є той факт, що питання об'єктів публічної власності, а також їх експропріації розглядаються в рамках адміністративного майнового права (*droit administratif des biens*), тобто його спеціальної частини [9, с. 50]. У той же час деякі питання державної власності, і навіть громадських (публічних) робіт продовжують висвітлюватися у рамках загального адміністративного права Франції. Вказаним категоріям присвячено два великі розділи адміністративного права – майнове адміністративне право та публічне (адміністративне) економічне право (*droit public de l'économie*) [10, с. 110]. Як зазначає В.А. Устименко їх часто називають окремими правовими галузями, які поступово мають відокремитися від адміністративного права [11, с. 65], однак це його твердження слід піддати критиці, оскільки доказом є науковий стан, згідно з яким усі відносини, що виникають за участю суб'єктів владних повноважень, у яких вони реалі-

зують свої владні функції, є сферою правового регулювання адміністративного права. Слід зазначити, що законодавче забезпечення відносин публічної власності у Франції істотно відрізняється від інших країн ЄС наявністю кодифікованих актів, а саме – Кодексу державної власності Франції (1962 р.) та Кодексу експропріації для публічної користі (1967 р.) [12]. На рівні Конституції цієї країни в абзаці 9 преамбули Конституції від 27 жовтня 1946 р. визначено, що будь-яке майно, підприємство, експлуатація якого здійснюється публічною службою або є фактичною монополією, має бути власністю громади [13, с. 498].

Для більшості зарубіжних країн, у тому числі й країн-членів ЄС, насамперед характерне закріплення конституційних принципів відносин публічної власності, загалом, та правового режиму об'єктів публічної власності, зокрема. Так, Конституцією Болгарії 1991 р. у п. 2 ст. 17 встановлюються дві форми власності: приватна та публічна. Публічна власність представлена об'єктами, що є виключною власністю Республіки. Згідно з Конституцією Болгарії органам державної влади може бути надано майно для виконання своїх функцій, а також інше майно, призначене для постійного задоволення загальнонаціональних потреб. Воно може бути відчужено, обтяжене речовими правами і придбано за давністю володіння [14]. Законом Болгарії «Про державну власність» від 21.05.1996 р. у ст. 2 визначено об'єкти державної (публічної власності) до яких віднесено: об'єкти нерухомості, які набувають органи державної влади при виконанні ними своїх функцій; державне майно, яке належним чином закріплене як пам'ятки культури світового чи національного значення; будь-яке інше майно, призначене служити постійним суспільним потребам та має загальнонаціональне значення». У ст. 15 зазначено, що об'єкти нерухомості, що становлять публічну власність, повинні використовуватися державними органами для задоволення суспільних потреб та слугувати публічним інтересам суспільства [15, с. 84]. Як зазначає В.А. Устименко «привертає увагу той факт, що разом із положеннями, що визначають об'єкти публічної власності, у конституціях держав Європи містяться приписи, що обмежують право приватної власності або допускають можливість його обмеження» [11, с. 68]. Так, згідно зі ст. 132 Конституції Іспанії 1978 року, прибережна смуга, пляжі, природні ресурси економічної зони та континентальний шельф є лише державною власністю, допускаючи можливість встановлення законами статусу державної власності та на інші види об'єктів власності, у тому числі у процесі націоналізації [16, с. 33–34].

Відповідно до Конституції Португалії до публічної власності віднесено: територіальні води та дно під ними, континентальний шельф, а також озера, інші природні водоймища, проточні судноплавні та сплавні води та їх дно; шари атмосфери над територією, що знаходяться вище за рівень, до якого повітряний стовп визнається за власником або відноситься до поверхні ділянки; поклади з корисними копалинами, джерела мінеральних лікувальних вод, природні порожнини землі, існуючі під поверхнею; виняток становлять природний камінь та інші нерудні матеріали, які зазвичай використовуються в будівництві; дороги; національні залізниці; інше майно, віднесене до цієї категорії законом. А вже на рівні окремих законів визначено види публічного майна, яке перебуває у володінні держави, автономних областей та місцевих органів влади, а також його режим та умови використання [16, с. 333–334].

Відповідно до ст. 135 Конституції Румунії публічна власність належить державі або адміністративно-територіальним одиницям. До публічного майна віднесено багатства надр будь-якого характеру, шляхи сполучення, повітряний простір, води з можливим для освоєння енергетичним потенціалом та води, які можуть бути використані в публічних інтересах, пляжі, територіальне море, природні ресурси економічної зони та континентального шельфу, а також інші, встановлені законом блага. Публічне майно може передаватися в управління автономним державним монополіям або громадським установам, а також здаватися в концесію або в оренду [17, с. 44]. Тут слід зазначити, що сам договір концесії є публічно-правовим (адміністративним) договором. На відміну від законодавства країн ЄС, правове регулювання відносин публічної власності та використання публічного майна має свої особливості в країнах так званої «контрольованої (стриманої) демократії». Зокрема згідно із законодавством КНР правовий статус громадського майна закріплено у Конституції КНР 1982 р., а також Законі КНР «Про право власності» від 01.10.2007 р. [18 с. 264]. До публічного майна віднесено: загальнонародне майно – мінеральні ресурси, вода, землі, у яких будуються міста, сільськогосподарські землі та землі, що знаходяться на околицях міст, і навіть лісу, гори, незатребувані землі й морські берега; колективне майно – дороги в зоні житлової забудови, що перебувають у спільній власності власників будівель, за винятком доріг, що належать до міських громадських доріг.

У Канаді право публічної власності закріплено лише на рівні Конституційних актів, консолідованих у єдиний текст і прийнятими у період із 1867 по 1982 р. [19, с. 334]. Публічне майно ділиться на майно загальнодержавне та муніципальне (майно провінцій). Так, земля, надра, корисні копалини, які перебувають у муніципальній власності, відносяться та використовуються тими провінціями, де ці об'єкти безпосередньо розташовані (ст. 109). Провінції зберігають за собою належну їм публічну власність, за винятком випадків, коли держава має право приймати на себе управління публічною власністю, яка потрібна для зміцнення та захисту інтересів країни. Ще однією країною, у якій більшість публічного майна перебуває у руках місцевої влади є США. Питома вага останнього у загальній сукупності майна, що має публічний характер, ще 80-х роках становила 75% [20]. До публічного майна, що перебуває у власності держави, віднесені об'єкти, що знаходяться на землях державної власності та мають стратегічне значення (наприклад, національне агенство дослідження космічного простору – англ. National Aeronautics and Space Administration, скор. NASA), або мають оборонне значення (військові бази, аеродроми, військова техніка, морські порти), поштова служба, іригаційні споруди, дороги, порти, електростанції, наукові та дослідницькі центри. Вартість активів державного майна США зараз становить понад 30% національного багатства країни, федеральний уряд є найбільшим страховим агентом.

Серед країн пострадянського простору у контексті правового регулювання відносин використання публічного майна особливу цінність має досвід Молдови. Відповідно до ст. 9 Конституції держави усі багатства надр, повітряний простір, води та ліси, що використовуються в суспільних інтересах, природні ресурси економічних зон та континентального шельфу, шляхи сполучення, а також інші багатства, визначені законом, є об'єктами виключно публічної власності [16, с. 339–341]. Відпо-

відно до Закону Республіки Молдова від 4 травня 2007 р. «Про управління публічною власністю та її роздержавлення» [20] закріплено визначення публічного майна та інших ключових понять. Так, майно суспільної сфери держави представлено сукупністю рухомого та нерухомого майна, призначеного для задоволення громадських інтересів держави.

Висновки. Таким чином, досвід правового регулювання відносин використання публічного майна в зарубіжних країнах свідчить про те, що по-перше, на конституційному рівні здійснюється градація публічного майна на загальнодержавне та муніципальне, по-друге, на рівні окремих законів, які найчастіше носять кодифікований характер урегульовано статус державного майна та майна територіальних громад, а також порядок розпорядження ним відповідними суб'єктами публічної адміністрації (передача в концесію), а також питання залучення приватного майна до тимчасової публічної власності для задоволення потреб суспільного інтересу. Для України подібний досвід міг би стати передумовою для вдосконалення правових засад використання та розпорядження публічним майном. На нашу думку, це можливо шляхом впровадження двох альтернативних шляхів удосконалення нормотворчості: першим – прийняття комплексного Закону України «Про публічну власність», в якому має бути визначено поняття публічної власності та майна, їх ознак та видів такої власності та майна, порядку його використання та розпорядження; другий – визначення точних ознак, видів публічного майна за його формами в Законі «Про управління об'єктами державної власності» та Законі «Про місцеве самоврядування».

Література:

1. Кодекс адміністративного судочинства України від 06 липня 2005 року (з наступними змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, 37. Ст. 446.
2. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356.
3. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст. 144.
4. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 року. URL: [www.http://zakon2.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua).
5. Тадєєва О.М. Публічна власність як вид форми власності в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія юридичні науки*. Випуск 2. Том 3. 2014. С. 178–182.
6. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
7. Про управління об'єктами державної власності: Закон України від 21 вересня 2006 року № 185-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 46. Ст. 456.
8. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.
9. Адміністративне право зарубіжних країн : курс лекцій / О. В. Кузьменко, І. Д. Пастух, О. Є. Користін та ін. ; за ред. О. В. Кузьменко. К. : Юрінком Інтер, 2014. 528 с.
10. Карабін Т.О. Зміст та призначення публічного майна. *Порівняльно-аналітичне право*. № 4. 2018. С. 108–110.
11. Публічна власність : проблеми теорії і практики : монографія / під заг. ред. В.А. Устименка / НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень. – Чернівці: Десна Поліграф, 2014. 308 с.
12. Valette Jean-Paul. Le service public à la française / Valette Jean-Paul. – Paris: Ellipses Edition Marketing S.A., 2000. P. 44.
13. Пишида В.М. Окремі питання визначення ознак та видів публічного майна як об'єкту адміністративно-правових відносин. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 2. 2024. С. 493–499.
14. State property act of Republic of Bulgaria // State Gazette. 1996. 21.05 (№ 44) URL: <http://www.promiseproject.net/wp/wp/project-library/doc/03-Bulgarian-Legislation/State%20Property%20Act.pdf>.
15. Конституційне (державне) право зарубіжних країн: *навч. посібник* / В. М. Бесчастний [та інш.] ; ред. В. М. Бесчастний. К. : Знання, 2007. 467 с.
16. Конституційне право зарубіжних країн: *Навч. посібник* / М. С. Горшеньова, К. О. Закоморна, В. О. Ріяка та ін.; За заг. ред. В. О. Ріяки. 2-е вид., допов. і перероб. К.: Юрінком Інтер, 2006. 544 с
17. Порівняльне правознавство: *підручник* / С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов, І. О. Биля-Сабаша та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. Х.: Право, 2012. 272 с.
18. В.А. Устименко, О.С. Кучер. Конституційне забезпечення державного регулювання економіки в Китайській Народній Республіці. *Право України*. 2011. № 2. С. 262–269.
19. Конституційне право зарубіжних країн : *підручник* / Н.В. Мішина, В.О. Міхальов, В.О. Куранін та ін.; за ред. Н.В. Мішиної, В.О. Міхальова. Херсон: ОЛДПІІЮС, 2019. 644 с
20. Некіт К. Г. Право власності за цивільним законодавством України та Республіки Молдова: деякі порівняльні аспекти. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 4. С. 88–90.

Pyshchida V. Legal regulation of relations related to the use and disposal of public property in foreign countries

Summary. The article elucidates the peculiarities and regularities of legal regulation of relations related to the use and disposal of public property in foreign countries and offers separate directions for its use in the national legal doctrine.

It has been established that the experience of legal regulation of the use of public property in foreign countries shows that, firstly, at the constitutional level, the gradation of public property into national and municipal is carried out, and secondly, at the level of individual laws, which are most often of a codified nature, the status is regulated state property and property of territorial communities, as well as the procedure for disposing of it by the relevant subjects of public administration (concession transfer), as well as the issue of attracting private property to temporary public property to meet the needs of the public interest. For Ukraine, a similar experience could become a prerequisite for improving the legal basis for the use and disposal of public property.

Ways of implementing foreign experience in the legal regulation of public relations regarding the use and disposal of public property are proposed by introducing two alternative ways of improving rule-making: the first is the adoption of a comprehensive Law of Ukraine “On Public Property”, which should define the concept of public property and property, their features and types such property and property, the procedure for its use and disposal; control over the use of public property and its protection; the second is the definition of exact signs, types of public property according to its forms and means of protection in the Law “On the Management of State-Owned Objects” and the Law “On Local Self-Government”.

Key words: public property, disposal and use of public property, legal regulation, foreign experience of legal regulation, ways of improvement.

*Сірий Ю. М.,**кандидат наук з державного управління,
доцент кафедри публічного управління та адміністрування
Національної академії внутрішніх справ*

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Анотація. У статті розглядається адміністративно-правовий статус Міністерства внутрішніх справ України, який визначає його ключові функції та обов'язки. Незважаючи на це, вітчизняне законодавство стикається з низкою викликів і проблем у цій сфері. Міністерство внутрішніх справ України має центральне значення в підтриманні національної безпеки, правопорядку та захисту прав громадян. Стаття присвячена детальному аналізу основних проблемних аспектів адміністративно-правового статусу МВС України та пропонує можливі шляхи їх вирішення.

Автором виявлено неоднорідність законодавчої бази, яка регулює діяльність Міністерства внутрішніх справ України. Закони, укази Президента та постанови Кабінету Міністрів України часто мають розбіжності та непослідовності у визначенні повноважень і статусу МВС. Це ускладнює чітке тлумачення норм і призводить до конфліктів у застосуванні правових актів. Крім того, багато правових документів незрозуміло формулюють функції та обов'язки МВС, особливо в контексті взаємодії з іншими органами державної влади та правоохоронними структурами. Це призводить до проблем у координації та виконанні спільних завдань.

Проведений аналіз показує, що структура та організація МВС вимагають реформування. Сучасні виклики у сфері безпеки та правопорядку вимагають адаптації організаційної структури Міністерства до нових умов. Багато нормативно-правових актів не визначають чітко розподіл функцій між підрозділами, що спричиняє неефективність у виконанні завдань і дублювання функцій.

У статті також наголошується на необхідності гармонізації українського законодавства з міжнародними стандартами та практиками.

Для вирішення цих проблем пропонується низка заходів, включаючи законодавче уточнення та гармонізацію правових норм, реформу організаційної структури МВС, підвищення прозорості та ефективності його діяльності, а також врахування міжнародних стандартів у правоохоронній діяльності.

Наукова стаття є спробою комплексно оцінити проблеми адміністративно-правового статусу МВС та запропонувати шляхи їхнього вирішення, що сприятиме посиленню ефективності та прозорості діяльності цього важливого органу державної влади.

Ключові слова: адміністративно-правовий статус, повноваження, функції, гармонізація законодавства, Міністерство внутрішніх справ України.

Постановка проблеми. Міністерство внутрішніх справ України є ключовим органом, відповідальним за громадську безпеку та правопорядок. Однак, аналіз чинного законодавства виявляє ряд проблемних аспектів адміністративно-правового статусу Міністерства внутрішніх справ України. Законодавча

база, що регулює діяльність МВС, є неоднорідною і фрагментарною, що створює суперечності та ускладнює координацію з іншими державними органами. Функції та повноваження МВС визначені нечітко, особливо в контексті взаємодії з іншими правоохоронними структурами, що може призводити до дублювання або прогалин у виконанні завдань. Відсутність детальної структури та чіткого розподілу функцій між підрозділами МВС ускладнює ефективну роботу. Крім того, МВС потребує адаптації до сучасних викликів та інтеграції міжнародних стандартів, щоб забезпечити прозорість і підзвітність своєї діяльності. Вирішення цих проблем вимагає комплексних реформ і гармонізації законодавчої бази для підвищення ефективності МВС.

Стан дослідження. Проблемні питання адміністративно-правового статусу Міністерства внутрішніх справ України частково розглядалися у працях таких авторів, як Ю.П. Битяка, В.А. Глуховець, В.А. Гречка, О.В. Кузьменко, Є.М. Д.О. Марусевича, Моїсеєва, Ю.І. Римаренка, А.О. Собакаря, А.Є. Фоменка, Ю.А. Холода, О.С. Юніна, О.Н. Ярмиш та ін.

Мета статті полягає у всебічному аналізі проблемних аспектів адміністративно-правового статусу Міністерства внутрішніх справ України та визначення шляхів щодо його вдосконалення.

Вклад основного матеріалу. Україна активно працює над інтеграцією до Європейського Союзу, що відображається у проведенні значних реформ. Однією з ключових сфер є гармонізація українського законодавства з європейськими стандартами, включаючи сферу правоохоронних органів, зокрема Міністерства внутрішніх справ України. Це передбачає адаптацію внутрішніх нормативно-правових актів до європейських вимог, зокрема щодо ефективності, прозорості та підзвітності правоохоронних органів перед громадянами. Крім того, Україна активно співпрацює з правоохоронними органами ЄС у проведенні спільних операцій та обміні досвідом, що сприяє зміцненню безпеки та правопорядку як у національному, так і в міжнародному контексті. Таким чином, адміністративно-правовий статус Міністерства внутрішніх справ України відображає його важливу роль у процесі наближення країни до європейських стандартів та цінностей, що сприяє підвищенню якості життя українських громадян та зміцненню їхніх прав та свобод [1, с. 81].

Так, Т. О. Коломоєць визначає адміністративно-правовий статус як сукупність прав і обов'язків, що закріплені нормами адміністративного права для певного органу. Важливою характеристикою цього статусу є наявність конкретних суб'єктивних прав і обов'язків, які реалізуються як у межах адміністративних правовідносин, так і поза ними [11, с. 64].

У той же час, О.В. Зайчук та Н. М. Оніщенко визначають правовий статус як систему прав, свобод, законних інтересів та обов'язків, що закріплені в законодавстві і гарантовані державою для суб'єкта суспільних відносин. Вони вказують на такі характеристики правового статусу як універсальність (застосовується до всіх суб'єктів), індивідуальність (відображає особисті особливості людини та її реальне становище в суспільних відносинах), взаємозв'язок з іншими компонентами та системність. За їхньою думкою, найбільш доцільною є класифікація правового статусу за двома критеріями: за характером (загальний, галузевий, спеціальний, індивідуальний) та за суб'єктом [12, с. 366].

Разом із тим, слід зазначити, що адміністративно-правовий статус Міністерства внутрішніх справ у європейських країнах має багато форм, але варто зазначити, що його основним призначенням є забезпечення публічної безпеки, боротьба зі злочинністю та гарантування безпеки громадян. Розглянемо коротко адміністративно-правовий статус Міністерства внутрішніх справ на прикладі таких європейських країн, як Польща, Німеччина та Франція.

У Польщі Міністерство внутрішніх справ та адміністрації відповідає за адміністрування, забезпечення безпеки, цивільний захист та надання адміністративних послуг громадянам. Воно контролює поліцію та інші правоохоронні органи, а також займається імміграційною політикою та боротьбою зі злочинністю. Міністерство має значні повноваження у сфері внутрішніх справ та громадської безпеки.

У Німеччині Міністерство внутрішніх справ визначене законодавством та Конституцією і відповідає за безпеку, запобігання злочинності, міграційну політику, цивільний захист та інші аспекти внутрішньої безпеки. Воно наглядає за поліцією та іншими правоохоронними органами на федеральному рівні та співпрацює з органами влади земель.

У Франції Міністерство внутрішніх справ і колективної безпеки відповідає за забезпечення безпеки, національну безпеку, боротьбу зі злочинністю та адміністративне обслуговування. Воно контролює поліцію, прикордонників, пожежну службу та інші служби внутрішньої безпеки, граючи важливу роль у забезпеченні правопорядку та безпеки у країні.

У зазначених вище країнах міністерства внутрішніх справ є ключовими установами для забезпечення безпеки та порядку в європейському контексті. Їх адміністративно-правовий статус чітко регулюється законодавством і конституціями для забезпечення ефективної діяльності правоохоронних органів та захисту прав громадян.

Адміністративно-правовий статус Міністерства внутрішніх справ України вимагає, щоб усі його структурні компоненти були чітко закріплені в відповідних нормативно-правових актах як на національному, так і на міжнародному рівнях. Основним джерелом правового статусу Міністерства внутрішніх справ України, зокрема його функцій, повноважень та механізмів діяльності, є Конституція України [2]. Цей Основний закон встановлює ключові принципи функціонування всіх органів державної влади, включаючи засади діяльності Міністерства внутрішніх справ України, його структурних підрозділів та органів, діяльність яких координується і спрямовується МВС. Крім того, важливо враховувати вплив міжнародних договорів та національного законодавства на діяльність Міністерства і його структурних підрозділів, а також підзаконних актів, які

регулюють їхню роботу. Дотримання цих нормативно-правових актів забезпечує не лише легітимність та ефективність роботи МВС, а й є гарантією захисту прав громадян і забезпечення безпеки в країні [3].

Серед ключових законів України, що регулюють адміністративно-правовий статус Міністерства внутрішніх справ, необхідно виокремити Закон «Про центральні органи виконавчої влади» [4], що встановлює загальні принципи та повноваження Міністерства внутрішніх справ України та міністра щодо інших підпорядкованих органів. Також важливим є Закон «Про загальну структуру і чисельність Міністерства внутрішніх справ України» [5], який визначає загальну чисельність працівників МВС.

Закон України від 2 липня 2015 року «Про Національну поліцію» [6] встановлює ряд аспектів правового статусу Міністерства внутрішніх справ України. Згідно з цим законодавством, діяльність поліції координується і контролюється через Міністра внутрішніх справ згідно з визначеними процедурами, що забезпечують ефективність і прозорість в роботі правоохоронних органів. Окрім цього, закон визначає процедури формування і структури центрального органу управління поліцією, які узгоджуються з керівником поліції за узгодженням з Міністром внутрішніх справ України.

Варто зазначити, що частково адміністративно-правовий статус Міністерства внутрішніх справ України також визначений Законом України від 13 березня 2014 року «Про Національну гвардію» [7]. Згідно з цим законом, Національна гвардія України є частиною системи Міністерства внутрішніх справ України і має статус військового формування, яке виконує також функції охорони громадського порядку і правопорядку. Міністерство внутрішніх справ України уповноважене затверджувати положення про організацію діяльності органів військового управління, з'єднань, військових частин, навчальних військових закладів (центрів), а також баз і закладів охорони здоров'я, які належать до структури Національної гвардії України в межах оперативного-територіального об'єднання [7].

Постанова Кабінету Міністрів України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 10 вересня 2014 р. № 442 [8] визначає Міністерство внутрішніх справ України як один із центральних органів виконавчої влади. Ця постанова також встановлює перелік інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких Кабінет Міністрів України спрямовує і координує через відповідних міністрів. Серед них вказані органи, що здійснюють управління в таких сферах як економіка, фінанси, соціальна політика, транспорт, енергетика та інші галузі державного управління, які визначаються згідно з відповідними вимогами законодавства та політики державного управління України.

Положення про Міністерство внутрішніх справ України, яке було затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2015 року № 878 [9], є основним нормативно-правовим актом, що регулює адміністративно-правовий статус МВС України. Це положення чітко визначає МВС України як центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується через Кабінет Міністрів України. Окрім цього, положення встановлює основні завдання, функції та повноваження МВС в межах її компетенції, а також визначає взаємодію з іншими центральними органами виконавчої влади, чия діяльність також регулює і координує МВС.

Крім того, важливо відзначити, що Положення встановлює також структуру та організаційні аспекти діяльності МВС, включаючи управління, відділи, служби та інші підрозділи, які забезпечують реалізацію визначених завдань. Цей акт не лише регламентує внутрішню організацію МВС, але й визначає її роль у системі державного управління та взаємодію з іншими органами влади для забезпечення ефективного функціонування правоохоронної системи України.

Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій встановлює повноваження Міністерства внутрішніх справ України щодо організації та керівництва діяльності цього центрального органу виконавчої влади, забезпечення взаємодії, планування та здійснення контролю. Згідно зі статтею 1 цього Положення, Національна служба України з надзвичайних ситуацій є центральним органом виконавчої влади, чия діяльність направляється і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ [9]. Міністерство внутрішніх справ відповідає за впровадження державної політики у сферах цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій, уникнення їх, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, проведення аварійно-рятувальних робіт, гасіння пожеж, забезпечення пожежної та техногенної безпеки, управління аварійно-рятувальними службами та гідрометеорологічними службами [9].

Деякі організаційні та структурні аспекти адміністративно-правового статусу Міністерства внутрішніх справ України також викладені в Положенні про Державну міграційну службу України [10]. Згідно зі статтею 1 цього Положення, Державна міграційна служба України є центральним органом виконавчої влади, чия діяльність спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ. Основні завдання Державної міграційної служби включають управління процесами міграції та еміграції, контроль за легальністю перебування іноземців на території України, боротьбу з нелегальною міграцією, а також ведення реєстрації громадянства, фізичних осіб, біженців та інших категорій мігрантів, передбачених законодавством [10].

Аналіз вітчизняного законодавства показує наявність кількох важливих аспектів і проблем у визначенні адміністративно-правового статусу Міністерства внутрішніх справ України. По-перше, повноваження та статус Міністерства визначаються різними нормативно-правовими актами, що може викликати розбіжності в тлумаченні і застосуванні правових норм. Другий аспект полягає в тому, що деякі правові акти нечітко визначають функції та повноваження Міністерства внутрішніх справ України, особливо щодо взаємодії з іншими органами влади та правоохоронними структурами. Третє, значна кількість нормативно-правових актів не надає детального опису структури Міністерства внутрішніх справ України та розподілу функцій між його підрозділами, що може призвести до неефективності та дублювання завдань. Нарешті, четвертий аспект стосується потреби у реформуванні та вдосконаленні Міністерства внутрішніх справ України з урахуванням змін у суспільстві та викликів у правоохоронній сфері.

Для забезпечення ефективності Міністерства внутрішніх справ України важливо чітко визначити його роль у координації і співпраці з іншими державними органами та правоохоронними структурами. Вирішення цих питань передбачає уточнення і гармонізацію законодавства, широкий діалог між

зацікавленими сторонами та комплексні реформи у правоохоронній сфері.

Висновки. Таким чином, удосконалення адміністративно-правового статусу Міністерства внутрішніх справ України може виявитися важливим кроком у напрямку покращення його функціонування та забезпечення ефективного виконання правоохоронних завдань. З цією метою пропонується реалізація наступних заходів: узгодження чинного законодавства, що регулює адміністративно-правовий статус та функції Міністерства внутрішніх справ, для уникнення суперечностей між ними та визначення ролі і повноважень МВС більш зрозумілими; чітке визначення ролі Міністерства внутрішніх справ України у забезпеченні правопорядку, боротьбі зі злочинністю та забезпеченні громадської безпеки, а також уточнення його функцій у взаємодії з іншими правоохоронними структурами; закріплення законодавчих процедур та механізмів співпраці Міністерства внутрішніх справ України з іншими органами влади з метою покращення координації та управління його функціями; реформування системи Міністерства внутрішніх справ України з урахуванням сучасних вимог і практик, оптимізація управлінських процесів та діяльності різних відділів; при адаптації адміністративно-правового статусу Міністерства внутрішніх справ України до українських норм і практик необхідно враховувати міжнародні стандарти у сфері правоохоронної діяльності; активна участь Національної поліції у захисті прав і свобод громадян, боротьбі з порушеннями прав людини та корупцією сприятиме зміцненню верховенства права; необхідно удосконалити процеси управління та координації діяльності МВС з іншими відомствами з метою запобігання дублювання функцій та оптимізації використання ресурсів; співпраця з міжнародними організаціями та партнерами у сфері правоохоронної діяльності сприятиме обміну досвідом та впровадженню найкращих міжнародних практик.

Ці кроки спрямовані на створення послідовного та чіткого законодавства, що відповідає вимогам суспільства та міжнародним стандартам, та сприятимуть ефективній роботі Міністерства внутрішніх справ України.

Література:

1. Марусевич Д. О. Публічне адміністрування соціального захисту поліції в Україні: міжнародний досвід. *Visegrad journal on human rights*. 2020. № 2. С. 79–84. (Словацька Республіка).
2. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Глуховець В. А. Адміністративно-правовий статус МВС України: шляхи удосконалення окремих структурних елементів. *Форум права: електрон. наук. фахове вид.* 2017. № 2. С. 36–40. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_2_8.pdf
4. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17 берез. 2011 р. № 3166-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 38. Ст. 385.
5. Про загальну структуру і чисельність Міністерства внутрішніх справ України: закон України від 10 січня 2002 року № 2925-III. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2925-14>.
6. Про Національну поліцію. Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015, № 40–41, ст. 379.
7. Про Національну гвардію: Закон України від 13 березня 2014 № 876-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2014, № 17, ст. 594
8. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2014 р. № 442. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-%D0%BF#Text>

9. Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України. Постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р. № 878. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2015-%D0%BF#Text>
10. Про затвердження Положення про державну міграційну службу України: постанова Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 № 360. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/360-2014-%D0%BF>.
11. Коломоєць Т.О. Адміністративне право України. Академічний курс. підруч. К.: Юрінком Інтер, 2011. 576 с.
12. Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Академічний курс. підручник. К.: Юрінком Інтер, 2008. 688 с.

Siriy Yu. Problematic issues of the administrative and legal status of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

Summary. The article examines the administrative and legal status of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, which defines its key functions and responsibilities. Despite this, domestic legislation faces a number of challenges and problems in this area. The Ministry of Internal Affairs of Ukraine is of central importance in maintaining national security, law and order and protection of citizens' rights. The article is devoted to a detailed analysis of the main problematic aspects of the administrative and legal status of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and offers possible ways to solve them.

The author revealed the heterogeneity of the legislative framework that regulates the activities of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. Laws, decrees of the President and resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine often have discrepancies and inconsistencies in determining

the powers and status of the Ministry of Internal Affairs. This complicates the clear interpretation of norms and leads to conflicts in the application of legal acts. In addition, many legal documents vaguely formulate the functions and responsibilities of the Ministry of Internal Affairs, especially in the context of interaction with other state authorities and law enforcement structures. This leads to problems in coordination and execution of joint tasks.

The conducted analysis shows that the structure and organization of the Ministry of Internal Affairs require reform. Modern challenges in the field of security and law and order require adaptation of the Ministry's organizational structure to new conditions. Many legal acts do not clearly define the division of functions between units, which causes inefficiency in the performance of tasks and duplication of functions.

The article also emphasizes the need to harmonize Ukrainian legislation with international standards and practices.

To solve these problems, a number of measures are proposed, including legislative clarification and harmonization of legal norms, reform of the organizational structure of the Ministry of Internal Affairs, increasing the transparency and efficiency of its activities, as well as taking into account international standards in law enforcement activities.

The scientific article is an attempt to comprehensively evaluate the problems of the administrative and legal status of the Ministry of Internal Affairs and to propose ways to solve them, which will contribute to increasing the efficiency and transparency of the activities of this important body of state power.

Key words: administrative and legal status, powers, functions, harmonization of legislation, Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

*Сокурєнко О. А.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права та правоохоронної діяльності
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка*

ОРГАНІЗАЦІЯ КАДРОВОЇ РОБОТИ В СТРУКТУРІ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

Анотація. Розкриваючи організацію кадрової роботи в структурі пенсійного забезпечення в Україні, у статті досліджено сутність поняття «організаційна побудова», яке включає в себе ідею організованості (організації) та процесу будівництва або створення. Це поняття використовується для позначення комплексного підходу до створення або розвитку організаційних структур, які мають бути ефективними, стабільними та відповідати стратегічним цілям і завданням у межах певної сфери або організації.

У статті розкрито важливість належної організації кадрової роботи для забезпечення стабільності, ефективності та якості обслуговування громадян. Зазначено, що цей процес значною мірою залежить від державної політики в цілому. Ефективна державна політика визначає ключові напрями діяльності, забезпечує необхідне фінансування, встановлює нормативно-правові рамки та сприяє впровадженню сучасних технологій. Це створює основу для належної організації кадрової роботи, яка є запорукою стабільності, ефективності та високої якості обслуговування громадян. Відсутність чіткої та послідовної державної політики може призвести до кадрових проблем, зниження якості послуг та загроз для фінансової стабільності пенсійної системи.

Розглянуто ключові аспекти, що впливають на ефективність пенсійної системи в Україні. Акцентовано увагу на демографічній ситуації, яка створює необхідність в адаптації кадрової політики через зростання середнього віку населення та зменшення робочої сили. Особливу увагу приділено фінансовій стійкості системи, де ефектне управління кадрами спрямоване на зниження витрат і запобігання втрат через корупцію та некомпетентність. Наголошено, що важливим є також забезпечення високого рівня обслуговування громадян через розвиток консультаційних та інформаційних систем. Не останнім аспектом є адаптація до змін в законодавстві, що вимагає системного оновлення кадрової політики для впровадження нових вимог і стандартів.

Зроблено висновок, що такий комплексний підхід до організації кадрової роботи є вирішальним для забезпечення стабільності, ефективності та відповідності сучасним вимогам у пенсійній системі.

Ключові слова: організація, кадрова політика, кадрове забезпечення, пенсійне забезпечення, кадрова робота, структура пенсійного забезпечення, фінансова стабільність, адаптація.

Постановка проблеми. Організація кадрової роботи в структурі пенсійного забезпечення в Україні є ключовим аспектом забезпечення стабільності, ефективності та якості обслуговування громадян, що отримують пенсії. Ця тема віді-

грає важливу роль у контексті демографічних, фінансових та соціально-економічних викликів, з якими стикається сучасна українська пенсійна система.

Пенсійна система забезпечує мільйони українців фінансовою підтримкою у старості, тому від її належного функціонування залежить добробут значної частини населення.

Стан дослідження. Питаннями організації кадрової роботи в структурі пенсійного забезпечення в Україні займалися вчені, зокрема: В. М. Андрійів, Н. Б. Болотіна, С. Я. Вавженчук, В. С. Венедіктов, С. В. Вишновецька, Т. З. Герасимів, М. І. Іншин, В. Л. Костюк, І.О. Кравченко, К.Б. Левченко, С. С. Лукаш, А. Р. Мацюк, В.М. Олуйко, П. Д. Пилипенко, С. М. Прилипка, О. І. Процевський, С. М. Синчук, Б. І. Сташків, О. В. Тищенко, Н. М. Хуторян, Г. І. Чанишева, М. М. Шумило, Л. П. Шумна, О. М. Ярошенко та ін.

Мета статті полягає в дослідженні основних аспектів організації кадрової роботи в структурі пенсійного забезпечення в Україні.

Виклад основного матеріалу. Пенсійне забезпечення є складною розгалуженою системою, що має власну структуру, яка є одним із тих факторів, що обумовлює характер побудови та специфіку функціонування. Тож у даній статті ми маємо на меті дослідити загальні питання організаційної структури пенсійного забезпечення в цілому. Спочатку звернемо увагу на сутність поняття «організаційна побудова», яке складається із слів «організація» (організованість) та «побудова».

Термін «організація» (похідні від нього «організовувати», «організованість») має велику кількість визначень. З цього виводу Г. В. Осовська та О. А. Осовський, аналізуючи організацію як об'єкт управління, слушно відзначають, що сьогоденні поняття «організація» широко вживається в багатьох науках (філософії, математиці, економіці, соціології та ін.) і в практичній діяльності. Це поняття багатозначне. Найчастіше воно означає наступне: внутрішню упорядкованість, узгодженість взаємозалежних елементів цілого (системи); сукупність процесів або дій, що забезпечують досягнення цілей системи; об'єднання людей, спільна діяльність яких спрямована на реалізацію встановлених програм на основі певних правил і процедур [1; 2, с. 92]. У зв'язку із цим автори доходять висновку, що поняття «організація» можна розглядати як об'єкт, його властивості, а також як діяльність (процес). Це поняття використовується для позначення різних семантичних категорій: соціальної організації або інституту (статика) і процесу управління, що упорядковує та свідомо координує діяльність (динаміка).

Організація – це інституціоналізована група осіб (фізичних і юридичних), які взаємодіють за допомогою матеріальних,

економічних, правових і інших умов для досягнення поставлених цілей [3].

У сфері державного управління організація полягає у ефективному розподілі різних функцій управління між спеціалізованими органами влади, тобто їх функціональній спеціалізації². Схожу за своєю сутністю точку зору висловлюють й Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук та інші, які у контексті дослідження поняття та цілей державного управління зазначають, що управління та його організація мають за мету створення найбільш сприятливих умов для функціонування виконавчої влади, а тому вимагають чіткого врегулювання статусу суб'єктів управління та взаємовідносин у межах і за межами цієї системи. Рациональна організація здійснення виконавчої влади повинна забезпечити правильний вибір суб'єктів управлінської діяльності, встановлювати місце і роль кожного з них і чітку взаємодію між ними, що є однією з найважливіших умов економічності і ефективності державної діяльності [5].

Термін «побудова» у довідковій літературі визначається як: 1) розміщення, взаємне розташування частин чого-небудь; 2) структура; 3) сукупність, система думок, положень, підпорядкованих яким-небудь принципам; теорія. Набагато більшим порівняно із попереднім є перелік визначень поняття «організація». Так, у різних словниках терміни «організація», «організувати», «організованість» тлумачаться таким чином: 1) сукупність людей, груп, об'єднаних для досягнення якої-небудь мети на основі розподілу праці, розподілу обов'язків і наявності ієрархічної (управлінської) структури; 2) об'єднання людей, суспільних груп, держав на базі спільності інтересів, мети програми дій тощо; 3) сукупність процесів або дій, що ведуть до утворення і вдосконалення взаємозв'язків між частинами цілого; зведення чого-небудь у систему; 4) дія, наслідком якої є створення, налагодження чогонебудь; 5) характер, особливості будови чого-небудь, структура; 6) комплекс заходів, зміст яких полягає в координації дій окремих елементів системи; 7) ступінь внутрішньої упорядкованості, узгодженості частин цілого, певна структура, будова, тип зв'язків як спосіб з'єднання елементів в систему; 8) вид діяльності – процес, пов'язаний з цілеспрямованим впливом на об'єкт через констатацію відповідних функцій елементів системи, впорядкування зв'язків, дефініцію цілей і завдань і т.д.; 9) забезпечення скоординованої, заснованої на внутрішній дисципліні, діяльності у якій-небудь сфері; 10) об'єднати, згуртувати; 11) здійснювати певні заходи, розробляючи їх підготовку і проведення; 12) вносити у що-небудь відомий порядок, плановірність, упорядкованість; 13) щось створювати, засновувати що-небудь, залучаючи до цього кого-небудь; 14) чітко налагоджувати, належно впорядковувати щонебудь, організувати роботу; 15) наявність певного порядку або ступінь впорядкованості системи в її будові і функціонуванні і т. д. [4; 2. с. 93].

Таким чином, організаційна побудова – це структура, яка визначає розподіл завдань, обов'язків та повноважень між працівниками та підрозділами в організації, а також встановлює взаємозв'язки між ними для досягнення спільних цілей.

Організація як процес, на думку авторів, являє собою прояв суспільної діяльності, що виникла на основі суспільного поділу праці. Функціональним призначенням організації в цьому значенні є створення нових і удосконалення створених і функціонуючих систем будь-якого виду. Тому організувати – це значить створити нову систему або поліпшити стан колишньої в про-

цесі її функціонування відповідно до мінливих внутрішніх і зовнішніх умов [1].

Таким чином, створення належної пенсійної системи та організація кадрової роботи дозволить забезпечити стабільність, ефективність та високу якість обслуговування громадян, що отримують пенсії.

Перш за все, демографічна ситуація в Україні є важливим фактором, що визначає потребу в адаптації кадрової політики. Зростання середнього віку населення та зменшення робочої сили ставлять під загрозу стійкість пенсійної системи. Організація кваліфікованого персоналу, який може ефективно впроваджувати та адмініструвати програми пенсійного забезпечення, стає критично важливою для забезпечення її функціональності та прозорості.

Другим важливим аспектом є фінансова стійкість системи. Ефективне управління кадрами дозволяє оптимізувати витрати та мінімізувати втрати через корупцію та некомпетентність. Відповідальність і професіоналізм персоналу пенсійної системи гарантують, що кожен пенсіонер отримує вчасну та правильну виплату, а також необхідну консультаційну підтримку.

Третім аспектом є підвищення якості обслуговування громадян. Пенсійна система повинна забезпечити не лише фінансове забезпечення пенсіонерів, але і належний рівень обслуговування. Це включає в себе розвиток системи консультацій та інформаційного супроводу, щоб громадяни мали можливість отримати вичерпну інформацію про свої пенсійні права та можливості.

Не менш важливим є і адаптація до змін в законодавстві. Регулярні зміни у законодавстві щодо пенсійного забезпечення вимагають відповідного оновлення кадрової політики, навчання та перепідготовки персоналу для впровадження нових вимог і стандартів.

Кадрове забезпечення органів державної влади, в тому числі органів пенсійного забезпечення, являє собою складний багатоаспектний процес, якість та ефективність реалізації яких залежить від цілої низки факторів, одним з основних серед яких є державна кадрова політика.

Основними завданнями органів пенсійного забезпечення є реалізація політики держави у галузі пенсійного забезпечення і пенсійного реформування, подальше вдосконалення пенсійного законодавства, організація роботи по правильному застосуванню, суворому дотриманню та чіткому виконанню структурними підрозділами, їх керівниками та спеціалістами вимог відповідних законодавчих актів, нормативних та розпорядчих документів, що регламентують хід дій по призначенню та виплаті пенсій органами, налагодженні зв'язків громадського та міжвідомчого характеру з питань розробки та впровадження пенсійної реформи із міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, а також з організаціями, підприємствами та установами. Разом з цим, органи пенсійного забезпечення беруть участь в організації аналітичної та моніторингової роботи з метою подальшого вдосконалення пенсійної системи України [2; 7, с. 72].

На сьогодні в Україні запроваджено потужну, розгалужену, централізовану систему органів, які займаються реалізацією державної пенсійної політики. При цьому, якщо Центральний апарат ПФУ більше займається питаннями здійснення керівництва та управління організаційним механізмом ПФУ, зокрема проводить координаційну роботу, органі-

заційне забезпечення системи ПФУ, налагоджує взаємодію ПФУ з іншими органами влади та громадськістю, міжнародне співробітництво, аналізує практику реалізації державної пенсійної політики, на підставі чого виокремлює наявні у ній проблеми та гострі питання, що потребують вирішення, надає Міністерству соціальної політики України відповідну допомогу щодо формування основних засад і напрямків державної пенсійної політики, бере участь у законотворчому процесі, то територіальні органи ПФУ займаються питаннями безпосередньої реалізації державної політики щодо пенсійного забезпечення населення [2, с. 111].

Таким чином, державна політика у сфері пенсійного забезпечення повинна:

По-перше, гарантувати фінансову стабільність пенсійної системи, зокрема шляхом забезпечення стабільних джерел фінансування пенсійних виплат, впровадження ефективних механізмів управління пенсійними фондами.

По-друге, забезпечувати справедливість та адекватність пенсій, встановлюючи прозорі та справедливі правила нарахування пенсій, регулярно переглядати і коригувати пенсії з урахуванням інфляції та змін у вартості життя.

По-третє, підтримувати професійний розвиток працівників пенсійної системи, покращувати якість обслуговування громадян, підтримувати прозорість та підзвітність системи, забезпечувати соціальну захищеність пенсіонерів тощо.

Висновки. Організація кадрової роботи в структурі пенсійного забезпечення в Україні значною мірою залежить від державної політики в цілому. Ефективна державна політика у сфері пенсійного забезпечення визначає ключові напрями діяльності, забезпечує фінансування, встановлює нормативно-правові рамки та впроваджує сучасні технології. Це, у свою чергу, створює основу для належної організації кадрової роботи, що є запорукою стабільності, ефективності та якості обслуговування громадян. Відсутність чіткої та послідовної державної політики може призвести до кадрових проблем, зниження якості послуг та загроз для фінансової стабільності пенсійної системи.

Література:

1. Осовська Г. В. Основи менеджменту: підручник [3-є вид., перероб. і доп.]. К.: Кондор, 2006. С. 150.
2. Кравченко І. О. Організація діяльності пенсійного фонду України: монографія. Харків: Константа, 2017. 404 с.
3. Поняття організацій та їх класифікація. URL: https://web.posibnyky.vntu.edu.ua/fmib/1nebava_menedzhment_organizacij_administruvannya_ch1/index_1.htm (дата звернення 24.06.2024).
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. К.; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.

5. Адміністративне право України: підручник / [Ю. П. Битяк, В. М. Гарашук, О. В. Дьяченко та ін.]; за ред. Ю. П. Битяка. К.: Юрінком Інтер, 2005. 544 с.
6. Науково-обґрунтовані рекомендації щодо організації кадрової роботи на підприємствах будівельної галузі. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/FIN16760> (дата звернення 24.06.2024).
7. Сивак С. М. Конституційні гарантії права на пенсійне забезпечення і пенсійна реформа / С. М. Сивак // *Право України*. 1997. № 12. С. 70–74.

Sokurenko O. Organization of personnel work in the structure of pension provision in Ukraine

Summary. Revealing the organization of personnel work in the structure of pension provision in Ukraine, the article examines the essence of the concept of «organizational construction», which includes the idea of organization (organization) and the process of construction or creation. This concept is used to denote a comprehensive approach to the creation or development of organizational structures that must be effective, stable and meet strategic goals and objectives within a certain area or organization.

The article reveals the importance of proper organization of personnel work to ensure stability, efficiency and quality of service to citizens. It is noted that this process largely depends on the state policy as a whole. An effective state policy determines the key areas of activity, provides the necessary financing, establishes a regulatory framework and promotes the introduction of modern technologies. This creates the basis for the proper organization of personnel work, which is a guarantee of stability, efficiency and high quality of service to citizens. The lack of a clear and consistent state policy can lead to personnel problems, a decrease in the quality of services and threats to the financial stability of the pension system.

The key aspects affecting the effectiveness of the pension system in Ukraine are considered. Attention is focused on the demographic situation, which creates the need to adapt the personnel policy due to the increase in the average age of the population and the decrease in the workforce. Special attention is paid to the financial stability of the system, where effective personnel management is aimed at reducing costs and preventing losses due to corruption and incompetence. It was emphasized that it is also important to ensure a high level of service to citizens through the development of consultation and information systems. Not the last aspect is the adaptation to changes in the legislation, which requires a systematic updating of the personnel policy for the introduction of new requirements and standards.

It was concluded that such a comprehensive approach to the organization of personnel work is crucial for ensuring stability, efficiency and compliance with modern requirements in the pension system.

Key words: organization, personnel policy, personnel support, pension support, personnel work, structure of pension support, financial stability, adaptation.

**ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ
ПРАВО І ПРОЦЕС**

---

*Кройтор В. А.,**доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД ПРИ ОСПОРЮВАННІ, ВІДМОВІ У ВИЗНАННІ ТА НАДАННІ ДОЗВОЛУ НА ВИКОНАННЯ РІШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО КОМЕРЦІЙНОГО АРБІТРАЖУ

Анотація. Стаття присвячена умовам та правовим засобам дотримання права на справедливий суд при оспоруванні, відмові у визнанні і наданні дозволу на виконання арбітражного рішення на прикладі Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України. Викладено позиції ЄСПЛ та Конституційного суду України щодо дотримання права на справедливий суд щодо арбітражів.

Водночас виокремлена невирішена частина наукового завдання з оцінки застосовних у практиці Верховного суду алгоритмів правових засобів забезпечення відповідності судового контролю над рішеннями МКАС, що мають відповідати вимогам справедливого розгляду. На відміну від судових рішень, арбітражні рішення є остаточними в тому сенсі, що вони не підлягають оскарженню в порядку та з підстав, що характерні для рішень судів цивільної та комерційної юрисдикції.

Автор зазначає відповідність норм національного законодавства уніфікованим нормам міжнародного права. Загальні принципи арбітражного розгляду визначені джерелами міжнародного права з метою недопущення зловживань к боку учасників комерційного обігу унаслідок різного правового регулювання підстав для скасування арбітражних рішень у різних державах, що сприяє правовій визначеності.

Виходячи з тих положень, що арбітражні суди відповідають критерію «встановлений законом», якщо здійснюють повноваження відповідно до закону та процесуальних правил, встановлених внутрішнім законодавством, зазначено, що питання дотримання права на справедливий судовий розгляд визначається тим, як національні суди здійснюють відповідний контроль та тлумачать підстави для скасування, відмови у визнанні та наданні дозволу на виконання арбітражного рішення.

Констатовано важливе значення відповідності діяльності з реалізації функцій судового контролю компетентних судів принципу правової визначеності, остаточності арбітражних рішень, праву на справедливий суд. Водночас визнається важливість мінімізації судового втручання у міжнародний арбітраж та відповідно забезпечення незалежності арбітражних судів та трибуналів, справедливості процедури.

Автор зазначає, що межі здійснення повноважень національних судів визначаються перевіркою наявності вичерпних підстав, які ідентично до уніфікованих міжнародних норм, які закріплені у чинному національному законодавстві та не можуть тлумачитись розширено.

Ключові слова: право на справедливий суд, справедливий судовий розгляд, цивільне судочинство, альтернативні способи вирішення спорів, арбітражний суд, Міжнародний комерційний арбітражний суд при Торгово-промисловій

палаті України (МКАС), міжнародний комерційний арбітраж, арбітражна угода, скасування, відмова у визнанні і наданні дозволу на виконання рішення міжнародного комерційного арбітражу, виконання арбітражного рішення.

Постановка проблеми. Особлива роль у регламентації відносин зі здійснення правосуддя в цивільних справах відіграє Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Вона є універсальним міжнародним документом, про що свідчить, зокрема, й той факт, що багато положень Загальної декларації прав людини відтворено в її статтях. Виходячи з характеру використання зазначених термінів, можна зробити висновок, що положення чинного законодавства України вимагають застосування судами практики ЄСПЛ як джерела права, незалежно від того, ухвалено конкретне рішення за участю України чи ні. Можливо зазначити, що фактично йде мова про формування певної моделі застосування судових рішень Європейського Суду з прав людини [1, с. 46; 2, с. 192].

Вважаю, що право на справедливий суд включає й право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, й наявність ефективних альтернативних способів вирішення спорів, до яких відносяться переговори, медіація та арбітраж та їх комбінації у різному поєднанні та співвідношенні. Порядок розгляду та вирішення справи арбітражами є відповідним вимогам п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенції), про що Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) висловлював свою позицію у своїх рішеннях. При обранні Міжнародного комерційного арбітражу сторонами правовідносин вони не обмежують себе в праві на справедливий судовий розгляд [3, с. 64]. Зокрема ця теза ґрунтується на позиції, висловленій ЄСПЛ у справі «Компанія «Регент» проти України», де суд у п. 54 зазначив наступне: Уряд України заперечував застосування п. 1 ст. 6 Конвенції до арбітражного суду. ЄСПЛ, оцінюючи надані заперечення Уряду, зазначив, що ст. 6 Конвенції не виключає створення арбітражних судів. «Суд» у значенні цієї статті не обмежується значенням «суду», що відноситься до судової системи держави. Арбітражний суд відповідає критерію «встановлений законом», якщо здійснює повноваження відповідно до Закону України «Про Міжнародний комерційний арбітраж» (на той час у редакції 1994 року) та процесуальних правил, встановлених внутрішнім законодавством. Проведення в арбітражних судах відповідало тому порядку, що й у державних цивільних чи господарських судах. Законодавчо були закріплені правила, відповідно до яких рішення

арбітражного суду мають оскаржуватись до Київського апеляційного суду, ґрунтуючись на приписах Закону України «Про Міжнародний комерційний арбітраж» від 1994 року. Відповідний арбітражний суд був єдиним арбітражним судом в Україні, який згідно з зазначеним Законом був компетентний вирішувати «спори підприємств із іноземними інвестиціями». Відповідно до цього Закону та статті 3(1) Закону України «Про виконавче провадження» (у відповідній редакції та за чинним законодавством) рішення зазначеного суду прирівнюються до судових рішень та підлягають виконанню [4].

Можливість передачі державою на розгляд третейських судів спорів сторін у сфері цивільних і господарських правовідносин визнана міжнародною практикою, в тому числі заснованою на міжнародному праві. Загальні принципи арбітражного розгляду цих спорів визначені Європейською конвенцією про зовнішньоторговельний арбітраж [5] та рекомендовані державам Арбітражним регламентом Комісії ООН з права міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ) [6].

Конституційний Суд України у п. 3.1. рішення за справою № 1-рп/2008 зазначив, що є звернення до третейського суду є одним із способів реалізації права кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань у сфері цивільних та господарських правовідносин. Відповідні виключення встановлені законодавством, зокрема й спеціальним законом. Загальні засади арбітражного розгляду та вирішення цивільних та господарських справ визначені у Європейській конвенції про зовнішньоторговельний арбітраж та передбачено Арбітражним регламентом ЮНСІТРАЛ.

Відповідно до судової практики ЄСПЛ визнається правомірним звернення фізичних та/або юридичних осіб до третейських судів за умови вільного волевиявлення сторін спору про відмову від розгляду справи у державному суді (*Рішення у справі «Девір проти Бельгії» від 27 лютого 1980 року*). Крім того, функція захисту, що здійснюється третейськими судами унаслідок недержавної юрисдикційної діяльності на підставі закону, не є здійсненням правосуддя, а третейського розгляду спорів сторін у цивільних і господарських правовідносинах у межах права, визначеного ч. 5 ст. 55 Конституції України (п. 4) [7].

Не зважаючи на розповсюдження основних вимог дотримання права на суд на арбітражі, враховуючи їх природу, є певні процедурні відмінності, порівняно з цивільними та комерційними судами, застосування яких не має спотворювати саму сутність права на справедливий суд.

Є ще один аспект цієї актуальної проблеми і пов'язаний він з процесами глобалізації та наближенням вітчизняного законодавства до європейського. Саме це є передумовою розширення транскордонного правового регулювання, а також створення нових правових режимів у наявних механізмів правового регулювання [8].

Стан дослідження. В українській доктрині зазвичай приділяється увага різним аспектам визнання та виконання рішення міжнародного комерційного арбітражу та підстав його оспорювання, скасування. Про актуальність означеної проблеми свідчать дослідження питань діяльності міжнародних комерційних арбітражів низкою вітчизняних вчених, зокрема: Л. Винокурової [9], О. Волощук [10], В. Гуменюк [11; 12], К. Мирось [13], В. Нигнибіді [14], Д. Притики [15], Ю. Притики [15; 16],

К. Спиридонової [17; 18; 19] та інших. Найвні у вітчизняній правовій доктрині висновки та рекомендації щодо діяльності міжнародних комерційних арбітражів та правових наслідків їх рішень складають важливе підґрунтя для подальшого аналізу відповідності їх діяльності та діяльності з реалізації функцій судового контролю компетентних судів принципу правової визначеності, остаточності арбітражних рішень, праву на справедливий суд, який є важливим елементом комплексного принципу верховенства права. Останні аспекти не отримали ґрунтовного наукового аналізу, узагальнення, єдиного підходу, зважаючи на різноманітну міжнародну та національну правореалізаційну та судову практику.

На відміну від судових рішень, арбітражні рішення є остаточними в тому сенсі, що вони не підлягають оскарженню в порядку та з підстав, що характерні для рішень судів цивільної та комерційної юрисдикції. Зокрема, арбітражні рішення не переглядаються на предмет порушення, неправильного застосування норм матеріального права та незастосування певних формальних процедур, властивих державним судам.

Мета статті полягає у виявленні критеріїв та правових засобів дотримання права на справедливий суд при оспорюванні, і наданні дозволу на виконання рішень МКАС. Для досягнення мети визнано доцільним проаналізувати обмежені засоби правового захисту, що складають підстави для скасування арбітражного рішення або відмови у його визнанні та наданні дозволу на виконання, що відповідно становлять предмет розгляду судів у порядку цивільного судочинства.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до рішення ЄСПЛ від 20 липня 2006 року у справі «Сокурєнко і Стригун проти України» (заяви № 29458/04 та № 29465/04) суд не буде вважатися таким, що «встановленим законом», якщо ним реалізовано повноваження, що йому не властиві. Відповідно право на справедливий суд пов'язано зі здійсненням меж повноважень контролю національних судів щодо рішень міжнародного комерційного арбітражного суду, наприклад, про скасування рішень МКАС. Межі здійснення повноважень національних судів визначаються перевіркою наявності вичерпних підстав, зокрема, для скасування рішення, що передбачені у ст. 459 ЦПК України та ст. 34 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж», які не можуть тлумачитись розширено [20]. Важливо, що зазначеними нормативно-правовими актами встановлюється порядок здійснення судового контролю щодо рішень міжнародних комерційних арбітражів, які знаходяться в Україні, а також те, що з аналогічних підстав щодо скасування судом може бути відмовлено у визнанні або у виконанні арбітражного рішення, незалежно від того, в якій державі воно було винесено (ст. 478 ЦПК України та ст. 36 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж»).

У міжнародному правопорядку (міжнародних актах та судовій практиці, а також доктрині) відповідні процесуальні дії також відомі як «annulling», «setting aside» або «vacatur». Відповідні положення, що стали основою сучасного внутрішнього правового регулювання, були результатом гармонізації та уніфікації підстав скасування арбітражних рішень, існують задля обмеження свободи законодавчого встановлення стандартів та їх застосування національними судами при здійсненні контролю щодо рішень арбітражів, а також надмірно вузькоспеціалізованих підстав, доступних згідно з законодавством країни перебування. Комерційний міжнародний правопорядок свідчив

і свідчить про те, що сторони іноді намагаються обмежити або розширити підстави для анулювання чи скасування, сподіваючись збільшити шанси на успішне вирішення їх спору. Оскільки зміна сфери судового контролю популяризується, важливими є питання щодо їх дійсності, доцільності, застосування та забезпечення правової визначеності судами. У будь-якому випадку має забезпечуватись мінімізація судового втручання у міжнародний арбітраж та відповідно забезпечення незалежності арбітражних судів та трибуналів, справедливості процедури [21, с. 130].

В цілому гармонізація та уніфікація відображена у Типовому законі ЮНСИТРАЛ Про міжнародний комерційний арбітраж (далі – Типовий закон) [22]. Положення ст. 34 Типового закону передбачають уніфіковані підстави та строки, протягом яких може бути подано вимогу проти арбітражного рішення. Пункт 1 передбачає, що єдиним засобом проти арбітражного рішення є заява про скасування, яка, згідно з параграфом (3), має бути подана протягом трьох місяців після отримання арбітражного рішення. Правила ст. 34 не перешкоджають стороні намагатись отримати судовий контроль в порядку захисту у виконавчому провадженні відповідно до ст. 35, 36. Стаття 34 обмежується позовом до суду (тобто органу судової системи держави). Типовий закон закріплює вичерпні підстави, за яких арбітражне рішення може бути скасовано. Цей перелік, по суті, відображає той, що міститься в ст. 36 (1), яка подібна й до положень ст. V Нью-Йоркської конвенції 1958 року.

Незважаючи на те, що підстави для скасування, які викладено в ст. 34 (2) Типового закону, майже ідентичні підставам для відмови у визнанні чи виконанні, як викладено в ст. 36 (1), слід зазначити практичну різницю. Заяву про скасування згідно зі ст. 34 (2) можна подати лише до суду в державі, де було ухвалено арбітражне рішення, а заяву про примусове виконання можна подати до суду в будь-якій державі. З цієї причини підстави, що стосуються публічного порядку та відсутності арбітражу, можуть відрізнитися по суті залежно від закону, застосованого судом (у державі скасування або в державі виконання) [23, с. 134].

Важливо зазначити, що відповідно до п. (е) ст. V Нью-Йоркської конвенції 1958 року у визнанні та виконанні арбітражного рішення може бути відмовлено на прохання сторони, проти якої воно ухвалено, лише якщо ця сторона надасть компетентному органу, де вимагається визнання та виконання, доказ того, що відповідне арбітражне рішення було скасовано чи призупинено компетентним органом країни, у якій або відповідно до законодавства якої це арбітражне рішення було ухвалено. Зокрема, також відповідно до Нью-Йоркської конвенції відмова можлива на прохання та за доказами сторони, якщо визнання або виконання арбітражного рішення суперечило б державній політиці країни [24].

Положення Типового закону були уведені у правовий простір України через Закон «Про міжнародний комерційний арбітраж» [25] та внесення змін до цивільного процесуального законодавства. Застосування відповідних положень судами та використання їх сторонами арбітражних угод у національному правопорядку різноманітне.

Ознайомлення з даними, що містяться у Єдиному державному реєстрі судових рішень України, дає підстави стверджувати, що національні суди здебільшого відмовляють у скасуванні рішень МКАС при ТПП у зв'язку із необґрунтовано

вільним тлумаченням сторонами арбітражних угод відповідних підстав, що в цілому має ознаки зловживання процесуальним правом з метою затягування або унеможливлення виконання рішення МКАС. У зв'язку з цим слід звернути увагу на найбільш «популярну» підставу: недотримання публічного порядку. У такому випадку суди демонструють відповідність судового контролю вимогам справедливості судочинства та застосування закону в умовах тлумачення понять з відносно визначеним змістом, що є дає приводи для широкої дискреції, щодо якої має бути здійснено судовий самоконтроль.

За позицією Верховного суду застереження про порушення публічного порядку, зокрема, як підстава для відмови у визнанні та наданні дозволу на примусове виконання іноземного арбітражного рішення, є елементом механізму охорони публічного порядку держави від будь-якого негативного впливу, закріплює пріоритет державних інтересів над приватними в цьому аспекті. Застереження не допускає, щоб на території держави рішення арбітражного суду визнавалось рішення, в результаті виконання якого будуть вчинені дії, які прямо заборонені законом або заподіюють шкоду суверенітету, безпеці держави. Тлумачення публічного порядку здійснюється, зважаючи на правопорядок держави, визначення основних засад, зокрема: незалежності, цілісності, самостійності й недоторканості й основних конституційних прав, свобод, гарантій, фундаментальні принципи та засади правосуддя. Верховним судом також зазначено про забезпечення фундаментальних політичних, соціальних та економічних інтересів держави, обов'язок держави з дотримання своїх зобов'язань перед іншими державами та міжнародними організаціями.

Відповідна підстава має застосовуватись як виключна міра й для відмови у визнанні та виконанні, й скасуванні арбітражного рішення, про що нижче буде зазначено додатково. Особливість застосування цієї підстави полягає у тому, що йде мова не про правочин, щодо якого ухвалено арбітражне рішення виконання (зокрема, відповідно до ст. 228 ЦК України), не про норму іноземного права, застосованої арбітражним судом (зокрема ст. 12 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж»), а про те, що суперечитиме публічному порядку визнання та виконання арбітражного рішення за результатами вирішення комерційного спору.

Водночас, необґрунтована відмова у наданні дозволу на примусове виконання рішення міжнародного комерційного арбітражу може й порушувати права, які це арбітражне рішення може фактично надавати стягувачу в інших державах, й мати ознаки свавільного втручання, що за міжнародними стандартами є недопустимим. Верховним судом відзначено, що така відмова може порушувати гарантії, закріплені у ч. 1 ст. 1 Першого протоколу до Конвенції. У даному випадку є підстави стверджувати про непропорційне втручання у право власності [26].

Тлумачення публічного порядку заявниками є різноманітним. Зокрема, у справі справа № 824/108/23 заявник посиляється на те, що арбітражний суд не дотримався обов'язку надати обґрунтування рішення в частині визначення суми неустойки, порушив заборону подвійного стягнення. З приводу цього Верховний суд висловив позицію, що правова концепція публічного порядку призначена захистити державу від іноземних арбітражних рішень, які порушують чинні в фундаментальні принципи справедливості та правосуддя, ухвалені всупереч фундаментальним процесуальним і матеріально-пра-

вовим принципам, на яких тримається публічний порядок. Але під час розгляду справ про скасування рішень міжнародних комерційних арбітражів національні суди обмежені у повноваженні з перегляду рішень по суті справи, не можуть здійснювати його повну перевірку чи переоцінку, що по суті заяви вимагає заявник [27].

У справі № 824/83/23 Верховний суд заначив, що незадоволення клопотань учасників арбітражного розгляду не свідчить про порушення певного принципу процесу, посилається на принцип ефективності процесу доказування, зокрема, пропорційність та процесуальну економію. Верховний суд посилається на ст. 2 Регламенту МКАС, водночас, у ч. 4 ст. 2 йдеться про сумлінність та докладання Арбітражним судом та учасниками усіх розумних зусиль задля забезпечення справедливого, швидкого та економного завершення арбітражного розгляду і можливості виконання арбітражного рішення. Тим не менш, Верховний суд зазначає, що арбітражним судом не порушено норми матеріального права України, принципи процесуального права, які є саме частиною публічного порядку України. За позицією Верховного суду це – принципи рівності сторін, законність, змагальність процесу. Міжнародні стандарти доказів у комерційному арбітражі передбачають обов'язок арбітрів забезпечити змагальність у частині права подавати докази, права брати участь у слуханнях, а не як можливість для протидії сторін арбітражному суду в оцінці доказів і застосуванні права. Комерційний арбітраж є альтернативним способом вирішення спорів, заснований на вільному волевиявленні, не обмежений формалізованим судовим підходом державних судів, а є більш гнучким, ефективним та адаптованим способом.

Відповідні принципи відповідно до ст. 52 Регламенту МКАС не були порушені арбітражним судом через високий легітимний рівень дискреції арбітражного суду при прийнятті, розгляді та оцінці доказів. Відповідний підхід покладено в основу про арбітражного підходу державних судів до скасування рішень арбітражів.

В аналізованій справі Верховний Суд підтримав доводи заявника, що порушення публічного порядку може мати місце у випадку очевидного неправильного застосування арбітражним судом основних норм національного матеріального права чи грубого порушення норм процесуального права. Ймовірність відповідного порушення має бути ґрунтовно оцінена національним судом при оскарженні рішення арбітражного суду. Проте визначення арбітражем обставин порядку виконання зобов'язань, що було одним із основних доводів заявника, не суперечать публічному порядку України. На цих підставах заявнику було відмовлено у задоволенні заяви, з посиланням на вичерпний перелік підстав скасування арбітражного рішення та недопустимість перегляду арбітражного рішення по суті спору [28].

Також у справі № 88/2021, пов'язаної зі стягненням боргу, заявник посилався на неарбітрабельність спору, оскільки він виник у зв'язку з виконанням господарського договору, що пов'язаний із задоволенням державних потреб. Верховний суд, обґрунтовуючи свою позицію та посилаючись на ст. 2 Європейської конвенції про зовнішню торговельний арбітраж 1961 року, заначив, що юридичні особи, що за національним законом розглядаються як юридичні особи публічного права, не позбавлені права укладати арбітражні угоди. Також відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 22 ГПК України спір, який відноситься до юрис-

дикції господарського суду, може бути переданий сторонами на вирішення третейського суду або міжнародного комерційного арбітражу. Цивільно-правові аспекти спорів, що виникають при укладанні, зміні, розірванні та виконанні договорів про публічні закупівлі, можуть бути передані на вирішення міжнародного комерційного арбітражу. Будь-які неточності в тексті угоди про передачу спору на вирішення до третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу та (або) сумніви щодо її дійсності, чинності та виконуваності повинні тлумачитися судом на користь її дійсності, чинності та виконуваності. Важливою обставиною для визнання арбітрабельності спору, на яку звернув увагу Верховний суд, була та, що сторона, яка звернулася про скасування рішення, не заперечувала наявності компетенції МКАС при ТПП України, відстоювала свою правову позицію по суті спору, подавала заяву про призначення арбітра, зустрічну позовну заяву, відзив на первісний позов тощо. У зв'язку із цим Верховний суд зробив висновок, що сторона фактично визнала чинність арбітражного застереження [29]. Підсумовуючи викладене можливо прийти до низки висновків.

Висновки. Забезпечення права на справедливий суд при оспорюванні, відмові у визнанні або у виконанні арбітражного рішення МКАС можна розглядати на декількох рівнях. Насамперед, це – рівень створення арбітражного суду «відповідно до закону», який включає й загальну відповідність нормативного правового регулювання засадам правової держави, міжнародним стандартам, уніфікованим нормам, й, зокрема, вільне волевиявлення, арбітрабельність конкретного спору тощо, що пов'язано з правореалізацією. Дотриманню права на справедливий суд, ефективне та справедливе поновлення у правах сприяє передбачення можливості скасування, відмови у визнанні, виконанні, зупиненні виконання арбітражного рішення.

Інший рівень забезпечення права на справедливий суд вже пов'язаний безпосередньо з юрисдикційною діяльністю державних судів, які компетентні здійснювати судовий контроль, застосовувати закон та тлумачити відповідні підстави, враховуючи обмеженість втручання в діяльність арбітражу. Національними судами має бути продемонстровано відповідність судового контролю вимогам справедливості судочинства та застосування закону в умовах тлумачення понять з відносно визначеним змістом, що дає приводи для широкої дискреції, щодо якої має бути здійснено судовий самоконтроль. Разом із тим, справедливий судовий розгляд має враховувати особливості остаточності рішень арбітражів, зокрема, МКАС, та виключність і особливості підстав для їх скасування, відмови у визнанні і наданні дозволу на виконання. Наявність відповідних підстав має бути доведеною заявниками та встановлена судом за умови пропорційного втручання у діяльність арбітражу, що свідчить про відповідність судового контролю національних судів засадам справедливості судового розгляду.

Література:

1. Кройтор В.А. Використання прецедентного права, створеного судами Європейського Суду з прав людини, в процесі прийняття рішень українськими судами з аналогічних питань. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 1. С. 46–53.
2. Кройтор В.А. Прецедентний характер рішень Європейського Суду з прав людини в сучасному цивільному процесуальному праві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 192–198.

3. Колдов Є., Колдов О. Право на справедливий судовий розгляд в міжнародному комерційному арбітражі. *Social development and Security*. Vol. 10, № 3, 2020. р.р. 64–74. URL: <https://paperssds.eu/index.php/JSPSDS/article/download/209/216/> (дата звернення 10.06.2024).
4. Справа «Компанія «Регент» проти України», заява № 773/03: Європейський суд з прав людини, Міжнародні суди; Рішення, Справа від 03.04.2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_426#Text(дата звернення 10.06.2024).
5. Європейська конвенція про зовнішньоторговельний арбітраж: Конвенція від 21.04.1961. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU61K07U> (дата звернення 20.06.2024).
6. Арбітражний регламентом Комісії Організації Об'єднаних Націй з права міжнародної торгівлі (ЮНСИТРАЛ): Резолюція № 31/98 Генеральної Асамблеї ООН від 15.06.1976. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU76028> (дата звернення 20.06.2024).
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців сьомого, одинадцятого статті 2, статті 3, пункту 9 статті 4 та розділу VIII «Третейське самоврядування» Закону України «Про третейські суди» (справа про завдання третейського суду): Конституційний Суд України; Рішення № 1-рп/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-08#Text> (дата звернення 11.06.2024).
8. Кройтор В.А., Садикова Я.М. Збалансованість інтересів як принцип сучасного правового регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 100–102.
9. Винокурова Л. Порядок розгляду спорів у міжнародному комерційному арбітражі. *Право України*. 2011. № 1. С. 79–96.
10. Волощук О.Т. Поняття та правова природа компетенції міжнародного комерційного арбітражу. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3. С. 116–120.
11. Гуменюк В. Компетенція Міжнародного комерційного арбітражу при розгляді зовнішньоторгових спорів. *Право України*. 2008. № 8. С. 124–129.
12. Гуменюк В. Правові аспекти діяльності Міжнародного комерційного арбітражу. *Право України*. 2008. № 4. С. 139–43.
13. Мирось К. В. Форми господарського судочинства та місце в них справ про оспорування рішень міжнародного комерційного арбітражу. *Актуальні проблеми у сучасній науці*. 2023. № 10(16). С. 382–389.
14. Нагнибіда В.І. Механізм правозастосування при вирішенні спорів у міжнародному комерційному арбітражі: монографія. Київ: Гельветика, 2020. 492 с.
15. Притика Ю., Притика Д. Новели провадження у справах про оскарження рішень третейських судів та оспорування рішень міжнародних комерційних арбітражів у цивільному процесуальному законодавстві України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2019. № 3(110). С. 29–34.
16. Притика Ю.Д., Амборський А.В. Щодо поняття і складових арбітрабельності: теоретичний аналіз. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2016. Том. 2. Випуск 1. С. 10–13.
17. Спиридонова К. Компетенція міжнародного комерційного арбітражу. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 7(305). С. 22–28.
18. Спиридонова К. Арбітрабельність спорів: питання теорії та практики. *Юридичний вісник*. 2022. № 4. С. 156–164.
19. Спиридонова К. С. Арбітрабельність спорів в міжнародному комерційному арбітражі. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Спеціальність 081 – право. Галузь знань 08 – право. Київ, 2024. 199 с.
20. Наталія Сакара. Втручання національного суду в рішення МКАС є перевищенням його повноважень. 08 грудня 2021 / Веб-портал: Судова влада України. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1225758/> (дата звернення 11.06.2024)
21. Nikolić Dragana. Agreements Limiting or Expanding Grounds for Annuling International Arbitral Awards. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*. 68 (4). 2020. 130–157. URL: https://www.researchgate.net/publication/347830513_Agreements_Limiting_or_Expanding_Grounds_for_Annuling_International_Arbitral_Awards (дата звернення 14.06.2024).
22. Типовий закон ЮНСИТРАЛ Про міжнародний торговий арбітраж: Комісія ООН з прав міжнародної торгівлі, Вена, 30.05.1997 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU97397> (дата звернення 16.06.2024).
23. UNCITRAL 2012 Digest of Case Law on the Model Law on International Commercial Arbitration. URL: <https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/mal-digest-2012-e.pdf> (дата звернення 15.06.2024).
24. United Nations Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards: New York, 10 June 1958. URL: <https://www.newyorkconvention.org/english> (дата звернення 14.06.2024).
25. Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» № 4002-XII від 24 лютого 1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4002-12#Text>. (дата звернення 14.06.2024).
26. Постанова Верховного суду від 16 червня 2022 року, справа № 824/203/21, провадження № 61-20916ав21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104849800> (дата звернення 10.06.2024).
27. Постанова Верховного суду від 16 листопада 2023 року, справа № 824/108/23, провадження № 61-13528ав23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115061595> (дата звернення 10.06.2024).
28. Постанова Верховного Суду від 21 грудня 2023 року у справі № 824/83/23, провадження № 61-15524ав23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115860517> (дата звернення 10.06.2024).
29. Постанова Верховного Суду 29 вересня 2022 року, справа № 824/15/22, провадження № 61-7657ав22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106636573> (дата звернення 10.06.2024).

Kroitov V. Right to a fair trial while disputing, refusing to recognize and grant permission to execute International Commercial Arbitration awards

Summary. The article is focused on the conditions and legal means of observing the right to a fair trial while disputing, refusing to recognize and grant permission to execute an arbitral award by the example of the International Commercial Arbitration Court at the Ukrainian Chamber of Commerce and Industry. The positions of the ECHR and the Constitutional Court of Ukraine about the observance of the right to a fair trial regarding arbitrations have been outlined.

At the same time, the author has singled out the unresolved part of the scientific task on evaluating the algorithms of legal means for ensuring the compliance of judicial control over the ICAC awards applicable in the practice of the Supreme Court, which must meet the requirements of a fair trial. Unlike court decisions, arbitral awards are final in the sense that they are not subject to appeal in the manner and on the grounds typical for court decisions of civil and commercial jurisdiction.

The compliance of the national legislation regulations with the unified norms of international law has been noted by the author. The general principles of arbitration proceedings are determined by the sources of international law in order to prevent abuses on the part of the participants in commercial turnover as a result of different legal regulation of grounds for annulment of arbitration awards in various countries that contributes to legal certainty.

Based on the provisions that arbitral courts meet the criterion of “established by law” if they exercise powers in accordance with the law and procedural rules established by domestic law, it has been specified that the issue of the compliance with the right to a fair trial is determined by the way how national courts exercise appropriate control and interpret grounds for annulment, refusal to recognize and grant permission to execute an arbitral award.

The author has specified the importance of the compliance of the activity on implementing judicial control functions of competent courts with the principle of legal certainty, finality of arbitral awards, and the right to a fair trial. At the same time, the importance of minimizing judicial interference into international arbitration and, accordingly, ensuring

the independence of arbitral courts and tribunals, as well as the fairness of the procedure have been defined.

The author has noted that the limits of exercising the powers of national courts are determined by the verification of exhaustive grounds, which are, like unified international norms, enshrined in the current national legislation and cannot be interpreted broadly.

Key words: right to a fair trial, fair trial, civil legal proceedings, alternative methods of dispute resolution, arbitration court, International Commercial Arbitration Court at the Ukrainian Chamber of Commerce and Industry (ICAC), international commercial arbitration, arbitration agreement, annulment, refusal to recognize and grant permission to execute international commercial arbitration awards, execution of the arbitration awards.

*Курепіна О. Ю.,**кандидат юридичних наук, докторант**Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»*

ПІДТРИМКА СУБ'ЄКТІВ МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА ЗАСОБАМИ СТИМУЛЮЮЧОГО ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Анотація. Обґрунтовано положення про те, що в основу механізму державної підтримки суб'єктів малого та середнього підприємництва мають бути покладені правові підходи, які узгоджуються з вимогами ЄС щодо форм та способів стимулювання суб'єктів господарювання зазначених категорій, що стане запорукою належного транспонування норм права ЄС у національне законодавство. Відзначається, що стан вітчизняного законодавства у сфері державної підтримки суб'єктів малого та середнього підприємництва характеризується наявністю окремих недоліків та протиріч, у тому числі, зумовлених неналежним рівнем імплементації норм права ЄС у сфері державної допомоги. Наголошується на тому, що ключовою умовою надання державних та/або місцевих ресурсів, у тому числі на цілі сприяння розвитку малого та середнього підприємництва, є допустимість державної допомоги. Аргументовано, що зазначена кваліфікуюча правова ознака може набувати абсолютного або відносного характеру залежно від низки обставин і, в першу чергу, цілей, які впливають на оцінку прийнятності для конкуренції заходів підтримки з боку держави та/чи органів місцевого самоврядування. Державна допомога для цілей підтримки малого та середнього підприємництва визнається такою, що належить до категорії відносно допустимої, тобто такої, що може бути визнана допустимою у разі дотримання відповідних критеріїв оцінки допустимості, що затверджуються Кабінетом Міністрів України. Проведений порівняльно-правовий аналіз норм як Критеріїв № 348, так і деяких інших актів законодавства України, засвідчив неналежну імплементацію підходів, закладених у Регламенті Комісії (ЄС) № 651/2014 щодо визначення поняття «стартап» (у частині класифікаційної групи суб'єктів господарювання та умов, яких має бути дотримано) та форм надання їм державної допомоги (як за переліком, так і змістовним наповненням). Звертається увага на те, що у Критеріях № 348 лише частково знайшли відображення правові засоби підтримки суб'єктів малого та середнього підприємництва, які передбачають допомогу у доступі до фінансування, встановлені Регламентом Комісії (ЄС) № 651/2014 (допомога стартапам є одним з видів такої допомоги). У зв'язку з цим пропонується змістовно оновити Критерії № 348 із нормативним закріпленням інших видів допомоги у доступі до фінансування для малого та середнього підприємництва, що знайшли вияв у Регламенті Комісії (ЄС) № 651/2014.

Ключові слова: стимулюючий правовий режим господарювання; суб'єкти малого та середнього підприємництва; підтримка; державна допомога; право ЄС.

Постановка проблеми. В умовах військової агресії проти України та на період повоєнного відновлення важливого зна-

чення набуває зважена державна економічна політика, спрямована на підтримку бізнесу, в цілому, і, особливо, суб'єктів малого та середнього підприємництва. Адже, як зазначається у оприлюдненому Підсумковому резюме щодо діагностики промисловості країни («Ukraine Industrial Country Diagnostics 2023 Executive Summary»), підготовленому за результатами роботи команди «United Nations Industrial Development Organization» в Україні, до початку війни мікро –, малі та середні підприємства виробляли більше половини всієї продукції та забезпечували роботою 75% зайнятого населення. Додатково у Підсумковому резюме наголошується, що у 2020 році мікро –, малі та середні підприємства становили приблизно 99,9% суб'єктів господарювання в країні (з них близько 83% були мікропідприємствами), виробляючи 66,3% усіх товарів [1, с. 20].

На важливій ролі суб'єктів малого та середнього підприємництва у активізації соціально-економічних процесів, що відбуваються у межах Європейського Союзу, зосереджено увагу у Комунікації Комісії до Європейського Парламенту, Ради, Європейського економічного та соціального комітету та Комітету регіонів «Пакет допомоги МСП» від 12.09.2023 COM/2023/535. Зокрема, відзначається те, що малі та середні підприємства посідають центральне місце в економічній і соціальній структурі Європи. При цьому, як стверджується у розділі 1 «Питання малого бізнесу» Комунікації Комісії, 24 мільйони європейських малих та середніх підприємств представляють 99% усіх підприємств Європейського Союзу (далі – ЄС), забезпечуючи дві третини робочих місць у приватному секторі в ЄС [2].

Відповідно, створення сприятливих умов для діяльності суб'єктів малого та середнього підприємництва доцільно розглядати як пріоритетне завдання комплексу економіко-правових реформ функціонального та секторального характеру, що знайшло втілення у заходах, запланованих до реалізації на виконання Плану України, схваленого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18.03.2024 № 244-р за напрямом «Бізнес-середовище» (розділ 8) [3].

Відтак, актуалізується потреба у використанні потенціалу стимулюючого правового режиму господарювання, який, у попередніх авторських розробках, пропонується розглядати як систему правових норм, спрямованих на регулювання господарських відносин із використанням комплексу правових засобів стимулюючого характеру, які переслідують мету створення передумов для реалізації державної економічної політики за її пріоритетними напрямками у спосіб, який забезпечить сталий розвиток держави та суспільства [4].

В основу механізму державної підтримки суб'єктів малого та середнього підприємництва мають бути покладені правові підходи, які узгоджуються з вимогами ЄС щодо форм та способів стимулювання суб'єктів господарювання зазначених категорій, що стане запорукою належного транспонування норм права ЄС у національне законодавство. Водночас стан вітчизняного законодавства у зазначеній сфері свідчить про наявність окремих недоліків та протиріч, у тому числі, зумовлених неналежним рівнем імплементації норм права ЄС у сфері державної допомоги.

Отже, обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення законодавства у досліджуваній сфері відносин становить науковий інтерес та зумовлює актуальність виконання представленого дослідження.

Стан дослідження. У наукових дослідженнях юридичного профілю широко представлено проблематику правового забезпечення розвитку економіки, стимулювання діяльності суб'єктів господарювання, що знайшло втілення у працях Ю.С. Атаманової, В.Е. Вакім, М.Д. Василенка, О.М. Вінник, О.Р. Зельдіної, Л.В. Крупи, О.Е. Ліллемяе, Д.В. Лічак, А.В. Матвєєвої, Т.В. Некрасової, Я.В. Петруненка, О.П. Подцерковного, В.В. Поєдинок, С.В. Сєребряка, Д.Ю. Сіюшова, Л.В. Таран, В.А. Устименка, І.М. Фефанової, В.В. Чайковської та ін.

В той же час у запропонованому дослідженні приділяється увага недостатньо висвітленим у наукових джерелах питанням, пов'язаним із вдосконаленням законодавства України у сфері державної підтримки суб'єктів малого та середнього підприємництва у контексті адаптації до права ЄС.

Метою статті є виявлення особливостей підтримки суб'єктів малого та середнього підприємництва засобами стимулюючого правового режиму господарювання.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на те, що відносини, пов'язані із стимулюванням суб'єктів господарювання за рахунок державних та/або місцевих ресурсів є предметом регулювання Закону України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» від 01.07.2014 [5], вбачається за доцільне акцентувати увагу на необхідності оцінки форм та способів підтримки суб'єктів малого та середнього підприємництва саме через призму норм зазначеного Закону та нормативно-правових актів, прийнятих на виконання цього законодавчого акта.

Попри те, що правові та економічні засади державної політики у сфері підтримки та розвитку малого і середнього підприємництва отримали вираз у Законі України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» від 22.03.2012 [6], втім доводиться констатувати відсутність кореляції норм останнього із Законом України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» та іншими нормативно-правовими актами, прийнятими на виконання вимог цього Закону, у частині визначення підстав, умов, форм та способів надання окремих видів державної підтримки. Зазначена обставина знайшла наукову оцінку у межах раніше оприлюдненого авторського дослідження [7, с. 37–38].

Як випливає з ч. 2 ст. 16 Закону України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні», основними видами фінансової державної підтримки є:

1) часткова компенсація відсоткових ставок за кредитами, що надаються на реалізацію проектів суб'єктів малого і середнього підприємництва;

2) часткова компенсація лізингових, факторингових платежів та платежів за користування гарантіями;

3) надання гарантії та поруки за кредитами суб'єктів малого і середнього підприємництва;

4) надання кредитів, у тому числі мікрокредитів, для започаткування і ведення власної справи;

5) надання позик на придбання і впровадження нових технологій;

6) компенсація видатків на розвиток кооперації між суб'єктами малого і середнього підприємництва та великими підприємствами;

7) фінансова підтримка впровадження енергозберігаючих та екологічно чистих технологій;

8) інші види не забороненої законодавством фінансової державної підтримки.

Додатково у ч. 3 ст. 16 Закону України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» наводиться норма про те, що порядок використання коштів державного бюджету для фінансової державної підтримки суб'єктів малого і середнього підприємництва затверджується відповідно до вимог бюджетного законодавства.

Вочевидь, зазначена норма мала б щонайменше містити застереження про те, що підстави, умови, форми та спосіб надання державної підтримки суб'єктам малого і середнього підприємництва визначаються Законом України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» та іншими нормативно-правовими актами, прийнятими на виконання вимог цього Закону.

У зв'язку з цим важливо наголосити на тому, що ключовою умовою надання державних та/або місцевих ресурсів, у тому числі на цілі сприяння розвитку малого та середнього підприємництва, є допустимість державної допомоги. Зазначена кваліфікуюча правова ознака може набувати абсолютного або відносного характеру залежно від низки обставин і, в першу чергу, цілей, які впливають на оцінку прийнятності для конкуренції заходів підтримки з боку держави та/чи органів місцевого самоврядування.

Так, абсолютно допустимою можна визнати таку державну допомогу, яка відповідає вимогам, встановленим ст. 5 Закону України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання», а саме:

1) допомога має соціальний характер, кінцевими вигодонабувачами якої є споживачі, за умови, що така допомога надається без дискримінації, пов'язаної з походженням товарів;

2) надається з метою відшкодування збитків, завданих надзвичайними ситуаціями техногенного чи природного характеру.

На протигагу абсолютно допустимій, відносно допустима державна допомога може визнаватися допустимою, якщо вона, відповідно до ч. 1 ст. 6 Закону України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання», надається для таких цілей:

1) сприяння соціально-економічному розвитку регіонів, рівень життя в яких є низьким або рівень безробіття є високим;

2) виконання загальнодержавних програм розвитку або розв'язання соціальних та економічних проблем загальнонаціонального характеру;

3) сприяння окремим видам господарської діяльності або окремих економічних сфер, або суб'єктам господарювання в окремих економічних зонах, за умови, що це не суперечить

міжнародним договором України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

4) підтримки культури, креативних індустрій, туризму та збереження культурної спадщини, якщо вплив такої державної допомоги на конкуренцію є неістотним.

Своєю чергою державна допомога для цілей підтримки малого та середнього підприємництва належить до категорії відносно допустимої, тобто такої, що може бути визнана допустимою у разі дотримання відповідних критеріїв оцінки допустимості, що затверджуються Кабінетом Міністрів України. Зокрема, оцінка допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання для підтримки середнього та малого підприємництва здійснюється з урахуванням однойменних Критеріїв, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 18.04.2023 № 348 (далі – Критерії № 348) [8].

Як впливає з п. 7 Критеріїв № 348, до категорій отримувачів державної допомоги належать суб'єкти середнього та малого підприємництва, що провадять діяльність у будь-якій галузі. Зважаючи на назву зазначеного нормативно-правового акта та чітку ідентифікацію категорії отримувачів державної допомоги, спірним та неоднозначним видається положення п. 6 Критеріїв № 348, згідно з яким після прийняття рішення про надання державної допомоги надавач державної допомоги на власному офіційному веб-сайті має оприлюднити інформацію, у тому числі, із зазначенням найменування отримувача державної допомоги, його категорії (мале, середнє або велике підприємство).

Як переконує правотворча та правозастосовна практика ЄС, зазвичай підтримка суб'єктів великого підприємництва є виключенням з правил надання державної допомоги, встановлених Регламентом Комісії (ЄС) № 651/2014 від 17.06.2014 про визнання певних категорій допомоги сумісними з внутрішнім ринком на застосування статей 107 та 108 Договору (так званого Загального блоку виключень регулювання – абрєвіатура англійською мовою GBER) (далі – Регламент Комісії (ЄС) № 651/2014) із останніми змінами, внесеними у червні 2023 року [9]. Прийнятність державної допомоги суб'єктам великого підприємництва визнається лише у випадку здійснення початкових інвестицій у межах правил, встановлених для регіональної державної допомоги.

Зазначене логічним чином впливає зі змісту п. 3 ст. 14 Регламенту Комісії (ЄС) № 651/2014. Так, наголошується те, що у сферах, де надається допомога, які відповідають умовам п. «а» ч. 3 ст. 107 Договору про функціонування ЄС, допомога може надаватися для будь-якої форми початкових інвестицій незалежно від розміру бенефіціара. В той час як у районах, де надається допомога, що відповідають умовам п. «с» ч. 3 ст. 107 Договору про функціонування ЄС, допомога може надаватися малим та середнім підприємствам для будь-якої форми початкових інвестицій, а великим підприємствам лише для початкових інвестицій, які створюють нову економічну діяльність у відповідній сфері [9].

Аналогічний наголос зроблено у Комунікації Європейської Комісії «Керівні принципи щодо регіональної державної допомоги» від 29.04.2021 № 2021/С 153/01 [10] (далі – Керівні принципи № 2021/С 153/01). Про це красномовно свідчить пар. 14 підр. 2.1 Керівних принципів № 2021/С 153/01, який містить застереження про те, що оскільки *регіональна допомога великим підприємствам для їх інвестицій навряд чи матиме сти-*

мулюючий ефект, як правило, вона не може розглядатися як сумісна з внутрішнім ринком згідно з п. «с» ч. 3 ст. 107 Договору про функціонування ЄС, якщо тільки вона не надається для *початкових інвестицій*, які створюють нові види економічної діяльності в сферах, визначених п. «с» ч. 3 ст. 107 Договору про функціонування ЄС відповідно до критеріїв, викладених у цих Керівних принципах. Більш детально про підсумки аналізу національного законодавства та актів права ЄС щодо особливостей застосування регіональної державної допомоги представлено в окремому авторському дослідженні [11].

Привертає увагу також п. 5 Критеріїв № 348, згідно з яким державна допомога, крім державної допомоги для підтримки стартапів, надається в будь-якій формі, визначеній Законом України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання». Для підтримки стартапів встановлено наступні форми державної допомоги: кредити на пільгових умовах; гарантії; гранти.

Порівняльно-правовий аналіз норм Критеріїв № 348, як буде показано далі і деяких інших актів законодавства України, засвідчує неналежну імплементацію підходів, закладених у Регламенті Комісії (ЄС) № 651/2014 щодо визначення поняття «стартап» (у частині класифікаційної групи суб'єктів господарювання та умов, яких має бути дотримано) та форм надання їм державної допомоги (як за переліком, так і змістовним наповненням).

У пп. 1 п. 3 Критеріїв № 348 міститься лише позначення того, що новостворений бізнес визнається стартапом без будь-якої конкретизації. Своєю чергою, розгорнуте визначення поняття «стартап» наводиться у п. 2 Порядку надання фінансової державної підтримки суб'єктам підприємництва, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 24.01.2020 № 28 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 14.03.2023 № 229). Зокрема, новостворений бізнес (стартап) визначається як категорія суб'єктів підприємництва, строк реєстрації яких як суб'єктів господарювання не перевищує 12 місяців, а також суб'єктів підприємництва, строк реєстрації яких як суб'єктів господарювання перевищує 12 місяців, у разі, коли факт провадження ними підприємницької діяльності не підтверджується документально [12]. При цьому термін «суб'єкти підприємництва» у згаданому Порядку об'єднує суб'єктів мікропідприємництва, малого та середнього підприємництва.

Таким чином, можна дійти висновку, що стартапами можуть бути визнані суб'єкти господарювання, які відносяться за своїми ознаками до класифікаційних груп мікропідприємництва, малого та середнього підприємництва.

Проте такий підхід, що знайшов закріплення у вітчизняному законодавстві, не відповідає нормативним положенням, що знайшли вияв у Регламенті Комісії (ЄС) № 651/2014.

Так, у п. 2 ст. 22 Регламенту Комісії (ЄС) № 651/2014 згадуються *мали підприємства* як такі, що є прийнятними суб'єктами господарювання у контексті сумісності з внутрішнім ринком надання державної допомоги. У п. 2 ст. 2 Додатку 1 до Регламенту Комісії (ЄС) № 651/2014 уточнюється, що малим підприємством визнається підприємство, в якому працює менше 50 осіб і річний оборот та/або річний баланс якого не перевищує 10 мільйонів євро. Принагідно зазначимо, що вказані кваліфікуючі ознаки малого підприємства знайшли втілення у ч. 3 ст. 55 Господарського кодексу України від 16.01.2003 [13], яка містить поділ суб'єктів господарювання на суб'єктів мікропідприємництва, малого, середнього та великого підприємництва

залежно від критеріїв кількості працюючих та доходів від будь-якої діяльності за рік.

Значно диференційованими слід визнати умови, яким мають відповідати стартапи, що знайшло вияв у п. 2 ст. 22 Регламенту Комісії (ЄС) № 651/2014, а саме встановлено те, що прийнятним для цілей вказаної статті є мале підприємство, що не котирується на біржі, протягом 5 років після його реєстрації, яке відповідає таким сукупним умовам:

(а) воно не взяло на себе діяльність іншого підприємства, за винятком випадків, коли оборот об'єкта діяльності становить менше 10 % обороту відповідного підприємства у фінансовому році, що передує поглинню;

(б) воно ще не розподілило прибуток;

(с) воно не придбало інше підприємство або не було створено шляхом злиття, якщо тільки оборот придбаного підприємства не становить менше 10 % обороту відповідного підприємства за фінансовий рік, що передує придбанню, або обороту підприємства, утвореного через злиття менш ніж на 10 % перевищує сумарний оборот підприємств, що зливаються, за фінансовий рік, що передував злиттю [9].

Форми та максимальний розмір державної допомоги для підтримки стартапів закріплені у п. 9 Критеріїв № 348, а саме:

1) у формі кредитів на пільгових умовах:

строком на десять років становить 2 млн. євро обсягу кредиту за офіційним валютним курсом Національного банку, встановленим на дату надання державної допомоги;

строком від п'яти до десяти років визначається як добуток наведеного значення максимального розміру державної допомоги та співвідношення десяти років і фактичного строку кредиту;

строком до п'яти років визначається на рівні максимального значення розміру державної допомоги у формі кредитів строком на п'ять років;

2) у формі гарантії:

строком на десять років становить 3 млн. євро гарантованої суми за офіційним валютним курсом Національного банку, встановленим на дату надання державної допомоги;

строком від п'яти до десяти років визначається як добуток наведеного значення максимального розміру державної допомоги та співвідношення десяти років і фактичного строку дії гарантії;

строком до п'яти років визначається на рівні максимального розміру гарантованої суми для гарантії строком на п'ять років.

Розмір гарантії без урахування гарантованої суми з обслуговування кредиту не повинен перевищувати 80 відсотків розміру кредиту;

3) у формі грантів становить до 800 тис. євро за офіційним валютним курсом Національного банку, встановленим на дату надання державної допомоги.

Водночас вбачається невідповідність форм та розмірів державної допомоги для підтримки стартапів, встановлених Критеріями № 348, п. 3 ст. 22 Регламенту Комісії (ЄС) № 651/2014, яким закріплено, окрім переважно менших за розміром сум фінансування, додаткову форму державної допомоги, як-то надання податкових пільг, а також інтегровано умови, пов'язані з диференціацією територій країн-членів ЄС на дві категорії – «А» або «С», що у подальшому знаходить закріплення у картах регіональної державної допомоги кожної країни-члена ЄС

з подальшим схваленням з боку Європейської Комісії та впливає на ступінь інтенсивності державної допомоги.

Зокрема, Регламентом Комісії (ЄС) № 651/2014 передбачаються наступні форми та розміри допомоги стартапам:

(а) кредити з відсотковими ставками, які не відповідають ринковим умовам, строком на 10 років і максимальною номінальною сумою до 1,1 мільйона євро, або 1,65 мільйона євро для підприємств, заснованих у регіонах, які отримують допомогу, і відповідають умовам п. «с» ч. 3 ст. 107 Договору про функціонування ЄС, або 2,2 мільйона євро для підприємств, заснованих у регіонах, які отримують допомогу, які відповідають умовам пункту п. «а» ч. 3 ст. 107 Договору про функціонування ЄС. Для кредитів тривалістю від 5 до 10 років максимальні суми можна скоригувати шляхом множення наведених вище сум на співвідношення між 10 роками та фактичною тривалістю позики. Для кредитів тривалістю менше 5 років максимальна сума буде такою ж, як і для кредитів терміном 5 років;

(б) гарантії з преміями, які не відповідають ринковим умовам, тривалістю 10 років і максимум до 1,65 мільйона євро гарантованої суми, або 2,48 мільйона євро для підприємств, заснованих у регіонах, які отримують допомогу, і відповідають умовам п. «с» ч. 3 ст. 107 Договору про функціонування ЄС, або 3,3 мільйона євро для підприємств, заснованих у регіонах, які отримують допомогу, які відповідають умовам п. «а» ч. 3 ст. 107 Договору про функціонування ЄС. Для гарантії із тривалістю від 5 до 10 років максимальна гарантована сума може бути скоригована шляхом множення наведених вище сум на співвідношення між 10 роками та фактичною тривалістю гарантії. Для гарантії тривалістю менше 5 років максимальна гарантована сума буде такою ж, як і для гарантії тривалістю 5 років. Гарантія не повинна перевищувати 80 % базового кредиту;

(с) гранти, включаючи інвестиції в акціонерний або квазіакціонерний капітал, процентні ставки та гарантійні премії, знижені до 0,5 мільйона євро валового еквівалента гранту або 0,75 мільйона євро для підприємств, заснованих у регіонах, які отримують допомогу, і відповідають умовам п. «с» ч. 3 ст. 107 Договору про функціонування ЄС, або 1 мільйон євро для підприємств, заснованих у регіонах, які отримують допомогу, які відповідають умовам п. «а» ч. 3 ст. 107 Договору про функціонування ЄС;

(д) податкові пільги для відповідних підприємств до 0,5 мільйона євро валового еквівалента гранту або 0,75 мільйона євро для підприємств, заснованих у регіонах, які отримують допомогу, що відповідають умовам п. «с» ч. 3 ст. 107 Договору про функціонування ЄС, або 1 мільйон євро для підприємств, заснованих у регіонах, яким надається допомога, що відповідають умовам п. «а» ч. 3 ст. 107 Договору про функціонування ЄС [9].

Додатково варто звернути увагу, що у Критеріях № 348 лише частково знайшли відображення правові засоби підтримки суб'єктів малого та середнього підприємництва, які передбачають допомогу у доступі до фінансування, встановлені Регламентом Комісії (ЄС) № 651/2014. Адже допомога стартапам є одним з видів такої допомоги. Вбачається, що Критерії № 348 мають змістовно також охопити такі види допомоги у доступі до фінансування для малого та середнього підприємництва, що знайшли вияв у наступних статтях Регламенту Комісії (ЄС) № 651/2014, а саме:

допомога у фінансуванні ризиків (ст. 21);

допомога у фінансуванні ризиків малого та середнього підприємництва у формі податкових пільг для приватних інвесторів, які є фізичними особами (ст. 21а);

допомога альтернативним торговим платформам, що спеціалізуються на малому та середньому підприємстві (ст. 23);

допомога на витрати на розвідку (у значенні витрат на: первинну перевірку та офіційну належну перевірку, проведену керівниками фінансових посередників або інвесторів для виявлення прийнятних підприємств; інвестиційні дослідження) (ст. 24).

Вбачається, що приведення у відповідність до права ЄС вітчизняного законодавства, що визначає форми та види державної підтримки суб'єктів малого та середнього підприємництва, сприятиме інтенсифікації євроінтеграційних процесів та створенню передумов для підвищення якості законодавства у сфері державної допомоги суб'єктам господарювання.

Висновки. За підсумками виконаного дослідження можна дійти наступних висновків:

обґрунтовано положення про те, що в основу механізму державної підтримки суб'єктів малого та середнього підприємництва мають бути покладені правові підходи, які узгоджуються з вимогами ЄС щодо форм та способів стимулювання суб'єктів господарювання зазначених категорій, що стане запорукою належного транспонування норм права ЄС у національне законодавство;

відзначається, що стан вітчизняного законодавства у сфері державної підтримки суб'єктів малого та середнього підприємництва характеризується наявністю окремих недоліків та протиріч, у тому числі, зумовлених неналежним рівнем імплементування норм права ЄС у сфері державної допомоги;

наголошується на тому, що ключовою умовою надання державних та/або місцевих ресурсів, у тому числі на цілі сприяння розвитку малого та середнього підприємництва, є допустимість державної допомоги. Аргументовано, що зазначена кваліфікуюча правова ознака може набувати абсолютного або відносного характеру залежно від низки обставин і, в першу чергу, цілей, які впливають на оцінку прийнятності для конкуренції заходів підтримки з боку держави та/чи органів місцевого самоврядування. Державна допомога для цілей підтримки малого та середнього підприємництва визнається такою, що належить до категорії відносно допустимої, тобто такої, що може бути визнана допустимою у разі дотримання відповідних критеріїв оцінки допустимості, що затверджуються Кабінетом Міністрів України;

визнається спірним та таким, що суперечить меті Критеріїв № 348, положення п. 6 зазначених Критеріїв, яким передбачається, що до категорії отримувачів державної допомоги, інформація про яких підлягає оприлюдненню, можуть бути віднесені суб'єкти великого підприємництва. Спираючись на окремі акти права ЄС, доводиться, що підтримка суб'єктів великого підприємництва є виключенням з правил надання державної допомоги, встановлених Регламентом Комісії (ЄС) № 651/2014, Керівних принципів № 2021/С 153/01 та є прийнятною лише у випадку здійснення початкових інвестицій у межах правил, встановлених для регіональної державної допомоги;

проведений порівняльно-правовий аналіз норм як Критеріїв № 348, так і деяких інших актів законодавства України, засвідчив неналежну імплементацію підходів, закладених

у Регламенті Комісії (ЄС) № 651/2014 щодо визначення поняття «стартап» (у частині класифікаційної групи суб'єктів господарювання та умов, яких має бути дотримано) та форм надання їм державної допомоги (як за переліком, так і змістовним наповненням), а саме:

1) встановлено, що, відповідно до Регламенту Комісії (ЄС) № 651/2014, правовий статус стартапу можуть набувати малі підприємства та у разі відповідності низці правових умов, що не знайшло відтворення у національному законодавстві;

2) виявлено невідповідність форм та розмірів державної допомоги для підтримки стартапів, встановлених Критеріями № 348, п. 3 ст. 22 Регламенту Комісії (ЄС) № 651/2014, яким закріплено, окрім переважно менших за розміром сум фінансування, додаткову форму державної допомоги, як-то надання податкових пільг, а також інтегровано умови, пов'язані з диференціацією територій країн-членів ЄС на дві категорії – «А» або «С», що у подальшому знаходить закріплення у картах регіональної державної допомоги кожної країни-члена ЄС з подальшим схваленням з боку Європейської Комісії та впливає на ступінь інтенсивності державної допомоги;

звертається увага на те, що у Критеріях № 348 лише частково знайшли відображення правові засоби підтримки суб'єктів малого та середнього підприємництва, які передбачають допомогу у доступі до фінансування, встановлені Регламентом Комісії (ЄС) № 651/2014 (допомога стартапам є одним з видів такої допомоги). У зв'язку з цим пропонується змістовно оновити Критерій № 348 із нормативним закріпленням інших видів допомоги у доступі до фінансування для малого та середнього підприємництва, що знайшли вияв у Регламенті Комісії (ЄС) № 651/2014.

Література:

1. Ukraine Industrial Country Diagnostics 2023 Executive Summary. *United Nations Industrial Development Organization official website*. URL: https://www.unido.org/sites/default/files/unido-publications/2024-02/Executive%20summary_industrial%20diagnostic%20study_2023_0.pdf.
2. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions SME Relief Package. Com/2023/535 final. *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2023%3A535%3AFIN>.
3. Про схвалення Плану України: розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.03.2024 № 244-р. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/244-2024-%D1%80#Text>.
4. Курепіна О.Ю. Стимулюючий правовий режим господарювання у системі господарського права: поняття та співвідношення зі спеціальним режимом господарювання. *Економіка та право*. 2023. № 3. С. 18–40. DOI: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2023.03.018>.
5. Про державну допомогу суб'єктам господарювання: Закон України від 01.07.2014 № 1555-VII. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1555-18#Text>.
6. Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні: Закон України від 22.03.2012 № 4618-VI. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4618-17#Text>.
7. Курепіна О.Ю. Стимулюючий правовий режим господарювання із превалюванням функціонального критерію. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*.

- Серія: *Юридичні науки*. 2024. Том 35 (74). № 2. С. 33–41. DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2024.2/06>.
8. Критерії оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання для підтримки середнього та малого підприємництва, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 18.04.2023 № 348. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348-2023-%D0%BF#Text>.
  9. Commission Regulation (EU) No 651/2014 of 17 June 2014 declaring certain categories of aid compatible with the internal market in application of Articles 107 and 108 of the Treaty (Text with EEA relevance). *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02014R0651-20230701&qid=1699610699191>.
  10. Communication from the Commission Guidelines on regional State aid 2021/C 153/01. *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52021XC0429\(01\)#ntr86-C_2021153EN.01000101-E0086](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52021XC0429(01)#ntr86-C_2021153EN.01000101-E0086).
  11. Курепіна О.Ю. Особливості застосування стимулюючого правового режиму господарювання. *Київський часопис права*. 2024. № 1. С. 63–71. DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.1.8>.
  12. Порядок надання фінансової державної підтримки суб'єктам підприємництва, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 24.01.2020 № 28. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/28-2020-%D0%BF#Text>.
  13. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.

Kurepina O. Supporting small and medium-sized enterprises through tools of the legal regime stimulating economic activities

Summary. Justification is given for the position that the mechanism of state support for small and medium-sized enterprises should be based on legal approaches aligned with the EU's requirements regarding the forms and methods

of stimulating businesses in these categories. This alignment will ensure the proper transposition of EU law norms into national legislation. It is noted that the current state of domestic legislation in the field of state support for small and medium-sized enterprises is characterized by certain deficiencies and contradictions, including those caused by the inadequate implementation of EU state aid law provisions. It is emphasized that the key condition for providing state and/or local resources, including for the purpose of supporting the development of small and medium-sized enterprises, is the admissibility of state aid. It is argued that this qualifying legal feature can be either absolute or relative depending on various circumstances, primarily the goals that influence the assessment of the acceptability for competition of state and/or local government support measures. State aid for supporting small and medium-sized enterprises is recognized as relatively admissible, meaning it can be deemed permissible if certain acceptability criteria, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine, are met. A comparative legal analysis of both Criteria No. 348 and some other Ukrainian legislative acts revealed inadequate implementation of the approaches established in Commission Regulation (EU) No. 651/2014 regarding the definition of «startup» (in terms of the classification group of enterprises and the conditions that must be met) and the forms of state aid provided to them (in terms of both the list and the substantive content). It is noted that Criteria No. 348 only partially reflect the legal means of supporting small and medium-sized enterprises, which include assistance in access to finance as established by Commission Regulation (EU) No. 651/2014 (support for startups is one such form of aid). Therefore, it is proposed to update Criteria No. 348 substantively by normatively including other types of financial access assistance for small and medium-sized enterprises, as reflected in Commission Regulation (EU) No. 651/2014.

Key words: legal regime stimulating economic activities; small and medium-sized enterprises; support; state aid; EU law.

Лантух Я. В.,
аспірант
Державного податкового університету

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ЗДІЙСНЕННЯ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ СТЯГУВАЧА ТА БОРЖНИКА: ПРОБЛЕМАТИКА ВИЗНАЧЕННЯ

Анотація. Метою статті визначено розкриття проблематики визначення міжнародних стандартів здійснення виконавчого провадження та захисту прав стягувача та боржника як правової категорії, визначення перспектив подальшого розвитку цієї категорії. Проаналізовано роботи з дотичних питань: виконання судових рішень як частина судового розгляду, стандарти справедливості у виконавчому процесі України, окремі проблемні питання виконавчого провадження під час дії воєнного стану в Україні. Взято до уваги розуміння принципу верховенства права та сфери дії принципу верховенства права з фактором глобалізації у частині фундаменталізації прав людини, формуванні міжнародних та європейських стандартів правового захисту, які потребують певного нормативно-правового опосередкування у національному законодавстві, щодо гарантування примату прав і свобод, законних інтересів людини і громадянина у суспільстві, верховенства конституції в системі актів законодавства країни та передбачуваність законів і дій органів державної влади тощо. В цьому відношенні у самому загальному вигляді принцип верховенства права у сфері цивільного судочинства означає гарантування доступу кожної заінтересованої особи до правосуддя з метою захисту своїх порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод та інтересів з додержанням вимог справедливого судового розгляду, принципу правової визначеності та виконанням остаточних судових рішень, без втручання законодавця в процес здійснення правосуддя та застосування зрозумілого та передбачуваного закону. Обґрунтовано, що поняття міжнародних стандартів захисту суб'єктивних прав та законних інтересів сторін виконавчого провадження перебуває у процесі становлення. Сьогодні ним варто охоплювати не тільки нормативні положення, але й імперативи основних засад сучасної юридичної діяльності, таких як справедливість та зокрема, принцип верховенства права. До вказаних стандартів віднесено також усталену на національному рівні та при цьому загально прийняту на міжнародному рівні практику здійснення виконавчого провадження. Важливими джерелами вивчення такої практики визначено рішення Європейського Суду з прав людини та рішення Суду справедливості ЄС. Хоча не можуть бути віднесені до міжнародних стандартів здійснення виконавчого провадження, але представляють першочерговий інтерес до вивчення типологічні моделі здійснення виконавчого провадження та захисту прав його сторін у різних державах світу, запозичення до національного законодавства кращих практик з урахуванням національних особливостей захисту прав стягувача та боржника. Таким чином, перспективним до подальшого дослідження визначено широкий сенс поняття міжнародних стандартів захисту суб'єктивних прав та законних інтересів сторін виконавчого провадження.

Ключові слова: правовий захист, сторони виконавчого провадження, стягувач, боржник, цивільне судочинство, суд.

Постановка проблеми. Наближення України до міжнародних стандартів дотримання прав і свобод людини, подальший розвиток чинного законодавства зумовлюють й необхідність запровадження нових національних стандартів виконання, які задовольняють інтереси суспільства [1, с. 4]. У юридичній літературі відмічаються такі проблеми здійснення виконавчого провадження та захисту прав його сторін, як: нерівність можливостей стягувача та боржника щодо реалізації своїх прав, свобод, законних інтересів; фактичне замороження процесу виконання виконавчих документів по «малозначних справах»; значна ускладненість виконання судових рішень, за якими боржниками є підприємства оборонно-промислового комплексу, органи військового управління, з'єднання, військові частини, вищі військові навчальні заклади, військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти, установи та організації, які входять до складу Збройних Сил України; загалом низький рівень виконання судових рішень (на рівні 2,6 %); нерідко невіправдана тривалість виконання судових рішень. Також вказується про доцільність запозичення міжнародного досвіду щодо вдосконалення національного виконавчого провадження [2, с. 653, 654].

Погоджуючись із наведеними позиціями, зазначимо про необхідність дотримання системності при внесенні змін до чинного законодавства. Водночас, поняття міжнародних стандартів здійснення виконавчого провадження, а також міжнародних стандартів захисту прав сторін виконавчого провадження не є усталеним у науковій літературі.

Стан дослідження. Комплексні юридичні дослідження та поодинокі публікації стосуються дотичних питань: виконання судових рішень як частина судового розгляду (С.О. Якимчук, 2014 р.) [3], стандарти справедливості у виконавчому процесі України (С.В. Щербак, 2019) [1]; окремі проблемні питання виконавчого провадження під час дії воєнного стану в Україні (Шелевер Н.В. та ін., 2023 р.) [2].

Метою статті є розкриття проблематики визначення міжнародних стандартів здійснення виконавчого провадження та захисту прав стягувача та боржника як правової категорії, визначення перспектив подальшого розвитку цієї категорії.

Вклад основного матеріалу. Загальні стандарти виконавчого процесу засновані на ст. 6 Конвенції з прав людини та основоположних свобод та рішеннях Європейського суду з прав людини. Серед найбільш значущих міжнародних актів, що визначають стандарти примусового виконання, слід назвати

Рекомендації Рес (2003) 17 Комітету міністрів Ради Європи «Про примусове виконання» разом з Керівними принципами примусового виконання, Рекомендації Ради Європи по примусовому виконанню: керівництво до застосування (GuideLines on Enforcement CEREJ 2009), а також проект Глобального кодексу примусового виконання, розроблений Міжнародним союзом судових виконавців, що викладений широкому загалу у 2015 році [1, с. 4].

Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України від 02.06.2016 р. № 1404-VIII «Про виконавче провадження» [4], на першому місці серед засад здійснення виконавчого провадження є принцип верховенства права. Погоджуємось із позицією Д.М. Сибільова щодо таких складових принципу верховенства права, актуальних і щодо виконавчого провадження: визнання пріоритетності, домінування, визначальної ролі прав людини у діяльності держави; поширюваність цієї пріоритетності, цього принципу на діяльність усіх без винятку органів держави, включаючи, зокрема й органи прокуратури; правова певність, визначеність (legal certainty) становища людини у тій ситуації, в якій вона перебуває; неприпустимість затримання особи на невизначений і непередбачуваний термін, якщо воно не ґрунтується на законі чи судовому рішенні; обсяг будь-якого правового розсуду й спосіб його здійснення мають бути з достатньою ясністю визначені законом; наявність громадської довіри до судів як до гарантів справедливості; майже безвиняткова можливість доступу до суду; наявність судового контролю за втручанням виконавчих органів у права людини; підпорядкованість судовому рішенню усіх органів держави, безвиняткова обов'язковість його виконання будь-якими органами і посадовцями; можливість скасування вищим судом рішення нижчого суду, яке не набрало чинності; незмінність, неоспорюваність остаточного судового рішення, яке набрало чинності; невтручання законодавчої влади у відправлення правосуддя; секулярність (світський характер) держави; забезпечення державою, у разі застосування смертельної зброї, швидкого й ефективного розслідування справи її органами [5, с. 122].

Принципово важливим для наукового дослідження виконавчого провадження виявилось розуміння принципу верховенства права та сфери дії принципу верховенства права з фактором глобалізації у частині фундаменталізації прав людини, формуванні міжнародних та європейських стандартів правового захисту, які потребують певного нормативно-правового опосередкування у національному законодавстві, щодо гарантування примагу прав і свобод, законних інтересів людини і громадянина у суспільстві, верховенства конституції в системі актів законодавства країни та передбачуваність законів і дій органів державної влади тощо. В цьому відношенні у самому загальному вигляді принцип верховенства права у сфері цивільного судочинства означає гарантування доступу кожної заінтересованої особи до правосуддя з метою захисту своїх порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод та інтересів з додержанням вимог справедливого судового розгляду, принципу правової визначеності та виконанням остаточних судових рішень, без втручання законодавця в процес здійснення правосуддя та застосування зрозумілого та передбачуваного закону [3, с. 179–180].

Таким чином, визнання виконавчого провадження стадією цивільного судочинства означає актуальність змісту принципу верховенства права у цивільному судочинстві і стосовно захисту прав сторін у виконавчому провадженні.

У подальшому у юридичній літературі актуалізувалась категорія справедливості як засади здійснення виконавчого провадження. Так, за думкою С.В. Щербак, під стандартами справедливості виконання варто розуміти сукупність модельних вимог, покликаних забезпечувати належне та ефективне здійснення виконавчого процесу органами державної виконавчої служби чи приватним виконавцем. Складність визначення стандартів справедливості виконання полягає у багатогранності категорії справедливості, яка не є суто правовою, маючи ще й значне морально-етичне наповнення. Будучи ідеєю права, справедливість передувала праву. Не випадково, за поширеною версією термін «ius» (право) походить від «iustitia» (правосуддя, справедливість). У контексті дотримання стандартів справедливості виконання не можна не згадати найбільш проблемний аспект виконавчого процесу — це тривалість виконавчого провадження для стягувача чи процесуальні строки виконавчого процесу, недотримання яких державним виконавцем викликало чисельні звернення громадян України до Європейського суду з прав людини. Слід звернути увагу на запровадження законодавцем інших підходів щодо формулювання строків виконавчого процесу — через відмову від законодавчого врегулювання загального строку виконавчого провадження шляхом визначення процесуальних строків вчинення окремих виконавчих дій, що унеможливило скаржитися на тривалість виконавчого провадження в цілому [1, с. 5–7].

Одним з чинників визначення стандартів справедливості виконання є й формування сучасної ідеології виконавчого процесу, функціональне призначення якої вбачається у забезпеченні впливу на формування і розвиток правової, політичної і моральної свідомості суб'єктів виконавчих процесуальних правовідносин, їх світогляду та загальної культури, піднесенні престижу органів та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів та поваги до самої професії державного чи приватного виконавця. Правосвідомість як форма суспільної свідомості відображає ставлення суб'єктів виконавчого процесу до чинного законодавства про виконавче провадження, характеризує не лише стан виконавчих процесуальних правовідносин, але й тенденції їх змін. Стандарти справедливості виконання мають відчуватися й на взаємовідносинах виконавця та суб'єктів виконавчого процесу — справедливе, неупереджене ставлення виконавця до сторін виконавчого процесу має кореспондувати з сумлінністю стягувача та боржника, добросовісним користуванням своїми процесуальними правами та обов'язками [1, с. 7–8].

Отже, міжнародні стандарти здійснення виконавчого провадження та захисту суб'єктивних прав та законних інтересів сторін виконавчого провадження мають сприйматись не тільки як: нормативні положення, викладені у актах уповноважених суб'єктів (наприклад, у Глобальному кодексі примусового виконання 2015 р. [6]), а й як визнані міжнародною спільнотою положення принципу верховенства права, в тому числі вимоги справедливості як основної вимоги до правозастосовної діяльності. Практичні підходи до застосування окреслених положень також мають бути віднесені до розглядуваних стандартів.

Дослідження питання захисту інтересів стягувача, боржника та держави під час виконання судових рішень призводить до висновку, що відсутня системність у правовому регулюванні цього питання та у гармонізації інтересів стягувача, боржника та держави. Як загальний висновок в цьому відношенні

можна зробити той, що у чинному законодавстві з метою захисту прав, свобод та інтересів стягувача встановлюються різні форми контролю, а також можливість пред'явлення позову про відшкодування шкоди, заподіяної юридичними особами, уповноваженими виконувати судові рішення, а також державними виконавцями під час виконання судових рішень. Разом з тим, вони не завжди відповідають критеріям ефективного засобу правового захисту в розумінні Європейського суду з прав людини [3, с. 181–182]. Вирішення цієї проблеми вбачається у необхідності обрання національним законодавцем однієї з трьох глобальних моделей виконавчого провадження, що застосовуються у сучасних державах. При цьому, безумовно, мова йде не про сліпе запозичення відповідних моделей, а про врахування національних особливостей здійснення виконавчого провадження.

Так, виходячи із різних законодавчих практик та досягнень процесуальної теорії, очевидно, що існують певні типологічні моделі виконавчого провадження, які мають як недоліки, так і переваги. З точки зору типологізації моделей виконавчого провадження в літературі найбільш обґрунтованими є пропозиції щодо виділення публічно-правової, приватноправової та змішаної моделей. Щодо запозичення тих чи інших моделей у законодавство та практику виконавчого провадження, то їх запозичення та імплементація можливі у той мірі, у якій це дозволить реально гарантувати право на справедливий судовий розгляд та, зокрема, право на виконання судового рішення у розумний строк відповідно до вимог п. 1 ст. 6 ЄКПЛ та практики ЄСПЛ [3, с. 97].

Однією з проблем у цьому напрямі можна відзначити те, що в українському процесуальному законодавстві не передбачено можливості оскарження до суду бездіяльності судді (суду) під час розгляду цивільних справ та можливості отримання компенсації шкоди, заподіяної порушенням судом права особи на розумний строк судового розгляду. Результатом цієї невідповідності українського законодавства Європейській конвенції стало свого часу рішення проти України у справі «Меріт проти України» від 30 березня 2004 р., в якому констатовано порушення в Україні «розумного строку» розгляду судової справи [7, с. 230].

Значні корективи у здійсненні виконавчого провадження зумовлені запровадженням воєнного стану та пов'язаними із цим законодавчими змінами. Водночас, варто підтримати висловлювану у юридичній літературі позицію, що воєнний стан не має бути підставою для невиконання судових рішень та рішень інших органів. Це повинна бути лише короткочасна «пільга» для боржників, бо тривале невиконання рішень судів розглядається ЄСПЛ як порушення права на справедливий суд, а це суперечить поставленим Україною завданням щодо членства у ЄС. Адже однією із вимог до нашої держави є судова реформа, яка включає і виконавче провадження як завершальну стадію судового процесу. Тому Україні, як воюючій державі, необхідно удосконалювати законодавство про виконавче провадження і переймати досвід не лише держав Європейського Союзу, але й Ізраїлю. [2, с. 654].

Висновки. Поняття міжнародних стандартів захисту суб'єктивних прав та законних інтересів сторін виконавчого провадження перебуває у процесі становлення. Сьогодні ним варто охоплювати не тільки нормативні положення (наприклад положення Глобального кодексу примусового виконання

2015 року, що розроблений Міжнародним союзом судових виконавців тощо), але й імперативи основних засад сучасної юридичної діяльності, таких як справедливість та зокрема, принцип верховенства права. До вказаних стандартів варто відносити також усталену на національному рівні та при цьому загально прийняту на міжнародному рівні практику здійснення виконавчого провадження. Важливими джерелами вивчення такої практики постають рішення Європейського Суду з прав людини та рішення Суду справедливості ЄС.

Хоча не можуть бути віднесені до міжнародних стандартів здійснення виконавчого провадження, але представляють першочерговий інтерес до вивчення типологічні моделі здійснення виконавчого провадження та захисту прав його сторін у різних державах світу, запозичення до національного законодавства кращих практик з урахуванням національних особливостей захисту прав стягувача та боржника.

Таким чином, перспективним до подальшого дослідження є широкий сенс поняття міжнародних стандартів захисту суб'єктивних прав та законних інтересів сторін виконавчого провадження.

Література:

1. Щербак С.В. Щодо стандартів справедливості у виконавчому процесі України. Проблеми теорії і практики виконання рішень судів та інших органів: зб. наук. пр. / за ред. Ю. В. Білоусова. Хмельницький : ФОП Мельник А. А., 2019. 296 с. С. 4–8. URL: <https://www.ae.org.ua/wp-content/uploads/2020/02/VP-2019.pdf> (дата звернення: 06.06.2024 р.).
2. Шелевер Н.В., Лазур Я.В., Гербут В.С. Проблемні питання виконавчого провадження під час дії воєнного стану в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал* 2023. № 2. 652–655. URL: http://lsej.org.ua/2_2023/156.pdf (дата звернення: 06.06.2024 р.).
3. Якимчук С.О. Виконання судових рішень як частина судового розгляду: дис. ... к.ю.н.: 12.00.03. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. 2014. 240 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0415U002020/> (дата звернення: 06.06.2024 р.).
4. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 р. № 1404-VIII. *Відомості Верховної Ради України* офіційне видання від 22.07.2016–2016 р., № 30, стор. 5, стаття 542.
5. Сібільов Д. Принципи законності та верховенства права у виконавчому провадженні: ідеологічні аспекти їх реалізації. *Вісник Академії правових наук України* : зб. наук. пр. Харків, 2012. № 1. С. 118–126.
6. Global Code of Enforcement. URL: https://uihj.com/archive-uihj/en/global-code-of-enforcement_2165010.html (дата звернення: 06.06.2024 р.).
7. Іванець І.П. Правові проблеми виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини в сфері приватного права: дис. ... к.ю.н.: 12.00.03. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 2015. 266 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0416U003203/> (дата звернення: 06.06.2024 р.).

Lantukh Ya. International standards for enforcement proceedings and protection of the rights of the debt collector and the debtor: the problem of definition

Summary. The purpose of the article is to reveal the issues of determining international standards for implementation of enforcement proceedings and protection of the rights of the debt collector and debtor as a legal category, to determine the prospects for the further development of this category. Works on relevant issues were analyzed: enforcement of court decisions as part of the trial, standards of justice in the executive process of Ukraine, certain problematic

issues of executive proceedings during the martial law in Ukraine. The understanding of the principle of the rule of law and the scope of the principle of the rule of law with the factor of globalization in terms of the fundamentalization of human rights, the formation of international and European standards of legal protection, which require certain normative and legal mediation in national legislation, regarding the guarantee of the primacy of rights and freedoms, legitimate interests, are taken into account. person and citizen in society, the supremacy of the constitution in the system of legislative acts of the country and the predictability of laws and actions of state authorities, etc. In this regard, in the most general form, the principle of the rule of law in the field of civil justice means guaranteeing the access of every interested person to justice in order to protect his violated, unrecognized or disputed rights, freedoms and interests, while observing the requirements of a fair trial, the principle of legal certainty and the execution of final judicial orders. decisions, without the intervention of the legislator in the process of administration of justice and the application of a clear and predictable law. It is substantiated that the concept of international standards for the protection of subjective rights and legitimate interests of the parties to enforcement proceedings is in the process of formation. Today, it should

cover not only normative provisions, but also the imperatives of the basic foundations of modern legal activity, such as justice and, in particular, the principle of the rule of law. The specified standards also include the established at the national level and, at the same time, generally accepted at the international level, the practice of conducting executive proceedings. The decisions of the European Court of Human Rights and the decisions of the Court of Justice of the EU have been identified as important sources for the study of such practice. Although they cannot be attributed to the international standards of enforcement proceedings, they are of primary interest for studying typological models of enforcement proceedings and the protection of the rights of its parties in different countries of the world, borrowing from national legislation of best practices taking into account the national features of the protection of the rights of the debt collector and the debtor. Thus, the broad meaning of the concept of international standards for the protection of the subjective rights and legitimate interests of the parties to enforcement proceedings has been identified as promising for further research.

Key words: legal protection, parties to executive proceedings, debt collector, debtor, civil proceedings, court.

*Олійник А. Ю.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри приватного та публічного права
Київського національного університету технологій та дизайну*

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню відповідальності суб'єктів підприємницької діяльності в Україні. Відповідальність може розглядатися як загально-соціологічна категорія та означає суть і значення діяльності суб'єктів суспільства і їх соціального розвитку, характеру вчинків особи суспільства або певної його групи. Серед названих суб'єктів суспільства слід досліджувати відносини суб'єктів підприємницької діяльності та їх соціальну і правову відповідальність за свою діяльність. Їх слід досліджувати як комплексну проблему. Відсутність такого механізму передбачає потребу дослідження соціальної відповідальності. Під відповідальністю суб'єктів підприємницької діяльності розуміється урегульована міжнародними і національними соціально-правовими нормами підприємницька діяльність органів публічної влади, громадянського суспільства і особи щодо здійснення суб'єктами підприємництва обов'язку перед державою і суспільством у зв'язку з неправомірною поведінкою та з метою захисту і відновлення порушених прав, свобод і законних інтересів особи, суспільства, держави в чітко визначених законодавством випадках. Їх відповідальність може розглядатися з позитивної (перспективної) і негативної (ретроспективної) сторони та характеризуватися як соціальна і юридична (правова). Перспективну юридичну відповідальність слід розглядати як сумлінне виконання суб'єктом підприємницької діяльності своїх обов'язків перед громадянським суспільством, державою, колективом людей та окремою фізичною особою-підприємцем. Ретроспективна юридична відповідальність є специфічним правовідношенням між державою і правопорушником щодо застосування державно-правового примусу, за протиправне діяння суб'єкта правопорушення, покладанням на нього обов'язку притерпіти несприятливих наслідків особистого, майнового, організаційного та іншого характеру за вчинене правопорушення.

Ключові слова: відповідальність, соціальна відповідальність, правова відповідальність, юридична відповідальність, перспективна і ретроспективна відповідальність, суб'єкти підприємницької діяльності.

Постановка проблеми. Питання відповідальності суб'єктів підприємницької діяльності потребує сучасного теоретичного і правового дослідження.

Стан дослідження. Окремі проблем соціальної і юридичної відповідальності суб'єктів підприємництва, як позитивної так і негативної потребують теоретичного значення і удосконалення правового регулювання. На сьогодні не вирішено всі спірні питання щодо видів позитивної відповідальності та їх теоретичних і практичних аспектів.

Метою дослідження є вивчення соціально-правової відповідальності суб'єктів підприємницької діяльності. Для досяг-

нення поставленої мети потрібно вирішити такі завдання: а) проаналізувати наукові праці по предмету дослідження; б) охарактеризувати норми соціальних і правових актів, що її регулюють; в) сформулювати ознаки і дати визначення соціальної і правової відповідальності; г) запропонувати і розглянути види соціальної і правової відповідальності; д) дати висновки і рекомендації по темі дослідження.

Виклад основного матеріалу. Відповідальність є поняттям не юридичним, а соціологічним. Не можна говорити про відповідальність винятково у негативному значенні. Це поняття багатогранне і демонструється різними прикладами його вживання, а саме: а) почуття відповідальності; б) відповідальна поведінка; в) підвищити відповідальність; г) узяти відповідальність на себе; г) притягнути до відповідальності; д) звільнити від відповідальності; е) вчинити відповідально; є) посісти відповідальне становище; ж) товариство з обмеженою відповідальністю [1].

Отже відповідальність може розглядатися з позитивної (перспективної) і негативної (ретроспективної) сторони та характеризуватися як соціальна і юридична (правова).

Г. Кудрявцева визначає відповідальність як надзвичайно складне і багатогранне явище, яке має бути притаманне кожній людині. Однак воно не виникає автоматично при її народженні, а виступає результатом виключно цілеспрямованих процесів виховання, соціалізації та особистісного розвитку. Цей факт суттєво загострює проблему формування відповідальності та «пробудження» відповідного почуття у кожного студента (курсанта) як майбутнього фахівця. Основними видами відповідальності, на її думку, є: правова, моральна, екологічна, соціальна та професійна. Соціальна відповідальність полягає у свідомому й бездоганному виконанні людиною дій і обов'язків, що входять до структури її соціальної компетентності та її громадських обов'язків. Зміст і структура соціальної відповідальності визначається як соціальним статусом людини, так і тими соціальними наслідками її суспільної діяльності, які можуть впливати на життя й добробут інших людей, на їх соціально-психологічне самопочуття [2].

Отже, Г. Кудрявцева правову і соціальну відповідальність розглядає як види загальної, а не соціальної відповідальності.

Соціальне в людині характеризується концентрованим виразом тих суспільних відносин, які відображають її взаємозв'язок із зовнішнім світом. Проблема соціальної відповідальності людини досліджувалася в наукових працях багатьох авторів. По предмету нашого дослідження проаналізуємо деякі з них. Так, О. Бігняк досліджує юридичну і соціальну відповідальність суб'єктів підприємництва. Він підкреслює, що самостійна юридична відповідальність суб'єктів підприємництва є його необхідною ознакою. О. Бігняк розмежовує соціальну

і юридичну відповідальність підприємців. Юридичну відповідальність суб'єктів підприємництва він вважає ознакою підприємництва і характеризує ретроспективну відповідальність за порушення чинного законодавства. Під соціальною відповідальністю він розуміє позитивну відповідальність як рівень добровільного вирішення соціальних проблем суб'єктів підприємництва, що знаходяться за межами вимог, які містяться у законі, або понад ці вимоги [3, с. 154].

Отже, О. Бігняк розмежує соціальну і юридичну відповідальність, а під соціальною відповідальністю розуміє позитивну відповідальність.

І. Грицарук вважає, що соціальна відповідальність включає етичний, правовий, екологічний та соціальний контекст підприємств, що відбивається на довгостроковій участі у конкретних проєктах, що сприяють покращенню добробуту суспільства. Світовий досвід дає можливість сформулювати критерії дотримання яких дає змогу визначити компанію як соціально відповідальну, що включає в себе: а) добросовісну сплату податків; б) виконання вимог міжнародного, державного, регіонального законодавства; в) виробництво та реалізація якісної продукції; г) реалізацію корпоративних програм, орієнтованих на професійний розвиток, охорону здоров'я, моральне стимулювання працівників; р) реалізацію благодійних і спонсорських проєктів; д) захист екології та інші характеристики [4, с. 7–8].

Отже, І. Грицарук до соціальної відповідальності включає етичну, правову, екологічну та інші види.

О. Гудзинський та С. Судомир, досліджуючи соціальну відповідальність бізнесової діяльності, роблять висновок про те, що формування соціальної відповідальності, як системи в органічній єдності бізнесових суб'єктів діяльності, громад та інших інститутів включає: 1) переосмислення своїх ціннісних орієнтацій; 2) зміну організаційної поведінки та організаційної культури; 3) зміну соціальних пріоритетів; 4) розвиток системно-креативного мислення; 5) інтелектуалізацію потенціальних можливостей: а) особистості, б) колективу, в) територіальної громади суб'єктів інституціонального порядку, бізнесових структур; б) обов'язковість організації соціальних взаємодій в системі: а) підприємницька діяльність влади та громадянського суспільства; б) суб'єкти регіонального значення; в) суб'єкти внутрішньо-системного спрямування; г) суб'єкти певного сегменту ринку та інші [5, с. 216].

Отже, О. Гудзинський та С. Судомир у зміст соціальної відповідальності бізнесової діяльності включають і правовий аспект та підприємницьку діяльність влади і громадянського суспільства, що підкреслює її державно-правове регулювання.

Л. Каленіченко вважає, що юридична відповідальність може розглядатися у двох площинах: а) юридична відповідальність як інститут об'єктивного права – у контексті теорії державного (державно-правового) примусу; б) у свою чергу, юридична відповідальність як елемент змісту правовідносин – у контексті теорії правовідносин. До загальних ознак юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу він відносить такі: 1) державно-правовий характер; 2) є однією з форм правового впливу на суспільні відносини (здійснює інформаційно-психологічний, виховний, соціальний вплив на свідомість і поведінку суб'єктів права); 3) є формою вираження способів правового регулювання, що застосовується у зв'язку з неправомірною поведінкою, а також із метою попередження, запобігання порушенню вимог норм права, відновлення пору-

шених прав і свобод; 4) застосовується з метою захисту прав і законних інтересів особи, суспільства, держави в чітко визначених законодавством випадках (наявності відповідної фактичної підстави), тільки в тій формі, порядку та умовах, які передбачені чинною системою нормативно-правових приписів держави; 5) реалізується через правозастосовну діяльність держави [6, с. 12–14].

Отже, Л. Каленіченко розглядає юридичну відповідальність в об'єктивному значенні і як елемент змісту правовідносин.

А. Колот, досліджуючи проблему соціальної відповідальності, робить висновки про те, що існують вагомі здобутки у теоретичному і прикладному розробленні проблематики соціальної відповідальності бізнес-структур та спостерігаються: а) сталий прогрес (поява нового категоріального апарату, наповнення новим змістом базових, вихідних понять, розширення теоретичних меж дослідження), б) багатоманітність підходів, альтернативність щодо вирішення завдань соціально відповідального розвитку; в) зниження рівня «нормативності», перенесення акценту з загально-філософських, моральних аспектів до управлінських, тобто дедалі більше сприйняття корпоративної соціальної відповідальності (КСВ), як управлінської проблеми, пов'язаної зі стратегічним управлінням; г) формування (у розвиток базової концепції КСВ) нової парадигми досліджень, складниками якої є «принципи – процеси – результати», а отже, розвиток методологічних і прикладних засад прагматизму [7, с. 29].

Отже, А. Колот до соціальної відповідальності включає і корпоративну соціальну відповідальність як управлінську проблему, що пов'язана зі стратегічним управлінням.

А. Олійник серед видів соціальної відповідальності розглядає і юридичну відповідальність, яку поділяє на перспективну (позитивну) і ретроспективну (негативну). Перспективну (позитивну) юридичну відповідальність він визначає як сумлінне виконання суб'єктом права своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей та окремою особою. Ретроспективна (негативна) юридична відповідальність ним розглядається як специфічні правовідносини між державою і правопорушником внаслідок державно-правового примусу, що характеризуються засудженням протиправного діяння і суб'єкта правопорушення, покладанням на останнього обов'язку зазнати позбавлення волі й несприятливих наслідків особистого, майнового, організаційного характеру за скоєне правопорушення [8, с. 153–154].

Отже, А. Олійник у зміст соціальної відповідальності включає і юридичну відповідальність, яку поділяє на перспективну і ретроспективну.

О. Охріменко, Т. Іванова під соціальною відповідальністю розуміють соціальне явище, що являє собою добровільне та свідоме виконання, використання і дотримання суб'єктами суспільних відносин, приписів, соціальних норм, а у випадку їхнього порушення застосування до порушника заходів впливу, передбачених цими нормами. Серед ознак соціальної відповідальності вони виділяють наступні: 1) соціальне явище, наділене конкретно-історичним змістом; 2) свідоме здійснення обов'язку (повинності) особи перед суспільством; 3) його виконання є велінням совісті суб'єкта; 4) невиконання обов'язку (повинності) передбачає той чи інший ступінь осуду такої особи суспільством (суспільною групою, окремими членами суспільства); 5) містить ініціативний характер; 6) надає перевагу або

суспільному суб'єкту, або ж індивідуальному суб'єкту, що трактується як представник суспільства чи соціальної групи; 7) надає перевагу компромісу між суспільними інтересами та цілями, з одного боку, та індивідуальними, професійними, етичними устремліннями, з іншого; 8) поведінка людей в контексті соціальної відповідальності визначається, здебільшого, очікуваннями людей щодо соціальної позиції суб'єкта у формуванні соціально визначених атрибутів конкретних соціальних груп. У залежності від видів соціальних норм виділяють моральну, корпоративну, релігійну, дисциплінарну, політичну, правову (юридичну) відповідальність та ін. Всі види соціальної відповідальності, крім правової, мають пасивний характер, оскільки негативна реакція з боку суспільства у цих випадках не передбачає примусового впливу на порушника правових норм. Правова відповідальність настає у випадку порушення норм права. Вона має активний характер, оскільки передбачає активний психологічний вплив на порушника аж до застосування примусового юридичного впливу. Соціальна та правова відповідальність співвідносяться як загальне та особливе [9, с. 9–10, 13].

Отже, О. Охріменко, Т. Іванова під соціальною відповідальністю розуміють моральну, політичну, корпоративну, релігійну і правову відповідальність. Правова відповідальність, на їх думку, носить активний характер.

В. Шаповал досліджує соціальну відповідальність у системі підприємницької діяльності та визначає відповідальність суб'єктів підприємництва як багатоаспектне явище, що: 1) акумулює вплив різних суспільних інститутів (держави, політичних партій і рухів, релігії, профспілок, громадських організацій тощо); 2) виступає як інститут узгодження інтересів держави, суспільства і суб'єктів підприємництва в економічній, екологічній та соціальній сферах; 3) є суттєвою ознакою рівня розвитку соціально-економічних відносин у суспільстві; 4) є інструментом підвищення конкурентоспроможності та сталого розвитку бізнес-організації шляхом реалізації системи послідовних економічних, екологічних і соціальних заходів, які здійснюються на основі постійної взаємодії із стейкхолдерами і націлені на зменшення ризиків зовнішнього та внутрішнього середовища, довгострокове поліпшення іміджу та ділової репутації компанії [10, с. 7].

Отже, В. Шаповал досліджує в своїй дисертації лише економічну сферу соціальної відповідальності і не торкається правової проблематики.

Підводячи підсумок дослідження наукових праць з проблем соціальної відповідальності слід зауважити, що в наукових працях вищезгаданих авторів відповідальність аналізується як загальна, соціальна і соціальна, яка включає у зміст і юридичну. Пропонуємо сформулювати ознаки та дати визначення відповідальності суб'єктів підприємницької діяльності. Такими ознаками є: а) правова, моральна, екологічна, соціальна та інші різновиди; б) регулюється системою міжнародних і національних соціальних норм; в) включає позитивні і негативні аспекти; г) підприємницька діяльність влади і громадянського суспільства, що підкреслює її державно-правове регулювання; г) свідоме здійснення особою обов'язку перед державою і суспільством; д) застосовується у зв'язку з неправомірною поведінкою з метою попередження, запобігання порушенню вимог норм права, відновлення порушених прав і свобод суб'єктів підприємницької діяльності; е) застосовується з метою захисту

прав і законних інтересів особи, суспільства, держави в чітко визначених законодавством випадках.

Відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності – це урегульована міжнародними і національними правовими, моральними, економічними та іншими позитивними і негативними соціальними нормами підприємницька діяльність влади, громадянського суспільства і особи щодо здійснення суб'єктами підприємництва обов'язку перед державою і суспільством у зв'язку з неправомірною поведінкою та з метою захисту і відновлення порушених прав, свобод і законних інтересів особи, суспільства, держави в чітко визначених законодавством випадках.

Крім наукових праць, що характеризують відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності, слід охарактеризувати норми загально-соціальних і правових актів, які регулюють позитивну і ретроспективну відповідальність. Серед соціальних актів зупинимось на міжнародних договорах і національних нормативно-правових актах. Так, в Міжнародному Пакті про економічні, соціальні і культурні права закріплено, що держава, яка бере участь у Пакті, визнає право на працю, що включає право кожної людини дістати можливість заробляти собі на життя працюю, яку вона вільно обирає або на яку вона вільно погоджується [11]. Відповідальність виникає через невиконання встановлених законами обов'язків або невиконання чи неналежного виконання договорів. Підприємці несуть юридичну відповідальність як встановлений правовими нормами обов'язок перетерплювати несприятливі наслідки протиправної діяльності. Застосовується цивільно-правова, адміністративна й кримінальна відповідальність підприємців. Може застосовуватися дисциплінарна, матеріальна, моральна відповідальність [12]. Підприємець зобов'язаний не завдавати шкоди навколишньому середовищу, не порушувати прав та інтересів громадян, підприємств, установ, організацій і держави, що охороняються законом. За задану шкоду і збитки підприємець несе майнову та іншу встановлену законом відповідальність (ст. 49) [13].

Юридична відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності включає в себе: 1) Цивільно-правову (майнову) відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності; 2) Дисциплінарну і матеріальну відповідальність у сфері підприємництва; 3) Адміністративно-правову відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності; 4) Кримінальну відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності [14].

Висновки. Підсумовуючи результати дослідження слід дати деякі висновки і рекомендації по темі. Відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності – це урегульована міжнародними і національними правовими, моральними, економічними та іншими позитивними і негативними соціальними нормами підприємницька діяльність органів публічної влади, громадянського суспільства і особи щодо здійснення суб'єктами підприємництва обов'язку перед державою і суспільством у зв'язку з неправомірною поведінкою та з метою захисту і відновлення порушених прав, свобод і законних інтересів особи, суспільства, держави в чітко визначених законодавством випадках.

Відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності може розглядатися з позитивної (перспективної) і негативної (ретроспективної) сторони та характеризуватися як соціальна і юридична (правова). Перспективну (позитивну) юридичну відповідальність слід розглядати як сумлінне виконання суб'єктом підприємницької діяльності своїх обов'язків перед грома-

дянським суспільством, державою, колективом людей та окремою фізичною особою-підприємцем.

Ретроспективна (негативна) юридична відповідальність є специфічним правовідношенням між державою і правопорушником щодо застосування державно-правового примусу, за протиправне діяння суб'єкта правопорушення, покладанням на нього обов'язку притерпіти несприятливих наслідки особистого, майнового, організаційного та іншого характеру за вчинене правопорушення. Юридична відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності включає: 1) матеріальну: а) цивільно-правову (майнову); б) дисциплінарну; в) адміністративно-правову; г) кримінальну; 2) процесуальну.

Запропоновані по тексту рекомендації сприятимуть удосконаленню теорії і практики відповідальності суб'єктів підприємництва.

Література:

1. Відповідальність. *Вікіпедія*. <http://surl.li/gfiou>
2. Кудрявцева Г.І. Джерела походження і види відповідальності особистості. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. Харків, 2018. С. 265–266.
3. Бігняк О.В. Юридична і соціальна відповідальність суб'єктів підприємництва. *Університетські наукові записки*. 2006. № 1(17). С. 150–154.
4. Грицарук І.О. Соціальна відповідальність підприємництва: формування та реалізація в національній економіці. *Кваліфікаційна робота*. Тернопіль, 2020. 67 с.
5. Гудзінський О.Д., Судомир С.М. Соціальна відповідальність бізнесової діяльності в аграрному секторі економіки. *Вісник ХНАУ ім. В.В. Докучаєва*. Серія «Економічні науки». 2018. № 3. С. 211–218.
6. Каленіченко Л. І. Юридична відповідальність: поняття, ознаки / Л. І. Каленіченко. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2020. № 1(67), т. 1. С. 12–17.
7. Колот А.М. Корпоративна соціальна відповідальність: еволюція та розвиток теоретичних поглядів / А.М. Колот. *Економічна теорія*. 2013. № 4. С. 5–26.
8. Олійник А.Ю. Основи історії і теорії держави та права [текст] : навчальний посібник / А.Ю. Олійник. К. : Центр учбової літератури, 2015. 200 с.
9. Охріменко О.О., Іванова Т.В. Соціальна відповідальність. Навч. посіб. *Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»*. 2015. 180 с.
10. Шаповал В.М. Соціальна відповідальність у системі підприємницької діяльності. Автореф. дис. д.е.н. Спеціальність 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки. Державний вищий навчальний заклад «Національний гірничий університет». Дніпропетровськ, 2012. 44 с.
11. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (Дата звернення 12.04.2024).
12. Відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності : Сутність і види відповідальності підприємців / https://pidru4niki.com/1495110242098/menedzhment/vidpovidalnist_subyektiv_pidpriyemnitskoyi_diyalnosti
13. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003, № 18, № 19–20, № 21–22. Ст. 144. Поточна редакція від 01.01.2024.
14. Юридична відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності / <https://studfile.net/preview/5775835/>

Oliynyk A. Responsibility of business entities

Summary. The article is devoted to the study of the responsibility of business entities in Ukraine. Responsibility can be considered as a general sociological category and means the essence and meaning of the activity of the subjects of society and their social development, the nature of the actions of a person in society or a certain group thereof. Among the named subjects of society, the relations of subjects of entrepreneurial activity and their social and legal responsibility for their activities should be investigated. They should be studied as a complex problem. The absence of such a mechanism implies the need for research on social responsibility. Under the responsibility of the subjects of entrepreneurial activity is understood the entrepreneurial activity of public authorities, civil society and individuals regulated by international and national social and legal norms regarding the fulfillment by the subjects of entrepreneurship of their duty to the state and society in connection with illegal behavior and for the purpose of protection and restoration of violated rights, freedoms, and legitimate interests of the individual, society, and state in cases clearly defined by legislation. Their responsibility can be considered from a positive (prospective) and negative (retrospective) side and characterized as social and legal (legal). Prospective legal responsibility should be considered as conscientious performance by the subject of entrepreneurial activity of its obligations to civil society, the state, a collective of people, and an individual entrepreneur. Retrospective legal responsibility is a specific legal relationship between the state and the offender regarding the application of state legal coercion, for the illegal action of the subject of the offense, placing on him the obligation to suffer adverse consequences of a personal, property, organizational and other nature for the offense committed.

Key words: responsibility, social responsibility, legal responsibility, legal responsibility, prospective and retrospective responsibility, business entities.

*Покотинський М. А.,
аспірант*

Державного податкового університету

ПРЕДСТАВНИК У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ АВТОРІВ КОМП'ЮТЕРНИХ ПРОГРАМ

Анотація. Стаття присвячена розкриттю проблемних аспектів правового статусу представника у справах про захист прав авторів комп'ютерних програм у цивільному судочинстві, обґрунтуванню перспектив подальшого розвитку нормативного закріплення правового статусу представника при розгляді таких справ. Обґрунтовано, що усунення цих прогалин створить підґрунтя для ефективного розвитку національного законодавства у цій сфері у напрямі євроінтеграції. Опрацьовано здобутки щодо проблематики участі представника у цивільному судочинстві та проблематики захисту авторських прав у загальних судах. Так, у першому контексті опрацьовано роботи щодо таких питань, як: судове представництво в цивільному судочинстві України, професійне представництво адвоката у цивільному процесі. У другому контексті опрацьовано роботи з такої проблематики, як: цивільний процесуальний порядок захисту суб'єктивного авторського права, захист прав автора у порядку цивільного судочинства. Крім того, звернуто увагу на роботи таких вчених, як: Г. Андрощук, Л. Борян, Г. Грещук, С. Захаров, Р. Куришко, О. Любарець, А. Лященко, С. Омельчук, Є. Поливач, Н. Соловйова, О. Стовб, Ж. Форосенко, А. Черін та інших. З огляду на складність ведення справ про захист прав авторів комп'ютерних програм, спірним вбачається використання терміну «допуск у процес особи у якості представника», оскільки саме довіритель робить висновок щодо компетентності процесуального представника та надає йому усі необхідні повноваження для ведення справи у суді. Визначення у ЦПК України представника як окремого учасника судового процесу надає підстави для висновку про реалізацію ним процесуальних прав та обов'язків особи, яку він представляє, на основі наданих йому повноважень на ведення справи. Наявність у третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмету спору, права подавати докази зумовлює необхідність покладення на неї судових витрат у зв'язку із реалізацією такого права, зокрема шляхом призначення експертизи комп'ютерної техніки і програмних продуктів, зокрема й коли відповідне клопотання заявляє представник такої третьої особи. Визначення автором твору фізичної особи зумовлює висновок про не притаманність статутного представництва для справ про захист прав авторів комп'ютерних програм. Перспективами подальшого дослідження є передбачені законодавством засоби реалізації представником свого процесуального статусу у справах про захист прав авторів комп'ютерних програм.

Ключові слова: представник, повноваження представника, правовий захист, авторське право, комп'ютерні програми, цивільне судочинство.

Постановка проблеми. З огляду на прийняття Закону України «Про авторське право та суміжні права» від 01.12.2022 р. № 2811-IX [1], який запровадив низку змін у системі захисту

авторського права на комп'ютерні програми, та активну розробку і впровадження використання комп'ютерних програм у різних сферах суспільної діяльності, наприклад в діяльності суб'єктів землевпорядкування, гостро постає питання дослідження правових засад та практики захисту авторського та суміжних прав на комп'ютерні програми [2, с. 35]. При цьому особливо актуальною сферою постає представництво прав та інтересів у суді, з огляду на необхідну високу кваліфікацію судового представника у таких справах. Водночас, у юридичній літературі зустрічаються неоднакові погляди щодо законодавчих основ участі представника у таких справах, що не сприяє єдності судової практики та ефективному захисту прав, свобод, законних інтересів авторів комп'ютерних програм. Усунення окреслених прогалин створить підґрунтя для ефективного розвитку національного законодавства у цій сфері у напрямі євроінтеграції.

Стан дослідження. Висвітлення отримала проблема участі представника у цивільному судочинстві та проблематики захисту авторських прав у загальних судах. Так, у першому контексті варто відмітити комплексні дослідження щодо таких питань, як: судове представництво в цивільному судочинстві України [3, с. 198], професійне представництво адвоката у цивільному процесі [4, с. 145–146]. У другому контексті варто згадати роботи з такої проблематики, як: цивільний процесуальний порядок захисту суб'єктивного авторського права [5, с. 499–500], захист прав автора у порядку цивільного судочинства [6, с. 205]. Крім того, варто вказати на роботи таких вчених, як: Г. Андрощук, Л. Борян, Г. Грещук, С. Захаров, Р. Куришко, О. Любарець, А. Лященко, С. Омельчук, Є. Поливач, Н. Соловйова, О. Стовб, Ж. Форосенко, А. Черін та інших.

Метою статті є розкриття проблемних аспектів правового статусу представника у справах про захист прав авторів комп'ютерних програм у цивільному судочинстві, обґрунтування перспектив подальшого розвитку нормативного закріплення правового статусу представника при розгляді таких справ.

Виклад основного матеріалу. Судовий представник є самостійним учасником судового розгляду, що впливає з правової природи судового представництва. Це проявляється в: характері повноважень судового представника (поєднується їх самостійність та похідний характер); здійсненні судового представництва від чужого імені та в чужих інтересах (представник не виступає учасником матеріальних правовідносин, що є предметом судового розгляду); особливостях інтересу судового представника (представник наділений власним інтересом щодо розгляду справи, в якому можна виділити матеріальну та процесуальну складові). Допуск представника до

участі у судовому розгляді здійснюється на підставі документів, що підтверджують його повноваження. При цьому слід розрізнити «підстави виникнення судового представництва» та «підстави допуску (вступу) в процес особи в якості судового представника». Документи, що підтверджують повноваження в суді, є відображенням матеріально-правових відносин між представником і представляваною особою, а тому для різних видів судового представництва висуваються відмінні вимоги щодо підтвердження повноважень [3, с. 197–198].

Підтримуючи погляди дослідника щодо процесуального представника як самостійного суб'єкта судового розгляду, варто звернути увагу на розрізнення понять «підстави допуску (вступу) в процес особи в якості судового представника» та «підстави виникнення судового представництва». Так, довіреність підтверджує як матеріально-правові відносини між представником та довірительом, так і є підставою допуску представника у процес. У справах про захист прав авторів комп'ютерних програм важливе значення мають не тільки правові знання процесуального представника, але й певний рівень спеціальних знань. Так, обговорюючи створення Вищого суду з питань інтелектуальної власності зазначається, що він має на меті підвищення якості розгляду судових спорів у сфері інтелектуальної власності та скорочення термінів їх розгляду. З цією метою законодавець встановив чіткі вимоги до осіб, які можуть бути суддями Вищого суду. Вони повинні мати досвід професійної діяльності у сфері інтелектуальної власності (патентний повірений або адвокат) не менше ніж 5 років або мати стаж роботи суддею не менше ніж 3 роки [7].

Клієнт доволі ретельно обирає представника, й у разі видання представнику довіреності – це свідомий вибір, що має ключове значення для суду, також і щодо допуску представника у процес. Тому викликає сумнів теоретичне та практичне значення такого розподілу.

Вказаний висновок підтверджується й позиціями інших науковців, які розглядають цивільну процесуальну правосуб'єктність як єдину категорію. Зокрема, М.В. Шпак вказує, що цивільна процесуальна правосуб'єктність адвоката є структурним елементом загальної цивільної процесуальної правосуб'єктності, поряд з цивільною процесуальною правосуб'єктністю інших учасників цивільних процесуальних правовідносин. Цивільна процесуальна правосуб'єктність адвоката розглядається як складова частина категорії загальної цивільної процесуальної правосуб'єктності, яка у той же час, маючи специфічні особливості, відображає її індивідуальність та особливість [4, с. 145–146, 190–191]. Тому окремі висновки вчених щодо правової природи представника та його повноважень підлягають уточненню.

О.О. Штефан, за результатами опрацювання проблематики участі представника у справах щодо захисту суб'єктивного авторського права доходить висновків, що участь у справах із спірних авторських правовідносин представника реалізується через правовідносини представника і суду. Такі правовідносини не є представницькими, а є засобом реалізації повноважень представника, оскільки вказані відносини у процесі взагалі не виникають. Представник є самостійною процесуальною фігурою, яка діє у процесі поряд із особою, яка надала йому повноваження представляти її інтереси у суді, не заміщуючи її. ОКУ, звертаючись із позовною заявою до суду, діє не як представник у справах із спірних авторських правовідносин, а як

сторона, яка захищає надане їй право на управління майновими авторськими правами, оскільки матеріальне представництво не породжує процесуальне представництво [5, с. 499–500]. На наш погляд, зазначені положення теж свідчать про недоцільність розрізнення таких понять, як «підстави виникнення процесуального представництва» та «підстави допуску представника у процес». Адже, як слушно зазначає дослідниця, правовідносини, що виникають між судом та представником є лише наслідком повноважень представника щодо ведення справи, які варто розглядати як цілісну категорію. Така точка зору відповідає й чинним положенням ч. 1 ст. 64 Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 р. № 1618-IV (далі – ЦПК України) [8], відповідно до якої представник, який має повноваження на ведення справи в суді, здійснює від імені особи, яку він представляє, її процесуальні права та обов'язки.

Відповідно до ч.ч. 1, 2 ст. 60 ЦПК України представником у досліджуваній категорії справ може бути зокрема, адвокат. При характеристиці цивільної процесуальної правосуб'єктності адвоката варто виходити з того, що складовими елементами вказаного інституту є його: цивільні процесуальні права, цивільні процесуальні обов'язки, професійні заборони, відповідальність адвоката у цивільному процесі. Цивільні процесуальні права адвоката – це права вказаного суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин, які регламентовані чинним цивільним процесуальним та іншим законодавством, якими може розпоряджатися адвокат при наданні професійної правничої допомоги під час розгляду та вирішенні цивільних справ судами. Цивільні процесуальні обов'язки адвоката – це правові зобов'язання адвоката, які полягають у необхідності вчинення останнім певних прав при наданні професійної правничої допомоги під час розгляду та вирішенні цивільних справ судами. Професійні заборони адвоката – це покладена нормами законодавства повинність вказаного суб'єкта не вчиняти певні дії при наданні професійної правничої допомоги під час розгляду та вирішенні цивільних справ судами. Відповідальність адвоката у цивільному процесі – це застосування до адвоката, який надає професійну правничу допомогу під час розгляду та вирішенні цивільних справ судами, заходів примусу, які передбачені законодавством [4, с. 145]. Вказана позиція привертає увагу, передусім, виділенням автором категорії цивільних процесуальних прав представника, а також категорії відповідальності адвоката у цивільному судочинстві. На наш погляд, виділення самостійної категорії цивільних процесуальних прав представника не узгоджується з наведеним вище положенням ч. 1 ст. 64 ЦПК України. Щодо ж цивільної процесуальної відповідальності, то позиція вченого потребує додаткового обґрунтування, оскільки категорії «заходи примусу» та «юридична відповідальність» у теорії цивільного процесу розрізняються.

Таким чином, характеризуючи процесуальний статус представника, варто розрізнити його повноваження як передусім матеріально-правову категорію, що позначає стан правовідносин між представником та довірительом. На підставі цих правовідносин представник в суді здійснює від імені особи, яку він представляє, її процесуальні права та обов'язки.

Зазначений висновок дозволяє висловити висновки суто практичного характеру. Так, у юридичній літературі зустрічаються позиції про доцільність покладення на процесуального представника окремих видів судових витрат. Зокрема, з огляду на те, що представники можуть вчиняти від імені особи, яку

вони представляють, усі процесуальні дії, що їх має право вчиняти ця особа, в усіх випадках суб'єктом обов'язку щодо оплати судових витрат на проведення експертизи є особа, представництво інтересів якої вони здійснюють, за винятком, коли здійснюється представництво третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору [6, с. 205]. На жаль, дослідник не наводить переконливого обґрунтування, чому саме третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору становить виняток з загального правила.

Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 43, ч. 6 ст. 53 ЦПК України, право подавати докази входить до обсягу процесуальних прав вказаної третьої особи. Такі права реалізуються процесуальним представником від її імені та в її інтересах, що свідчить про те, що суб'єктом несення судових витрат у зв'язку із поданням доказів (в тому числі й призначенням судової експертизи) має бути саме така третя особа. Важливість вирішення цього питання підкреслюється й складністю ведення справ про захист прав авторів комп'ютерних програм, необхідністю певного досвіду у представника. Таким чином, представник часто діє самостійно, без узгодження із довірительом кожної процесуальної дії. Так, заява про право попереднього користувача була здійснена, як заявлено представником в судовому засіданні апеляційного суду, як більш економічний спосіб захисту, з урахуванням вартості проведення експертного дослідження [9].

Участь адвоката як професійного представника під час касаційного оскарження судових рішень у судах вимагає від останнього відповідної кваліфікації та професійного рівня. Поряд з цим, поширення випадків у судовій практиці відносно не прийнятності як суб'єктів цивільного процесуального права осіб, які не мають правового статусу адвоката відображає запроваджені судовою реформою законодавчі новели щодо виключного представництва адвокатами інтересів клієнтів (за виключенням окремих категорій справ) у судах. Впровадження такої практики фактично «відсіює» коло осіб, які зможуть здійснювати представництво інтересів осіб у судах, що повинно сприяти підвищенню якості надання правової допомоги [4, с. 188].

В аспекті професійної діяльності адвокатів у виконавчому провадженні слід виходити з того, що на сьогодні не застосовується виключне представництво вказаними суб'єктами інтересів своїх клієнтів на етапі виконання судових рішень. Поряд з цим, у виконавчому провадженні представниками можуть бути як особи, які мають правовий статус адвоката, так і інші особи, які відповідають іншим встановленим вимогам законодавства. Адвокат як професійний представник сторони у виконавчому провадженні виконує такі функції, які відображають специфіку його професійної діяльності на вказаному етапі цивільного процесу, як сприяння юридичному закріпленню інтересів клієнта враховуючи зміст судових рішень та досягнення мети виконавчого провадження [4, с. 189].

Висновки

1. З огляду на складність ведення справ про захисту прав авторів комп'ютерних програм, спірним вбачається використання терміну «допуск у процес особи у якості представника», оскільки саме довіритель робить висновок щодо компетентності процесуального представника та надає йому усі необхідні повноваження для ведення справи у суді.

2. Визначення у ЦПК України представника як окремого учасника судового процесу надає підстави для висновку про реалізацію ним процесуальних прав та обов'язків особи, яку

він представляє, на основі наданих йому повноважень на ведення справи.

3. Наявність у третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмету спору, права подавати докази зумовлює необхідність покладення на неї судових витрат у зв'язку із реалізацією такого права, зокрема шляхом призначення експертизи комп'ютерної техніки і програмних продуктів, зокрема й коли відповідне клопотання заявляє представник такої третьої особи.

4. Визначення автором твору фізичної особи зумовлює висновок про не притаманність статутного представництва для справ про захист прав авторів комп'ютерних програм.

5. Перспективами подальшого дослідження є передбачені законодавством засоби реалізації представником свого процесуального статусу у справах про захист прав авторів комп'ютерних програм.

Література:

1. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX. *Відомості Верховної Ради України* офіційне видання від 01.12.2023 – 2023 р., № 57, стор. 2, стаття 166.
2. Погіп М.М. Судовий захист авторського права на комп'ютерні програми у сфері землеустрою: вітчизняний та міжнародний досвід. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2022. № 5. С. 34–44.
3. Русин О.Ю. Судове представництво в цивільному судочинстві України: дис. ... к.ю.н.: 12.00.03; ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ, 2016. 221 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0417U001459/> (дата звернення: 17.06.2024 р.).
4. Шпак М.В. Професійне представництво адвоката у цивільному процесі: дис. ... к.ю.н.: 12.00.03; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2018. 249 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0419U002066/> (дата звернення: 17.06.2024 р.).
5. Штефан О.О. Цивільний процесуальний порядок захисту суб'єктивного авторського права: дис. ... д.ю.н.: 12.00.03; Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України. Київ, 2017. 623 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0517U000719/> (дата звернення: 17.06.2024 р.).
6. Кирдан Б.В. Захист прав автора у порядку цивільного судочинства: дис. ... д.ю.н.: 12.00.03; Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2017. 211 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0417U002881/> (дата звернення: 17.06.2024 р.).
7. Коваль М. Вищий суд з питань інтелектуальної власності: процес створення триває. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/zahist-intelektualnoyi-vlasnosti-avtorske-pravo/vishchiiy-sudz-pitan-intelektualnoyi-vlasnosti-proces-stvorenniya-trivae.html> (дата звернення: 18.06.2024 р.).
8. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України* офіційне видання від 08.10.2004 – 2004 р., № 40, 40–42, стор. 1530, стаття 492.
9. Постанова Київського апеляційного суду від 05.02.24 р. у справі № 361/4450/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117374053> (дата звернення: 18.06.24 р.).

Pokotynskiy M. Representative in civil cases on the protection of the rights of authors of computer programs

Summary. The article is devoted to the disclosure of problematic aspects of the legal status of the representative in cases on the protection of the rights of the authors

of computer programs in civil proceedings, to the substantiation of the prospects for further development of the normative consolidation of the legal status of the representative in the consideration of such cases. It is justified that the elimination of these gaps will create a foundation for the effective development of national legislation in this area in the direction of European integration. Achievements related to the problems of the representative's participation in civil proceedings and the problems of copyright protection in general courts were elaborated. So, in the first context, works were developed on such issues as: judicial representation in the civil proceedings of Ukraine, professional representation of a lawyer in civil proceedings. In the second context, works were developed on such issues as: civil procedural procedure for the protection of subjective copyright, protection of the author's rights in civil proceedings. In addition, attention was paid to the works of such scientists as: H. Androschuk, L. Boryan, H. Greschuk, S. Zakharov, R. Kuryshko, O. Lyubarets, A. Lyashchenko, S. Omelchuk, E. Polivach, N. Solovyova, O. Stovb, Zh. Forosenko, A. Cherin and others. Given the complexity of conducting cases on the protection of the rights of authors of computer programs, the use of the term «admission of a person to the process as a representative» is considered controversial, since it is the principal who

makes a conclusion about the competence of the procedural representative and gives him all the necessary powers to conduct the case in court. The definition of a representative in the Civil Code of Ukraine as an individual participant in the legal process provides grounds for the conclusion that he exercises the procedural rights and duties of the person he represents, based on the powers granted to him to conduct the case. The presence of a third person, who does not make independent claims regarding the subject of the dispute, the right to submit evidence necessitates the imposition of legal costs on him in connection with the realization of such a right, in particular by appointing an examination of computer equipment and software products, in particular, when the corresponding request is made by a representative such third party. The definition of a natural person by the author of the work leads to the conclusion that the statutory representation is not appropriate for cases on the protection of the rights of the authors of computer programs. Prospects for further research are the means provided by legislation for the representative to exercise his procedural status in cases on the protection of the rights of authors of computer programs.

Key words: representative, authority of the representative, legal protection, copyright, computer programs, civil proceedings.

*Полуніна О. О.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»*

МОДЕРНІЗАЦІЯ УЧАСТІ ПРЕДСТАВНИКА У СПРАВАХ ОКРЕМОГО ПРОВАДЖЕННЯ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню ролі і значенню представника у справах окремого провадження в цивільному процесі України, зокрема після змін до Цивільного процесуального кодексу України, що були внесені у 2017 році. Вона аналізує обов'язковість участі адвоката в певних категоріях справ, таких як обмеження цивільної дієздатності та примусова психіатрична допомога, що забезпечує ефективний захист прав і інтересів учасників судового процесу. Висвітлюється проблема адвокатської монополії, яка обмежує можливості інших осіб у здійсненні представництва та захисту інтересів у судових та інших правових процедурах.

Звертається увага на обмежені можливості представництва непрофесійних юридичних осіб, які не мають статусу адвоката, і як це обмеження може призводити до нерівності в доступі до правосуддя. Пропонуються шляхи вирішення цієї проблеми, включаючи розширення повноважень представників інших категорій юридичних осіб та реформування адвокатської системи з метою забезпечення більшого доступу до правосуддя для всіх громадян.

У статті наведено приклад постанови Верховного Суду у справі № 619/1908/23 від 21 червня 2023 року, де дозволено представникам без статусу адвоката подавати апеляційні скарги у випадках, коли справа стосується території, де введений воєнний чи надзвичайний стан, або тимчасово окупованій території України. Така практика сприяє розширенню доступу до правосуддя та забезпечує рівність сторін перед судом.

Особлива увага приділяється умовам воєнного стану, які вимагають обмеження адвокатської монополії для забезпечення швидкого і ефективного доступу до судового захисту. Підкреслюється, що у таких випадках необхідно розширити можливості інших осіб для представництва та захисту інтересів у судових процедурах.

Загалом, стаття акцентує на важливості чітко визначених і належно оформлених повноважень представника, його кваліфікації та знань для забезпечення справедливості та об'єктивності судового процесу, особливо в умовах, що вимагають гнучкого підходу до представництва інтересів сторін.

Ключові слова: представник, окреме провадження, адвокатська монополія, доступ до правосуддя, воєнний стан, правова допомога, рівність перед законом, реформа адвокатської системи.

Постановка проблеми. Проблема участі представника у справах окремого провадження в цивільному процесі України є актуальною, особливо після змін до Цивільного процесуального кодексу, внесених у 2017 році. Зміни встановили обов'язкову участь адвоката в певних категоріях справ, що забезпечує захист прав і інтересів учасників судового процесу. Однак,

адвокатська монополія обмежує можливості інших осіб здійснювати представництво, що може призводити до нерівності в доступі до правосуддя. Це особливо важливо в умовах воєнного стану, коли доступ до адвокатів ускладнений. Таким чином, постає питання про необхідність реформування системи представництва для забезпечення більшого доступу до правосуддя для всіх громадян.

Стан дослідження. Питання участі представника у справах окремого провадження в цивільному процесі України досліджено багатьма науковцями та правниками. Після внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України у 2017 році, дослідження зосередилися на аналізі нововведень щодо обов'язкової участі адвокатів у певних категоріях справ, зокрема, у справах про обмеження цивільної дієздатності та примусову психіатричну допомогу.

Науковці Татулич І.Ю. та Савчин Н.М. акцентують увагу на необхідності уточнення законодавства для забезпечення конституційного права учасників окремого провадження на правову допомогу. Вони підкреслюють важливість чіткого визначення повноважень представника та забезпечення його кваліфікованості для ефективного захисту прав і інтересів учасників процесу.

Проблема адвокатської монополії досліджується в контексті її впливу на доступ до правосуддя. Окремі дослідження вказують на обмеження можливостей непрофесійних юридичних осіб представляти інтереси сторін, що створює нерівність перед законом. Це питання стає особливо актуальним в умовах воєнного стану, коли доступ до адвокатів може бути обмеженим.

Практика Верховного Суду, зокрема постанова у справі № 619/1908/23 від 21 червня 2023 року, демонструє можливість участі представників без статусу адвоката в окремих категоріях справ, що сприяє розширенню доступу до правосуддя. Такий підхід отримав підтримку в юридичній спільноті як засіб забезпечення рівності сторін перед судом і ефективного захисту прав громадян.

Таким чином, наукові дослідження вказують на необхідність подальшого вдосконалення законодавства та системи представництва у справах окремого провадження для забезпечення справедливості, рівності та доступу до правосуддя.

Мета статті полягає у вивченні та аналізі ролі та значення представника у справах окремого провадження в цивільному процесі України, особливо після внесених у 2017 році змін до Цивільного процесуального кодексу. Стаття спрямована на виявлення проблем, пов'язаних з обов'язковістю участі адвокатів у деяких категоріях справ, а також аналізу впливу адвокатської монополії на доступ до правосуддя та рівність перед законом. Крім того, метою є висвітлення можливих шляхів реформуван-

ня системи представництва для забезпечення більшого доступу до правосуддя та забезпечення справедливості для всіх громадян, особливо в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Участь представника у справах окремого провадження є необхідною складовою цивільного процесу, оскільки вона гарантує захист прав і інтересів осіб, які виступають в ролі заявників або зацікавлених сторін. До 2017 року ЦПК України не уточнював, в яких саме випадках участь представника є обов'язковою. Проте, зміни, внесені після 2017 року, встановили обов'язковість участі представників у певних категоріях справ окремого провадження. Наприклад, у випадках, пов'язаних з обмеженням цивільної дієздатності фізичних осіб або надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, суд вимагає присутності адвоката. Це забезпечує ефективний захист прав і інтересів осіб, що перебувають під судовим розглядом у таких справах [1].

У випадку, якщо особа не звернулася до адвоката, суд може залучити його через орган або установу, яка має законне право надавати безоплатну правову допомогу. Рішення суду щодо призначення адвоката повинно бути прийняте негайно та не пізніше, ніж протягом двох робочих днів. Це рішення направляється відповідному органу або установі, які мають законне право надавати безоплатну правову допомогу, для подальшого виконання.

З аналізу Глави 1 Розділу 4 ЦПК України випливає, що участь представника не передбачена в інших категоріях справ окремого провадження, що може обмежувати особу у використанні її права на правову допомогу. У зв'язку з цим, думка вчених Татулича І.Ю. та Савчин Н.М. є обґрунтованою, і вони правильно вказують на необхідність уточнення законодавства щодо забезпечення конституційного права учасників окремого провадження на правову допомогу та участь представника у справах як учасника судового процесу [2, с. 115].

Проблема адвокатської монополії, яка ускладнює можливість інших осіб здійснювати представництво та захищати інтереси в судових та інших правових процедурах, залишається актуальною у сучасній Україні. Згідно зі загальними нормами Цивільного процесуального кодексу України, можливість непрофесійних юридичних осіб, які не є адвокатами, представляти інтереси сторін, обмежена лише невеликими справами позовного провадження та трудовими конфліктами.

Ця обмежена можливість представництва інших осіб породжує проблеми доступу до суду та рівності перед законом. Нерівність у можливостях захисту прав може призвести до невідповідності принципам справедливості та об'єктивності в судових процедурах [3].

Для вирішення цієї проблеми можуть бути розглянуті різні шляхи, включаючи розширення повноважень представників інших категорій юридичних осіб, створення більш гнучкої системи представництва, а також реформування адвокатської системи з метою забезпечення більшого доступу до правосуддя та рівних умов участі у судових процедурах для всіх громадян.

Як приклад наведемо Постанову у справі № 619/1908/23 від 21 червня 2023 року Верховного Суду, яка задовольнила касаційну скаргу за заявою гр. П, підписану гр. В, щодо встановлення факту народження дитини в м. Сімферополь, АР Крим, показує, що у випадках, коли справа стосується території, де введений воєнний чи надзвичайний стан, або тимчасово окупованій території України, представник без статусу адвоката може подати апеляційну скаргу

Практика Верховного Суду, що дозволяє участь представника без статусу адвоката у певних категоріях справ окремого провадження, сприяє розширенню доступу до правосуддя та гарантує рівність сторін перед судом. Ці зміни до ЦПК України суттєво впливають на ефективність судового процесу та захист прав учасників справ.

Представник у справах окремого провадження виступає як ключова фігура, що діє в інтересах заявника або інших зацікавлених осіб. Його основна мета полягає в захисті їхніх прав та інтересів у судовому процесі. Повноваження представника мають бути чітко визначені та належно оформлені, а його дії повинні відповідати цілям, які ставить перед ним заявник або заінтересована особа.

Представник виступає як посередник між заявником та судом, забезпечуючи представлення доказів, аргументів та інших важливих матеріалів під час судового процесу. Він має мати достатні знання та кваліфікацію для ефективного представництва інтересів своїх клієнтів перед судом.

Отже, роль представника у справах окремого провадження полягає у забезпеченні адекватного та компетентного захисту прав та інтересів заявників та інших зацікавлених осіб у судовому процесі. Його дії сприяють забезпеченню справедливості та об'єктивності при вирішенні правових спорів.

Умови воєнного стану створюють особливі умови, що можуть вимагати обмеження адвокатської монополії. У таких випадках, коли доступ до адвоката обмежений або ускладнений через обставини воєнного стану, виникає необхідність розширення можливостей інших осіб для представництва та захисту інтересів у судових та інших правових процедурах.

Обмеження адвокатської монополії в умовах воєнного стану може сприяти швидкому та ефективному доступу до судового захисту для всіх громадян, незалежно від їхнього статусу чи можливостей залучення адвоката. Це може передбачати надання можливості непрофесійним юридичним особам або іншим представникам, які мають відповідні знання та досвід, для представлення інтересів сторін у судових процедурах.

Такий підхід сприятиме забезпеченню доступності та доступу до правосуддя для всіх громадян. Розширення можливостей представництва може також сприяти підвищенню довіри до судової системи та забезпеченню рівності перед законом у складні часи.

Розширення доступу до судового захисту в умовах воєнного стану не лише забезпечить громадянам більшу впевненість у своїх правах, але й може позитивно позначитися на загальній стабільності суспільства. Якщо всі члени громадянського суспільства мають однаковий доступ до правосуддя, це сприятиме зміцненню правової держави та збереженню демократичних цінностей навіть у найскладніших часах.

Подальше вдосконалення процесу представництва у судових справах в умовах воєнного стану може також допомогти у побудові довіри між владою та громадянами. Чим більше людей будуть відчувати, що їхні права захищені та їхні справи слухаються у судах, тим сильніше буде їхня віра в справедливість та законність державних органів.

Отже, розширення можливостей представництва в судових процедурах в умовах воєнного стану відкриває широкий спектр можливостей для покращення судової системи та забезпечення більшої справедливості та демократії в суспільстві.

Висновки. Участь представника у справах окремого провадження в цивільному процесі є ключовою для забезпечення

захисту прав та інтересів учасників судового процесу. Зміни в законодавстві після 2017 року установили обов'язковість участі представників у певних категоріях справ, що важливо для забезпечення ефективного захисту в таких ситуаціях, як обмеження цивільної дієздатності фізичних осіб або надання психіатричної допомоги в примусовому порядку.

Однак проблема адвокатської монополії залишається актуальною, ускладнюючи доступ до правосуддя та порушуючи принципи рівності перед законом. Для вирішення цієї проблеми необхідно розглядати різні шляхи, такі як реформування адвокатської системи та розширення можливостей інших осіб для представництва інтересів в судових процедурах.

Практика Верховного Суду, яка дозволяє участь представника без статусу адвоката у певних категоріях справ окремого провадження, показує, що це сприяє розширенню доступу до правосуддя та забезпечує рівність сторін перед судом.

Отже, для забезпечення справедливості та об'єктивності у судових процедурах необхідно продовжувати роботу над реформами, спрямованими на забезпечення більшого доступу до правосуддя та рівних умов участі для всіх громадян, незалежно від їхнього статусу чи можливостей залучення адвоката.

Література:

1. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
2. Татулич І. Ю., Савчин Н. М. Участь адвоката у справах окремого провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 8/2021. С. 112–116. URL: http://www.lsej.org.ua/8_2021/27.pdf.
3. Ухвала у справі № 154/2620/22 від 17 лютого 2023 року: Верховний Суд. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109102360>

Polunina O. Modernization of representative participation in non-contentious proceedings: current trends

Summary. This article explores the role and significance of representatives in non-contentious civil proceedings

in Ukraine, particularly following amendments to the Civil Procedure Code of Ukraine made in 2017. It analyzes the mandatory participation of attorneys in certain categories of cases, such as the limitation of legal capacity and compulsory psychiatric care, which ensures effective protection of the rights and interests of the participants in the judicial process. The issue of the monopoly of attorneys is highlighted, which restricts the ability of other individuals to provide representation and protect interests in judicial and other legal procedures.

Attention is drawn to the limited opportunities for representation by non-professional legal entities that do not have attorney status and how this limitation can lead to inequality in access to justice. The article proposes solutions to this problem, including expanding the powers of representatives from other categories of legal entities and reforming the attorney system to ensure greater access to justice for all citizens.

An example from the Supreme Court's decision in case No. 619/1908/23 dated June 21, 2023, is provided, where representatives without attorney status were allowed to file appeals in cases involving territories under martial law, a state of emergency, or temporarily occupied territories of Ukraine. Such practice promotes increased access to justice and ensures equality of parties before the court.

Special attention is given to the conditions of martial law, which require limiting the monopoly of attorneys to ensure quick and effective access to judicial protection. It is emphasized that in such cases, it is necessary to expand the possibilities for other individuals to represent and protect interests in judicial procedures.

Overall, the article underscores the importance of clearly defined and properly formalized powers of representatives, their qualifications, and knowledge to ensure fairness and objectivity in the judicial process, especially under conditions that require a flexible approach to the representation of parties' interests.

Key words: representative, non-contentious proceedings, attorney monopoly, access to justice, martial law, legal assistance, equality before the law, reform of the attorney system.

*Ромась М. І.,**докторка філософії з права,**доцентка кафедри цивільного права та процесу**Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова*

ОСОБЛИВОСТІ СПАДКУВАННЯ ОКРЕМИХ ОБ'ЄКТІВ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню особливостей спадкування таких об'єктів права інтелектуальної власності як авторське право та суміжні права, право винагороди, спадкування прав інтелектуальної власності, які належать кільком особам, а також право на реєстрацію права інтелектуальної власності або його посвідчення. Наприклад, автор має невідчужуване право на одержання грошової суми у розмірі п'яти відсотків від суми кожного продажу оригіналу художнього твору чи оригіналу рукопису літературного твору, наступного за відчуженням оригіналу, здійсненим автором. Таке право переходить до спадкоємців автора твору та спадкоємців цих спадкоємців і діє до спливу строку чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір, що підтверджується прикладами з судової практики. Спадкоємці твору можуть спадкувати як сам твір, так і майнові права на нього, які знаходять свій вияв у отриманні справедливої винагороди. Таке право є невідчужуваним, оскільки право автора на частку від суми продажу оригіналу твору може переходити лише у спадщину.

Очевидно, що у сфері права інтелектуальної власності спадкуванню підлягають лише майнові права інтелектуальної власності. Це пов'язано з тим, що особисті немайнові права нерозривно пов'язані з творцем. На відміну від особистих немайнових прав інтелектуальної власності, які охороняються безстроково, майнові права інтелектуальної власності є чинними протягом певних строків, а тому можуть спадкуватися протягом строків їх чинності. Така строковість є визначальною при спадкуванні прав інтелектуальної власності, адже у спадщину переходять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті.

Розкрито також проблематику спадкування об'єкту права інтелектуальної власності та майнових прав на нього. Досліджено також порушення особистих немайнових прав автора після його смерті (перекручування, спотворення твору). Такі права, наприклад, можуть мати родичі померлого, спадкоємці, інші особи, в тому числі юридичні (їх може встановити навіть сам автор). Тобто у разі порушення особистих немайнових авторських прав можливим є застосування цивільно-правових способів захисту, що і перешкоджатиме перекрученню та спотворенню твору навіть після смерті автора. Також після смерті автора спадкоємці можуть здійснити певні його права, які він не здійснив за життя. До прикладу, спадкоємці можуть оприлюднити твір автора після його смерті, однак лише якщо автор не встановив прямої заборони на це.

Ключові слова: спадкування, об'єкт права інтелектуальної власності, майнове право, особисті немайнові права автора, спадкоємець, авторське право, винагорода.

Постановка проблеми. Право інтелектуальної власності є динамічною та сучасною підгалуззю цивільного права,

оскільки регулює новітні технології. Спадкове право відрізняється не такою інноваційністю у правовому регулюванні, однак є не менш комплексним. При поєднанні цих двох підгалузей права народжується актуальна та одночасно проблемна тема для дослідження – спадкування права інтелектуальної власності. Дана тема потребує вивчення та аналізу не лише на рівні фахових статей, а й монографічних та дисертаційних досліджень.

Стан дослідження. Дотично дану тему вивчали переважно науковці, які є експертами у сфері права інтелектуальної власності. Такими є Т.М. Вахонєва, О. П. Орлюк, Р.Б. Шишка, А.С. Штефан тощо. Очевидно, що даний перелік є досить вузьким, що і підтверджує актуальність даної статті.

Мета статті полягає у з'ясуванні особливостей спадкування таких об'єктів права інтелектуальної власності, зокрема, авторського права, винагороди, майнових прав на ці об'єкти з урахуванням надбань теорії, законодавства та судової практики.

Виклад основного матеріалу. За загальним правилом, права інтелектуальної власності можуть успадковуватись як за заповітом, так і за законом. За ч. 2 ст. 418 ЦК України право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності [1]. Як вказано у ст. 1218 ЦК України, до складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті, однак за ст. 1219 ЦК України до складу спадщини не входять особисті немайнові права. Так, за ст. 423 ЦК України особистими немайновими правами інтелектуальної власності є право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником тощо) об'єкта права інтелектуальної власності; право перешкоджати будь-якому посягання на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоди честі чи репутації творця об'єкта права інтелектуальної власності [1]. Усі вказані особисті немайнові права інтелектуальної власності не можуть бути передані іншим особам ані за договором, ані в порядку спадкування. Це пов'язано з тим, що спадкоємець не може вважатися творцем твору, адже первинним суб'єктом права інтелектуальної власності твору є автор (творець, винахідник), а його спадкоємці за способом набуття прав інтелектуальної власності є вторинними суб'єктами, оскільки особисті немайнові права є невідчужуваними і непередаваними. У літературі спадкоємців прав інтелектуальної власності називають вторинними суб'єктами права інтелектуальної власності, оскільки такі права виникають на підставі юридичного факту відкриття спадщини та прийняття спадщини спадкоємцями [2, с. 82].

Майнове право інтелектуальної власності – це право на використання об'єкта права інтелектуальної власності, а також виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності та виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі забороняти таке використання (ч. 1 ст. 424 ЦК України) [1]. Так, майновими правами інтелектуальної власності, які входять до складу спадщини і є чинними на час відкриття спадщини є право на отримання винагороди за використання твору, право на відтворення, опублікування і розповсюдження авторських творів, право на оформлення винаходу, корисної моделі тощо) (п. 14 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав» № 5 від 04.06.2010 р.) [3]. За загальним правилом винагорода за використання твору розподіляється між спадкоємцями відповідно до часток у спадщині (п. 35 згаданої Постанови Пленуму) [3]. Сучасна судова практика досліджує питання щодо наявності договірних зобов'язань на таку винагороду ще за життя автора. Так, в одній зі справ особа (автор) за життя уклала договір про виплату авторської винагороди та відповідно її отримувала. Після смерті автора таке право перейшло до дружини, однак контрагент за договором відмовлявся виплачувати таку винагороду, мотивуючи це тим, що позивач як спадкоємиця не повідомляла підприємство про свої права та не надавала реквізитів для сплати винагороди (постанова Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 14 серпня 2019 року у справі № 332/2731/16-ц) [4]. Для визначення суми авторської винагороди було також проведено судову експертизу у сфері інтелектуальної власності. Таким чином, дана судова практика показує, що право на отримання авторської винагороди є майновим правом інтелектуальної власності, що підлягає спадкуванню.

До майнових прав інтелектуальної власності також належить право на реєстрацію права інтелектуальної власності або його посвідчення. Наприклад, після смерті автора раціоналізаторської пропозиції у спадщину переходить право на одержання посвідчення на раціоналізаторську пропозицію, яке забезпечує право на винагороду [5]. Також за ч. 1 ст. 6 Закону України «Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів» право на реєстрацію компонування має автор або його спадкоємець, якщо інше не передбачено цим Законом [6].

Слід також вказати, що в ЦК України для різних майнових прав встановлені різні строки їх чинності. Так, за загальним правилом строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір складає сімдесят років (ст. 446 ЦК України) [1], а строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на виконання складає п'ятдесят років (ч. 1 ст. 456 ЦК України) [1]. Що стосується строку чинності майнових прав інтелектуальної власності на винахід, корисну модель, промисловий зразок, то такими є дванадцять, десять та п'ять років (ч.ч. 3-5 ст. 465 ЦК України) [1]. До прикладу, строк чинності виключних майнових прав інтелектуальної власності на компонування напівпровідникового виробу складає десять років (ч. 2 ст. 475 ЦК України) [1]. Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на породу тварин встановлено у тридцять років (ч. 3 ст. 488 ЦК України) [1], а на сорти рослин – як тридцять, так і двадцять років залежно від виду рослини (ч. 2 ст. 41 Закону України «Про охорону прав на сорти рослин») [7].

Важливо розрізняти спадкування об'єкту права інтелектуальної власності та майнових прав на нього. Так, за ч.ч. 1, 2 ст. 419 ЦК України перехід права на об'єкт права інтелектуальної власності не означає переходу права власності на річ, а перехід права власності на річ не означає переходу права на об'єкт права інтелектуальної власності [1]. До прикладу, за ст. 420 ЦК України об'єктами права інтелектуальної власності є літературні та художні твори; комп'ютерні програми; компіляції даних (бази даних); виконання; фонограми, відеограми, програми організацій мовлення; наукові відкриття; винаходи, корисні моделі, промислові зразки; компонування напівпровідникових виробів; раціоналізаторські пропозиції; сорти рослин, породи тварин; комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення; комерційні таємниці [1]. Розмежування права власності у загальному цивілістичному розумінні (на річ, майно) і права інтелектуальної власності (на результати інтелектуальної, творчої діяльності) пов'язане із особливостями об'єкта та змісту правовідносин, що виникають у зв'язку з володінням, користуванням і розпорядженням об'єктами права інтелектуальної власності та предметами (речами), які є копією таких об'єктів, або об'єктами права інтелектуальної власності, які не мають властивостей до тиражування, наприклад твори мистецтва, архітектурні форми [5, с. 67]. За ст. 1218 ЦК України до складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті [1]. У даній статті «права» маються на увазі усіх видів – речові, зобов'язальні та відповідно інтелектуальної власності. Наприклад, спадкова маса включає в себе активи (майно, майнові права, права вимоги) та пасиви (борги) [8, с. 40]. Отже, спадкуванню підлягають як майнові права інтелектуальної власності, так і річ або майно, в якому таке право втілене.

Неможливо окремо не виділити авторське право та суміжні права як об'єкт спадкування. Так, склад спадщини при спадкуванні авторського права формується з майнових авторських прав, які належали спадкодавцю на момент відкриття спадщини. Як наслідок, особисті немайнові права автора, зокрема право авторства і право на авторське ім'я, не успадковуються [5, с. 352]. Вказане підтверджується і нормативним регулюванням. Так, за ст. 32 Закону України «Про авторське право і суміжні права» майнові права на твір входять до складу спадщини, а особисті немайнові права автора не входять до складу спадщини [9].

Найчастіше успадковане майнове авторське право знаходить свій вияв через отримання винагороди за його використання іншими особами. Цікаво те, що право на справедливу винагороду належить лише автору, однак може переходити до інших осіб у порядку спадкування лише до спадкоємців автора і не може бути передано (відчужено) іншим особам (ч. 3 ст. 12 Закону України «Про авторське право і суміжні права») [9]. Так, за ч. 3 ст. 32 Закону України «Про авторське право і суміжні права» у разі спадкування майнових прав на твір за законом спадкоємець набуває такі права у повному складі разом з правом на одержання передбаченої законом справедливої винагороди за використання творів [9]. Слід вказати, що право на авторська винагорода вважається майновим правом суб'єкта авторського права, яке тісно пов'язане з правом на використання твору чи з правом на дозвіл чи заборону на вико-

ристання твору і, як правило, з них впливає, як з майнових прав [2, с. 190].

Суб'єктами суміжних прав серед усіх інших є і спадкоємці виконавця, виробника фонограми або відеограми (п.п. 1–3 ч. 2 ст. 35 Закону України «Про авторське право і суміжні права») [9], які так само успадковують право на справедливий винагорода, яке не може бути передане (відчужене) іншим особам (ч. 3 ст. 39 Закону України «Про авторське право і суміжні права») [9].

Важливо наголосити, що на практиці зустрічаються випадки порушення особистих немайнових прав автора після його смерті (перекручування, спотворення твору). У даному випадку виникає логічне питання чи повинен здійснюватися захист особистих немайнових прав автора після його смерті і ким саме. Дійсно, особисті немайнові авторські права є нерозривні з автором та не передаються у спадщину (на відміну від майнових). Втім спадкоємці мають право на захист особистих немайнових авторських прав. Так, за ч. 4 ст. 32 Закону України «Про авторське право і суміжні права» спадкоємці автора мають право захищати особисті немайнові права автора, зокрема протидіяти перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору, а також будь-якому іншому посяганню на твір, що може завдати шкоди честі та репутації автора [9]. Це підтверджується тим, що у справах про захист авторського права і (або) суміжних прав позивачами є: автори творів, їх спадкоємці; виконавці творів, їх спадкоємці; виробники фонограм, їх спадкоємці (правонаступники); виробники відеограм, їх спадкоємці (правонаступники) (п. 7 Постанови Пленуму) [3]. Такі права спадкоємців у теорії мають назву «посттанативні особисті немайнові права», тобто суб'єктивні цивільні права, які виникають або продовжують існування після смерті фізичної особи. Вперше таке поняття було застосовано Р.О. Стефанчук, який вказує, що «посттанативними особистими немайновими правами є такі особисті немайнові права фізичних осіб, що виникають внаслідок та в момент смерті фізичної особи в інших осіб, які конкретно визначені законом чи встановлені померлим, і, як правило, спрямовані на захист доброго імені померлого» [10, с. 424]. Може скластися враження, що в такому випадку особисті немайнові права автора все ж таки переходять у спадщину. Втім спадкоємці автора не набувають авторство на твори, не отримують право зазначати свої імена замість імені автора на творах чи їх примірниках, їм надається лише право на захист особистих немайнових прав автора [11, с. 45]. Слід погодитися з думкою, що спадкоємці автора є лише суб'єктами права на захист твору [5, с. 297], а не спадкоємцями особистих немайнових авторських прав. Утім існують і певні права, які спадкоємці можуть мати після смерті автора і в деякій мірі здійснювати їх від його імені. Наприклад, за ч. 2 ст. 32 Закону України «Про авторське право і суміжні права» спадкоємці автора мають право оприлюднити твір, не оприлюднений за життя автора, якщо автор безпосередньо не заборонив оприлюднення такого твору.

Необхідно також вказати про режим спадкування права інтелектуальної власності, яке належить кільком особам (ст. 428 ЦК України) [1]. Судова практика наголошує, що не слід пов'язувати «спільну належність прав інтелектуальної власності із правовим режимом спільної власності, оскільки вона є притаманною для речових відносин. У тому разі, якщо один із суб'єктів, яким спільно належать певні права інтелектуальної власності,

вибуває внаслідок тих чи інших підстав із цих правовідносин (зокрема, внаслідок смерті), то його спадкоємці (спадкоємці) можуть заявляти вимогу про визнання права інтелектуальної власності» (постанова Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 8 травня 2019 року у справі № 646/1750/17) [12]. Це означає, що ніхто не може відмовити правонаступнику успадкувати права за договором про здійснення прав інтелектуальної власності, яке належить кільком особам, з мотивів неможливості виділення різних часток такого спільного здійснення. Так, відповідно до ст. 13 Закону України «Про авторське право і суміжні права» авторське право на твір, створений у співавторстві, належить всім співавторам незалежно від того, чи утворює такий твір одне нерозривне ціле або складається із частин, кожна з яких має самостійне значення [9]. При отриманні кількох спадкоємцями за законом чи за заповітом майнового авторського права і (або) суміжних прав без виділення конкретних спадкових об'єктів авторського права і (або) суміжних прав слід мати на увазі, що в даному випадку у спадкоємців виникає обсяг повноважень відносно спадкових прав на спільне використання всіх творів і (або) об'єктів суміжних прав як при здійсненні права інтелектуальної власності, яке належить кільком особам (п. 35 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав» № 5 від 04.06.2010 р.) [3].

Висновки. Спадкуванню підлягають лише майнові права інтелектуальної власності як за заповітом, так і за законом. Це означає, що права інтелектуальної власності на загальних підставах входять до спадкової маси поряд з іншим майном, правами та обов'язками. Особисті немайнові права інтелектуальної власності (як і будь-які інші) не підлягають спадкуванню, оскільки нерозривно пов'язані з творцем та є невідчужуваними. У той же час законом та доктриною закріплене право спадкоємців на захист особистих немайнових прав інтелектуальної власності автора після його смерті. Так, спадкоємці мають право захищати авторство на твір і протидіяти його перекрученню. Вказані права спадкоємців мають назву «посттанативні особисті немайнові права», однак це не означає, що правонаступники отримують у спадок особисті немайнові права автора. Це означає лише право на їх захист.

Майнові права інтелектуальної власності переходять у спадщину за наявності певних умов. Так, строк чинності прав інтелектуальної власності повинен бути дійсним станом на час відкриття спадщини. Слід додати, що право на отримання винагороди за використання твору є найбільш розповсюдженим майновим правом інтелектуальної власності, що підлягає спадкуванню. Така винагорода розподіляється між спадкоємцями відповідно до часток у спадщині. Утім необхідно вказати, що у спадщину передаються лише ті майнові права автора, якими він володів станом на момент смерті. Також, до спадкової маси входять не лише майнові права, а й річ або майно, в якому втілене право інтелектуальної власності.

Література:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
2. Вахонєва Т.М. Авторське право і суміжні права в Україні: навчальний посібник. 2-ге видання. Київ: Дакор, 2019. 576 с.
3. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського

- права і суміжних прав» № 5 від 04.06.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-10#Text>
4. Постанова Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 14 серпня 2019 року у справі № 332/2731/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83721591>
  5. Право інтелектуальної власності: Акад. курс: Підруч. для студ. вищих навч. закладів / О. П. Орлюк, Г. О. Андрощук, О. Б. Бутнік-Сіверський та ін.; За ред. О. П. Орлюк, О. Д. Святоцького. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 696 с.
  6. Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів: Закон України від 05.11.1997. № 621/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 8 Ст. 28.
  7. Про охорону прав на сорти рослин: Закон України від 21.04.1993. № 3116-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 21. Ст. 218.
  8. Шишка Р.Б. Спадкове право в Україні: посібник. Київ: Видавництво Ліра-К. 2021. 228 с.
  9. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022. № 2811-ІХ. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 57. Ст. 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>
  10. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві: поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту. Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2007. 626 с.
  11. Штефан А.С. Авторське право і суміжні права: особливості правової охорони, здійснення та захисту: монографія. Київ: Інтерсервіс, 2017. 150 с.
  12. Постанова Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 8 травня 2019 року у справі № 646/1750/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82001334>

Romas M. Features of Inheritance of Several Objects of Intellectual Property Rights

Summary. The article is devoted to the study of the peculiarities of the inheritance of such objects of intellectual property law as copyright and related rights, the right to remuneration, the inheritance of intellectual property rights belonging to several persons, as well as the right to register an intellectual property right or its certificate. For example, the author has an inalienable right to receive a sum of money

in the amount of five percent of the amount of each sale of an original work of art or an original manuscript of a literary work, following the disposal of the original by the author. Such a right passes to the heirs of the author of the work and the heirs of these heirs and is valid until the expiration of the period of validity of the intellectual property rights to the work, which is confirmed by examples from judicial practice. The heirs of the work can inherit both the work itself and the property rights to it, which are manifested in receiving a fair reward. Such a right is inalienable, since the author's right to a share of the sale price of the original work can only be inherited.

It is obvious that in the field of intellectual property law, only intellectual property rights are subject to inheritance. This is due to the fact that personal non-property rights are inextricably linked to the creator. Unlike personal non-property intellectual property rights, which are protected indefinitely, property intellectual property rights are valid for certain periods, and therefore can be inherited during their validity period. Such timeliness is decisive in the inheritance of intellectual property rights, because all rights and obligations that belonged to the testator at the time of the opening of the inheritance and did not cease due to his death are transferred to the inheritance.

The problem of inheriting the object of intellectual property rights and property rights to it is also revealed. Violation of personal non-property rights of the author after his death (distortion, distortion of the work) was also investigated. Such rights, for example, may be held by relatives of the deceased, heirs, other persons, including legal ones (even the author himself can establish them). That is, in case of violation of personal non-property copyrights, it is possible to apply civil law methods of protection, which will prevent distortion and distortion of the work even after the death of the author. Also, after the death of the author, the heirs can exercise certain of his rights, which he did not exercise during his lifetime. For example, the heirs can publish the author's work after his death, but only if the author has not set an explicit prohibition on this.

Key words: inheritance, object of intellectual property right, property right, personal non-property rights of the author, heir, copyright, reward.

Серг О. В.,
адвокат,

аспірант кафедри економічного права та економічного судочинства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

НЕДОЛІКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТВОРЕННЯ КОМІТЕТІВ РАДИ ДИРЕКТОРІВ В УКРАЇНІ

Анотація. З'ясування проблематики чинного національного правового регулювання створення комітетів ради директорів при однорівневій структурі корпоративного управління є метою дослідження, яка реалізована шляхом вивчення законодавчих актів у поєднанні з релевантними науковими дослідженнями. Автором використано у дослідженні методи аналізу, моделювання, порівняння та синтезу для досягнення поставлених завдань. Так, у статті аналізуються національні правові норми про діяльність комітетів ради директорів, на підставі яких автор виснуває про недоліки правового регулювання порядку створення таких комітетів. Законодавець окреслив два органи корпорації, які можуть визначити порядок створення та діяльності комітетів ради директорів – загальні збори учасників (акціонерів) та раду директорів, де перші визначають перелік комітетів, предмет їхнього відання та порядок діяльності, а другі – компетенцію комітетів та порядок їхньої діяльності. Автором зазначається, що правове регулювання комітетів ради директорів відображено лише в межах однієї статті 68 Закону України «Про акціонерні товариства», яка складається із трьох частин. Вказана норма права містить відсылку на норму, де зазначено, що у разі утворення комітетів ради директорів з питань призначень, винагород, аудиту, до них застосовуються вимоги статей 77, 78 та 79 Закону України «Про акціонерні товариства» відповідно, які стосуються аналогічних комітетів наглядової ради. Автором розглянуто що є «застосуванням» норми права з точки зору теорії права та чи можуть взагалі учасники (акціонери) та/або директори (агенти) вважатись суб'єктами застосування норм права. У статті виснується, що вказані суб'єкти приватного права не можуть застосовувати норму права, а можуть її лише використовувати (диспозитивно) або виконувати (імперативно). Окрім цього, автором досліджується питання чи є використання або виконання учасниками (акціонерами) та/або директорами (агентами) норм права, які стосуються комітетів наглядової ради, використанням аналогії закону або права. Автором зазначається, що вказані дії суб'єктів приватного права не є використанням аналогії, а є поширювальним тлумаченням норм права. Методом моделювання у дослідженні продемонстровано, що попри таке спонукання законодавця до здійснення суб'єктами приватного права поширювального тлумачення норм права, які стосуються комітетів наглядової ради, перед учасниками (акціонерами) та/або директорами (агентами) під час створення комітетів ради директорів все таки постає необхідність використовувати аналогію закону або права, що не сприяє правовій визначеності.

Ключові слова: однорівнева структура корпоративного управління, рада директорів, акціонерне товариство, комітет з питань аудиту, аудиторський комітет, комітет з питань призначень, комітет з питань винагород, компенсаційний комітет.

Постановка проблеми. У роботі, використовуючи термін «корпорація», ми погоджуємось з думкою Спасиво-Фатеевої І.В. та Гарагонича О.В., які вважають корпорацією будь-які господарські товариства, щодо яких у їхніх учасників (акціонерів) виникають корпоративні права [1, с. 85; 2, с. 29]. Починаючи із прийняття 27.02.2022 р. Закону України № 2465-IX «Про акціонерні товариства», національний законодавець поступово розвиває правові норми, що як закріплюють право учасників (акціонерів) на обрання однорівневої структури корпоративного управління корпорації, так і покладають на них ряд обов'язків. Із запровадженням інституту однорівневої структури у національному праві вперше законодавцем визначено орган корпорації, у якому поєднуються одночасно функції управління та контролю (рада директорів), а право загальних зборів учасників (акціонерів) продовжувати утримувати за собою функцію контролю обмежено законом (для акціонерних товариств), або визначено можливість для самообмеження загальними зборами цього права статутним документом (для інших організаційно-правових форм господарських товариств) [3, с. 75]. У корпораціях із однорівневою структурою можуть, а у визначених випадках – повинні, створюватись комітети ради директорів для попереднього вивчення і підготовки до розгляду на засіданні питань, що належать до компетенції ради директорів [4, с. 147]. Так, у публічних акціонерних товариствах, а також у товариствах, у статутному капіталі яких частка держави (прямо або опосередковано) перевищує 50 відсотків, створення радою директорів комітетів з питань призначень, винагород, аудиту є обов'язковим (частина друга статті 68) [5]. Однак, правове регулювання комітетів ради директорів відображено лише в межах однієї статті 68 Закону № 2465-IX, яка складається із трьох частин [5]. Наразі, можемо виснувати про відсутність нормативного регулювання вимог щодо порядку створення та діяльності комітетів саме ради директорів. Законодавець, при цьому, вказав на таке: у разі утворення радою директорів комітетів з питань призначень, винагород, аудиту до них застосовуються вимоги Закону № 2465-IX, які стосуються аналогічних комітетів наглядової ради (абзац 3 частини першої статті 68) [5]. Відтак, постає необхідність висвітлення ряду проблем національного правового регулювання порядку створення комітетів ради директорів, із якими неминуче зіткнуться учасники (акціонери) та/або директори (агенти).

Стан дослідження. За останні роки у вітчизняній правовій науці приділено достатньо уваги корпоративним відносинам (Смірнов Г.Ю., Цікало В.І., Лукач І.В., Жорнокуй Ю.М. та ін.), господарській компетенції органам корпорації (Гарагонич О.В., Смітних А.В., Кібенко О.Р. та ін.), корпоративному управлінню (Спасиво-Фатеева І.В., Сіщук Л.В. та ін.). Господарську ком-

петенцію ради директорів у Великобританії та Європейському Союзі досліджувала Кібенко О.Р. Співвідношення Законів України № 2465-IX та № 2258-VIII в частині законодавчого регулювання забезпечення внутрішнього аудиту в господарських товариствах досліджували Щербина В.С. та Боднар Т.В. Що стосується аналізу проблем правового регулювання створення комітетів ради директорів за національним законодавством, то це залишається поза увагою вітчизняних науковців, що зумовлює необхідність у подальших наукових пошуках.

Метою дослідження є аналіз використаної національним законодавцем техніки визначення порядку створення комітетів ради директорів із метою відображення проблематики такого регулювання.

Виклад основного матеріалу. У разі утворення комітетів ради директорів з питань призначень, винагород, аудиту, до них *«застосовуються»* вимоги статей 77, 78 та 79 Закону № 2465-IX відповідно, які стосуються аналогічних комітетів наглядової ради (абзац 3 частини першої статті 68) [5]. Дієслово *«застосовуються»* є присудком в безособовому реченні. Відтак, постають лінгвістичне та правове запитання: ким застосовуються вимоги статей 77, 78 та 79 Закону № 2465-IX у разі утворення комітетів ради директорів з питань призначень, винагород, аудиту? У Господарському кодексі України взагалі визначено, що у разі створення однорівневої структури управління до ради директорів *«застосовуються»* усі положення цього кодексу щодо наглядової ради, а до невиконавчого члена ради директорів – усі положення цього кодексу щодо члена наглядової ради (частина одинадцята статті 65) [6]. Тут також дієслово *«застосовуються»* є присудком в безособовому реченні. Відтак, знову постають лінгвістичне та правове запитання: ким застосовуються відповідні положення у разі створення однорівневої структури управління?

Законодавець окреслив два органи корпорації, які можуть визначити порядок створення та діяльності комітетів ради директорів – загальні збори учасників (акціонерів) та раду директорів, де перші визначають перелік комітетів, предмет їхнього відання та порядок діяльності, а другі – компетенцію комітетів та порядок їхньої діяльності (стаття 68 Закону № 2465-IX) [5]. Загальні збори учасників (акціонерів) можуть визначити це у статуті, та/або положенні про раду директорів, та/або положенні про комітети ради директорів (абзац 2 частини першої статті 68), в той час як рада директорів – у внутрішньому положенні (частина третя статті 68) [5]. Зазначимо, що положення про комітети ради директорів, про яке йдеться у частині першій статті 68 та внутрішнє положення про комітети ради директорів, про яке йдеться у частині третій статті 68, не тотожні поняття як з лінгвістичної точки зору, так і з точки зору використаної законодавчої техніки, отже в корпорації може бути як положення про комітети ради директорів, затверджене загальними зборами учасників (акціонерів), так і внутрішнє положення про комітети ради директорів, затверджене радою директорів.

З урахуванням вказаного, у разі обрання однорівневої структури корпоративного управління у корпорації її учасникам (акціонерам) та/або директорам (агентам), з точки зору законодавця, слід *«застосовувати»* норми права, які стосуються наглядової ради в цілому, а при створенні комітетів ради директорів, визначенні предмету їхнього відання, порядку діяльності, їхнього складу та компетенції, слід *«застосову-*

вати» норми права, що стосуються аналогічних комітетів наглядової ради. Це означає, що нам необхідно визначитись із тим що є *«застосуванням»* норми права з точки зору теорії права та чи можуть взагалі учасники (акціонери) та/або директори (агенти) вважатись суб'єктами застосування норм права.

Кравченко М.Г. під застосуванням норми права розуміє діяльність держави в особі створених органів, наділених компетенцією (суб'єктів владних повноважень), яка завершується ухваленням індивідуально-правового припису (вирішенням справи) [7, с. 33–34]. Клім С.І. критично сприймає положення змісту частини другої статті 8 Цивільного кодексу України, зазначаючи про необхідність вказати в ній, що аналогія закону може як використовуватись, так і застосовуватись, розуміючи під використанням здебільшого дії суб'єктів приватного права (фізичних та юридичних осіб), а під застосуванням винятково дії суб'єктів публічного права (суди, правозастосовчі органи тощо) [8, с. 566–567]. Легка О.В. виснуває, що процесу застосування норми права притаманний державно-владний характер, а основна мета правозастосування полягає в організації та координації виконання правових приписів іншими суб'єктами правових відносин, де суб'єкт правозастосування виступає як організатор і контролер цього процесу, тобто не застосовує норму права щодо самого себе [9, с. 14]. Сердюк І.А. вважає, що суб'єктами правозастосування можуть бути як органи публічної влади та їхні посадові й службові особи, так і представники громадянського суспільства, на підставі чого інтерпретує термін «правовий акт» як акт застосування норми права, що має офіційний характер, та здійснює вплив на визначених ним суб'єктів [10, с. 47–49].

З огляду на зазначене, вважається, що застосування норми права здійснюється визначеним правопорядком суб'єктом застосування в межах його компетенції щодо прав та інтересів інших осіб, а не своїх. Ми погоджуємось повністю із позицією Легкої О.В., яка зазначає, що застосування норми права є однією із форм реалізації норм права, серед яких іще виділяють використання (задоволення інтересу), виконання (втілення обов'язку), дотримання (утримання від порушення заборони) [11, с. 30–31].

Отже, учасники (акціонери) та/або директори (агенти) як особи, що виконують функції загальних зборів та/або ради директорів корпорації, під час затвердження статутних документів, положень не можуть вважатись суб'єктами застосування норм права. Створюючи комітети ради директорів з питань призначень, винагород, аудиту вони не застосовують норми права, що стосуються діяльності аналогічних комітетів наглядової ради, а реалізують їх шляхом або *використання* (реалізація права) у разі, коли створюють такі комітети добровільно, або *виконання* (втілення обов'язку) у разі, коли створюють такі комітети на вимогу закону. Принагідно відмітимо також, що учасниками (акціонерами) корпорації можуть бути суб'єкти владних повноважень, до компетенції яких може належати здійснення реалізації норми права саме шляхом її застосування, однак це обмежується лише здійсненням такими суб'єктами своїх владних повноважень, чого не відбувається, коли вони беруть участь у загальних зборах корпорації як її учасники (акціонери).

Законодавець не вперше спростив зміст законодавчого акту вказівкою про те, що на певні правовідносини можуть поширювати свою дію норми, що регулюють подібні право-

відносини. Так, для прикладу, у статті 712 Цивільного кодексу України визначено, що до договору поставки застосовуються загальні положення про купівлю-продаж, у статті 729 визначено, що до договору про пожертву застосовуються положення про договір дарування, у статті 1058 визначено, що до відносин банку та вкладника за рахунком, на який внесений вклад, застосовуються положення про договір банківського рахунка тощо [12]. Все це є відсылними нормами права. Однак, оскільки учасники (акціонери) та/або директори (агенти) мають або виконати, або використати норму права, формулювання законодавцем відсылних диспозицій ускладнює їм таке виконання або використання, до того ж, зумовлює їм неминучі труднощі, пов'язані із здійсненням тлумачення норм права.

Неминучими такі труднощі будуть із наступних причин: 1) повноваження ради директорів, яка поєднує в собі функції управління та контролю (частина перша статті 62 Закону № 2465-IX), відрізняються від повноважень наглядової ради, що здійснює лише функцію контролю, хоча винятково в межах своєї компетенції може здійснювати також функцію управління (частина перша статті 69 Закону № 2465-IX); 2) до складу ради директорів обираються виконавчі та невиконавчі директори, останні можуть бути незалежними (частина п'ята статті 69 Закону № 2465-IX), в той час як до складу наглядової ради обирають учасники (акціонери) або їхні представники, а також незалежні директори, до того ж, членом наглядової ради не може бути член виконавчого органу (частини друга та третя статті 72 Закону № 2465-IX); 3) до складу комітетів ради директорів можуть входити як члени ради директорів, тобто виконавчі і невиконавчі директори, так і інші особи (частина перша статті 68 Закону № 2465-IX), в той час як до складу комітетів наглядової ради можуть входити винятково її члени, а згадка про будь-яких інших осіб взагалі відсутня (частина перша статті 76 Закону № 2465-IX) [5].

Лепіш Н.Я. зазначає, що тлумаченням норми права є як з'ясування змісту норми, так і її роз'яснення [13, с. 29–32; 43]. Сердюк І.А. дотримується аналогічної точки зору та висновує, що одночасно з'ясування змісту та роз'яснення норми права відбувається суб'єктом, уповноваженим державою на здійснення тлумачення, результат чого виражається у формі інтерпретаційного акта, що слугує підставою для виникнення, зміни чи припинення правовідносин [14, с. 40–41].

У випадку, коли на учасників (акціонерів) та/або директорів (агентів) законом покладено необхідність виконати норму права щодо створення комітетів ради директорів з питань призначень, винагород, аудиту, перед ними постає також необхідність і витлумачити норми права, які стосуються аналогічних комітетів наглядової ради, відтак, таке тлумачення для них буде вимушеним, полягатиме лише у з'ясуванні змісту норм, але буде обтяжене необхідністю враховувати в цьому розумовому процесі пізнання норм права, що стосуються аналогічних комітетів наглядової ради, особливостей інституту ради директорів, що не передбачені та не можуть бути передбаченими шляхом законодавчого регулювання інституту наглядової ради. Аналогічне стосується і ситуацій використання учасниками (акціонерами) та/або директорами (агентами) норми права щодо створення комітетів ради директорів з питань призначень, винагород, аудиту.

Нам необхідно також визначитись чи є використання або виконання учасниками (акціонерами) та/або директорами (аген-

тами) норм права, які стосуються комітетів наглядової ради, використанням аналогії закону у розумінні статті 8 Цивільного кодексу України, де зазначено, що аналогія закону використовується для регулювання цивільних відносин (частина друга) [12]. Кройтор В.А. вказує, що використання законодавцем відсылних норм у Цивільному кодексі України є вказівкою про застосування аналогії закону з метою нормативної економії [15, с. 161]. На противагу, Довгерт А.С. зазначає, що іноді аналогією закону називають процес поширювального тлумачення норми права, при цьому поширювальне тлумачення здатне розкрити справжній задум законодавця, в той час як аналогія закону – ні [16, с. 163–164]. Ми погоджуємось із таким окресленням Довгертом А.С. різниці між аналогією закону та поширювальним тлумаченням норми права, тому вважаємо, що законодавець під терміном «застосовується» мав на увазі саме спонукання суб'єктів приватного права до використання чи виконання норм права, поширювальне тлумачення яких вони мають здійснити. Відтак, в ході створення комітетів ради директорів з питань призначень, винагород, аудиту учасники (акціонери) та/або директори (агенти) реалізують норми права шляхом їх або використання (реалізація права), у разі, коли створюють такі комітети добровільно, або виконання (втілення обов'язку), у разі, коли створюють такі комітети на вимогу закону, для чого мають здійснити поширювальне тлумачення норм права, які стосуються аналогічних комітетів наглядової ради.

Однак, такий наш висновок не виключає того, що перед учасниками (акціонерами) та/або директорами (агентами) все таки постане необхідність використовувати аналогію закону або права. Продемонструємо це на прикладі правового регулювання складу комітетів ради директорів. До складу комітетів ради директорів можуть входити як члени ради директорів, тобто виконавчі і невиконавчі директори, так і інші особи (частина перша статті 68 Закону № 2465-IX), в той час як до складу комітетів наглядової ради можуть входити винятково її члени, а згадка про будь-яких інших осіб взагалі відсутня (частина перша статті 76 Закону № 2465-IX) [5]. Хто такі ці інші особи? Який їхній правовий статус? Чи можуть, для прикладу, під цю категорію потрапити особи, що визнані за рішенням суду винними в порушенні статті 89 Закону № 2465-IX, та які у розумінні абзацу 7 частини п'ятої статті 64 Закону № 2465-IX не можуть стати членами ради директорів? Чи мають ці інші особи, які можуть увійти до складу комітетів ради директорів, але не є членами ради директорів, діяти винятково в інтересах корпорації, добросовісно і розумно, як це мають робити члени ради директорів у розумінні частини третьої статті 92 Цивільного кодексу України? Це лише незначний перелік питань, на які неможливо буде дати відповідь учасникам (акціонерам) та/або директорам в ході здійснення ними поширювального тлумачення норм права, які стосуються комітетів наглядової ради, оскільки там про таке взагалі не йдеться.

Це означає, що законодавець, спонукаючи учасників (акціонерів) та/або директорів (агентів) до використання чи виконання норм права, які стосуються комітетів наглядової ради, поширювальне тлумачення яких вони мають здійснити, свідомо допускає неможливість здійснення такого тлумачення щодо усіх аспектів створення комітетів ради директорів. Таке неминуче призведе до необхідності використання ними аналогії закону або права, проте результатом такого використання стане втілення не волі

законодавця, а власного уявлення вказаних суб'єктів приватного права, що не сприяє правовій визначеності.

Аналогія закону або права у процесі розумового пізнання суб'єктом тлумачення норми права, у певній мірі, може бути безмежною, а підстави для такого застосування чи використання аналогії, що ним обрані, непередбачуваними. Так, Шауер Ф. та Спельман Б. доводять цю ж ідею через аналіз рішення суду від 1914 р., у якому до власника ліфту було застосовано норми, що регулюють відповідальність власника транспортного засобу (перевізника), на підставі того, що ліфт і транспортний засіб здійснюють переміщення людей у просторі [17, с. 256–257]. Вони стверджують, що ми можемо, аналізуючи певні обставини, створити принцип, за яким застосуємо аналогію, а згодом цей же принцип використати за наявності інших обставин, однак це не означає, що результат стане бажаним, необхідним та передбачуваним, принаймні, з точки зору закону [17, с. 267–268]. Зазначимо, також, що зі змісту статті 8 Цивільного кодексу України випливає, що використання аналогії закону або права суб'єктами приватного права є їхнім правом, але не може бути їхнім обов'язком [12]. Законодавець, який ставить учасників (акціонерів) та/або директорів (агентів) перед необхідністю використовувати аналогію у процесі створення комітетів ради директорів, свідомо допускає безмежне поле невизначеності, що не завжди може бути позитивно оцінене в подальшому судом або іншими органами, уповноваженими державою, які, на відміну від учасників (акціонерів) та/або директорів (агентів), під час здійснення оцінки виконання ними обов'язку щодо створення комітетів ради директорів з питань призначень, винагород, аудиту, все таки можуть саме застосовувати як вимоги статей 77, 78 та 79 Закону № 2465-IX шляхом поширювального тлумачення цих норм права, так і аналогію у разі потреби.

Висновки. Ми вважаємо, що при збереженні відсильної норми статті 68 Закону № 2465-IX, в абзаці 3 частини першої слід замінити слова «до них застосовуються» словами «на них поширюються», оскільки таке формулювання здатне в повній мірі передбачити як застосування статей 77, 78 та 79 Закону № 2465-IX компетентними суб'єктами, так і їх використання чи виконання учасниками (акціонерами) та/або директорами (агентами). До того ж, запропоноване нами використання термінології відповідатиме вимогам стандарту щодо мови та термінології нормативних актів, узагальнені у ДСТУ 1.5:2015 (пункт 4.7.1) [18].

Однак, в цілому, ми вважаємо недоліком правового регулювання порядку створення комітетів ради директорів використання законодавцем відсильної норми права, зокрема, спонукання учасників (акціонерів) та/або директорів (агентів) самостійно здійснювати поширювальне тлумачення статей 77, 78 та 79 Закону № 2465-IX, які стосуються комітетів наглядової ради з питань призначень, винагород, аудиту. Нами продемонстровано, що таке спонукання свідомо ставить учасників (акціонерів) та/або директорів (агентів) перед необхідністю також і використання аналогії закону або права, тому що поширювальне тлумачення статей 77, 78 та 79 Закону № 2465-IX не здатне повністю реалізувати статтю 68 Закону № 2465-IX, яка стосується комітетів саме ради директорів. Відповідно, така ситуація не сприяє правовій визначеності, покладає на учасників (акціонерів) та/або директорів (агентів) обов'язок щодо використання аналогії, тоді як у розумінні статті 8 Цивільного

кодексу України, використання аналогії є правом. Нормативна економія не може бути виправдана створенням непередбачуваної невизначеності. Відтак, вважаємо, що законодавцю слід передбачити правове регулювання порядку створення комітетів ради директорів, зокрема, з питань призначень, винагород, аудиту, окремо від правового регулювання порядку створення аналогічних комітетів наглядової ради.

Література:

1. Спасибо-Фатєєва І.В. Вчення про корпоративні права і цивільна доктрина. *Право України*. 2014. № 6. с. 84–92.
2. Гарагонич О.В. Суб'єкти корпоративних відносин: теоретико-правові аспекти. *Право України*. 2021. № 6. с. 26–45.
3. Серт О.В. Процес становлення інституту однорівневої структури корпоративного управління в Україні та історичні тенденції його розвитку. *Правова держава*. Одеса. Фенікс. № 54. 2024. с. 68–79.
4. Серт О.В. Господарська компетенція комітетів ради директорів при однорівневій структурі корпоративного управління. *Актуальні виклики розвитку юридичної науки і практики в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 02 травня 2024р. Київ. Видавництво Людмила. 2024. С. 146–147.
5. Про акціонерні товариства: Закон України від 27 липня 2022 р. № 2465-IX / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2023. №№ 18–19. ст. 81.
6. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 18–22. ст. 144.
7. Кравченко М.Г. Застосування норм права: мета, стадії, система вимог до правозастосовчого акту. *Київський часопис права*. № 1. 2023. С. 31–35.
8. Клім С.І. Суб'єкти використання й застосування аналогії закону та форми її втілення у цивільному праві України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. С. 559–568.
9. Легка О.В. Застосування норм права як спосіб організації реалізації норм права. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 5. 2016. С. 12–15.
10. Сердюк І.А. Поняття та особливості акта застосування норм права. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. № 4 (76). 2016. С. 43–51.
11. Легка О.В. Реалізація норм права: теоретико-правові аспекти. *Право і суспільство*. № 1. 2012. С. 30–33.
12. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. ст. 356.
13. Лепіш Н.Я. Акти тлумачення норм права: питання теорії і практики. Монографія. Львів. Сполом. 2018. 250 с.
14. Сердюк І.А. Методологічний аналіз інтерпретації поняття «тлумачення права». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. №3. 2014. С. 35–43.
15. Кройтор В.А. Усунення прогалін у цивільному праві за допомогою аналогії права, аналогії закону та міжгалузевої аналогії. *Форум права*. № 3. 2016. С. 159–166.
16. Довгерт А.С. Юридична аналогія в Цивільному кодексі та судовій практиці України. *Приватне право*. №1. 2013. С. 159–165.
17. Schauer F., Spellman B.A. Analogy, Expertise, and Experience. *The University of Chicago Law Review*. № 84 (249). 2017. p.p. 249–268.
18. Правила розроблення, викладання та оформлення нормативних документів: національна стандартизація. ДСТУ 1.5:2015. Національний стандарт України. Київ. ДП «УкрНДНЦ». 104 с.

Sert O. Legal problems of the creation the board of directors' committees in Ukraine

Summary. The problems clarification of the current national legal regulation about the creation of the board of directors'

committees in a one-tier corporate board structure is the purpose of the research, which is implemented by studying legislative acts in combination with relevant scientific research. The author used in the article methods of analysis, modeling, comparison and synthesis to achieve the tasks. Thus, in the article there is an analysis of the national legal norms about the board of directors' committees, on the basis of which the author puts forward the shortcomings of the legal regulation of the procedure for creating such committees. The legislator outlined two bodies of the corporation that can determine the procedure for the creation and operation of the board of directors' committees – the shareholders general meeting and the board of directors, where the first determines the list of committees, the subject of their activity and the procedure of their operation, and the second – the competence of the committees and the procedure of their operation. The author notes that the legal regulation of the committees of the board of directors' committees is reflected only within one article 68 of the Law of Ukraine “On Joint Stock Companies”, which consists of three parts. This article 68 contains a referential disposition that in the case of the creation of the board of directors' committees on nomination, remuneration, audit, the requirements of Articles 77, 78 and 79 of the Law of Ukraine “On Joint Stock Companies”, which relate to similar committees of the supervisory board,

apply to them. The author considers what is the “application” of the rule of law from the point of view of the theory of law and whether shareholders and/or directors (agents) can generally be considered subjects of the application of the rules of law. In the article there is a conclusion that these subjects of private law cannot apply the rule of law, but can only use it (dispositively) or fulfil it (imperative). In addition, the author examines the question of whether the use or implementation by the shareholders and/or directors (agents) of the rules of law relating to the committees of the supervisory board is the use of an analogy of law. The author notes that these actions of the subjects of private law are not the use of analogy, but are a disseminating interpretation of the rules of law. By the method of modeling, it is demonstrated that, despite such an inducement of the legislator to exercise by the subjects of private law a disseminating interpretation of the rules of law relating to the committees of the supervisory board, for the shareholders and/or directors (agents) during the creation of the board of directors' committees it will still be necessary to use an analogy of law that does not contribute to legal certainty.

Key words: one-tier corporate board structure, board of directors, joint-stock company, audit committee, nomination committee, remuneration committee, compensation committee.

Тараненко О. М.,*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ ЗАЗНАЧЕНЬ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ЄС ТА УКРАЇНИ

Анотація. Статтю присвячено вивченню особливостей правового регулювання географічних зазначень в ЄС та Україні. Автором проаналізовано основні положення та зміст законодавства ЄС та України, що стосується правового регулювання відносин, пов'язаних із використанням та охороною географічних зазначень. З дослідження окреслено теми в контексті позицій правників, висловлених на доктринальному рівні зроблено висновок, що географічне зазначення асоціюється із певним товаром чи продукцією, які мають певну унікальність, властивості, репутацію та якість зумовлені місцем їх виготовлення чи видобутку. З'ясовано, що правове регулювання географічних зазначень на території ЄС забезпечується як на рівні міжнародних угод, конвенцій та договорів, так і на рівні регламентів, які мають пряму дію на територіях усіх країн-членів ЄС і не потребують імплементації до національного законодавства. Водночас, наголошено, що такий підхід побудови регіональної охорони географічних зазначень насамперед базується на законодавстві у сфері якості та безпеки продукції, а не у сфері інтелектуальної власності. Розглянуто особливості правового регулювання географічних зазначень в Україні в контексті еволюції вітчизняного законодавства. Висвітлено проблемні питання що стосуються охорони географічних зазначень в Україні у відповідність до норм Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Закцентовано увагу на новеллах Закону України «Про правову охорону географічних зазначень» щодо умов надання правової охорони географічним зазначенням. Виявлено низку розбіжностей у правовому регулюванні географічних зазначень в країнах ЄС та України. Констатовано, що є певні позитивні зміни, в контексті адаптації вітчизняного законодавства до норм права ЄС.

Ключові слова: географічні зазначення, правове регулювання, право інтелектуальної власності, законодавство ЄС, місце виготовлення товару.

Постановка проблеми. Велика кількість товарів природного походження мають унікальні властивості, особливе значення та цінну репутацію і є одним з ключових факторів підвищення конкурентоздатності продукції. Відповідно, в жорстких умовах ринкової конкуренції важливого значення набули такі товари, які ми називаємо географічними зазначеннями. Географічні зазначення виступають важливим інструментом захисту місцевих виробників від недобросовісної конкуренції та дозволяють їм отримувати додаткову вартість за рахунок унікальних властивостей місцевої продукції. Прагнення України інтегруватись у європейське співтовариство потребує гармонізації вітчизняного законодавства зі стандартами країн ЄС, впровадження дієвих механізмів реалізації правових норм для забезпечення ефективної правової охорони інтелектуальної власності. Тому актуальним, на нашу думку, є аналіз та порів-

няння положень законодавства ЄС та України, що стосуються географічних зазначень.

Стан дослідження. Особливості правової охорони географічних зазначень у своїх дослідженнях вивчали О. Орлюк, Ю. Капіца, М. Ковальчук, М. Міненко, В. Матвєєв, І. Мартинюк, В. Криволапчук, С. Филь, А. Кодинець, А. Сідоренко, О. Чепис та інші науковці. Водночас тема географічних зазначень залишається однією з найменш досліджених та найскладніших в системі права інтелектуальної власності, а тому потребує подальшого науково-правового дослідження.

Метою статті є дослідження особливостей правового регулювання географічних зазначень за законодавством ЄС та України та їх порівняння.

Виклад основного матеріалу. В науковій доктрині поняття «географічне зазначення» є предметом вивчення багатьох науковців. Так, у колективному виданні за ред. Ю. Капіци зазначається, що географічне зазначення – це вираз, який відображає зв'язок «місце-товар» і дає змогу виробникам товарів з певного географічного району вимагати права на застосування такого виразу для зазначення того, що певний товар походить із цього регіону [1, с. 292].

На думку О. Орлюк, географічне зазначення – це певний колективний бренд, що використовують для позначення продукції, яку можна ідентифікувати за місцем походження і яка відповідає певним критеріям якості, традиційності тощо [2].

За словами М. Міненка та В. Матвєєва, географічне зазначення – це назва географічного місця, що вживається в позначенні товару, який має низку особливих якісних характеристик, зумовлених місцем його походження [3, с. 133].

За визначенням М. Ковальчук географічне зазначення – будь-яке безпосереднє чи опосередковане позначення географічного місця розташування (назви), що може виражатися словесно або графічно, яке відображає характерні особливості, кваліфікаційні характеристики, репутацію чи інші якості товару, що виробляють фізичні або юридичні особи, на певній території, які окреслюють її ознаки [4, с. 13].

Таким чином, на думку дослідників географічне зазначення асоціюється із певним товаром чи продукцією, які мають певну унікальність, властивості, репутацію та якість зумовлені місцем їх виготовлення чи видобутку. Як зазначає І. Мартинюк, природні чи людські фактори, характерні для відповідного географічного місця, зумовлюють надання виробленим продуктам особливих параметрів, що забезпечують їх відмежування від однорідної продукції інших виробників [5, с. 535].

На теперішній час правове регулювання географічних зазначень в ЄС здійснюється багатьма міжнародними угодами, регламентами та конвенціями. основними з яких є: Паризька

конвенція про охорону промислової власності 1883 р., Мадридська угода про недопущення неправдивих або таких, що вводять в оману, зазначень походження товарів 1891 р., Лісабонська угода про захист зазначень місць походження виробів та їх міжнародної реєстрації 1958 р., Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (ТРИПС), прийнята в рамках СОТ у 1994 р., Угода про попередження та припинення використання товарних знаків і географічних зазначень 1999 р., Регламент Ради ЄС № 1234/2007 2007 р. про географічні зазначення та назви місця походження вин, Регламент Ради ЄС № 110/2008 2008 р. щодо спиртних напоїв, Регламент Ради ЄС № 251/2014 2014 р. щодо ароматизованих винних продуктів, Регламент Ради ЄС № 2081/92 1992 р. щодо сільськогосподарських продуктів та продовольчих товарів, Регламент Ради ЄС № 479/2008 2008 р. щодо загальної організації ринку вина, тощо.

Нажаль, Паризька конвенція про охорону промислової власності 1883 р. не містить визначення географічного зазначення. Разом із тим, відповідно до ч. 3 ст. 1 цієї Конвенції серед об'єктів права промислової власності виокремлено «вказівки про походження чи найменування місця походження» [6].

Положення окремих статей Паризької конвенції встановлюють спеціальний режим захисту від використання продуктів, які мають «неправильні, прямі чи непрямі вказівки про походження продуктів чи істинності особи виробника, промисловця чи торговця». Так, зокрема, у ст. 10 Паризької конвенції вказано, що на такі продукти може бути «накладено арешт при ввезенні продуктів, споряджених неправильною вказівкою про походження продуктів чи про особу виробника тощо» [6].

Мадридська угода про недопущення неправдивих або таких, що вводять в оману, зазначень походження товарів 1891 р. також не містить визначення терміна «географічне зазначення». Проте, проаналізувавши положення ст. 1 Угоди можемо дійти висновку, що: «Усі товари, які мають неправдиве або таке, що вводять в оману, зазначення, що прямо або опосередковано зазначають у якості країни чи місця знаходження цього виробу будь-яку з країн, до яких застосовується ця Угода, або місце, розташоване в будь-якій з зазначених країн, підлягають арешту при ввезенні до будь-якої із зазначених країн» [1, с. 297].

Угода визначає випадки і способи вимоги та здійснення конфіскації, арешту чи інших подібних заходів, щодо товарів. При цьому для продажу, показу чи пропозиції для продажу товарів заборонено використовувати географічні зазначення, які можуть ввести споживачів в оману щодо походження цих товарів. Суди кожної країни – учасниці Угоди мають право вирішувати, які географічні зазначення не відповідають її положенням через їх загальний характер (за винятком регіональних географічних зазначень щодо спиртних напоїв) [7, с. 92–93].

Варто звернути увагу на те, що в статтях Угоди немає точно вираженого положення про те, що приватні особи можуть безпосередньо вимагати накладення арешту. Отже, держави учасниці вільні передбачити, що таким особам доведеться звертатися через прокуратуру або інший компетентний орган.

Відповідно ж до положень ст. 1 Лісабонської угоди про захист зазначень місць походження виробів та їх міжнародної реєстрації 1958 р., «зазначення місця походження означає географічну назву країни, району, або місцевості, яка використовується для позначення виробу, якість і властивості якого визначаються винятково або значною мірою географічним

середовищем, в тому числі природними та етнографічними факторами» [8].

Згідно положень угоди, умовою виникнення прав на назву походження товару в державі-учасниці угоди, є міжнародна реєстрація цієї назви у Міжнародному бюро. До подання заявки на міжнародну реєстрацію назва місця походження товару має бути зареєстрована в країні походження. Якщо держава-учасниця протягом року не відмовила в реєстрації, то назві місця походження товару надається охорона в зазначеній державі [8].

Отже, як Паризькою конвенцією про охорону промислової власності 1883 р. так і Мадридською угодою про недопущення неправдивих або таких, що вводять в оману, зазначень походження товарів 1891 р., не встановлено яких-небудь вимог щодо якості, властивостей, особливих характеристик товару, відносно якого використовується зазначення походження. Проте такі вимоги встановлені Лісабонською угодою про захист зазначень місць походження виробів та їх міжнародної реєстрації 1958 р. [9, с. 51].

Згідно зі ст. 22 Угоди про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності 1994 р. (ТРИПС) географічним зазначенням є такі зазначення, які визначають товар як такий, що походить з території члена, регіону або району цієї території, коли певна якість, репутація або інші характеристики товару значною мірою пов'язані з його географічним походженням [10]. Тобто увага акцентується саме на особливих якостях товарів, на стійкій репутації у споживача або на інших характеристиках, прямо пов'язаних з місцем їх географічного походження: це може бути як географічна назва, так і позначення, яке не є географічною назвою, але викликає асоціацію з місцем походження. Дане поняття є значно ширшим, ніж поняття найменування місця походження, яке визначено в Лісабонській угоді [11, с. 92–93].

Відповідно до Угоди ТРИПС держави-учасниці мають передбачати в своєму законодавстві правові засоби попередження використання будь-яких неправдивих позначень або таких, що вводять в оману споживачів щодо дійсного місця походження товару, а також таке використання географічних зазначень, що можуть бути визначені актом недобросовісної конкуренції, у відповідності до ст. 10 bis Паризької конвенції. В п. 3 ст. 22 Угоди ТРИПС зазначено, що держави-члени СОТ якщо дозволяє його законодавство або на прохання заінтересованої сторони, відмовляє у реєстрації або анулює реєстрацію торгового знака, який містить або складеться з географічного зазначення стосовно товарів, які не походять із зазначеної території, якщо використання ознаки таких товарів у торговому знаку має такий вигляд, який вводить в оману населення стосовно реального місця створення [10].

Правове регулювання географічних зазначень на території ЄС забезпечується також і на рівні регламентів, які мають пряму дію на територіях усіх країн-членів ЄС і не потребують імплементації до національного законодавства, за винятком необхідності передбачення обов'язкових реєстраційних процедур. Серед них, зокрема Регламент Ради ЄС № 1234/2007 2007 р. про географічні зазначення та назви місця походження вин, Регламент Ради ЄС № 110/2008 2008 р. щодо спиртних напоїв, Регламент Ради ЄС № 251/2014 2014 р. щодо ароматизованих винних продуктів, Регламент Ради ЄС № 2081/92 1992 р. щодо сільськогосподарських продуктів та продовольчих товарів, Регламент Ради ЄС № 479/2008 2008 р. щодо загальної організації ринку вина, тощо. Однак, як зауважують В. Криво-

лапчук та С. Филь, такий підхід побудови регіональної охорони географічних зазначень насамперед базується на законодавстві у сфері якості та безпеки продукції, а не у сфері інтелектуальної власності [12, с. 55].

Щодо України, то правове регулювання відносин, що стосуються географічних зазначень здійснюється главами 35 і 45 Цивільного Кодексу України, главою 16 Господарського Кодексу України, Законами України «Про правову охорону географічних зазначень», «Про особливості правової охорони географічних зазначень для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів, захист прав та застосування схем якості, включаючи традиційні гарантовані особливості для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів» та «Про захист від недобросовісної конкуренції», Правилами складання, подання та проведення експертизи заявки на реєстрацію географічного зазначення, затверджених наказом Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 12.03.2021 р. № 536-21.

Варто наголосити на тому, що в українському законодавстві тривалий час була має певна термінологічна неузгодженість. Так, ЦК України у главі 45 регулює право інтелектуальної власності на географічне зазначення, натомість Закон України «Про охорону прав на зазначення походження товарів» – регулював правовідносини щодо зазначення походження товару, під яким розумілося два різновиди: просте зазначення походження товару та кваліфіковане зазначення походження товару.

З 1 січня 2020 р. набрав чинності Закон України «Про правову охорону географічних зазначень», який змінив назву і водночас більшість норм відповідного закону було вдосконалено. Після вдосконалення відповідних норм закону замість терміна «зазначення походження товару» та поділу на просте та кваліфіковане географічне зазначення тут з'явилися поняття:

– «географічне зазначення», що є найменуванням, яке ідентифікує товар, що походить із певного географічного місця та який має особливу якість, репутацію чи інші характеристики, зумовлені головним чином цим географічним місцем походження, та хоча б один із етапів його виробництва (виготовлення (видобування) та/або переробка та/або приготування) здійснюється на визначеній географічній території;

– «назва місця походження товару», вид географічного зазначення, який означає найменування, що ідентифікує товар, який походить з певного географічного місця та який має особливі якості або властивості, виключно або головним чином зумовлені конкретним географічним середовищем з притаманними йому природними та людськими факторами, та усі етапи його виробництва (виготовлення (видобування) та/або переробка та/або приготування) здійснюються на визначеній географічній території [13].

Як слушно зауважують А. Кодинець та А. Сідоренко для назви походження товарів зберігається ознака «людський фактор» та «етапи виробництва», а поняття «географічне зазначення» більше не містить ознаки «людський фактор», але додає «етапи виробництва». Відповідно, можемо бачити, що людський фактор посідає другорядне місце і більше уваги приділяється саме способам та етапам виробництва, роблячи їх більш пріоритетними. Якщо раніше географічні зазначення й особливо найменування місць походження товарів застосовувалися загалом для сільськогосподарської продукції, то нині дедалі більше зрушень у цій галузі відбувається у бік промис-

лової продукції. Саме тому необхідність участі людини в процесі виробництва виключається, а головну роль відіграють технічні засоби, за допомогою яких здійснюється технологія видобування або виробництва того чи іншого товару [14, с. 24].

Віднедавня на законодавчому рівні визначено правові та організаційні засади схем якості для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів, особливості підготовки до реєстрації, реєстрації, використання та захисту географічних зазначень для сільськогосподарської продукції (сільськогосподарських товарів) та харчових продуктів. Згідно зі ст. 6 Закону України «Про особливості правової охорони географічних зазначень для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів, захист прав та застосування схем якості, включаючи традиційні гарантовані особливості для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів». для географічних зазначень та назв місць походження товару сільськогосподарської продукції або харчових продуктів схемами якості є схеми, що включають визначені Законом України «Про правову охорону географічних зазначень» та згадуваним Законом засади визнання, правової охорони і застосування географічних зазначень та назв місця походження товару, що встановлені для забезпечення уніфікованої охорони найменувань як об'єктів права інтелектуальної власності та інформування споживачів про особливості товару, що формують його додану вартість. Для цілей цього Закону як схему якості для назви місця походження товару виділяють, надають правову охорону та використовують найменування, що ідентифікує товар, який походить з певного географічного місця, як частини країни, населеного пункту, місцевості тощо, або, у виняткових випадках, країни [15].

Згідно із ч. 2 ст. 501 ЦК України обсяг правової охорони географічного зазначення визначається характеристиками товару (послуги) і межами географічного місця його (її) походження, зафіксованими державною реєстрацією права інтелектуальної власності на географічне зазначення [16]. Одним з нових положень, Закону України «Про правову охорону географічних зазначень» є умови, щодо надання правової охорони географічним зазначенням. Так, згідно зі ст. 7 вказаного закону, правова охорона надається географічному зазначенню, яке повністю або частково омонімічне із зареєстрованим в Україні географічним зазначенням, за умови добросовісного місцевого і традиційного використання та якщо таке використання виключає можливість сплутування та введення в оману споживачів щодо дійсного походження товару [13].

Дана норма була включена до Закону відповідно до вимог Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, Європейським співтовариством з атомної енергії, яку наша держава ратифікувала у вересні 2014 р. Так, зокрема, згідно ч. 3, 4 ст. 204 Угоди кожному омонімічному географічному зазначенню надається охорона за умови, що вона використовується добросовісно та з належним врахуванням місцевого і традиційного використання, а також реального ризику виникнення плутанини [17].

Разом із тим в даній Угоді ч. 3 ст. 208 для припинення неправомірного використання найбільш уживаних в Україні захищених географічних зазначень передбачено 10-річний перехідний період, протягом якого можна вживати географічні зазначення для позначення та презентації визначених подібних продуктів, що походять з України: Champagne, Cognac, Madera, Porto, Jerez, Calvados, Grappa, AnisPortugues, Armagnac, Marsala, Malaga, Tokaj. Крім того, ч. 4 ст. 208 Угоди був вста-

новлений 7-річний перехідний період для географічних зазначень, які походять з України: Parmigiano Reggiano, Roquefort, Feta [17]. Тобто протягом вказаного періоду українські товаровиробники, для товарів, які в ЄС захищені як географічні зазначення для виходу їхніх товарів на ринок ЄС необхідно здійснити зміну назви товарів щоб не порушувати права європейських товаровиробників.

Неоднозначність визначення кола суб'єктів права інтелектуальної власності на географічне зазначення у нормах вітчизняного законодавства пов'язана з тим, що згідно зі ст. 502 ЦК України суб'єктами права інтелектуальної власності на географічне зазначення є виробники товарів, об'єднання виробників, інші особи, визначені законом [16]. Разом із тим, Закон України «Про правову охорону географічних зазначень» чітко не вказує хто є суб'єктами права інтелектуальної власності на географічне зазначення, а окреслює коло осіб, що мають право на державну реєстрацію географічного зазначення. Так, відповідно до ст. 9 вказаного закону право на державну реєстрацію географічного зазначення має об'єднання осіб, які в зазначеному географічному місці виробляють товар та/або видобувають, та/або переробляють сировину для товару, особлива якість, репутація чи інші характеристики якого зумовлені цим географічним місцем [13].

При цьому в законі наголошується, що об'єднання осіб означає будь-яку сукупність осіб незалежно від її організаційно-правової форми або складу. Водночас, одиничні як фізичні так і юридичні особи можуть зареєструвати географічне зазначення лише за дотриманням наступних умов:

– якщо вона є єдиним виробником, який у цьому географічному місці виробляє товар та/або видобуває, та/або переробляє сировину для товару та бажає подати заявку на реєстрацію географічного зазначення;

– географічна територія, на якій здійснюється виробництво (видобування) та/або переробка, та/або приготування товару, має характеристики, які істотно відрізняються від прилеглих територій, або характеристики товару відрізняються від товарів, вироблених на прилеглих територіях [13].

Крім того, суб'єктами правовідносин, що виникають з питань охорони географічних зазначень, є Міністерство економіки України, що здійснює політику щодо охорони цих об'єктів, та спеціальні уповноважені органи, визначені відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 03.06.2020 р. № 439, для погодження специфікацій товарів і визначення та контролю особливих якостей та інших характеристик товарів, а саме:

– Міністерство аграрної політики та продовольства – щодо сільськогосподарської продукції (сільськогосподарських товарів), харчових продуктів, вин, ароматизованих винних продуктів, спиртних напоїв;

– Міністерство культури та інформаційної політики – щодо виробів народних художніх промислів;

– Міністерство охорони здоров'я – щодо природних лікувальних ресурсів (мінеральних вод, лікувальних грязей, озокериту, бішофіту, ропи лиманів та озер тощо) [18].

Згідно з ч. 2 ст. 17 Закону України «Про правову охорону географічних зазначень», реєстрація географічного зазначення надає право:

а) використовувати географічне зазначення;

б) вживати заходів щодо заборони використання географічного зазначення особами, які не мають на це право;

в) провадити діяльність із забезпечення відповідності товару, для якого зареєстровано географічне зазначення, специфікації товару, погодженій спеціально уповноваженим органом, або документу;

г) поширювати інформацію та провадити іншу діяльність, спрямовану на повідомлення споживачам про особливі якості товару, для якого зареєстровано географічне зазначення;

г) інші права, визначені законодавством про правову охорону географічних зазначень [13].

Однак, особливістю прав, що випливають із реєстрації географічного зазначення є те, що особи, які мають право використовувати зареєстроване географічне зазначення, не можуть видавати ліцензію на використання географічного зазначення.

Висновки. Таким чином, аналіз законодавства ЄС та України у сфері правового регулювання географічних зазначень дає підстави говорити про наявність низки розбіжностей у правовому регулюванні даного об'єкта інтелектуальної власності в ЄС та Україні. Основною відмінністю законодавства у сфері правового регулювання географічних зазначень ЄС та України є те, що вітчизняне законодавство регулює загальні положення щодо всіх географічних зазначень, а в ЄС є регламенти, директиви, які діють лише для певних видів товарів. Водночас, дослідивши еволюцію українського законодавства, що стосується правової охорони географічних зазначень, ми бачимо, що простежуються певні позитивні зміни, в контексті адаптації його до норм права ЄС, проте, деякі питання потребують подальшого доопрацювання.

Література:

1. Право інтелектуальної власності Європейського Союзу та законодавство України / за ред. Ю. М. Капіци. К. : Видавничий Дім «Слово», 2006. 1101 с.
2. Орлюк О.П. Для чого Україні географічні зазначення для місцевих товарів. URL: <https://cs.detector.media/blogs/texts/185704/2023-10-26-dlya-chogo-ukraini-geografichni-zaznachennya-dlya-mistsevykh-tovariv/>
3. Міненко М.А., Матвеев В.В. Проблема використання географічних зазначень та найменувань українськими виноробами. // *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. № 4 (28). 2014. С. 133–137.
4. Ковальчук М.С. Правова охорона та захист географічних зазначень в Україні, Франції та Італії (порівняльно-правовий аспект) : автореф. дис. канд. юр. наук, Київ, 2018. 20 с.
5. Мартинюк І.В. Географічні зазначення та торговельні марки як об'єкти промислової власності: до проблеми співвідношення // *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 535–539.
6. Паризька конвенція про охорону промислової власності 1883 р. (переглянута у Брюсселі 14 грудня 1900 р., у Вашингтоні 2 червня 1911 р., у Гаазі 6 листопада 1925 р., у Лондоні 2 червня 1934 р., у Лісабоні 31 жовтня 1958 р., у Стокгольмі 14 липня 1967 р., змінена 2 жовтня 1979 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_123#top (дата звернення 04.06.2024)
7. Міжнародні договори та угоди у сфері інтелектуальної власності: Навч. посіб. [Електронний ресурс] / А.С. Ромашко, І.І. Верба, В.В. Пригода. К.: НТУУ «КПІ», 2013. 160 с..
8. Лісабонська угода про захист зазначень місць походження виробів та їх міжнародної реєстрації 1958 р. (переглянута в Стокгольмі 14 липня 1967 р.). URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140632__529174 (дата звернення 05.06.2024).
9. Тараненко О.М. Цивільні правовідносини, що виникають у зв'язку з використанням географічних зазначень // *Право і суспільство*. 2017. № 2. Ч. 2. С. 50–54.

10. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності 1994 р. змінена у м. Женева 6 грудня 2005 р. (Угода ТРІПС). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018#top (дата звернення 06.06.2024)
11. Чепис О. Правове регулювання географічних зазначень в Європейському Союзі // *Матеріали 73-ї підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу юридичного факультету* (28 лютого 2019 року, м. Ужгород). За заг. ред. С.Б. Булеци, Я.В. Лазура. Ужгород, 2019. С. 92–96.
12. Криволапчук В., Филь С. Правова охорона географічних зазначень у контексті угоди про асоціацію між Україною та ЄС // *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2018. № 3. С. 51–59.
13. Закон України «Про правову охорону географічних зазначень». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-14#top> від 20.09.2019 № 123-IX (дата звернення 06.06.2024).
14. Кодинець А., Сідоренко А. Правова охорона географічних зазначень: новели за законодавством України // *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2020. № 1. С. 21–28.
15. Закон України «Про особливості правової охорони географічних зазначень для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів, захист прав та застосування схем якості, включаючи традиційні гарантовані особливості для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів» від 06.09.2022 № 2572-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2572-20#Text> (дата звернення 07.06.2024).
16. Цивільний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 06.06.2024).
17. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#top (дата звернення 07.06.2024).
18. Постанова Кабінету Міністрів України від 03.06.2020 р. № 439 «Про визначення спеціально уповноважених органів для погодження специфікацій товарів і визначення та контролю особливих якостей та інших характеристик товарів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/439-2020-п#Text> (дата звернення 06.06.2024).

Taranenko O. Features of Legal Regulation of Geographical Indications under EU and Ukrainian Legislation

Summary. The article is devoted to the study of the features of the legal regulation of geographical indications in the EU and Ukraine. The author analyzes the main provisions and content of the EU and Ukrainian legislation concerning the legal regulation of relations related to the use and protection of geographical indications. Based on the research of the outlined topic in the context of the positions of legal scholars expressed at the doctrinal level, it is concluded that a geographical indication is associated with a specific product that has certain uniqueness, properties, reputation, and quality determined by the place of its production or extraction. It has been established that the legal regulation of geographical indications in the EU is ensured both at the level of international agreements, conventions, and treaties, and at the level of regulations that have direct effect in the territories of all EU member states and do not require implementation into national legislation. At the same time, it is emphasized that such an approach to building regional protection of geographical indications is primarily based on legislation in the field of product quality and safety, rather than in the field of intellectual property. The peculiarities of the legal regulation of geographical indications in Ukraine are considered in the context of the evolution of domestic legislation. Problematic issues related to the protection of geographical indications in Ukraine in accordance with the provisions of the Association Agreement between Ukraine and the EU are highlighted. Attention is focused on the novelties of the Law of Ukraine «On the Legal Protection of Geographical Indications» regarding the conditions for granting legal protection to geographical indications. A number of discrepancies in the legal regulation of geographical indications in the EU and Ukraine are identified. It is noted that there are certain positive changes in the context of adapting domestic legislation to EU law standards.

Key words: geographical indications, legal regulation, intellectual property law, EU legislation, place of product manufacture.

*Костогриз Я. О.,
кандидат юридичних наук,
перший заступник керівника
Солом'янської окружної прокуратури міста Києва*

РОЗШИРЕННЯ ТРУДО-ПРАВОВИХ МОЖЛИВОСТЕЙ ДЛЯ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ

Анотація. Розширення трудо-правових можливостей для запобігання корупції є важливим аспектом у забезпеченні прозорості та підзвітності в різних сферах суспільного життя. У статті досліджується, як трудо-правові заходи можуть сприяти зниженню корупційних ризиків та покращенню функціонування державних і приватних інститутів. Впровадження ефективного трудового законодавства, забезпечення справедливих умов праці, захист прав працівників і посилення контролю за дотриманням трудових норм є ключовими елементами у боротьбі з корупцією.

Автор аналізує зв'язок між трудовим правом та антикорупційними заходами, підкреслюючи важливість соціальної підзвітності та участі громадян у процесах прийняття рішень. Розширення правових можливостей включає використання законів і прав для посилення контролю над життям безправних груп населення, що сприяє підвищенню їхньої захищеності та участі у боротьбі з корупцією. Особлива увага приділяється аналізу ролі трудового права в освіті, охороні здоров'я, бюджетуванні та правосудді.

Дослідження також розглядає, як агентства з розвитку, уряди та громадянське суспільство можуть інтегрувати трудо-правові заходи у свої антикорупційні стратегії. Висвітлюється важливість формальних і неформальних систем правосуддя та демократичного врядування в забезпеченні ефективної боротьби з корупцією.

У статті наводяться приклади успішних ініціатив та практик, які демонструють ефективність розширення трудо-правових можливостей у зниженні корупції. Завдяки системному підходу до впровадження трудових стандартів та захисту прав працівників, можна досягти значних результатів у зміцненні верховенства права та забезпеченні соціальної справедливості.

Ключові висновки та рекомендації спрямовані на покращення координації між різними зацікавленими сторонами та підвищення ефективності антикорупційних заходів через інтеграцію трудо-правових підходів. Автор підкреслює, що не тільки посилення правових можливостей, але й активне використання трудо-правових засобів є критично важливими для успішної боротьби з корупцією.

Ключові слова: корупція, трудо-правові можливості, юридична освіта, трудові права, захист прав працівників, корупційні ризики, соціальна підзвітність, безоплатна правова допомога.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві боротьба з корупцією є одним із ключових викликів для багатьох країн. Ефективне розширення трудо-правових можливостей відіграє важливу роль у запобіганні корупції та сприянні підзвітності в різних сферах. Впровадження та забезпечення дотримання справедливих трудових стандартів, захист прав працівників, посилення контролю за виконанням трудового законодавства

та створення умов для соціальної підзвітності можуть суттєво знизити ризики корупційних дій.

Стан дослідження. Дослідженню питань запобігання та протидії корупції приділено достатню увагу українськими вченими. Зокрема, досліджували О.А. Гусар, Н.А. Абузярова, М.В. Преснякова, А.В. Габова, О.А. Ястребова, Д.С. Зайков, Л.П. Амелічева, О. М. Ярошенко. Проте окремі проблемні аспекти цього деструктивного явища недостатньо досліджені та вивчені.

Метою статті є дослідження значення та вплив трудо-правових заходів на запобігання корупції, аналізує їх взаємозв'язок з правовими можливостями та пропонує рекомендації для урядів, агенцій з розвитку та громадянського суспільства щодо підвищення ефективності антикорупційних зусиль.

Вклад основного матеріалу. Посилення правових можливостей означає використання законів і прав для посилення контролю відносно безправних груп населення над своїм життям. Ця сфера, що розвивається, перетинається з соціальною підзвітністю, але акцентує увагу на законах і правах. Розширення правових можливостей може допомогти приборкати корупцію та сприяти підзвітності в освіті, охороні здоров'я, бюджетуванні, формальних і неформальних системах правосуддя та демократичному врядуванні. Однак, не тільки посилення правових можливостей допоможе запобігти корупції. Важливу роль у цьому відіграють також трудо-правові засоби. Ефективна трудова політика, що включає захист прав працівників, забезпечення справедливих умов праці та посилення контролю за виконанням трудового законодавства, сприяє зниженню рівня корупції. Агенції з розвитку, уряди та громадянське суспільство повинні враховувати багато способів, якими розширення правових можливостей та трудо-правові засоби можуть сприяти антикорупційним зусиллям [1].

Зауважимо, що посилення трудо-правових можливостей полягає в тому, щоб допомогти людям знати, використовувати та формувати закон. Так, посилення трудо-правових можливостей допомагає розбудовувати спроможність і силу людей покращувати своє життя, наприклад, підвищуючи і захищаючи їхні доходи та майно або отримуючи більший доступ до охорони здоров'я та освіти. Це може включати боротьбу з корупцією як у прямій, так і в непрямій формі, оскільки корупція часто є перешкодою на шляху до таких цілей.

Крім того, розширення трудо-правових можливостей може допомогти людям, особливо бідним і маргіналізованим, використовувати закон для захисту своїх прав, які часто порушуються внаслідок корупції. Люди можуть відстоювати свої права через процеси соціальної підзвітності, які спрямовані на контроль за державними службовцями та державними службами, або ж вони можуть звертатися до суду чи адміністративних органів.

Необхідно наголосити і на тому, що посилення трудо-правових можливостей також дає людям можливість відстоювати та впроваджувати зміни в законах, правилах, системах та нормативних актах таким чином, щоб покращити їхню здатність користуватися своїми правами людини та жити краще. Організації громадянського суспільства є провідними промоутерами діяльності з посилення трудо-правових можливостей, хоча державні установи також можуть відігравати певну роль. Донори повинні підтримувати розширення трудо-правових можливостей як багатогранний засіб обмеження корупції, часто в контексті галузевих програм [3].

Посилення трудо-правових можливостей визначається як використання законів і прав спеціально для посилення контролю відносно безправних груп населення над своїм життям – або, коротше кажучи, як допомога людям знати, використовувати і формувати закон. Зростання популярності цієї концепції частково пов'язане з дослідженнями та аналізом, проведеними такими організаціями [4], як:

- Азійський фонд і Азійський банк розвитку;
- фонд Карнегі за міжнародний мир;
- комісія з розширення правових можливостей бідних;
- Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй;
- Міжнародна організація з розвитку і права;
- ініціатива «Справедливість у відкритому суспільстві»;
- Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй;
- Інститут розвитку зарубіжних країн;
- Міжнародний інститут навколишнього середовища і розвитку, а також провідні науково-дослідні центри з питань охорони здоров'я [2].

Так само юридична освіта відіграє дедалі помітнішу роль у діяльності міжнародних інституцій. Це стосується багатьох ініціатив, які здійснюються у зв'язку з секторальною роботою щодо доступу до правосуддя, неформальних систем правосуддя, місцевого самоврядування, освіти, охорони здоров'я, природних ресурсів та інших сфер. Термін «розширення трудо-правових можливостей» часто не використовується при описі таких ініціатив, навіть якщо вони пов'язані з діяльністю з посилення правової обізнаності. Однак багато установ, включаючи національні та міжнародні неурядові організації (НУО), чітко використовують цей термін. Наведемо лише кілька прикладів:

- Ініціатива «Справедливість» Фундації «Відкрите суспільство»,
- Програма громадського здоров'я,
- Міжнародна організація права розвитку,
- Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй,
- Інститут прав людини ім. Бернштейна юридичного факультету Нью-Йоркського університету скликав у 2018 році дослідницький семінар і конференцію з трудо-правових можливостей і продовжує працювати в цій галузі [3].

Незалежно від того, чи використовується цей термін, чи ні, безліч досліджень і проєктів надають переконливі докази того, що заходи з правової освіти можуть допомогти у боротьбі з корупцією.

Розширення трудо-правових можливостей на практиці може набувати різних форм:

- Асоціація фермерів допомагає своїм членам отримати більший контроль над своєю землею, збільшуючи їхні доходи [2].

– Місцева жіноча організація використовує законодавство та адвокацію для боротьби з домашнім насильством, посилюючи фізичну безпеку та незалежність дружин у регіоні [8].

– Ринкові торговці ведуть переговори про право працювати легально і без утисків, захищаючи свої засоби до існування [2].

– Параюристи (не юристи зі спеціалізованими юридичними знаннями та навичками, які дозволяють їм навчати або допомагати вразливим верствам населення з трудо-правових питань) допомагають незаможним підсудним, яких часто несправедливо ув'язнюють або роками тримають у в'язниці без суду і слідства, домогтися справедливого судового розгляду або свободи [5].

Посилення трудо-правових можливостей значною мірою відображає концепцію нобелівського лауреата, економіста Амартії Сена про «розвиток як свободу» [9]. Вона передбачає збільшення свободи людей покращувати своє життя та жити, не обтяжуючись несправедливими обмеженнями. «Свобода» означає, що люди отримують більший контроль над власним життям. Наприклад, якщо реалізація прав сприяє розширенню прав і можливостей жінок або економічному розвитку, це явище тотожне юридичному розширенню прав і можливостей. Влада більше, ніж право Тим не менш, часто саме влада – навіть більше, ніж право – є ключовим компонентом розширення трудо-правових можливостей, оскільки люди здійснюють або отримують більший контроль над своїм життям (або свободу в ньому) завдяки юридичній освіті. Ця влада може впливати зі знання, використання та формування закону, а також з важливих додаткових видів діяльності, таких як організація навколо питань, що становлять спільний інтерес. Влада, навіть більше, ніж право, є ключовим компонентом посилення трудо-правових можливостей.

Тобто посилення трудо-правових можливостей є одночасно і процесом, і метою. Процес включає в себе відносно безправних людей (та/або їхніх союзників), які прагнуть посилити контроль над своїм життям. Досягнення такого посиленого контролю є метою. Посилення трудо-правових можливостей під іншими назвами Агенції з розвитку, уряди та НУО часто не характеризують свої програми з точки зору посилення трудо-правових можливостей, навіть якщо вони фактично проводять або підтримують таку роботу. Натомість вони використовують інші терміни та інструменти, які частково або повністю перетинаються з цим поняттям. Ці терміни та інструменти включають правову допомогу, розвиток параюристів, доступ до правосуддя, право суспільних інтересів, соціальну підзвітність, моніторинг надання послуг та залучення громадян до діяльності органів місцевого самоврядування або бюджетування. Спільним елементом, як явним, так і неявним, є те, що людям допомагають дізнатися про закон чи свої права або діяти відповідно до них, а також реформувати законодавство [6].

Можна стверджувати про наявний взаємозв'язок між розширенням трудо-правових можливостей та соціальною підзвітністю. Оскільки, ґрунтуючись на багаторічному досвіді роботи у цій сфері та визначеннях, запропонованих багатьма практиками, ми вважаємо, що підходи до розширення трудо-правових можливостей та соціальної підзвітності значною мірою перетинаються, оскільки соціальна підзвітність, принаймні неявно, часто передбачає, що люди дізнаються про свої права на охорону здоров'я, освіту та інші державні послуги та діють у відповідності до них. Але й інші точки зору також заслуговують на увагу.

У контексті порушеної теми варто говорити, що правова допомога є однією з підгруп посилення трудо-правових можливостей. Визначення безоплатної правової допомоги можуть відрізнятися, але в основі цієї концепції зазвичай лежить надання безкоштовних або недорогих консультацій, представництва чи іншої допомоги малозабезпеченим клієнтам. У деяких контекстах це визначення правової допомоги обмежує поняття до допомоги обвинуваченим у кримінальних справах, що розглядаються судами. У таких юрисдикціях термін «безоплатні правові послуги» застосовується до цивільних справ, що розглядаються як судами, так і іншими судовими органами, наприклад, земельними або трудовими трибуналами [2].

Водночас, посилення трудо-правових можливостей є ширшим поняттям, ніж правова допомога або правові послуги. У багатьох країнах правову допомогу надають виключно адвокати. Однак у багатьох суспільствах таку допомогу все частіше надають параюристи. Незважаючи на це, розширення трудо-правових можливостей є набагато ширшим поняттям, ніж правова допомога або юридичні послуги. У багатьох або навіть у більшості випадків воно охоплює процеси, форуми, права та цілі, які виходять за межі компетенції судів, а отже, і за межі вузького розуміння сектору правосуддя [7]. Посилення трудо-правових можливостей не обов'язково передбачає залучення адвокатів або параюристів, оскільки деякі програми допомагають людям знати свої права і діяти відповідно до них навіть без участі таких суб'єктів (хоча, як зазначалося, параюристи становлять зростаюче джерело послуг з посилення трудо-правових можливостей у багатьох країнах).

Висновки. Посилення трудо-правових можливостей відіграє багатогранну позитивну роль у стримуванні корупції та інших аспектах підвищення підзвітності. Заходи з посилення трудо-правових можливостей загалом і спрямовані на боротьбу з корупцією зокрема можуть включати організацію громад, мобілізацію ЗМІ та політично грамотні зусилля із залучення ключових посадових осіб та інших впливових осіб. Посилення трудо-правових можливостей впливає переважно на дрібну, а не на велику корупцію. Боротьба з корупцією може бути явною (хоча й не виключною) метою таких програм. Вона також може бути неявною метою або навіть побічним продуктом більш загальних заходів з навчання.

Таким чином, ефективна робота в сфері антикорупційного правосуддя часто відбувається в тандемі з державними органами, щоб допомогти відновити справедливість для людей у певній країні. Насправді, така співпраця може сприяти і сприяє досягненню державних цілей щодо таких пріоритетів, як створення більш справедливої системи правосуддя та – допомагаючи людям зрозуміти відповідні права та закони – покращення надання послуг. Вона не лише виявляє інституційні слабкості, але й може сприяти підвищенню інституційної ефективності.

Література:

1. Golub, S. The legal empowerment alternative. In Promoting the rule of law abroad: In search of knowledge, Carothers, T. (ed.). Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace. 2006.

2. Golub, S. Using legal empowerment to curb corruption and advance accountability. URL: <https://www.u4.no/publications/using-legal-empowerment-to-curb-corruption-and-advance-accountability.pdf>
3. Schaaf, M. Social accountability and legal empowerment for quality maternal health care. PhD diss., Columbia University. 2018.
4. Golub, S., ed. Legal empowerment: Practitioners' perspectives. Rome: International Development Law Organization. 2010a.
5. Pande, S. The right to information and societal accountability: The case of the Delhi PDS campaign. IDS Bulletin. 2008. 38(6): 47–55.
6. Maru, V. Allies unknown: Social accountability and legal empowerment. Health and Human Rights. 2010. 12(1): 83–93.
7. Landell-Mills, P. Citizens against corruption: Report from the front line. Partnership for Transparency Fund and Troubadour Publishing. 2013.
8. IDLO (International Development Law Organization). Accessing justice: Models, strategies and best practices on women's empowerment. Rome: IDLO. 2013.
9. Sen, A. Development as freedom. New York: Alfred Knopf. 1999.

Kostohryz Ya. Expanding labor and legal opportunities to prevent corruption

Summary. Expanding labor and legal opportunities for preventing corruption is an important aspect of ensuring transparency and accountability in various spheres of public life. This article explores how labor and legal measures can help reduce corruption risks and improve the functioning of public and private institutions. Implementing effective labor legislation, ensuring fair working conditions, protecting workers' rights and strengthening control over compliance with labor standards are key elements in the fight against corruption.

The author analyzes the relationship between labor law and anti-corruption measures, emphasizing the importance of social accountability and citizen participation in decision-making processes. Legal empowerment includes the use of laws and rights to strengthen control over the lives of disenfranchised groups, which contributes to their protection and participation in the fight against corruption. Particular attention is paid to analyzing the role of labor law in education, health, budgeting and justice.

The study also looks at how development agencies, governments and civil society can integrate labor law measures into their anti-corruption strategies. The paper highlights the importance of formal and informal justice systems and democratic governance in ensuring effective anti-corruption.

The article provides examples of successful initiatives and practices that demonstrate the effectiveness of labor and legal empowerment in reducing corruption. A systematic approach to the implementation of labor standards and protection of workers' rights can achieve significant results in strengthening the rule of law and ensuring social justice.

Key conclusions and recommendations are aimed at improving coordination between different stakeholders and increasing the effectiveness of anti-corruption measures through the integration of labor and legal approaches. The author emphasizes that not only strengthening legal capacities, but also the active use of labor-legal means are critical for the successful fight against corruption.

Key words: corruption, labor-legal opportunities, legal education, labor rights, protection of employees' rights, corruption risks, social accountability, free legal aid.

*Григор'єва Х. А.,**доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри аграрного, земельного та екологічного права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ПРАВОВИЙ ДИСБАЛАНС ГІДРОМЕЛІОРАТИВНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ (АГРОПРОТЕКЦІЙНИЙ ВИМІР)¹

Анотація. У статті досліджується проблематика сучасної гідромеліоративної реформи з позицій її протекційності та правової збалансованості. Нагальність реформи не викликає сумнівів, оскільки різке пришвидшення кліматичних змін поширило зони ризикового землеробства на більшу частину сільськогосподарських угідь нашої держави. Аграрна галузь, а з нею й уся економіка України, фактично залежать у довгостроковій перспективі від здатності налагодити нормальне зрошення на більшій частині території, а в деяких регіонах – своєчасний дренаж і осушення. Найосновніші ідеї реформи можна звести до кількох: а) інституційно-функціональне розмежування управління водними ресурсами та управління гідромеліорацією; б) перехід меліоративних мереж у приватну власність; в) створення нових спеціалізованих суб'єктів – організацій водокористувачів, які завдяки своїй кооперативній природі мають забезпечувати рівний та демократичний доступ землевласників та землекористувачів до меліоративних послуг. Позитивними рисами сучасної реформи називають її інвестиційно-орієнтований характер та децентралізаційні засади. Однак поглиблений аналіз нормативних засад гідромеліоративної реформи дозволяє виділити таку її характерну особливість як дисбаланс інтересів держави, територіальних громад та землеволодільців. По-перше, державні інституції, відстоюючи відомчі інтереси, гальмують реалізацію гідромеліоративної реформи. Узагалі, протистояння державних органів не можна визнати ознакою здорових інституційно-функціональних відносин – це є сигналом того, що в адміністративній системі країни є серйозні проблеми. По-друге, під час реалізації гідромеліоративної реформи інтереси територіальних громад, так само як і двадцять років тому, нормотворцем були проігноровані: у 2003 році – шляхом примусового надання у комунальну власність меліоративних систем, а зараз (2022–2024) – шляхом примусового позбавлення цієї власності без надання справедливих компенсацій. По-третє, в результаті проведення гідромеліоративної реформи землевласники і землекористувачі поставлені в умови необхідності створення організацій водокористувачів та взяття на себе витрат на ремонт, відновлення та утримання меліоративних мереж. Запланована державна підтримка для сільськогосподарських товаровиробників та організацій водокористувачів має організаційний (наприклад, звільнення від необхідності проводити оцінку впливу на довкілля) та фінансовий характер (бюджетна дотація у вигляді часткового відшкодування вартості понесених витрат). Однак виявлений низький рівень юридичної техніки законодавчого забезпечення агропротекційного меха-

нізму дотації може стати причиною майбутніх спорів щодо умов надання компенсаційної підтримки.

Ключові слова: земельні правовідносини, зрошення, меліорація земель, організації водокористувачів, державна підтримка, сільськогосподарські товаровиробники, аграрні правовідносини.

Постановка проблеми. За своєю стратегічною значимістю однією з центральних подій останніх п'яти років стало розгортання гідромеліоративної реформи в Україні. Її нагальність не викликає сумнівів, оскільки різке пришвидшення кліматичних змін поширило зони ризикового землеробства на більшу частину сільськогосподарських угідь нашої держави. Аграрна галузь, а з нею й уся економіка України, фактично залежать у довгостроковій перспективі від здатності налагодити на більшій частині території нормальне зрошення, а в деяких регіонах – своєчасний дренаж і осушення.

Накопичені за тридцять років юридичні та практичні проблеми призвели до глибокого занепаду меліоративних систем. Вирішити цілий комплекс застарілих проблем можна лише системно, тому гідромеліоративна реформа складається із багатьох важливих рішень, втілених у прийнятті нового Закону України «Про організації водокористувачів та стимулювання гідротехнічної меліорації земель» від 17.02.2022 року [1], а також у внесенні масштабних змін до чинного законодавства. Найосновніші ідеї реформи можна звести до кількох: а) інституційно-функціональне розмежування управління водними ресурсами та управління гідромеліорацією; б) перехід меліоративних мереж у приватну власність; в) створення нових спеціалізованих суб'єктів – організацій водокористувачів, які завдяки своїй кооперативній природі мають забезпечувати рівний та демократичний доступ землевласників та землекористувачів до меліоративних послуг. Про переваги гідромеліоративної реформи сказано багато справедливих слів і написано значну кількість статей, щоправда, здебільшого публіцистичних, а не наукових. Зокрема, позитивними рисами сучасної реформи називають її інвестиційно-орієнтований характер та децентралізаційні засади. Однак у своїй статті ми би хотіли звернути увагу на деякі неоднозначні риси реформи. Передусім, нас цікавить, чи збережено баланс інтересів усіх зацікавлених сторін. Такими основними акторами можна назвати три групи суб'єктів: держава, територіальні громади, землевласники і землекористувачі.

Стан дослідження. Правові проблеми меліорації на сільськогосподарських угіддях цікавили низку вітчизняних учених. Серед основних фахівців з цієї тематики слід вказати учених, які присвятили свої дисертаційні роботи правовим засадам меліорації: П. Ф. Кулинич, М. А. Дейнега, В. О. Сит-

¹ Дослідження здійснене у рамках виконання наукового проекту (реєстраційний номер № 226/0062) відповідно до договору із Національним фондом досліджень України, за сприяння Кембриджського університету (Велика Британія)

нік, Я. В. Злий. Окрім цих науковців до деяких проблем законодавчого забезпечення меліорації торкалися у своїх роботах такі учені як Г. В. Анісімова, Н. С. Гавриш, В. М. Єрмоленко, І. І. Каракаш, Н. В. Карпінська, Т. О. Коваленко, Т. В. Курман, Т. В. Лісова, В. В. Носік, Л. В. Ришкова, В. Д. Сидор, С. В. Сидорова, Т. Є. Харитонова, М. В. Шульга та інші. Однак, оскільки гідромеліоративна реформа наразі знаходиться у фазі активної реалізації, досить закономірно, що вона ще не є ґрунтовно вивченою. Аналізуючи поверхові, найбільш очевидні складові реформи, науковці здебільшого тільки починають виявляти її внутрішні проблеми та суперечності. Авторка статті розпочала вивчення правових особливостей гідромеліоративної реформи у своїх попередніх дослідженнях [2], однак агропротекційний вимір указаних законодавчих новел залишився не розкритим.

Метою статті є виявлення правового дисбалансу вітчизняної гідромеліоративної реформи у частині дотримання прав усіх груп суб'єктів, задіяних у цих відносинах, а також визначення ступеня агропротекційності законодавчих новел.

Виклад основного матеріалу. Гідромеліоративна реформа, як і будь-яка реформа, є втіленням значних змін, тобто знаменує собою перехід правовідносин на новий рівень регулювання. У рамках гідромеліоративної реформи суттєво змінено основні засади використання сільськогосподарських земель, розвитку агробізнесу і гарантування продовольчої безпеки. Незважаючи на гучні хвалебні оди, присвячені основним рішенням у рамках гідромеліоративної реформи, наука все ж має уважно препарувати це правове явище, заглибитися в його концептуальні та організаційні складові, адже це допоможе визначити ті неочевидні проблемні точки, які можуть закласти основу для майбутніх конфліктів. Для досягнення поставленої перед собою мети ми проаналізуємо гідромеліоративну реформу з позицій трьох груп зацікавлених суб'єктів.

Держава. Адміністративне підґрунтя гідромеліоративної реформи полягає в розмежуванні функцій двох центральних органів влади: Державне агентство водних ресурсів України (Держводагенство) має управляти водними ресурсами, а Державне агентство України з розвитку меліорації, рибного господарства та продовольчих програм (Держрибагенство) отримує в управління гідромеліорацію. Однак, незважаючи на те, що обидва відомства є державними інституціями, процес передачі майнових комплексів від одного до іншого гальмується. Зараз у судах перебувають на розгляді справи, що стосуються цієї проблеми.

Юридичне протистояння полягає у тому, що Держрибагенство та підвідомчі йому організації вимагають виконати розпорядження Кабінету Міністрів України «Про передачу цілісних майнових комплексів державних підприємств, установ та організацій до сфери управління Державного агентства з розвитку меліорації, рибного господарства та продовольчих програм» від 12 серпня 2022 р. № 714-р [3] і передати низку об'єктів меліоративного господарства. Так, наприклад, триває судовий розгляд справи за позовом Держрибагенства про зобов'язання Держводагенства вчинити дії з передачі кількох цілісних майнових комплексів на Закарпатті: Мукачівського, Тячівського, Берегівського, Виноградівського міжрайонних управлінь водного господарства та Державної організації (установа, заклад) «Ужгородське міжрайонне управління водного господарства» [4].

В іншій справі державна установа «Українські гідромеліоративні системи» звернулася з позовом про стягнення

солідарно з Держводагенства та Регіонального офісу водних ресурсів у Полтавській області 10 тис. грн упущеної вигоди за надання платних послуг із використання меліоративних систем, які мали би бути передані у відання Держрибагенству [5].

Напруження у цьому міжвідомчому протистоянні зростає і виливається, зокрема, у зверненнях Держрибагенства до суду з проханням вжити заходів забезпечення позову шляхом заборони відчуження, списання, передачі, інших дій щодо зміни власника (балансоутримувача) або користувача державного майна. Так, судом було вирішено вжити таких заходів щодо одного з об'єктів, а саме: ГНС ЗС Навчально-дослідне господарство «Самарський», інформація щодо наміру списання якого була оприлюднена Держводагенством [6].

Таким чином, гідромеліоративна реформа оголила опір окремих відомств загальним управлінським рішенням через існування цілком конкретних майнових відомчих інтересів. За офіційними даними, лівову долю фінансування Держводагенства складала плата за експлуатацію меліоративних систем та надання відповідних послуг. Невпевненість у тому, що держава зможе забезпечити належні бюджетні видатки на функціонування відомства, створює напругу в цій складній ситуації.

Територіальні громади. Гідромеліоративна реформа побудована фактично навколо основної ідеї: передачі меліоративних мереж із комунальної власності у приватну власність організацій водокористувачів (ОВК). Якщо оцінити цей крок з позицій територіальних громад, то можна побачити деякі юридично неоднозначні моменти.

Так, у далекому 2003 році Законом України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [7] і урядовою постановою [8] меліоративні мережі, що не підлягали розпаюванню, були «нав'язані» місцевим радам. На той час таке рішення вважалося найбільш оптимальним, оскільки могло зберегти меліоративні мережі у загальному доступі, при цьому урахувати місцеві потреби тощо. Однак розрахунки не виправдалися: в історичний період з 2003 року до сьогоднішнього 2024 року територіальні громади виявилися здебільшого неефективними власниками меліоративних мереж.

Законодавець змусив місцеві ради прийняти у власність меліоративні системи, не питаючи їх бажання та не оцінюючи їх готовність. Це призвело до багатьох пролонгованих наслідків:

– *спротив окремих місцевих рад, які не приймали на баланс меліоративні об'єкти.* Протягом майже двадцяти років після затвердження порядку передачі таких об'єктів у комунальну власність продовжують виникати судові спори щодо визнання бездіяльності місцевих рад протиправною [9–12]. Сформувалася досить об'ємна судова практика з цього приводу. Так, прокуратура періодично ініціювала перевірки дотримання відповідних законодавчих вимог, в результаті яких виявлялися місцеві ради, які не прийняли на баланс меліоративні системи. У судовому порядку такі органи місцевого самоврядування зобов'язувалися прийняти таке майно у комунальну власність;

– *перекладання відповідальності за стан меліоративних систем на органи місцевого самоврядування.* Досить часто в обґрунтування своїх позовних вимог представники прокуратури використовували аргументи на кшталт «через протиправну бездіяльність місцевої ради меліоративна система знаходиться в занедбаному стані»;

– розірваний правовий режим меліорованих угідь. У результаті аналізованих законодавчих рішень меліорація стала юридично розрізною: а) меліоровані земельні ділянки могли перебувати у будь-якій власності та стали відділеними від меліоративних об'єктів, що їх обслуговували; б) меліоративні системи залежно від свого масштабу і значення перебували у державній, комунальній або приватній власності; в) вода, яка подавалася через меліоративну систему, нормувалася окремим відомством. Однак найгірше склалася доля саме меліоративних систем – вони фізично найбільше постраждали від такої юридичної розрізненості.

Нав'язавши місцевим радам меліоративні системи у власність, законодавець не дав їм дієвих правових інструментів для отримання певних зисків. Здебільшого місцеві ради так і не відчували себе повноцінними власниками. Найголовнішу проблему ми вбачаємо у змішуванні *управлінських повноважень* місцевих рад у сфері меліорації земель та їх *правомочностей власника* на окремі меліоративні системи. Яскравою ілюстрацією до цієї тези може послужити випадок, що трапився на Херсонщині у далекому 2010 році.

Так, Новотроїцькою районною радою Херсонської області було прийнято рішення «Про заборону використання внутрішньогосподарської меліоративної системи, що належить до спільної власності територіальних громад сіл, селищ Новотроїцького району». Цим рішенням було заборонено юридичним та фізичним особам – підприємцям використання внутрішньогосподарської меліоративної системи без попереднього укладення з комунальним підприємством «ФАКЕЛЛ» договорів про надання послуг з транзиту води. Це рішення було оскаржено паралельно за двома позовами.

Перший позов будувався на тому, що прийняте рішення порушує вимоги законів України «Про меліорацію земель» та «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності». Другий позов опирався на те, що таке рішення порушує права водокористувачів, адже вони отримали в належному порядку дозволу на спеціальне водокористування, а тепер змушені додатково платити ще й комунальному підприємству за транзит води.

Оскільки один і той самий акт місцевої ради оскаржувався на різних підставах, то не дивно, що і судові рішення теж виявилися різними. За першим позовом було визнано, що рішення ради мало ознаки регуляторного акту, який був прийнятий із порушенням встановленої законом процедури, а значить – визнається недійсним [13]. За другим позовом суд відштовхувався від іншого. Він наголосив на тому, що районна рада є власником меліоративної внутрішньогосподарської системи, а значить має право нею розпоряджатися, у тому числі вимагати плату за користування нею. При цьому суд чітко розмежував: ради мають оплачуватися кошти за використання меліоративних об'єктів, а управління зрошувальних систем – кошти за подачу водних ресурсів [14].

На прикладі приведеної вище ситуації ми можемо простежити проблемність тієї правової ситуації, яка була створена законодавцем. Вона полягає у нерозмежованості управлінських та власницьких повноважень місцевих рад. У власності місцевої ради є об'єкт – меліоративна система. Намагаючись розпорядитися своїм майном, встановити порядок його використання, рада створює спеціальне комунальне підприємство та виносить рішення, в якому передбачаються вимоги щодо

використання її комунального майна. На нашу думку, цілком очевидно, що у таких відносинах щодо меліоративних систем орган місцевого самоврядування виступає саме власником, а не управлінцем. У зв'язку з цим, чи можна таке рішення ради визнавати регуляторним актом та розповсюджувати на нього весь масив відповідного законодавства? На наш погляд, це принципово не вірно.

Ознаки регуляторних актів є досить розмитими як у науковій літературі, так і в законодавстві. Однак, ми вважаємо, що реалізація власницьких правомочностей є тим важливим маркером, який відділяє такі акти від регуляторних, адже реалізація права власності має цивільно-правовий, а не адміністративно-господарський характер. У цілому це визнається і роз'ясненнями Державної регуляторної служби (щодо рішень про приватизацію комунального майна [15], про надання в оренду [16] тощо – тобто рішення, які реалізують права власника майна, визначаються такими, що не мають ознак регуляторних актів).

Оцінюючи глобально аналізовану правову ситуацію, можна вказати на те, що законодавець, судові органи, суб'єкти господарювання та навіть самі органи місцевого самоврядування так і не навчилися сприймати меліоративні системи як повноцінну комунальну власність. Акцент все одно постійно зміщувався на управлінську сферу. Однак і тут не все просто, адже не можна оминати увагою неоднозначне тлумачення повноважень місцевих рад у сфері меліорації земель. Найяскравіше це проявлялося в ототожненні *повноважень* та *обов'язків* місцевих рад у сфері меліорації земель.

Відповідно до ст. 18 Закону України «Про меліорацію земель» до повноважень сільських, селищних, міських рад у сфері меліорації земель належить: а) затвердження програм соціально-економічного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць, у тому числі щодо меліорації земель; б) прийняття рішень про передачу іншим органам окремих повноважень щодо управління меліоративними системами та окремими об'єктами інженерної інфраструктури, що належать до комунальної власності відповідних територіальних громад, визначення меж цих повноважень та умов їх здійснення; в) утворення у разі необхідності органів і служб для забезпечення реалізації з іншими суб'єктами комунальної власності спільних програм і проектів будівництва (реконструкції) меліоративних систем та окремих об'єктів інженерної інфраструктури; г) вирішення інших питань у сфері меліорації земель, віднесених законами до їх повноважень [17]. Як бачимо, ці повноваження є управлінськими. Вони не залежать від того, чи є у власності такої ради меліоративна система чи ні. Наприклад, місцева рада може не мати власної меліоративної системи, однак це не заважає їй реалізувати своє повноваження та затвердити програму меліорації земель на своїй території. І навпаки – орган місцевого самоврядування може певний час не реалізовувати своє повноваження, адже воно не зумовлене імперативним приписом. Стосовно цього теж виникали спори.

Так, в одній справі прокурор вимагав визнати протиправною бездіяльність місцевої ради у частині відсутності затвердженої сільської програми меліорації земель та зобов'язати раду затвердити рішенням сесії відповідну програму [18]. Хоча суд у даному конкретному випадку став на бік прокуратури, на наш погляд, таке бачення є неоднозначним. Воно опирається на те, що повноваження є обов'язком. Насправді

ж у теорії юриспруденції повноваження називають «правово-обов'язками» владного суб'єкта, підкреслюючи тим самим, що повноваження надають суб'єкту і легальні можливості діяти, і одночасно є підставами для його обов'язкових дій у певних випадках. Тобто владний суб'єкт може самостійно обирати час, форму та спосіб реалізації певного повноваження, якщо інше прямо не передбачено законом. Однак на аналізованих прикладах помітно, як довільно змішувалися на практиці управлінські повноваження, власницькі правомочності, права та обов'язки.

Саме тому, проаналізувавши основну правову ідею гідромеліоративної реформи з позицій територіальних громад, можна простежити грубе поводження із інтересами цих суб'єктів. Так, на два десятиріччя законодавець поклав тягар обов'язку щодо утримання меліоративних мереж на місцеве самоврядування, не питаючи про його бажання та можливості. Увесь цей час місцеві бюджети по мірі своїх сил несли видатки по утриманню цих об'єктів. Тепер нормотворець однією лаконічною нормою зобов'язує місцеві ради безоплатно передати такі об'єкти у власність новоутвореним ОВК за їх вимогою. Тут виникають, як мінімум, два юридичні питання.

По-перше, як кваліфікувати таку підставу припинення права комунальної власності. Так, перелік подібних підстав не вичерпний, і він може доповнюватися спеціальним законодавством, однак все ж питання лишається. Майно вибуває з комунальної власності та переходить у приватну. Якщо це класична приватизація, то положення Закону України «Про організації водокористувачів та стимулювання гідротехнічної меліорації земель» суперечить Закону України «Про приватизацію державного та комунального майна», в якому передбачено, що приватизація здійснюється «шляхом продажу» [19]. По-друге, як і двадцять років тому, законодавець не залишає вибору та не питає думку територіальної громади щодо долі її майна. Імперативність законодавчого припису зобов'язує віддати меліоративні мережі навіть, якщо комунальний власник цього не бажає. Це суперечить засадничим положенням ч. 6 ст. 60 Закону України «Про місцеве самоврядування», за якими «доцільність, порядок та умови відчуження об'єктів права комунальної власності визначаються відповідною радою» [20]. Фактично, реалізуючи гідромеліоративну реформу, законодавець розпоряджається замість власника. Слід підкреслити, що ми не оспоруємо доцільність передачі меліоративних мереж у власність ОВК – навпаки, на нашу думку, це раціональний крок. Ми звертаємо увагу на грубе порушення балансу прав та інтересів попереднього власника. Правомірне примусове позбавлення права власності має супроводжуватися принаймні справедливою компенсацією. При цьому покладення такого обов'язку на ОВК буде не правильним, адже створить додатковий тягар для бізнесу, якому ще необхідно вкладати власні кошти в ремонт та налагодження меліоративних мереж. Справедливим, на нашу думку, було би передбачення певної компенсації територіальним громадам з боку держави.

Землевласники і землекористувачі. Нормотворець та чиновники позиціонують гідромеліоративну реформу як широкий жест, зроблений в інтересах аграріїв. Однак все не так однозначно. Протягом кількох десятиліть невдалих організаційно-правових рішень меліоративні системи методично руйнувалися та приходили в занепад, перебуваючи в публічній власності. У момент, коли їх відновлення стало життєво важливою умовою для подальшого існування галузі, законо-

давець «дарує» залишки цих меліоративних об'єктів аграріям під гаслом «вам треба – ви і робіть». Тобто в кризовий момент нормотворець зняв з держави та місцевої влади більшу частину відповідальності за функціонування гідромеліорації та передав її землевладельцям. Насправді вони теж поставлені перед фактом: або засновувати ОВК та оплачувати власним коштом усі витрати для налагодження зрошення чи дренажу, або не робити цього – але через певний час незатребувані жодною ОВК об'єкти меліоративної інфраструктури можуть бути запропоновані для приватизації будь-якою особою, що потенційно означає проблеми для аграріїв. Намагаючись врівноважити такі досить жорсткі рамки, законодавець запевняє у своїй активній підтримці, однак це питання варто розглянути окремо та більш детально.

Агропротекційне прагнення можна знайти в окремих нормативних складових аналізованої реформи. Наприклад, Законом України «Про організації водокористувачів та стимулювання гідротехнічної меліорації земель» передбачено, що при передачі меліоративних мереж у власність ОВК не потрібно проводити оцінку впливу на довкілля (ОВД). Ця норма звертає нашу увагу на цю чутливу тему та викликає додаткові еколого-правові питання.

Так, за загальним правилом, Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» передбачає, що «меліорація земель (управління водними ресурсами для ведення сільського господарства, у тому числі із зрошуванням і меліорацією) на територіях площею 20 гектарів і більше ..., будівництво меліоративних систем та окремих об'єктів інженерної інфраструктури меліоративних систем» [21] відносяться до другої категорії видів планованої діяльності та об'єктів, які можуть мати значний вплив на довкілля та підлягають оцінці впливу на довкілля. Незважаючи на таку імперативність, судова практика накопичила випадки, коли така ОВД не проводилася з різних причин. Наприклад, в одній справі було доведено, що конструкція для зрошення не є повноцінною меліоративною системою, а тому не підпадає під вимоги Закону [22]. В іншій справі провадження було закрито з суто формальних підстав – через помилку в протоколі, в якому змістом правопорушення було вказано відсутність ОВД, а юридично правильно було би зазначити відсутність рішення про провадження планованої діяльності, виданого на підставі проведеної ОВД [23].

Однак, незважаючи на окремі курйозні випадки, загальне правило досить очевидне – меліорація є тим видом діяльності, який здатен чинити сильний вплив на навколишнє середовище, а значить початку такої діяльності має передувати проведення передбачених законом еколого-правових процедур. При цьому виникає очевидне питання: а чи мають проходити відповідну оцінку та дозвільну процедуру уже функціонуючі меліоративні системи, які були створені, прийняті в експлуатацію, запущені до вступу в силу Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» у 2017 році?

Слід визнати, що однозначної відповіді Закон не містить. З одного боку, він говорить нібито тільки про «плановану діяльність», тобто ту, яка може бути започаткована. Тоді логічно припустити, що вимоги Закону розповсюджуються тільки на ту діяльність та об'єкти, які плануються з 2017 року. Однак, з іншого боку, Законом передбачено випадок, коли ОВД проводити не потрібно, а саме: якщо суб'єкти господарювання отримали рішення про провадження планованої діяльності до

набрання чинності цим Законом. До того ж Закон визнає висновки державної екологічної експертизи, одержані до введення в дію цього Закону, – вони зберігають чинність та мають статус висновку з ОВД.

Насправді, такі норми можна тлумачити двоюко: або 1) вони стосуються ситуацій, коли дозвільний процес було започатковано до 2017 року, екологічну експертизу було проведено, і законодавець дозволяє не проводити зайву дублюючу процедуру ОВД та продовжити розпочате; або 2) ті підприємства, які отримали дозволи на плановану діяльність раніше, звільняються від необхідності проходити за новим законом процедуру ОВД, а хто таких дозволів до 2017 року не отримав (наприклад, вони не вимагалися) – мають пройти ОВД, навіть якщо їх діяльність не планована, а уже реальна.

Наприклад, представники Держекоінспекції вважають, що з 2017 року діяльність у сфері меліорації земель підпадає під вимоги Закону України «Про оцінку впливу на довкілля», а значить експлуатація усіх меліоративних систем вимагає проведення відповідних процедур. Таке бачення втілюється у складанні протоколу про адміністративне правопорушення, за яким зазначалося, що «посадовою особою СТОВ «Агрофірма «Корсунь» допущено провадження господарської діяльності, а саме меліорація земель на території площею 20 га і більше без одержання документа дозвільного характеру висновку з оцінки впливу на довкілля або висновку державної екологічної експертизи» [24].

Суд вирішив, що оскільки станом на 2016 рік, коли розроблявся робочий проект зрошувальної системи, меліорація земель не була віднесена до діяльності, яка становить підвищену екологічну небезпеку, то СТОВ «Агрофірма «Корсунь» не зобов'язана була отримувати висновок державної екологічної експертизи. На підставі цього суд дійшов висновку про відсутність складу адміністративного правопорушення. На нашу думку, цей висновок не є логічним та безспірним, оскільки так і не відповідає на головне питання – чому підприємство не повинно проходити процедуру ОВД з набранням чинності відповідним Законом.

Оскільки однозначності у питанні про необхідність проведення ОВД щодо існуючих (функціонуючих) меліоративних систем немає, на нашу думку, завбачлива норма в Законі України «Про організації водокористувачів та стимулювання гідротехнічної меліорації земель», з якої ми розпочали цю розвідку, є досить корисною. Вона дозволяє новоствореним ОВК не потонути в безкінечних адміністративних процедурах, що здебільшого матимуть формальний характер, з огляду на те, що мова йде все ж про існуючі не одне десятиріччя об'єкти.

Однак слід підкреслити, що цей «імунітет» від необхідності проводити ОВД діє лише у випадках, коли експлуатуються об'єкти інженерної інфраструктури меліоративних мереж, які існують та введені в експлуатацію на день набрання чинності цим Законом, в межах існуючої проектної потужності такої меліоративної мережі щодо площі зрошення земельних ділянок. Це означає, що у разі прийняття рішення організацією водокористувачів щодо «розширення та зміни, включаючи перегляд або оновлення умов провадження планованої діяльності, встановлених (затверджених) рішенням про провадження планованої діяльності або подовження строків її провадження, реконструкцію, технічне переоснащення, капітальний ремонт, перепрофілювання» меліоративних мереж, це може вимагати

проходження процедур ОВД (п. 14 ч. 3 ст. 3, ч. 2 ст. 17 Закону), оскільки подібні серйозні зміни мають бути оцінені на рівні із новими об'єктами.

Такий розвиток відносин є цілком ймовірним, оскільки низький рівень технічного обладнання більшої частини меліоративних мереж вимагатиме від ОВК започаткування процесів оновлення, модернізації, ремонту тощо.

Звичайно, надаючи меліоративні мережі у власність ОВК законодавець стимулює інвестування в їх ремонт і удосконалення. Однак не можна забувати про об'єктивний нюанс: реалізація гідромеліоративної реформи припала на складний час ведення воєнних дій та кризи в агробізнесі. При цьому фактично неофіційним гаслом гідромеліоративної реформи стало «спасіння агробізнесу – справа самого агробізнесу». Усвідомлюючи той тягар, який було покладено на плечі сільського господарства, нормотворець передбачив механізм підтримки: понесені витрати на ремонт непрацюючих або особливо занедбаних насосних станцій держава може частково компенсувати у розмірі до 50% вартості.

На цьому моменті варто окремо зупинитися, адже державна підтримка зрошення в Україні має власну історію та особливості. Ще у далекому 1998 році було видано Указ Президента «Про заходи щодо державної підтримки водогосподарсько-меліоративного комплексу» від 23.06.1998 року № 670/98 [25]. Цей Указ спонукав розробку Комплексної програми розвитку меліорації земель і поліпшення екологічного стану зрошуваних та осушених угідь на період до 2010 року, схваленої постановою Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2000 року № 1704 [26].

Якщо спуститися на рівень конкретних агропротекційних механізмів, які були доступні сільськогосподарським товаровиробникам у сфері меліорації земель, то слід окремо виділити та проаналізувати два періоди.

Перший період (2005–2012), протягом якого державна підтримка надавалася шляхом часткової компенсації понесених сільськогосподарським товаровиробником витрат на електроенергію, необхідну для організації поливу [27–32]. Протягом свого існування цей механізм здебільшого залишався сталим, хоча й переживав окремі зміни. Наприклад, протягом 2008–2009 років частковому відшкодуванню підлягала вартість не лише електроенергії, але й вартість палива, необхідного для іригаційної техніки. Після 2012 року аналізований агропротекційний механізм разом із багатьма іншими втратив фінансування та залишився таким собі «фантомом» – законодавство чинне, але уже більше десяти років не застосовується.

Другий період (2021–2024) характеризується відродженням уваги держави до підтримки меліорації, що, звичайно, пов'язано зі стартом гідромеліоративної реформи. Однак у цей період основний агропротекційний механізм змінився – наразі мова йде про підтримку технічного процесу, а саме: створення нових або технічне переоснащення існуючих меліоративних систем.

Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання державної підтримки сільськогосподарським товаровиробникам, які використовують меліоровані землі, та організаціям водокористувачів, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2021 року № 1070 [33], щорічно зазнає змін, наприклад, він обростає вимогами про вітчизняну техніку, про появу ще одного адресата

підтримки у вигляді ОВК, про збільшення можливого порогу відшкодування витрат (до 50%) тощо. При цьому, незважаючи на постійне редагування, уважний аналіз Порядку демонструє досить низьку техніко-юридичну якість цього підзаконного нормативно-правового акту, що виражається в некоректному використанні юридичної термінології.

Справа у тому, що основний механізм підтримки сільськогосподарським товаровиробникам та ОВК названо *бюджетною дотацією*, однак така назва не узгоджується із іншими складовими цього механізму:

а) за своєю суттю запропонований механізм є компенсаційним – він полягає у частковому відшкодуванні понесених аграрієм витрат. Дотація ж є узагальнюючою назвою для зовсім іншого виду державної підтримки, який не прив'язується до здійснених витрат – він надається за факт провадження певної діяльності (наприклад, бюджетна дотація за утримання корів тощо);

б) теоретично дотація може бути цільовою або нецільовою, тобто надаватися для витрачання на конкретну мету або ж без фіксування таких напрямів. Це важливо, оскільки визначає спосіб використання коштів такої дотації. Однак у Порядку нормотворець ніяк не може визначитися із цим: він довільно вживає вислови «дотація для реконструкції», «дотація за проведення робіт» тощо, тим самим вносячи плутанину в нормативний текст. Насправді, формулювання цільового характеру є більш традиційним для дотації, однак виходячи із системного аналізу Порядку та опираючись на компенсаційний характер закріпленої в ньому підтримки, все ж мусимо визнати, що дана дотація не повинна мати цільовий характер, тобто адресати можуть витрачати одержані кошти на власний розсуд. Логіка нібито мала бути така: сільськогосподарський товаровиробник або ОВК витрачають власні кошти на будівництво або відновлення меліоративної мережі, а держава частину таких понесених витрат відшкодовує. За таких умов агропротекційного механізму зрозуміло, що роботи на меліоративній системі уже проведені і завершені, і тому суму дотації можна витрачати на будь-які інші цілі.

Отже, можна простежити, що держава залишається вірною компенсаційним механізмам підтримки сільськогосподарських товаровиробників у сфері меліорації земель. Зміна об'єкта компенсації (з енергоресурсів на техніку та обладнання) відображає в цілому загальну для сільського господарства України проблему – масове зношення, руйнування, моральне та фізичне застаріння меліоративних систем, а також загострення потреби в інвестуванні в цьому напрямі. Для допомоги сільськогосподарським товаровиробникам держава обирає відповідні механізми. Однак виявлена нами якість нормативно-правових документів викликає зауваження, оскільки демонструє низький рівень юридичної грамотності та формування основ для можливих конфліктів.

Висновки. Таким чином, поглиблений аналіз нормативних засад гідромеліоративної реформи дозволяє виділити таку її характерну особливість як дисбаланс інтересів держави, територіальних громад та землеволоділців. По-перше, відстоюючи власні відомчі, а не загальнонаціональні інтереси, державні інституції гальмують реалізацію гідромеліоративної реформи. Узагалі, виявлене протистояння державних органів не можна визнати ознакою здорових інституційно-функціональних відносин – це є сигналом того, що в адміністративній системі

країни проблеми, які вимагають окремої уваги та дослідження. По-друге, під час реалізації гідромеліоративної реформи інтереси територіальних громад, так само як і двадцять років тому, нормотворцем були проігноровані: у 2003 році – шляхом примусового надання у комунальну власність меліоративних систем, а зараз (2022–2024) – шляхом примусового позбавлення цієї власності без надання справедливих компенсацій. По-третє, в результаті проведення гідромеліоративної реформи землевласники і землекористувачі поставлені в умови необхідності створення організацій водокористувачів та взяття на себе витрат на ремонт, відновлення та утримання меліоративних мереж. Державна підтримка для сільськогосподарських товаровиробників та ОВК має організаційний (наприклад, звільнення від необхідності проводити оцінку впливу на довкілля) та фінансовий характер (бюджетна дотація). Однак виявлений низький рівень юридичної техніки законодавчого забезпечення агропротекційного механізму дотації може стати причиною майбутніх спорів щодо умов надання компенсаційної підтримки.

Література:

1. Про організації водокористувачів та стимулювання гідротехнічної меліорації земель: Закон України від 17.02.2022 року. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 16. Ст. 55.
2. Григор'єва Х. А. Гідромеліоративна реформа в Україні: науково-правовий аналіз. *Juris Europensis Scientia*. 2024. № 2.
3. Про передачу цілісних майнових комплексів державних підприємств, установ та організацій до сфери управління Державного агентства з розвитку меліорації, рибного господарства та продовольчих програм: розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2022 р. № 714-р. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 183.
4. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 05 жовтня 2023 року у справі № 910/9545/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114112907> (дата звернення: 01.05.2024 року).
5. Ухвала Господарського суду міста Києва від 20 травня 2024 року у справі № 910/16611/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119210991> (дата звернення: 01.05.2024 року).
6. Ухвала Господарського суду міста Києва від 21.09.2023 року у справі № 910/9536/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113650267#> (дата звернення: 01.05.2024 року).
7. Про колективне сільськогосподарське підприємство: Закон України від 14.02.1992 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 20. Ст. 272.
8. Про затвердження Порядку безоплатної передачі у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду, у тому числі незавершеного будівництва, а також внутрішньогосподарських меліоративних систем колективних сільськогосподарських підприємств, що не підлягали паюванню в процесі реорганізації цих підприємств та передані на баланс підприємств- правонаступників: постанова Кабінету Міністрів України від 13 серпня 2003 року № 1253. *Урядовий кур'єр*. 2003. № 163.
9. Рішення Закарпатського окружного адміністративного суду від 13 лютого 2023 року у справі № 260/2697/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108990833> (дата звернення: 01.05.2024 року).
10. Рішення Закарпатського окружного адміністративного суду від 26 жовтня 2022 року у справі № 260/2698/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107056415#> (дата звернення: 01.05.2024 року).
11. Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 17 травня 2023 року у справі № 260/2697/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111169762> (дата звернення: 01.05.2024 року).
12. Постанова Житомирського окружного адміністративного суду від 09 березня 2016 року у справі № 806/3082/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/56396804#> (дата звернення: 01.05.2024 року).

13. Ухвала Одеського апеляційного адміністративного суду від 06 жовтня 2011 року у справі № 2-а-1438/11/2118. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/19498426> (дата звернення: 01.05.2024 року).
14. Ухвала Одеського апеляційного адміністративного суду від 15 листопада 2012 року у справі № 2-а-1437/11/2118. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/27645736> (дата звернення: 01.05.2024 року).
15. Роз'яснення щодо підготовки органами місцевого самоврядування проектів рішень, що регулюють питання приватизації (відчуження) майна комунальної власності. URL: https://www.drs.gov.ua/regulatory_policy/roz-yasnennya-shhodo-pidgotovky-organamymistsevogo-samovryaduvannya-proektiv-rishen-shho-regulyuyut-putannya-pryvatzatsiyi-vidchuzhennya-majna-komunalnoyivlasnosti/ (дата звернення: 01.05.2024 року).
16. Роз'яснення щодо підготовки проектів рішень органів місцевого самоврядування з питань оренди комунального майна. URL: https://www.drs.gov.ua/regulatory_policy/roz-yasnennya-shhodo-pidgotovky-proektiv-rishen-organiv-mistsevogo-samovryaduvannya-z-putan-orendy-komunalnogo-majna/ (дата звернення: 01.05.2024 року).
17. Про меліорацію земель: Закон України від 14.01.2000 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 11. Ст. 90.
18. Постанова Житомирського окружного адміністративного суду від 21 липня 2014 року у справі № 806/2701/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/40211390#> (дата звернення: 01.05.2024 року).
19. Про приватизацію державного та комунального майна: Закон України від 18.01.2018 року. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 12. Ст. 68.
20. Про місцеве самоврядування: Закон України від 21.05.1997 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.
21. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23.05.2017 року. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 29. Ст. 315.
22. Постанова Маньківського районного суду Черкаської області від 15 вересня 2020 року у справі № 701/587/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91667280#> (дата звернення: 01.05.2024 року).
23. Постанова Тульчинського районного суду Вінницької області від 02 серпня 2021 року у справі № 148/1269/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98741618#> (дата звернення: 01.05.2024 року).
24. Постанова Корсунь-Шевченківського районного суду Черкаської області від 28.02.2024 року у справі № 699/236/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117294130#> (дата звернення: 01.05.2024 року).
25. Про заходи щодо державної підтримки водогосподарсько-меліоративного комплексу: Указ Президента від 23.06.1998 року № 670/98. *Урядовий кур'єр*. 1998.
26. Про схвалення Комплексної програми розвитку меліорації земель і поліпшення екологічного стану зрошуваних та осушених угідь на період до 2010 року: постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2000 року № 1704. *Офіційний вісник України*. 2000. № 46. Стор. 232. Ст. 2003.
27. Про фінансову підтримку виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях у 2005 році: постанова Кабінету Міністрів України від 2 червня 2005 року № 412. *Урядовий кур'єр*. 2005. № 114.
28. Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 01 березня 2007 року № 325. *Урядовий кур'єр*. 2007. № 50.
29. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 9 квітня 2008 року № 345. *Урядовий кур'єр*. 2008. № 80.
30. Про порядок використання у 2009 році коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 11 березня 2009 року № 187. *Урядовий кур'єр*. 2009. № 56.
31. Про порядок використання у 2010 році коштів Стабілізаційного фонду для державної підтримки виробництва продукції рослинництва шляхом часткової компенсації вартості електроенергії, використаної для поливу сільськогосподарських культур на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2010 року № 858. *Урядовий кур'єр*. 2010. № 177.
32. Про порядок використання коштів державного бюджету для часткової компенсації вартості електроенергії, використаної для поливу на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 25 квітня 2012 року № 510. *Офіційний вісник України*. 2012. № 44. Стор. 30. Ст. 169.
33. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання державної підтримки сільськогосподарським товаровиробникам, які використовують меліоровані землі, та організаціям водокористувачів: постанова Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2021 року № 1070. *Урядовий кур'єр*. 2021. № 201.

Hryhorieva Kh. Legal imbalance of hydromeliorative reform in Ukraine (agro protection dimension)

Summary. The article examines the issues of modern hydromelioration reform from the point of view of its protectionism and legal balance. There is no doubt about the urgency of the reform, since the sharp acceleration of climate change has spread the zones of risky agriculture to the greater part of the agricultural lands of our state. The agricultural sector actually depends in the long term on the ability to establish normal irrigation on most of the territory, and in some regions on timely drainage. The most basic ideas of the reform can be reduced to several: a) institutional and functional separation of water resources management and hydromelioration management; b) transfer of reclamation networks to private ownership; c) creation of new specialized entities – water user organizations, which, thanks to their cooperative nature, should ensure equal and democratic access of landowners and land users to reclamation services. The positive features of the modern reform are its investment-oriented nature and decentralization principles. However, an in-depth analysis of the regulatory foundations of the hydromelioration reform allows us to highlight such a characteristic feature as the imbalance of the interests of the state, territorial communities, and landowners. First, state institutions, defending departmental interests, inhibit the implementation of the reform. In general, the opposition of state bodies cannot be recognized as a sign of healthy institutional and functional relations – it is a signal that there are serious problems in the country's administrative system. Secondly, during the implementation of the hydromelioration reform, the interests of territorial communities, just like twenty years ago, were ignored by the lawmaker: in 2003 – by forcefully transferring meliorational systems into communal ownership, and now (2022–2024) – by forcefully taking away this property without providing fair compensation. Thirdly, as a result of the hydromelioration reform, landowners and land users are placed in the conditions of the need to create water user organizations and bear the costs of repair, restoration and maintenance of melioration networks. The planned state support for agricultural commodity producers and water user organizations has an organizational (for example, exemption

from the need to carry out environmental impact assessment) and financial (budget subsidy in the form of partial reimbursement of the cost of incurred costs) nature. However, the revealed low level of legal technique of legislative support of the agro-protection subsidy mechanism may

become the cause of future disputes regarding the conditions for providing compensatory support.

Key words: land legal relations, irrigation, land reclamation, water user organizations, state support, agricultural commodity producers, agrarian legal relations.

Боровик А. В.,*кандидат юридичних наук, доцент,
віце-президент з наукової роботи**Науково-дослідного інституту публічного права***Оліневич О. А.,***здобувач освітньо-наукового рівня (доктор філософії)
Науково-дослідного інституту публічного права*

ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ НОРМ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА В ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

Анотація. У статті досліджено проблемні аспекти імплементації норм міжнародного кримінального права в національне законодавство України. Сформовано наступне визначення поняття «імплементація норм міжнародного права» – це цілеспрямований процес організаційно-правової діяльності органів державної влади з метою виконання державою міжнародних зобов'язань з урахуванням особливостей структури та системи кримінально-правового законодавства, особливостей законодавчої техніки та шляхом прийняття норм внутрішньодержавного права. Підкреслено, що імплементація норм міжнародного кримінального права до національного кримінального законодавства сприяє ефективному залученню України до боротьби із міжнародною злочинністю на основі гармонізації національного законодавства з міжнародними кримінальними нормативно-правовими актами, особливо це актуально щодо забезпечення правосуддя для жертв воєнних злочинів та інших серйозних порушень в умовах російсько-української війни тощо. Зауважено, що видами імплементації норм міжнародного права є безпосередня та опосередкована імплементація, а основними способами – рецепція, відсилання та трансформація. Визначено, що у сфері правового регулювання кримінальних відносин переважною кількістю міжнародно-кримінальних норм встановлено тільки ознаки суспільно-небезпечних діянь, оскільки санкції за їх вчинення визначаються на рівні національного законодавства, також, міжнародні норми можуть безпосередньо застосовуватися в сфері суспільних відносин, які регулюються Загальною частиною кримінального права та виступати частиною національного кримінального законодавства, а в сфері суспільних відносин Особливої частини – носять тільки рекомендаційний характер та потребують імплементації. Зазначено, що імплементація норм міжнародного кримінального права в національне законодавство України є складним та багатогранним процесом, який має ряд складнощів: існують конституційні обмеження, які ускладнювати або затримувати імплементацію міжнародних норм; національне законодавство може недостатньо детально регламентувати деякі положення міжнародного права, що ускладнює їх ефективну імплементацію, впровадження міжнародних норм вимагає розробки механізмів їх правозастосування, що потребує значних організаційно-матеріальних та адміністративних ресурсів; відсутність політичної волі, наявність суспільних стереотипів зумовлюють протистояння імплементації окремих міжнародних кримінальних норма; потреба у проведеної навчальних програм для підвищення кваліфікації фахівців у сфері міжнародного кримінального права тощо.

Ключові слова: міжнародне законодавство, міжнародне кримінальне право, імплементації, міжнародний договір.

Постановка проблеми. Ратифікація Україною міжнародно-правового акту – це зобов'язання держави перед суб'єктами міжнародних відносин, яке зумовлює імплементацію у національне законодавство його норми, оскільки більша частина міжнародно-правових актів не відносяться до категорії «самовиконуваних» і містять вказівку щодо вжиття державами відповідних заходів інтеграції міжнародних норм до національної правової системи після їх ратифікації. Слід зауважити, що в сфері кримінального права притягнення до кримінальної відповідальності не можливо на основі норм міжнародних договорів, оскільки кримінальне законодавство України «визнає злочинними всі діяння, зазначені цими міжнародними актами, тому питання їх самовиконуваності автоматично відпадає» [1, с. 198]. Застосування судами міжнародно-правових норм, які містять ознаки складу кримінального правопорушення, можливе лише у випадку прямої вказівки норми КК України на необхідність застосування міжнародного договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України (наприклад, таке зауваження міститься у ст. 438 «Порушення законів та звичаїв війни» [2]). Враховуючи зауважене вище слід зауважити, що дослідження імплементації норм міжнародного кримінального права в національне законодавство України є важливим для забезпечення правосуддя, дотримання міжнародних зобов'язань, зміцнення правової системи та посилення боротьби зі злочинністю, розвитку міжнародної співпраці та вирішенню геополітичних викликів, що стоять перед Україною в умовах російсько-української війни.

Стан дослідження. Проблемні аспекти імплементації норм міжнародного кримінального права в національне законодавство України досліджували такі науковці, як: В.С. Барба (аспекти імплементації міжнародно-правових норм щодо протидії тероризму в Кримінальний кодекс України), А.І. Момот (імплементація норм міжнародного кримінального права у національне законодавство України), М. Піддубна (поняття імплементації норм міжнародного кримінального права в кримінальне право України), О.В. Столярський (імплементація міжнародних кримінально-правових норм як форма впливу міжнародного права на національне право) та ін.

Метою статті є дослідження проблемних аспектів імплементації норм міжнародного кримінального права в національне законодавство України.

Виклад основного матеріалу. Визначення будь-якого поняття у законодавстві повинно бути моносемічним (тобто, однозначними та не носити множинності значень), мати єдине тлумачення та однаково сприйматися в тексті законів. Законодавство повинно передбачати застосування одних і тих самих термінів для позначення певних понять, не застосовуючи різноманітні терміни при визначенні понять одного обсягу та змісту. Слід зазначити, що недотримання таких вимог неоднозначно сприяє правильному застосуванню норми-поняття правовій практиці та теорії. Зокрема, як зауважує М.В. Піддубна «в українській правовій науці для визначення процесу введення в дію та реалізації міжнародних правових норм у межах національних правових систем використовується різноманітні терміни: узгодження, трансформації, імплементації, інкорпорація, гармонізація та інші» [1, с. 193–194]. Не вдаючись в детальне дослідження змісту зауважених термінів в нашому дослідженні ми будемо користуватися саме поняттям «імплементація норм міжнародного права».

Поняття імплементації норм міжнародного права досліджувались у працях ряду науковців, які відзначаються різними підходами до формулювання його змісту та ґрунтуються на теоріях імплементації та трансформації:

1) «діяльність законодавчого органу держави, яка полягає у прийнятті норм внутрішньодержавного права, що мають на меті реалізацію міжнародно-правових норм у національній правовій системі» (М.В. Піддубна) [1, с. 199];

2) «процес, що припускає реалізацію норм міжнародного кримінального права на території держави у сфері дії внутрішньодержавного права за його допомогою і відповідно до визначеної процедури, забезпечення організаційно-правовою діяльністю органів держави, спрямованою на фактичне виконання прийнятих державою міжнародних зобов'язань» (О.В. Столярський) [3, с. 182];

3) «цілеспрямована організаційно-правова діяльність держави, яка здійснюється індивідуально, колективно або в межах міжнародної організації з метою своєчасної, всебічної і повної реалізації зобов'язань, взятих ними у відповідності з міжнародним правом» (В.Є. Барба) [4, с. 191] та ін.

Отже, враховуючи зауваженні вище поняття терміну «імплементація норм міжнародного права» можна визначити такий його зміст: імплементація норм міжнародного права – це цілеспрямований процес організаційно-правової діяльності органів державної влади з метою виконання державою міжнародних зобов'язань з урахуванням особливостей структури та системи кримінально-правового законодавства, особливостей законодавчої техніки та шляхом прийняття норм внутрішньодержавного права.

Нормативно-правовою основою імплементації міжнародного кримінального законодавства є: Закон України «Про міжнародні договори» («встановлює порядок укладання, виконання та припинення дії міжнародних договорів України з метою належного забезпечення національних інтересів, здійснення цілей, завдань і принципів зовнішньої політики України, закріплених у Конституції України та законодавстві України»[5]), Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. (визначає, що «кожен чинний договір

є обов'язковим для його учасників і повинен добросовісно виконуватись» [6] та закріплює принципи укладання міжнародних договорів – принцип суверенної рівності держав, добросовісності, «*pacta sunt servanda*», незастосування сили, взаємної згоди).

Специфіка імплементації міжнародного кримінального права в Україні ґрунтується на відповідних нормах українського законодавства. Так, ст. 9 Конституції України закріплює норму і відповідності до якої «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» [7], а Закон України «Про міжнародні договори» визначає, що «якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору» [5]. Також, в ч. 3 ст. 3 Кримінального кодексу України закріплюється норма, щодо якої «кримінальна протиправність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом» [2], що передбачає не просто підписання та ратифікацію міжнародного кримінального нормативно-правового акту, але й внесення відповідних змін до Кримінального кодексу України. Слід зауважити, що у п. 16 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України «Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя з розгляду цивільних і кримінальних справ» від 19.12.2014 № 13 визначено, що «норми міжнародних договорів, які визначають ознаки складу кримінально караного діяння, не можуть застосовуватись судами України безпосередньо, оскільки такими договорами прямо встановлюється обов'язок держави забезпечити виконання передбачених договором обов'язків шляхом встановлення покарання за певні злочини внутрішнім (національним) законом» [8].

Зокрема, положення окремих міжнародно-правових договорів містять пряме зобов'язання держав-членів криміналізувати відповідні діяння у національному кримінальному законодавстві, наприклад:

1. Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден (1970 р.).
2. Єдина конвенція про наркотичні засоби (1961 р.).
3. Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників (1973 р.).
4. Кримінальна конвенція про боротьбу із корупцією (1999 р.) та ін.

Імплементація норм міжнародного кримінального права до українського законодавства сприяє:

- гармонізації національного законодавства з міжнародним правом;
- співпраці національних правоохоронних органів з міжнародними правоохоронними та судовими органами (зокрема, з Міжнародним кримінальним судом), що дозволяє ефективно розслідувати кримінальні правопорушення та переслідувати осіб винних у їх вчиненні;
- приведенню у відповідність формулювання таких термінів, як «злочин агресії», «злочини проти людяності» та ін.;
- усуненню строків давності за злочини проти людяності, воєнні злочини, геноцид та агресію;
- залученню України до боротьби із міжнародним злочинами та діяльності міжнародного кримінального правосуддя

у переслідуванні воєнних злочинців за найтяжчі міжнародні злочини;

- захисту прав людини в Україні та створення більш безпечного і справедливого середовища для всіх громадян;
- покращенню правової системи, підвищенню її ефективності та відповідності міжнародним стандартам;
- захисту національних інтересів та забезпечити правосуддя для жертв воєнних злочинів та інших серйозних порушень в умовах російсько-української війни тощо.

Виділяють два види імплементації безпосередня імплементація (самовиконуваний міжнародно-правовий акт діє в національній правовій системі без змін) та опосередкована імплементація (в національній системі законодавства приймається внутрішньодержавна норма, яка адаптує національне право до міжнародних норм) [1, с. 199].

Основними способами імплементації норм міжнародного права є рецепція (текстове повторення змісту міжнародно-правового акту в нормах національного законодавства), відсилання (вказівка у національному законодавстві на норми міжнародного права, як джерела права, та санкціонування на пряме його застосування суб'єктами правовідносин в межах держави) та трансформація (текстова зміна норм міжнародного права при збереженні її змісту в процесі прийняття норм внутрішнього права).

Слід зауважити, що в сфері правового регулювання кримінальних відносин переважною кількістю міжнародно-кримінальних норм встановлено тільки ознаки суспільно-небезпечних діянь, оскільки санкції за їх вчинення визначаються на рівні національного законодавства [4, с. 193]. При цьому, міжнародні норми можуть безпосередньо застосовуватися в сфері суспільних відносин, які регулюються Загальною частиною кримінального права та виступати частиною національного кримінального законодавства, а в сфері суспільних відносин Особливої частини – носять тільки рекомендаційний характер [9, с. 72]. Також, загально визнані принципи та норми міжнародного права повинні враховуватися при формуванні кримінально-правових приписів національного законодавства («законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загально визнаних принципах і нормах міжнародного права» – ст. 3 КК України [2]), зокрема, презумпція невинуватості, справедливий розгляд справи, індивідуальна кримінальна відповідальність, *non bis in idem* та ін.

Наведемо приклад імплементації норм міжнародного кримінального нормативно-правового акту до кримінального законодавства України. Наприклад, 18.04.2013 р. Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» № 221-VII та Закон «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України (стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України)» № 222-VII, які були спрямовані на впровадження процедури конфіскації майна та доходів, отриманих в результаті вчинення корупційних дій та реалізації заходів передбачених Планом дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України [10].

Також, як приклад імплементації міжнародних норм до кримінального законодавства України можна навести проєкт

Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права» (прийнятий Верховною Радою України 20.05.21 р., статус – не підписано Президентом України), який є прикладом повної імплементації норм міжнародного права з питань переслідування за міжнародні злочини (зокрема, агресії, воєнні злочини та злочини проти людяності) та має на меті подолання юридичної і фактичної безкарності за вчинення такої категорії злочинів [11]. Серед новел кримінального законодавства запропонованого даним проєктом можна відмітити наступні: впровадження принципу універсальної юрисдикції щодо геноциду, агресії, воєнних злочинів та злочинів проти людяності, який має на меті подолання національних обмежень та брак юрисдикції в країні, де було вчинено злочин; кримінальна відповідальність командирів та осіб, які діють як командири; закріплення норм, які встановлюють особливості відповідальності за агресію, геноцид, воєнні злочини та злочини проти людяності; виключено з Кримінального кодексу України кримінальну відповідальність за вчинення мародерства, насильство над населенням в районі воєнних дій, незаконне використання символіки Червоного Півмісяця, Червоного Хреста, Червоного Кристала та зловживання нею; внесення відповідних змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про застосування амністії в Україні».

Зокрема, до прикладів імплементації норм міжнародного кримінального права до кримінального законодавства України можна навести і наступний аспект. Так, в теорії та практиці кримінального права точаться суперечки щодо необхідності ратифікації Римського статуту, зокрема, прихильники ратифікації зауважують, що Римський статут забезпечує правову основу для ефективної міжнародної співпраці в сфері розслідування воєнних злочинів вчинених в ході російсько-української війни, противники ратифікації обґрунтовують свою позицію тим, що ратифікація Римського статуту зумовить ймовірну загрозу для українських військових, оскільки до спеціальних компетентних міжнародних органів та органів іноземних держав росія може подати заяви про «начебто злочини, які вчиняються українськими військовими» [12].

Висновки. Імплементація норм міжнародного права – це цілеспрямований процес організаційно-правової діяльності органів державної влади з метою виконання державою міжнародних зобов'язань з урахуванням особливостей структури та системи кримінально-правового законодавства, особливостей законодавчої техніки та шляхом прийняття норм внутрішньодержавного права. Імплементація норм міжнародного кримінального права до національного кримінального законодавства сприяє ефективному залученню України до боротьби із міжнародною злочинністю на основі гармонізації національного законодавства з міжнародними кримінальними нормативно-правовими актами, особливо це актуально щодо забезпечення правосуддя для жертв воєнних злочинів та інших серйозних порушень в умовах російсько-української війни тощо. Видами імплементації норму міжнародного права є безпосередня та опосередкована імплементація, а основними способами – рецепція, відсилання та трансформація.

В сфері правового регулювання кримінальних відносин переважною кількістю міжнародно-кримінальних норм

встановлено тільки ознаки суспільно-небезпечних діянь, оскільки санкції за їх вчинення визначаються на рівні національного законодавства. Міжнародні норми можуть безпосередньо застосовуватися в сфері суспільних відносин, які регулюються Загальною частиною кримінального права та виступати частиною національного кримінального законодавства, а в сфері суспільних відносин Особливої частини – носять тільки рекомендаційний характер та потребують імплементації.

Імплементація норм міжнародного кримінального права в національне законодавство України є складним та багатограним процесом, який має ряд складнощів: існують конституційні обмеження, які ускладнювати або затримувати імплементацію міжнародних норм; національне законодавство може недостатньо детально регламентувати деякі положення міжнародного права, що ускладнює їх ефективну імплементацію, впровадження міжнародних норм вимагає розробки механізмів їх правозастосування, що потребує значних організаційно-матеріальних та адміністративних ресурсів; відсутність політичної волі, наявність суспільних стереотипів зумовлюють протистояння імплементації окремих міжнародних кримінальних норм; потреба у проведенні навчальних програм для підвищення кваліфікації фахівців у сфері міжнародного кримінального права тощо.

Література:

1. Піддубна М. Поняття імплементації норм міжнародного кримінального права в кримінальне право України. *Університетські наукові записки*. 2016, № 58, С. 193–205. URL: <http://old.univer.km.ua/visnyk/1544.pdf> (дата звернення: 13.04.24).
2. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 23.04.24).
3. Столярський О.В. Імплементація міжнародних кримінально-правових норм як форма впливу міжнародного права на національне право. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія Право*. Випуск 32. Том 3. 2015. С. 182–185. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/4742/1/%D0%86%D0%9C%D0%9F%D0%9B%D0%95%D0%9C%D0%95%D0%9D%D0%A2%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%AF%20%D0%9C%D0%86%D0%96%D0%9D%D0%90%D0%A0%D0%9E%D0%94%D0%9D%D0%98%D0%A5%20%D0%9A%D0%A0%D0%98%D0%9C%D0%86%D0%9D%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%9E-%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%9E%D0%92%D0%98%D0%A5%20%D0%9D%D0%9E%D0%A0%D0%9C.pdf> (дата звернення: 14.04.24).
4. Барба В.Є. Деякі аспекти імплементації міжнародно-правових норм щодо протидії тероризму в Кримінальний кодекс України. *Юридичний бюлетень*. Випуск 28, 2023. С. 189–193. URL: <http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2023/28/26.pdf> (дата звернення: 13.04.24).
5. Про міжнародні договори: Закон України від 29.06.2004 р. № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text> (дата звернення: 01.04.24).
6. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23.05.1969 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text (дата звернення: 11.04.24).
7. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 13.04.24).
8. Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя з розгляду цивільних і кримінальних справ: Постанова Пленум Вищого спеціалізованого суду України від 19.12.2014 № 13 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14#Text> (дата звернення: 03.04.24).
9. Момот А.І. Імплементація норм міжнародного кримінального права у національне законодавство України. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (ДДУВС, 27.01.2017). С. 70–73 URL: <https://er.dduvs.in.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/2140/27.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 13.04.24).
10. Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності протягом другої сесії основні зусилля спрямовував на виконання законопроектної функції. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/Povidomlennya/80740.html (дата звернення: 09.04.24).
11. Прийнято Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права». *Інформаційне управління Апарату Верховної Ради України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/208710.html> (дата звернення: 13.04.24).
12. Малюська пояснив, чому Україна не може ратифікувати Римський статут під час війни. *Радіо Свобода*. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-maluska-ukraina-rymskyu-statut/31880061.html> (дата звернення: 07.04.24).

Borovyk A., Olinevych O. Implementation of norms of international criminal law in the legislation of Ukraine

Summary. The article examines problematic aspects of the implementation of norms of international criminal law into the national legislation of Ukraine. The following definition of the concept of «implementation of the norms of international law» has been formed – it is a purposeful process of organizational and legal activity of state authorities with the aim of fulfilling international obligations by the state, taking into account the peculiarities of the structure and system of criminal legislation, the peculiarities of the legislative technique and by adopting the norms of domestic law. It is emphasized that the implementation of the norms of international criminal law into the national criminal legislation contributes to the effective involvement of Ukraine in the fight against international crime on the basis of the harmonization of national legislation with international criminal normative legal acts, this is especially relevant with regard to ensuring justice for victims of war crimes and other serious violations in the conditions the Russian-Ukrainian war, etc. It is noted that the types of implementation of the norms of international law are direct and indirect implementation, and the main methods are reception, referral and transformation. It was determined that in the field of legal regulation of criminal relations, the vast majority of international criminal norms establish only signs of socially dangerous acts, since sanctions for their commission are determined at the level of national legislation, also, international norms can be directly applied in the field of social relations, which are regulated by the General Part of criminal law and act as a part of national criminal legislation, and in the field of public relations Special parts – are only of a recommendatory nature and require implementation. It is noted that the implementation of the norms of international criminal law into the national legislation of Ukraine is a complex and multifaceted process, which has a number of difficulties: there are constitutional restrictions that complicate or delay the implementation of international norms; national legislation may not regulate some provisions

of international law in sufficient detail, which complicates their effective implementation, the implementation of international norms requires the development of mechanisms for their enforcement, which requires significant organizational, material and administrative resources; the lack of political will, the presence of social stereotypes cause opposition to

the implementation of certain international criminal norms; the need to conduct educational programs to improve the qualifications of specialists in the field of international criminal law, etc.

Key words: international legislation, international criminal law, implementations, international agreement.

*Кривицький Ю. В.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ*

РЕФОРМА КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ: ОКРЕМІ ТЕОРЕТИЧНІ ЗАУВАГИ

*Ти повинен зробити добро зі зла,
тому що його більше немає з чого робити¹*

Анотація. Стаття присвячена узагальненню, розширенню та обґрунтуванню наукових знань про теоретичні аспекти природи реформи кримінального законодавства України з урахуванням теорії правової реформи. Встановлено, що реформа кримінального законодавства (реформа законодавства, закону про кримінальну відповідальність, реформа Кримінального кодексу) України є ключовою, важливою складовою кримінально-правової реформи як галузевого різновиду правової реформи (поряд з конституційно-правовою, адміністративно-правовою, цивільно-правовою й іншими видами правових реформ). Реформа національного кримінального права охоплює прогресивні зміни законодавства про кримінальну відповідальність, істотні перетворення, нововведення у сфері кримінально-правових відносин з урахуванням сучасних викликів і потреб демократичного суспільства, воєнного та післявоєнного періодів. Проаналізовано системні, змістові та формальні причини і концептуальні засади реформи вітчизняного кримінального законодавства, зокрема розуміння того, що кримінально-правові засоби є найбільш суворим інструментарієм реагування держави на протиправні діяння. Звідси слідує, що кримінальна відповідальність може наставати лише за ті діяння, що спричиняють шкоду (людині, суспільству і державі), за які цивільно-правові, адміністративні й дисциплінарні інструменти, засоби моральної, корпоративної або політичної відповідальності є недостатніми. В якості вихідної ідеї нової кодифікації кримінального законодавства України підтримано розрізнення юридичної природи злочинів та проступків і відмову від розуміння проступків в якості злочинів найменшої суспільної небезпечності. Охарактеризовано прояви взаємодії реформи законодавства про кримінальну відповідальність і доктрини кримінального права України. Обґрунтовано, що значення доктрини кримінального права в ході трансформації вітчизняного кримінального законодавства полягає в тому, що її положення мають ідеологічний, установчий характер, вони наповнюють зміст кримінально-правових норм, юридичних конструкцій, термінів та інститутів кримінального права, визначають їх сутність і цільове призначення, а тому відіграють фундаментальну роль під час підготовки та узагальнення пропозицій стосовно змін до законодавства про кримінальну відповідальність. При цьому доктринальні положення мають перебувати з кримінально-правовими нормами й інститутами у відношеннях координації та логічної узгодженості. Розкрито особливості наукового забезпечення реформи вітчизняного кримінального законодавства як загаль-

ного принципу, складову технології та чинника ефективності прогресивних змін законодавства про кримінальну відповідальність, істотних перетворень, нововведень у сфері кримінально-правових відносин. Адже здійснення реформи кримінального законодавства потребує якісного науково-методологічного забезпечення та супроводження, в тому числі з використанням позитивного зарубіжного досвіду.

Ключові слова: кримінальне право; кримінальне законодавство; кримінальний кодекс; розвиток кримінального права; доктрина кримінального права; реформа; правова реформа; кримінально-правова реформа; реформа кримінального законодавства; реформування кримінального законодавства.

Постановка проблеми. Перед кожною країною час від часу постає необхідність здійснення реформ у тій чи іншій сфері суспільного життя. Крім того, обов'язковими є такі етапи розвитку суспільства, коли виникає потреба в системних реформах, спрямованих на глибоку докорінну перебудову всіх сторін соціальної життєдіяльності. Така потреба може бути зумовлена різними чинниками, такими як духовний та інтелектуальний розвиток людства, зміна природних умов, науково-технічний прогрес, вплив світових процесів і міжнародних суб'єктів, зовнішня загроза тощо. Протягом ХХ ст. саме реформи, а не природний відбір, забезпечували інституційні та структурні зміни в більшості країн світу. Вони визнані найбільш оптимальним вектором прогресивного розвитку суспільства [1, с. 37]. У цьому контексті та з метою сприяння подальшому поступу національної правової системи України на основі конституційних принципів верховенства права, пріоритетності прав і свобод людини з урахуванням сучасних викликів і потреб демократичного суспільства та міжнародних зобов'язань України актуальності, поряд з іншим, набуває кримінально-правова реформа як галузевий вид правової реформи, що охоплює насамперед трансформацію (перетворення) кримінального законодавства (закону про кримінальну відповідальність тощо) [2, с. 1].

Сучасний світ стрімко змінюється, риси сьогодення різко контрастують із вчорашніми. Від часів Геракліта ці твердження, ймовірно, видаються майже аксіоматичною банальністю для всіх епох, культур і цивілізацій, але повсякденний досвід наших сучасників, які є очевидцями численних перетворень, доводить їх правильність. Не лише теорія, а й практика суспільних реформ в Україні – це відкритий процес без готових відповідей. Після перших спроб незалежної України прискорено адаптуватися до сучасного цивілізованого світу з'ясувалося, що шлях трансформації є куди складнішим і тривалішим,

¹ Воррен (англ. Warren) Роберт Пенн (1905–1989 рр.) – американський письменник, літературний критик і поет.

аніж здавалося спочатку. Водночас нині цілком зрозуміло: щоб глибше пізнати зміст цього тривалого процесу й визначити орієнтири прогресивного поступу в різних його вимірах, потрібні подальші системні дослідження суспільних перетворень, аналіз чинників, що на них впливають, вивчення теорій, концепцій соціокультурних процесів та їх адаптація до вітчизняних реалій, а також гармонізація практики багатовимірних змін в Україні зі світовими трансформаціями. Лише в такий спосіб можливе обґрунтування адекватних та оптимальних стратегій і тактик правового розвитку українського суспільства в сучасних умовах [3, с. 248].

Стан дослідження. Проблематика трансформації кримінального права, кримінального законодавства України, зокрема, і законодавства про публічно-правову відповідальність особи загалом, перебуває в центрі уваги вітчизняних, зарубіжних, міжнародних фахівців, учених та експертів. Разом з тим окремі концептуальні аспекти природи реформи кримінального законодавства, наприклад, її співвідношення з кримінально-правовою та правовою реформами, відмінності між реформою і реформуванням тощо, залишаються поза предметом галузевих досліджень і потребують додаткової теоретизації. Науковою основою статті є напрацювання Ю.В. Бауліна, В.М. Бурдіна, А.А. Вознюка, О.П. Гороха, Н.О. Гугорової, В.О. Навроцького, М.І. Панова, А.В. Савченка, Є.Л. Стрельцова, В.Я. Тація, Л.Ю. Тимофєєвої, П.Л. Фріса, М.І. Хавронюка, С.С. Чернявського, В.І. Шакуна та ін. При цьому суттєві перетворення в усіх сферах суспільного життя, зміна вектору розвитку країни, інтенсифікація міжнародних зв'язків та євроінтеграційних процесів, трансформація економічних відносин, проблеми забезпечення національної безпеки вимагають не косметичних коригувальних потуг, а докорінних змін, які здатні забезпечити відповідність правової системи сучасним умовам. Настав час відмовитись від перетягування норм, обтяжених радянським минулим і створити якісно нову систему права, яка дозволить сформувати сучасне громадянське суспільство та забезпечити повоєнну розбудову демократичної, сильної, розвинутої країни [4].

Мета статті полягає в узагальненні, розширенні та обґрунтуванні наукових знань про теоретичні аспекти природи реформи кримінального законодавства України з урахуванням теорії правової реформи. Для її реалізації сформульовано такі завдання: по-перше, проаналізувати причини та концептуальні засади реформи вітчизняного кримінального законодавства; по-друге, осмислити прояви взаємодії реформи законодавства про кримінальну відповідальність і доктрини кримінального права України; по-третє, дослідити особливості наукового забезпечення реформи вітчизняного кримінального законодавства.

Виклад основного матеріалу. Після здобуття Україною незалежності на її теренах протягом 10 років (1991–2001 рр.) чинним залишався Кримінальний кодекс (далі – КК) Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР) 1960 р., а з 1 вересня 2001 р. і дотепер – КК України. Порівняно з попередніми кримінальними законами КК України 2001 р. є чинним 22 роки. У свою чергу КК УРСР 1960 р. був чинним протягом таких історичних періодів як побудова «розвинутого соціалізму» в УРСР, період «застою», «перебудови», розпаду Радянського Союзу й здобуття Україною незалежності, перші роки становлення та розбудови економічної, соціальної, полі-

тичної і правової систем суверенної держави. Водночас КК Української Соціалістичної Радянської Республіки 1927 р. був чинним 34 роки й на час його дії припали «нова економічна політика», індустріалізація та колективізація, два голодомори і масові репресії, підготовка до Другої світової війни, сама війна і повоєнне відновлення й інші події. Таким чином, попередні кримінальні закони були чинними в середньому вдвічі довше за нинішній і при цьому пережили періоди істотних, часто кардинальних змін у суспільстві та державі [5, с. 18–19].

У зазначених вище кримінальних кодексах, як би ми їх нині не оцінювали, закріплювались ті заборонені моделі поведінки, які вважались державою найбільш суспільно небезпечними для певного часу існування та функціонування відповідної форми держави (правління, устрою та режиму), були достатньо поширеними (типовими), що і давало державному апарату підстави легально (законно) застосовувати примусові (каральні) заходи за їх вчинення [6, с. 5]. Безперечно, чинний КК України 2001 р. є більш досконалим порівняно з попередніми вітчизняними кримінальними кодексами, загалом відображає досягнення сучасної кримінально-правової науки, закріплює принципи гуманізму та законності [7, с. 475–476]. Разом з тим, існує низка суттєвих концептуальних, системних, змістових і формальних причин, що зумовлюють необхідність реформи кримінального законодавства України.

Адже сучасне вітчизняне законодавство про кримінальну відповідальність побудоване на концепції необхідності встановлення заборон для населення щодо вчинення певних видів діянь під загрозою застосування кримінальної відповідальності за них. Виходячи з цього, кримінальний закон часто розглядається державою як інструмент вирішення різноманітних соціальних, економічних, політичних, інколи навіть культурних та історичних проблем шляхом запровадження «заборони» на вчинення певних діянь, встановлення чи посилення покарання за них. У результаті КК України 2001 р. став перенасиченим нормами про кримінальну відповідальність за діяння, які не заподіють істотної шкоди; спеціальними складами злочинів, що вступають у колізії із загальними складами та між собою; з'явилися відверто помилкові правила, які суперечать загальним засадам кримінального права тощо.

Проте такий концептуальний підхід до розуміння місця та ролі кримінального законодавства в суспільному житті й національній правовій системі не відповідає ч. 2 ст. 19 Конституції України від 28 червня 1996 р., відповідно до якої органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Виходячи з цього конституційно-правового принципу, концептуальною засадою побудови кримінального закону має бути точне і жорстке регулювання повноважень держави стосовно протидії злочинності шляхом встановлення підстав і меж застосування покарань чи інших заходів кримінально-правового характеру. Таким чином, новий КК має бути створений як нормативно-правовий акт, предметом регулювання якого є не поведінка окремих людей, а діяльність держави, перш за все, в особі суду і правоохоронних органів щодо протидії злочинності. Таке концептуальне положення вимагає свого втілення як на рівні визначення предмета та метода кримінально-правового регулювання, так і в окремих інститутах і нормах кримінального права [2, с. 2].

Як слушно зазначає Є.Л. Стрельцов, потрібно розуміти, що «посадити», а тим більш «стратити» члена суспільства зовсім не означає, що тим самим знімається «напруженість» у соціальній сфері, усуваються чи нівелюються відповідні детермінанти, які «породжують» такі вчинки. Саме тому держава не повинна все «перекладати» на кримінальне законодавство, знімаючи, образно кажучи відповідальність «з себе» за ті негативні процеси, які відбуваються. Вона має в першу чергу шукати і знаходити реальні важелі, які об'єктивно можуть впливати на негативні процеси, свідомість суспільства, розуміючи при цьому, що такі детермінанти можуть, так би мовити, залежати від особливостей форми держави, моделі функціонування економіки тощо. А вже потім, коли такі заходи виявляються безрезультатними, держава отримує певну «моральну» впевненість і юридичну обґрунтованість у застосуванні «відверто примусових» заходів відносно своїх же громадян. Саме такий підхід і дає змогу визнавати кримінальне законодавство лише «останнім засобом» впливу на осіб, їх ментальність, які здійснюють суспільно-негативні вчинки. При цьому кримінальне законодавство завжди потребує раціональної та прагматичної оцінки у плані реальних можливостей здійснення державного впливу на події та вчинки, які відбуваються, і його потрібно розглядати тільки як «один» з державних «інструментів», але ніколи – як єдиний «усеперемагаючий» засіб. Це жодним чином не свідчить про неефективність або недостатню ефективність кримінального законодавства. Навпаки, засоби його впливу можуть ставати навіть більш, ніж «просто» ефективними. Але саме це і свідчить про те, що воно повинно мати як сильні діючі ліки лише суто «дозований» і «необхідний» характер і продумано застосовуватися, і тільки тоді, коли всі інші можливості державно-соціального впливу вичерпані [6, с. 9–10].

Нині Україна проходить екзистенційне випробовування війною, яку 24 лютого 2022 р. розв'язала Російська Федерація. У цій війні наша держава щодня зазнає безпрецедентних людських втрат, масштабних фінансово-економічних збитків, значного нищення створеного впродовж багатьох десятиліть промислово-інфраструктурного потенціалу. Війна в Україні – це не лише жаклива гуманітарна катастрофа. Для Українського народу ця війна є відвертим нападом на основоположні правові засади – принципи справедливості, свободи, рівності та гуманізму, що лежать в основі його праворозуміння, правосвідомості та правової культури. Незважаючи на відсутність чіткого розуміння горизонтів завершення війни, у квітні 2022 р. створено Національну раду з відновлення України від наслідків війни. До основних завдань Ради віднесено не лише розроблення власне плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України, а й визначення і напрацювання пропозицій щодо пріоритетних реформ, прийняття та реалізація яких є необхідними у воєнний і післявоєнний періоди, а також підготовка стратегічних ініціатив, проєктів нормативно-правових актів з цього приводу. Таким чином, йдеться про стратегію суспільних реформ, зокрема правової, що має визначити інструменти, механізми і технології відновлення держави від наслідків широкомасштабної війни [8, с. 241].

Реформа КК України давно назріла та її проведення слід вжити [9, с. 6]. В умовах воєнного стану робота над проєктом нового КК України ще триває. Робоча група з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи, утвореної згідно з Указом Президента України від 7 серпня 2019 р.

№ 584/2019, в основному завершила обговорення й оновлення Загальної та Особливої частин нового Кодексу. Текст проєкту нового КК України опубліковано станом на 16 червня 2024 р. [10]. З урахуванням місії, візії та цінностей Робочої групи з питань розвитку кримінального права, публічних дискусій її членів з окремими вітчизняними вченими, які формально не входять до складу цієї групи, важливості набуває осмислення питань взаємодії реформи кримінального законодавства та доктрини кримінального права України.

Правова доктрина характеризує юридичне мислення та праворозуміння, є відзеркаленням правових поглядів представників юридичної науки. Механізм виникнення та дії правової доктрини як джерела права може мати такий вигляд: виникнення потреби правового регулювання окремих суспільних відносин → науковий пошук → поява ідеї та її обґрунтування → підтримка ідеї на державному (офіційному) рівні й схвалення громадськістю → перетворення ідеї на концепцію проведення правової реформи в будь-якій сфері суспільного життя [11, с. 88–89]. Термін «доктрина (від лат. *doctrina* – вчення) кримінального права» означає відповідне збірне юридичне поняття, зміст якого становить цілісна система логічно узгоджених сталих (тобто визнаних) наукових ідей, поглядів, учень щодо сутності та закономірностей функціонування і розвитку кримінального права та законодавства, кримінального правотворення, практики застосування норм кримінального законодавства та їх удосконалення, а також відносно злочинів як негативних, суспільно небезпечних явищ соціально-правової реальності та покарання за них. Суттєвою рисою доктрини кримінального права є те, що вона слугує в ролі продукту чи певного підсумку фундаментальних і прикладних наукових досліджень, спрямованих на виявлення сутності, змісту й основних закономірностей формування, функціонування і розвитку кримінального права, а також обґрунтування і розробки оптимальних правил практики його застосування. Практичне (прикладне) значення доктрини кримінального права полягає, насамперед, у впливі її ідей, положень і висновків на кримінальне законотворення [12, с. 11–15].

Огляд фахової літератури дає підстави стверджувати про актуалізацію наукових досліджень у галузі кримінального права з урахуванням процесу підготовки нового КК України. Зокрема сучасні умови реформування вітчизняного кримінального законодавства зумовлюють необхідність висвітлення питань криміналізації необережної поведінки. Так, С.Р. Багіров аналізує невідповідність законодавчих положень про необережну форму вини, що містяться в Загальній частині КК України 2001 р., конструктивним особливостям деяких складів кримінальних правопорушень, передбачених Особливою частиною цього Кодексу. З метою належного охоплення нормами Загальної частини нового КК України про необережність усіх конструктивних видів складів необережних правопорушень правознавець пропонує передбачити два типи необережної форми вини – результативну необережність і безнаслідкову необережність [13, с. 6, 11]. Водночас О.О. Кирбят'єв осмислює окремі напрями реформування вітчизняного кримінального законодавства у сфері кримінально-правової охорони професійної діяльності працівників правоохоронних органів [14]. За результатами виявлення проблемних питань, пов'язаних із конструюванням кримінально-правових положень, що стосуються корупційних кримінальних правопорушень, як у чинному

КК України, так і в проєкті Загальної частини нового Кодексу, та в контексті реформування кримінального законодавства А.А. Вознюк пропонує вдосконалити підстави різних видів конфіскації, заборони займатися певною діяльністю чи займати певні посади, а також розглянути доцільність криміналізації приховування корупційного кримінального правопорушення [15, с. 29–30]. У свою чергу В.В. Топчій і Л.А. Жерж визначають основні вектори реформування кримінального законодавства України у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини на основі вивчення досвіду окремих зарубіжних країн [16]. У розрізі опрацювання проєкту нового КК України Т.В. Барановська акцентує увагу на необхідності реформування вітчизняного кримінального законодавства, зокрема щодо протидії економічній злочинності, у зв'язку з розвитком господарських відносин та економічної системи країни. Історичний контекст та еволюція КК України підтверджують потребу в удосконаленні законодавства з метою забезпечення стабільності економічних відносин і національної безпеки [4]. Безумовно, привертають увагу міркування Л.Ю. Тимофєєвої стосовно реформи кримінального законодавства в період війни з метою його наближення до міжнародних стандартів у контексті протидії воєнним злочинам і злочинам, вчинених в умовах війни [17].

Запровадження у правову систему України нових правових ідей, досягнення правового прогресу в ході державно-правової реформи може бути успішно здійснено лише за умови, що реформування державної влади проходитиме еволюційно, поступово, поетапно, на науковій основі, в одній системі заходів щодо реформування економіки, досягнення соціальної злагоди, формування відповідно до нових світоглядних засад правової культури населення [18, с. 91]. При цьому особливості наукового забезпечення державно-управлінських реформ відображаються у принципі міждисциплінарного наукового забезпечення [19, с. 247]. Для реалізації правової реформи важливе значення має дотримання певних принципів – основних засад як одного з чинників її ефективності. Йдеться про такі принципи правової реформи, а саме: відповідність змісту нормативно-правових актів, які передбачені правовою реформою, загальною визначеним принципам і міжнародним стандартам у галузі прав людини; закріплення верховенства права та верховенства закону як передумови створення режиму законності в державі; забезпечення конституційності системи законодавства та підзаконних нормативно-правових актів, що містять механізм реалізації конституційних положень; доступ до публічної інформації та широкого обговорення; взаємодія з інститутами громадянського суспільства; конституціоналізація всіх елементів правової системи; комплексність і системність правових перетворень; наукове обґрунтування та супроводження [20, с. 68–69]. Звідси слідує, що наукове забезпечення (супровід, обґрунтування) правової реформи є одним з її принципів, складовою технології прогресивних правових трансформацій.

Цілком очевидно, що зміни до КК України, які спрямовані на реформування засадничих положень кримінального права, мають бути ґрунтовними, докладно аргументованими, базуватися на фундаментальних наукових дослідженнях, обговорюватися із залученням фахівців-науковців, практичних працівників та всією юридичною громадськістю [2, с. 4]. Реформа кримінального законодавства, розробка нової доктрини кримінального права, які б максимально відповідали стандартам

демократичної, соціальної та правової держави, є основним завданням вітчизняної кримінально-правової науки [21, с. 236]. Новий КК України повинен мати сучасні кримінально-правові засоби протидії проявам транснаціональної злочинності, злочинам у фінансовій сфері, у сфері охорони навколишнього середовища, сучасним формам організованої злочинності, воєнним злочинам, злочинам проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку тощо. Перед українською правовою наукою загалом і кримінально-правовою наукою зокрема, поряд з іншим, стоїть завдання дослідження гармонізації кримінального законодавства України з європейським кримінальним правом, тобто забезпечення європеїзації вітчизняного кримінального законодавства.

Одним з важливих напрямів є опрацювання проблем відповідності кримінального законодавства вимогам чинної Конституції України, яка згідно з ч. 2 ст. 8 має найвищу юридичну силу, а закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Відомо, що при підготовці КК України 2001 р. текст проєкту проходив експертизу на відповідність Конституції України, але остання зазнала численних змін, а тому знову виникають запитання про відповідність Основному Закону інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності, положень кримінального закону щодо осіб, які засуджені до довічного позбавлення волі, але не мають права «на надію» тощо. Згідно з ч. 1 ст. 8 Основного Закону в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Зміст цього принципу потребує втілення в текст проєкту нового КК України. Водночас у науці кримінального права відсутній єдиний підхід до розуміння цього принципу у кримінально-правовому вимірі. Утім, принцип верховенства права закладений не лише в Конституцію України, а й у засновницькі акти багатьох європейських інституцій, наприклад, Ради Європи, Європейського Союзу тощо. Тому одним з важливих завдань кримінально-правової науки є дослідження, формулювання та втілення принципу верховенства права в норми нового КК України, а також у практику його застосування. Ще один вектор, який потребує концентрації зусиль науковців, змістове наповнення кримінально-правових норм. Останні повинні відповідати, перш за все, інтересам демократичного суспільства [5, с. 22–23].

Висновки. На основі опрацьованого вище можна дійти таких висновків:

1. Реформа кримінального законодавства (реформа законодавства, закону про кримінальну відповідальність, реформа КК) України є ключовою, важливою складовою кримінально-правової реформи як галузевого різновиду правової реформи (поряд з конституційно-правовою, адміністративно-правовою, цивільно-правовою та іншими видами правових реформ). Реформа національного кримінального права охоплює прогресивні зміни законодавства про кримінальну відповідальність, істотні перетворення, нововведення у сфері кримінально-правових відносин з урахуванням сучасних викликів і потреб демократичного суспільства, воєнного та післявоєнного періодів.

2. Однією з концептуальних засад реформи кримінального законодавства України є розуміння того, що кримінально-правові засоби є найбільш суворим інструментарієм реагування держави на протиправні діяння. Звідси слідує, що кримінальна відповідальність може наставати лише за ті діяння, що спричиняють шкоду (людині, суспільству і державі), за які цивільно-правові, адміністративні й дисциплінарні інструменти,

засоби моральної, корпоративної або політичної відповідальності є недостатніми. При цьому вихідною ідеєю нового КК України має бути розрізнення юридичної природи злочинів та проступків і відмова від розуміння проступків в якості злочинів найменшої суспільної небезпечності. Проступок має інтерпретуватися як протиправне діяння, що не заподіює і не здатне завдати істотну шкоду особі, суспільству чи державі, тоді як злочин заподіює істотну, значну, тяжку або надзвичайно тяжку шкоду. Ці види шкоди мають бути чітко визначені в законодавстві, що створить належний інструментарій розмежування проступку і злочину [2, с. 9].

3. Значення доктрини кримінального права в ході трансформації вітчизняного кримінального законодавства полягає в тому, що її положення мають ідеологічний, установчий характер, вони наповнюють зміст кримінально-правових норм, юридичних конструкцій, термінів та інститутів кримінального права, визначають їх сутність і цільове призначення, а тому відіграють фундаментальну роль під час підготовки та узагальнення пропозицій стосовно змін до законодавства про кримінальну відповідальність. При цьому доктринальні положення і кримінально-правові норми та інститути мають бути в одній системі координат і логічно узгоджені.

4. Наукове забезпечення реформи кримінального законодавства України є загальним принципом, складовою технології та чинником ефективності прогресивних змін законодавства про кримінальну відповідальність, істотних перетворень, нововведень у сфері кримінально-правових відносин. Адже здійснення реформи кримінального законодавства потребує якісного науково-методологічного забезпечення та супроводження, в тому числі з використанням позитивного зарубіжного досвіду. Серед нагальних завдань вітчизняної кримінально-правової науки в контексті реалізації реформи кримінального законодавства слід виокремити: забезпечення суспільної, кримінологічної та міжнародно-правової відповідності нового кримінального законодавства України сучасним викликам злочинності; осмислення проблем кореляції кримінального законодавства принципам і нормам чинної Конституції України; забезпечення відповідності змістового наповнення кримінально-правових норм інтересам демократичного суспільства, відновлення України від наслідків війни.

Література:

- Кривицький Ю. В. Правова реформа: теоретико-прикладні виміри актуалізації проблеми. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 37–41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkur_2018_3_9
- Концепція реформування кримінального законодавства України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/08/25/rovnyj-tekst-kontseptsiyi-reformuvannya-kk-ukrayiny.pdf> (дата звернення 25.06.2024).
- Кривицький Ю. В. Правова трансформація як складова сучасного правового розвитку. *Альманах права*. 2023. Вип. 14. С. 248–253. doi: 10.33663/2524-017X-2023-14-248-253
- Барановська Т. В. Розвиток кримінального законодавства України: аналіз проекту нового КК щодо протидії економічній злочинності. *Академічні візії*. 2023. Вип. 15. doi: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8174374>
- Баулін Ю., Тацій В. Завдання вітчизняної кримінально-правової науки в умовах реформування кримінального законодавства України. *Право України*. 2020. № 2. С. 17–31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2020_2_4

- Стрельцов Є. Л. Реформа кримінального законодавства України: осінні роздуми. Херсон : Гельветика, 2019. 100 с.
- Тацій В. Я., Борисов В. І. Кримінальний кодекс України. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 17 : Кримінальне право / Редкол. : В. Я. Тацій та ін. Харків : Право, 2017. С. 473–476.
- Кривицький Ю. В. Роль правової реформи в забезпеченні правового розвитку у воєнний і післявоєнний періоди. *Альманах права*. 2022. Вип. 13. С. 241–246. doi: 10.33663/2524-017X-2022-13-39
- Розовський Б. Кримінальному кодексу слід надати нагадування: «Багато розстріляних були посмертно реабілітовані!». *Голос України*. 1 квітня 2021. № 60 (7560). С. 6–7. URL: http://www.golos.com.ua/edition_archive/2021-04
- Текст проекту нового Кримінального кодексу України / Draft of the new Criminal Code of Ukraine. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (дата звернення 25.06.2024).
- Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія. Київ : Юридична думка, 2008. 336 с.
- Панов М. Доктрина кримінального права України: значення для науки і практики кримінального законотворення та правозастосування. *Право України*. 2020. № 2. С. 11–36. doi: 10.33498/loou-2020-02-011
- Багіров С. Р. «Безнаслідкова необережність» у сучасних умовах реформування кримінального законодавства: проблеми та шляхи її розв'язання. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2021. Т. 7. С. 3–13. doi: 10.18523/2617-2607.2021.7.3-13
- Кирбят'єв О. О. Напрями реформування вітчизняного кримінального законодавства у сфері кримінально-правової охорони професійної діяльності працівників правоохоронних органів. *Приватне та публічне право*. 2020. № 4. С. 72–75. doi: <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2020.4.15>
- Вознюк А. А. Корупційні кримінальні правопорушення: концептуальні проблеми в контексті реформування кримінального законодавства України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 2. С. 21–32. doi: <https://doi.org/10.33270/04202002.21>
- Топчій В. В., Жерж Л. А. Напрями реформування кримінального законодавства України у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2022. № 1. С. 191–199. doi: 10.18372/2307-9061.62.16500
- Тимофєєва Л. Ю. Реформи кримінального законодавства в період війни. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects* : scientific monograph. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. P. 1282–1288. doi: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-161>
- Назаренко Є. В. Державно-правова реформа – шлях до правового прогресу. *Державно-правова реформа в Україні* : матер. наук.-пр. акт. конф. (Київ, лист. 1997 р.). Київ : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. С. 87–91.
- Кравченко С. О. Державно-управлінські реформи: теоретико-методологічне обґрунтування та напрями впровадження : монографія. Київ : НАДУ, 2008. 296 с.
- Пархоменко Н. М. Парадигма правового регулювання в Україні: змістовно-інструментальні виміри : монографія. Київ : Парламентське видавництво, 2023. 320 с.
- Кашкаров О. О. Передумови реформування Кримінального кодексу України та створення законодавства про кримінальні проступки. *Форум права*. 2009. № 1. С. 236–241. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index

Kryvytskyi Yu. Reform of criminal legislation of Ukraine: certain theoretical remarks

Summary. The article is devoted to the generalization, expansion and justification of scientific knowledge about the theoretical aspects of the nature of the reform of the criminal

legislation of Ukraine, taking into account the theory of legal reform. It has been established that the reform of criminal legislation (reform of legislation, law on criminal responsibility, reform of the Criminal Code) of Ukraine is a key, important component of criminal law reform as a sectoral type of legal reform (along with constitutional law, administrative law, civil law and others types of legal reforms). The reform of the national criminal law includes progressive changes in the legislation on criminal responsibility, significant transformations, innovations in the field of criminal law relations, taking into account the modern challenges and needs of a democratic society, war and post-war periods. The systemic, substantive and formal reasons and conceptual foundations of the reform of the domestic criminal legislation are analyzed, in particular, the understanding that criminal legal means are the most stringent tools of the state's response to illegal acts. From this it follows that criminal responsibility can be imposed only for those actions that cause harm (to a person, society and the state), for which civil law, administrative and disciplinary instruments, means of moral, corporate or political responsibility, etc. are insufficient. As the basic idea of the new codification of the criminal legislation of Ukraine, the distinction between the legal nature of crimes and misdemeanors and the refusal to understand misdemeanors as crimes of the least public danger are supported. Manifestations of the interaction

between the reform of the legislation on criminal responsibility and the doctrine of criminal law of Ukraine are characterized. It is substantiated that the significance of the doctrine of criminal law in the course of the transformation of the domestic criminal legislation is that its provisions have an ideological, institutional character, they fill the content of criminal law norms, legal constructions, terms and institutions of criminal law, determine their essence and purpose, and therefore play a fundamental role in the preparation and generalization of proposals for changes to criminal liability legislation. At the same time, doctrinal provisions should be in a relationship of coordination and logical consistency with criminal law norms and institutions. The features of the scientific support for the reform of domestic criminal legislation as a general principle, a component of technology and a factor in the effectiveness of progressive changes in criminal liability legislation, significant transformations, and innovations in the field of criminal-legal relations are revealed. After all, the implementation of criminal legislation reform requires high-quality scientific and methodological support and support, including the use of positive foreign experience.

Key words: criminal law; criminal legislation; criminal code; development of criminal law; doctrine of criminal law; reform; law reform; criminal law reform; reform of criminal legislation; reforming criminal legislation.

*Паламарчук О. В.,**ад'юнкт докторантури та ад'юнктури
Національної академії внутрішніх справ*

ДЕТЕРМІНАНТИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ВЧИНЕННЯ РОЗБОЇВ, ПОЄДНАНИХ З ПРОНИКНЕННЯМ У ЖИТЛО, ІНШЕ ПРИМІЩЕННЯ ЧИ СХОВИЩЕ

Анотація. У статті розглянуто один з важливих елементів запобігання розбоям, поєднаним з проникненням в житло, інше приміщення чи сховище (ч. 3 ст. 187 КК України) – детермінанти, що впливають на їх вчинення. Роз'яснено терміни «детермінанта» та «детермінант», які досить часто плутаються або ототожнюються. Зазначено, що вони мають відмінні риси як у лексичному значенні, так і у змістовному наповненні. Викладено різні змісти та співвідношення цих понять. Детермінанти передбачають певні причинно-наслідкові зв'язки. У науці виокремлюється близько 30 видів детермінаційних зв'язків. У кримінологічних дослідженнях та практиці протидії злочинності оперують в основному такими їх видами в як причинний, обумовлюючий, функціональний, кореляційний, зв'язок станів. Підтверджено, що детермінанти злочинності в цілому можна розглядати як криміногенні фактори, що, своєю чергою, передбачає явища та процеси, існування яких впливає на збереження, погіршення стану злочинності. Вони класифікуються за рівнем відтворення, природою, механізмом дії, соціальним змістом та іншими критеріями.

Визначено загальні детермінанти розбоїв, поєднаних з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище. При їх виокремленні варто звертати особливу увагу на соціально-економічні процеси, що відбуваються в конкретному суспільстві в певний проміжок часу, адже саме загальна ситуація в державі має безпосередній вплив на масштабність вчинення злочинів, передбачених ч. 3 ст. 187 КК України. Коли в нашій державі виникають кризові явища в різних сферах (економічна, психологічна, соціальна, політична тощо) спостерігається значне підвищення рівня корисливо-насильницької злочинності.

Визначені основні чинники, від яких залежить рівень вчинення розбоїв, поєднаних з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище, зокрема, соціально-економічні, соціальні (які не слід ототожнювати з соціальною нормою, яка теж впливає на рівень вчинення корисливо-насильницької злочинності), психологічні. Також варто зауважити, що не останню позицію займає система правосуддя, в межах ефективності правоохоронних органів, суворості покарань та швидкості реакції. Значну роль на ймовірність вчинення злочинів (ч. 3 ст. 187 КК України) впливає географічне розташування місця вчинення злочину: розміщення житла, іншого приміщення та сховища, її віддаленість від головних доріг, наявність сусідів та інші фактори можуть впливати на ймовірність вчинення розбою.

Ключові слова: розбій, детермінанти, причини, умови, запобігання, детермінаційних зв'язків.

Постановка проблеми. Вивчення причин зростання розбоїв, поєднаних з проникненням у житло, інше приміщення чи

сховище передбачає важливе суспільне та загально-державне значення. Тому що внутрішньодержавний кримінологічний фактор несе реальну загрозу національній безпеці нашої держави, перешкоджає сталому розвитку та функціонуванню української державності, розвитку громадянського суспільства в Україні й становленню її як правової та демократичної держави. Саме тому дослідження детермінант вчинення злочинів, передбачених ч. 3 ст. 187 Кримінального кодексу України (далі – КК України) має надзвичайно важливе як практичне, так і теоретичне значення.

Стан дослідження. Детермінанти злочинності в цілому, корисливо-насильницьких злочинів, зокрема, та їх вплив досліджували багато вчених у галузі кримінології та соціології. Одні з найвідоміших іноземних дослідників у цій області – Едвін Сутерленд, Роберт Мертон, Тревор Гернсі та Лоренс Коен. Вони досліджували різні аспекти злочинності, такі як соціальні фактори, економічні умови, культурні впливи та інші чинники, які можуть впливати на вчинення злочинів. Ґрунтовні дослідження цих вчених допомагають розуміти причини та умови, що сприяють злочинності, а також розвивати стратегії для її запобігання. Едвін Сутерленд вказував, що питання про детермінанти злочинності не мають прямої та вичерпної відповіді, потребують постійного вивчення, через динамічність злочинності як негативного соціального явища у сучасному суспільстві.

Дослідженням детермінант злочинності в цілому та корисливо-насильницької зокрема (до якої й належать розбій, поєднаний з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище) присвятили свої публікації Ю.М. Антонян, Я.І. Гілинський, В.В. Голіна, О.М. Джу́жа, А.І. Долгова, А.Ф. Зелінський, С.М. Іншаков, О.М. Костенко, В.М. Кудрявцев, В.Г. Лихолоб, П.П. Михайленко, І.А. Петін, Д.В. Рівман, Л.В. Сердюк, Л.В. Франк, В.І. Ша́кун та ін.

Не зважаючи на значну увагу до зазначеної проблеми з боку науковців та практиків, певні її аспекти до нині не висвітлені в повному об'ємі та вимагають ґрунтовного, повного та послідовного науково-теоретичного осмислення.

Мета статті полягає у визначенні детермінант, які впливають на вчинення розбоїв, поєднаних з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище.

Виклад основного матеріалу. Терміни «детермінанта» та «детермінант» часто зустрічаються у публікаціях українських вчених. Тлумачення слова «детермінанта» має чимало значень, які відрізняються одне від одного за своїм змістом та лексичним значенням. Зазначений термін застосовується у різних сферах життєдіяльності людей, наприклад, в юриспруденції, економіці,

медицині, агрономії, будівництві тощо. Поняття «детермінант» має функціональне призначення складової певного сектору та його складових елементів. Чимало українських та зарубіжних науковців розглядають зміст зазначеного поняття, але єдиної точки зору не мають. Тому для кращого розуміння «детермінант» злочинності в цілому та розбоїв, поєднаних з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище, зокрема, вважаємо за необхідне дещо заглибитись в історичний розвиток та сучасне застосування цього терміну.

Одне з перших згадувань цього слова міститься в різноманітних галузях економіки у латинській та грецькій мовах, хоча має діаметрально-протилежне значення. Детермінанта розглядається як компонент, причина або умова певного явища чи сукупності явищ дійсності на певному часовому проміжку. Жорж Гурвич зазначає, що детермінанта виступає універсальним чинником, що пришвидшує інтегрування певних реалій суспільної дійсності у вже існуючі соціальні рамки чи середовище, незалежно від часу їх виникнення, чи способу створення; позиціонує зазначені реалії у визначеному місці соціального простору, детермінанта їх наповнює змістом, зумовленим функціональною спрямованістю зазначеного середовища». При цьому перспективність інтегрування факту залежить від адекватного – психологічного, соціологічного, історичного – сприйняття суб'єктом соціального обрамлення, в якому перебігає сам процес, ініційований впливом тієї чи іншої детермінанти [1, с. 17].

Більшість вчених сьогодення розрізняють поняття «детермінанта» та «детермінант» та вкладають у них різний зміст:

1) детермінанта «привабливість – сфера існування» ідентифікує цілісну матеріально-духовну сферу існування і прагнення людини, суб'єктів господарювання, держави, яка виражається через міру потрібності, або непотрібності об'єкта привабливості з точки зору його здатності задовольнити суспільні потреби [2, с. 4];

2) детермінанта (від грец. *determi-nans,-ntis* – визначальний) «привабливість–парадигма взаємодії суб'єктів» передбачає певну сукупність елементів привабливості та їх зв'язків, що обумовлюють стан і властивості взаємовідносин, на основі яких формується інтегральне стійке почуття прихильності до об'єкту привабливості [2, с. 4].

3) детермінанта «привабливість – філософське прагнення» передбачає органічне поєднання і реалізацію прагнень людини, суб'єктів господарювання до інтеграції і збереження психологічного комфорту [1, с. 19];

4) детермінанта «привабливість – вектор діяльності» полягає в тому, що, виходячи з емоційно забарвлених, суб'єктивних симпатій людей один до одного, формується інтенсивність їх взаємодії, тяжіння до спільного виду діяльності [3].

Нині немає такої галузі життя людини, де не використовувалися б ці терміни. Отож, спробуємо розібратися в понятті «детермінанти злочинності», зокрема розбоїв, поєднаних з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище, для покращення запобігання зазначеним видам злочинів.

Детермінанти злочинності (криміногенні фактори) – явища і процеси, існування, дія (взаємодія) яких впливає на збереження, погіршення стану злочинності. Вони класифікуються за рівнем відтворення, природою, механізмом дії, соціальним змістом та іншими критеріями. Інтерпретація будь-якого явища, процесу об'єктивної дійсності чи суб'єктивних станів як детер-

мінант злочинності передбачає встановлення виду зв'язку між ними та кримінальною активністю. У науці виокремлюється близько 30 видів детермінаційних зв'язків. У кримінологічних дослідженнях та практиці протидії злочинності оперують в основному такими їх видами в як причинний, обумовлюючий, функціональний, кореляційний, зв'язок станів [4].

Виходячи з зазначеного вище, вважаємо, що детермінанти вчинення розбоїв, поєднаних з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище – це передумови, причини, умови та визначальні чинники вчинення зазначеного виду злочинів.

Це визначення прямо пов'язане з законом причинності що проявляється в тому, що між подіями, які виникають у світі, існує такого роду зв'язок, при якому виникає ситуація: якщо подія А спричинила В, то завжди, де тільки спостерігається А, за нею неодмінно (динамічна закономірність) або з визначеною часткою ймовірності (статистична закономірність) слідує В. У причинному зв'язку слід виділити умову. Її роль зазвичай виконує те середовище, в якому діє причина, тобто це коло дії причини, коло породження наслідку. Умова впливає на причину як каталізатор, тобто або сприяє, полегшує дії причини, або перешкоджає їй; пришвидшує чи сповільнює її дію. Така в нашому розумінні функціональна роль умови [5, с. 134].

Що стосується загальних детермінант розбоїв, то варто брати до уваги соціально-економічні процеси, які відбуваються в українському суспільстві, адже саме загальна ситуація в державі впливає на масштабність вчинення злочинів. Коли в нашій державі виникають кризові явища в різних сферах (економічна, психологічна, соціальна, політична тощо) спостерігається значне підвищення рівня корисливо-насильницької злочинності. Наша позиція підкріплена багаторічним науковим досвідом. Зокрема у дослідженнях В.І. Шакуна зазначено, що за даними соціологічних досліджень за рівнем життя більше ніж кожна четверта людина України (28%) підпадає під категорію «бідність». Її ж глибина, тобто середня величина витрат у тих, хто належить до розряду бідняків, на 21% нижча від вирахованої межі бідності. При цьому рівень бідності мало залежить від трудової діяльності. Майже 78% бідних родин мали у своєму складі хоча б одного працюючого. Понад 70% працюючих отримували заробітну плату нижчу від прожиткового мінімуму, а кожен четвертий – нижчу від межі бідності [6, с. 340].

Вчинення корисливо-насильницьких злочинів, до яких безпосередньо належить розбій, поєднаний з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище, пов'язане не лише з побутовими умовами чи сімейним вихованням, але й сучасними процесами урбанізації. На думку В.І. Шакуна, нині навіть не можна зафіксувати якісь позитивні зрушення у вихованні дітей у нових умовах. У великих містах за наявності специфічної субкультури її населення проявляється схильність до жорстокості й наживи, а молодь взагалі починає сприймати лише грубість та агресивність [7, с. 93].

Також на вчинення злочинів, передбачених ч. 3 ст. 187 КК України впливає низка факторів, що полягають у переоцінці цінностей та моральних принципів (дедалі більше визнання матеріального фактора як найбільш важливої цінності); «розмиті» межі морального й аморального; збільшення масштабів і ступеня соціальної конфліктності в суспільстві через безперервний ріст зростання соціально-економічної диференціації населення; виникнення жорстокості у суспільстві у зв'язку з воєнним станом тощо.

Отже, причинами як розбоїв, поєднаних з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище, так й інших корисливо-навальницьких злочинів є будь-які чинники, що спричиняють утворення в особі комплексу сваволі й ілюзій. Умовами, що сприяють учиненню злочинів, слід вважати: а) природжені чи набуті властивості особи злочинця; б) фактори життєвої ситуації, в якій перебуває особа, якщо зазначені вище фактори є такими, що сприяють прояву комплексу сваволі й ілюзій як злочину [8, с. 112].

Висновки. На нашу думку, детермінанти, що впливають на вчинення розбоїв, поєднаних з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище, можуть включати такі фактори:

1. Рівень безпеки: наявність або відсутність систем безпеки, таких як сигналізація, відеоспостереження, замки та інші заходи безпеки, може впливати на ймовірність вчинення розбійних нападів.

2. Географічне розташування: розміщення будівлі, її віддаленість від головних доріг, наявність сусідів та інші фактори можуть впливати на ймовірність вчинення розбою.

3. Соціально-економічний статус: райони з високим рівнем бідності або великими різницями у соціально-економічному статусі можуть бути більш вразливими до злочинності, включаючи розбої.

4. Мотивація злочинців: фактори, які мотивують злочинців, такі як можливість виготовлення великого прибутку, наявність цінних речей або грошей у будівлі, можуть впливати на вибір об'єкта для розбою.

5. Ефективність правоохоронних органів: рівень присутності поліції, швидкість реагування на виклики та розслідування злочинів можуть впливати на вчинення розбоїв.

Ці фактори можуть взаємодіяти та впливати на поширення розбоїв у певній області чи територіальній громаді.

Детермінанти розбоїв можемо розглядати у більш широкому розумінні, зокрема включати такі основні чинники:

1. Соціально-економічні умови: висока безробіття, низький рівень доходів, нерівність у розподілі багатства можуть сприяти зростанню рівня розбоїв.

2. Соціальні фактори: наявність банд, гангів або інших кримінальних груп може стимулювати вчинення розбоїв.

3. Психологічні чинники: наприклад, низька самоконтрольність, агресивність, відсутність емпатії можуть сприяти вчиненню злочинів, включаючи розбої.

4. Соціальна норма: іноді культурні чи соціальні фактори можуть впливати на сприйняття розбою як прийнятної або неприйнятної дії.

5. Система правосуддя: ефективність правоохоронних органів, суворість покарань та швидкість реакції на злочини можуть впливати на рівень розбоїв у суспільстві.

Література:

1. Дорошенко С. І. Соціально-історичні детермінанти виявлення традиційного ставлення французів до політики в епоху Давнього порядку. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*: Вип. 19. Львів: НУ «Львівська політехніка», 2007. С. 11–19.
2. Максименко С.Д. Особистість починається з любові. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. № 9. С. 1–8.

3. Безус Р.М., Третьяк М.М. Поняття «детермінант» та його значення в різних сферах. URL: nauka.com/35_OINBG_2012/Economics/10_123170.doc.htm
4. Орлов Ю.В. Детермінація злочинності. URL: Йосипів А.О. Детермінанти насильницької злочинності та протидія їй органами внутрішніх справ: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. 276 с.
5. Шакур В.І. Суспільство і злочинність. К.: Атіка, 2003. 360 с.
6. Шакур В.І. Урбанізація і злочинність. К.: Атіка, 1996. 274 с.
7. Костенко О.М. Проблема сучасної цивілізації (в українському контексті): монографія / О.М. Костенко. Черкаси: СУЕМ, 2008. 218 с. URL: <http://surl.li/pbnrkl>

Palamarchuk O. Determinants that contribute to the commission of robberies, combined with penetration into a dwelling, other premises or storage

Summary. The article examines one of the important elements of preventing robberies combined with breaking into a home, other premises or storage (Part 3 of Article 187 of the Criminal Code of Ukraine) – determinants affecting their commission. The terms “determinant” and “determinant” are clarified, which are quite often confused or equated. It is noted that they have distinctive features both in lexical meaning and content. Various meanings and relationships of these concepts are outlined. Determinants imply certain causal relationships. About 30 types of deterministic relations are distinguished in science. In criminological research and practice, crime countermeasures are mainly operated by their types, such as causal, conditioning, functional, correlational, connection of states. It has been confirmed that the determinants of crime in general can be considered as criminogenic factors, which, in turn, provides for phenomena and processes, the existence of which affects the preservation and deterioration of the state of crime. They are classified by the level of reproduction, nature, mechanism of action, social content and other criteria.

The general determinants of robberies combined with breaking into a home, other premises, or storage have been determined. When distinguishing them, special attention should be paid to the socio-economic processes taking place in a specific society in a certain period of time, because it is the general situation in the state that has a direct impact on the scale of the commission of crimes provided for in Part 3 of Art. 187 of the Criminal Code of Ukraine. When crisis phenomena arise in our country in various spheres (economic, psychological, social, political, etc.), there is a significant increase in the level of selfish and violent crime.

The main factors on which the level of committing robberies combined with breaking into a dwelling, other premises or storage depends, in particular, socio-economic, social (which should not be equated with a social norm, which also affects the level of self-interested and violent crime), psychological. It is also worth noting that the justice system occupies not the last position, within the limits of the effectiveness of law enforcement agencies, the severity of punishments and the speed of reaction. The geographical location of the crime scene plays a significant role in the probability of committing crimes (Part 3 of Article 187 of the Criminal Code of Ukraine): the location of housing, other premises and storage, its distance from main roads, the presence of neighbors and other factors can affect the probability of committing a robbery.

Key words: robbery, determinants, causes, conditions, prevention, deterministic relations.

*Луценко Я. Л.,**доктор філософії зі спеціальності 081 «Право»,
доцент спеціальної кафедри № 8
Національної академії Служби безпеки України*

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВА ОСОБИ НА ОСКАРЖЕННЯ ТИМЧАСОВОГО ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ТА КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. Застосування негласних методів збирання інформації під час здійснення оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності є усталеною практикою як вітчизняних так і зарубіжних правоохоронних органів і спеціальних служб. Втручання таких уповноважених державних органів у приватне життя особи здійснюється у виключних випадках, відповідно до визначених в законі підстав та з дотриманням належної правової процедури, однак навіть таке правомірне втручання безпосередньо пов'язане із тимчасовим обмеженням прав людини. Поступовий демократичний розвиток громадянського суспільства та визнання невідчужуваності й непорушності прав і свобод людини сформували передумови для того, що діяльність держави, її органів і службових осіб у сфері тимчасового обмеження таких прав носить жорстко регламентований характер, а особа, права якої були обмежені, має право у встановленому законом порядку одержати пояснення з цього приводу та оскаржити такі дії. Проте, в окремих випадках реалізація цього права та можливість його судового захисту є ускладненими, що потребує проведення окремого дослідження.

Мета статті полягає у з'ясуванні проблемних питань реалізації і судового захисту права особи на оскарження тимчасового обмеження прав людини при проведенні оперативно-розшукової або контррозвідувальної діяльності, визначення проблемних питань у цій сфері та пошуку можливих шляхів їх вирішення.

У результаті аналізу положень чинного законодавства та судової практики з'ясовано, що проблемність означеного питання зумовлена, з одного боку, правом особи у встановленому законом порядку одержати від правоохоронних органів і спеціальних служб, на які покладено здійснення оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності, письмове пояснення з приводу обмеження її прав та оскаржити ці дії, а з іншого, вимогами закону, відповідно до яких результати зазначених видів діяльності становлять державну таємницю та підлягають захисту в порядку, визначеному Законом України «Про державну таємницю». У публікації виокремлено сутність означеної проблеми, вказано на окремі недоліки правового регулювання у сфері охорони державної таємниці в частині, що стосується судового захисту дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів і спеціальних служб, та запропоновано можливі шляхи їх вирішення.

Ключові слова: оперативно-розшукова та контррозвідувальна діяльність, негласні оперативно-розшукові та контррозвідувальні заходи, тимчасове обмеження окремих прав людини, охорона державної таємниці, оскарження, виконання судових рішень, дотримання прав людини.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1].

Закріпленню в Основному Законі наведеної норми передували тривалий розвиток науково-теоретичних поглядів на права і свободи людини, що супроводжувався підвищеною увагою до цього питання не лише вчених, державних і громадських діячів, правозахисників, але й широкого загалу громадськості, а також їх унормування в численних міжнародно-правових актах. В Україні ці процеси відбувалися в контексті позбавлення від наслідків тоталітарного минулого та були зумовлені глибинними політичними й соціально-економічними перетвореннями, значним оновленням вітчизняного законодавства та потребою узгодження правогарантуючих функцій державних органів із загально визнаними міжнародними стандартами у галузі дотримання прав і свобод людини [2, с. 248].

На певному етапі розвитку незалежної держави особливої актуальності набули проблемні питання гарантування прав і свобод людини в діяльності правоохоронних органів і спеціальних служб, зокрема у тих сферах, де відомості про факт, методи, організацію і тактику проведення оперативно-розшукових і контррозвідувальних заходів не підлягають розголошенню. При цьому, дотримання сукупності прав і свобод людини, належним чином закріплених на той час у міжнародних правових актах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, Конституції та інших законах України, визначається одним із завдань і напрямів державної політики.

З урахуванням цього жодні порушення законності та прав і свобод людини в діяльності правоохоронних органів і спеціальних служб не можуть виправдовуватися необхідністю посилення боротьби зі злочинністю, тероризмом й іншими протиправними посяганнями на національну безпеку України, а негласність проведення окремих оперативних-розшукових і контррозвідувальних заходів не повинна бути перешкодою для реалізації права особи на отримання в установленому законом порядку інформації щодо тимчасового обмеження її прав та, за потреби, вжиття заходів щодо їх поновлення й відшкодування завданої шкоди.

Потреба у з'ясуванні сучасного стану реалізації та судового захисту права особи на оскарження тимчасового обмеження

прав людини при проведенні оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності, виокремленні проблемних питань у цій сфері й пошуку можливих шляхів їх вирішення на основі засади взаємної відповідальності особи, суспільства і держави зумовила актуальність теми цієї публікації та вплинула на її вибір.

Стан дослідження. Теоретико-правові та прикладні проблеми здійснення оперативно-розшукової і контррозвідувальної діяльності та відповідних негласних заходів, під час проведення яких тимчасово обмежуються окремі права людини, були предметом дослідження таких вітчизняних вчених, як І.В. Авдошин, О.А. Білічак, І.В. Гора, М.Л. Грібов, С.О. Грищенко, О.Ю. Звонарьов, Ю.Б. Ірха, А.О. Іщенко, В.А. Колесник, О.С. Кошин, С.С. Кудінов, О.О. Мохонько, В.В. Мухін, Ю.О. Найдъон, А.Б. Паршутін, О.С. Пелюх, М.А. Погорецький, Р.В. Писарчук, Д.Б. Сергєєва, І.В. Слюсарчук, А.М. Черняк, М.М. Чеховська, П.М. Шапірко, О.В. Шмоткін, Л.І. Щербина й інших, наукові здобутки яких позитивно сприйняті науковою спільнотою та правозастосовною практикою. Проте, основні напрями наукових досліджень у цій сфері зосередилися на дослідженні правового регулювання, організації і тактики проведення оперативно-розшукової й контррозвідувальної діяльності та загальних питаннях правомірності тимчасового обмеження при здійсненні відповідних негласних заходів окремих прав і свобод людини.

Дослідженням проблемних питань судового захисту прав і законних інтересів особи займалися такі вчені й фахівці-практики, як О.О. Барабаш, М.І. Белікова, І.Л. Бородін, А.П. Вершиніна, О.Л. Грицаєнко, О.А. Задихайло, О.В. Зудіхін, Ю.М. Колтун, О.В. Лемак, О.В. Муза, В.М. Пастернак, І.І. Петровська, М.І. Смокович та інші. Водночас, окремі питання реалізації й судового захисту права особи на оскарження тимчасового обмеження прав людини під час здійснення оперативно-розшукової і контррозвідувальної діяльності продовжують залишатися недостатньо дослідженими, особливо в частині судового оскарження та виконання судових рішень щодо витребування матеріалів негласних заходів, при проведенні яких обмежувалися такі права.

Метою статті є з'ясування проблемних питань реалізації і судового захисту права особи на оскарження тимчасового обмеження прав людини при проведенні оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності, визначення проблемних питань у цій сфері й пошук можливих шляхів їх вирішення.

Викладення основного матеріалу. До завдань оперативно-розшукової діяльності відноситься пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, розвідувально-підривною діяльністю спеціальних служб іноземних держав і організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави, а вичерпний перелік підстав для проведення цієї діяльності та відповідних оперативно-розшукових заходів наведено у ч. 1 ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [3].

Основними завданнями контррозвідувальної діяльності є добування, аналітична обробка та використання інформації, що містить ознаки або факти розвідувальної, терористичної й іншої діяльності спеціальних служб іноземних держав,

організацій, окремих груп та осіб на шкоду державній безпеці України, протидія розвідувальній, терористичній та іншій діяльності спецслужб іноземних держав та розроблення і реалізація заходів щодо запобігання, усунення і нейтралізації загроз інтересам держави, суспільства і правам громадян, а вичерпний перелік підстав для проведення цієї діяльності та відповідних контррозвідувальних заходів визначений у ч.ч. 1, 2 ст. 6 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність» [4].

У контексті співвідношення оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності зазначимо, що вони є самостійними видами державної діяльності уповноважених законом органів, правове регулювання яких унормоване окремими профільними законодавчими актами, що визначають завдання, систему сил і засобів, коло уповноважених суб'єктів, загальні питання порядку надання дозволу та здійснення відповідних заходів і дій в інтересах того чи іншого виду діяльності. У межах згаданих видів діяльності проводяться оперативно-розшукові та контррозвідувальні заходи з метою запобігання вчиненню тяжкого або особливо тяжкого злочину, запобігання і припинення терористичних актів та інших посягань спеціальних служб іноземних держав і організацій, якщо іншим способом одержати інформацію неможливо (ч. 3 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»), а також з метою попередження, своєчасного виявлення і припинення розвідувальних, терористичних й інших посягань на державну безпеку України та отримання інформації в інтересах контррозвідки (п. 6 ч. 2 ст. 7 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність»). Такі заходи мають пізнавальну спрямованість, тимчасово обмежують окремі права людини та проводяться приховано, з використанням форм і методів, властивих оперативно-розшуковій і контррозвідувальній діяльності, відомості про факт і методи проведення яких становлять державну таємницю.

Здійснення оперативно-розшукової й контррозвідувальної діяльності та проведення у їх межах відповідних негласних заходів мають відповідати загальним засадам дотримання прав людини, про що зазначається в положеннях профільних законів. Так, у ст. 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» унормовано, що окремі обмеження прав людини мають винятковий, тимчасовий характер та можуть застосовуватись лише за рішенням слідчого судді з метою, визначеною у законі. Для одержання інформації забороняється застосовувати технічні засоби, психотропні, хімічні та інші речовини, які пригнічують волю або завдають шкоди здоров'ю людей. У випадках порушення прав і свобод людини під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, а також у разі, якщо причетність до правопорушення особи, щодо якої здійснювались оперативні заходи, не підтвердилась, уповноважені на то суб'єкти зобов'язані невідкладно поновити особі порушені права і відшкодувати заподіяну шкоду в повному обсязі.

Громадяни України та інші особи мають право у встановленому законом порядку одержати від органів, на які покладено здійснення оперативно-розшукової діяльності, письмове пояснення з приводу обмеження їх прав і свобод та оскаржити ці дії. Водночас, оприлюднювати або надавати зібрані відомості, а також інформацію щодо проведення або не проведення стосовно певної особи оперативно-розшукової діяльності до прийняття рішення за результатами такої діяльності заборонено. Не підлягають передачі й розголошенню результати оперативно-розшукової діяльності, які відповідно до законодавства

України становлять державну таємницю, а також відомості, що стосуються особистого життя, честі й гідності людини.

Відповідно до ст. 11 Закону України «Про контррозвідальну діяльність» держава гарантує дотримання конституційних прав і свобод людини при здійсненні контррозвідальної діяльності. Не допускається обмеження таких прав і свобод, крім випадків, передбачених законом. Не підлягає розголошенню інформація, що стосується особистого життя, честі та гідності людини, яка стала відома у процесі проведення контррозвідальної діяльності. Громадяни мають право у встановленому законом порядку отримувати письмові пояснення з приводу обмеження в ході здійснення контррозвідальної діяльності їх прав і свобод та оскаржувати ці дії.

Тобто, відомості про факт і методи проведення оперативно-розшукової та контррозвідальної діяльності чи відповідних негласних заходів не підлягають розголошенню, оскільки становлять державну таємницю, а порядок розсекречування ухвали слідчого судді щодо їх здійснення та отриманих результатів визначено не лише у законі, але й підзаконних нормативно-правових актах, що мають гриф обмеження доступу. Сукупність наведених проблемних питань у практичній площині дещо нівелює визначені у законі права особи на отримання відповідних пояснень з приводу тимчасового обмеження прав людини, поновлення порушених прав та відшкодування заподіяної шкоди, залишаючи їх декларативними. За таких обставин чи не єдиною можливістю особи захистити свої права є звернення до суду.

Право на судовий захист є конституційним правом особи та належить до гарантій забезпечення захисту прав і свобод людини. Відповідно до ч.ч. 1, 2, 5 ст. 55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади та їх посадових і службових осіб. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Порядок безпосереднього звернення особи до відповідних правоохоронних органів або спеціальних служб з приводу тимчасового обмеження її прав унормований в Законі України «Про звернення громадян» [5], а судового оскарження рішень і дій – в ст. 5 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України), де зазначено, що особа має право звернутися до адміністративного суду якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або законні інтереси, і просити про їх захист від порушень з боку суб'єктів владних повноважень [6].

Важливим аспектом є те, що відповідно до ч. 4 ст. 6 КАС України забороняється відмова в розгляді та вирішенні адміністративної справи з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини. Тобто, недосконалість законодавства не може бути перешкодою для захисту та ефективного поновлення порушеного права. Також, на думку фахівців, суд не обмежений у виборі способів захисту порушеного права особи тими з них, що безпосередньо передбачені в нормативно-правових актах, а зважаючи на принцип верховенства права може застосовувати й інші способи захисту, які хоч і не передбачені законом, але не суперечать йому [7, с. 53–58].

У випадку звернення особи з відповідним позовом адміністративний суд ухвалює у справі та направляє на адресу

уповноваженого державного правоохоронного органу чи спеціальної служби рішення про витребування як доказів матеріалів оперативно-розшукової або контррозвідальної діяльності, що стосуються предмета судового розгляду.

Під час розгляду уповноваженим державним органом таких судових рішень необхідно зважати на положення ст.ст. 6, 129 Конституції України, якими передбачено, що *органи судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України*, а суддя, здійснюючи правосуддя, керується верховенством права. У ст. 19 Основного Закону встановлено, що органи державної влади та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Відповідно до ч. 4 ст. 9, ч.ч. 1, 3 ст. 80 КАС України, з метою з'ясування всіх обставин у справі, суд за власною ініціативою або за клопотанням учасника справи може прийняти рішення щодо витребування доказів, про що постановляє ухвалу. У п. 12 ч. 1 ст. 4 КАС України визначено, що *ухвала суду будь-якої інстанції є формою судового рішення, яке відповідно до ст. 129-1 Конституції України обов'язкове до виконання*. Згідно зі ст. 242 КАС України *рішення суду повинно ґрунтуватися на засадах верховенства права, бути законним та обґрунтованим. Законним є рішення, ухвалене судом відповідно до норм матеріального права при дотриманні норм процесуального права*.

Правові основи організації та здійснення оперативно-розшукової та контррозвідальної діяльності визначено у згаданих раніше профільних законах України, що регулюють правовідносини у цих сферах діяльності. Відповідно до ст. 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» та ст. 9 «Про контррозвідальну діяльність» не підлягають передачі й розголошенню *результати оперативно-розшукової діяльності*, які відповідно до законодавства України становлять державну таємницю, та *відомості про результати контррозвідальної діяльності*, що становлять державну таємницю і підлягають захисту в порядку, визначеному Законом України «Про державну таємницю» [8].

Доступ до зазначених відомостей може надаватися у випадках та в порядку, визначеному СБ України, згідно з вимогами закону. Як уже зазначалося, забороняється оприлюднювати, передавати і розголошувати зібрані відомості, а також інформацію щодо проведення чи не проведення стосовно певної особи оперативно-розшукової або контррозвідальної діяльності та відповідних заходів до прийняття рішення за результатами такої діяльності або заходів.

Таким чином, *суди мають право витребувати як докази у адміністративних справах матеріали, які містять відомості, що становлять державну таємницю, а уповноважені державні правоохоронні органи або спеціальні служби вправі відмовити у задоволенні таких вимог*. Відповідний висновок корелюється з правовою позицією Пленуму Вищого адміністративного суду України щодо додержання вимог режиму секретності під час здійснення адміністративного судочинства, викладеною у Довідці щодо допуску і доступу представника позивача до матеріалів адміністративної справи, що містять державну таємницю, яка є додатком до його постанови від 13 березня 2017 р. № 4 (далі – Довідка 2017 р.) [9].

У згаданій Довідці 2017 р. зазначено, що відповідно до ч. 1 ст. 3 Закону України «Про державну таємницю» *його дія, у тому числі, поширюється на органи судової влади*. Із наведеного положення вбачається, що при виконанні основного завдання, визна-

ченого ст. 2 КАС України, адміністративні суди повинні забезпечувати охорону державної таємниці у випадках, коли матеріали судових справ містять відповідну секретну інформацію. Також у Довідці 2017 р. визначено, що згідно ч. 1 ст. 34 Закону України «Про державну таємницю» державні органи, у тому числі суди, з метою охорони державної таємниці мають за погодженням із СБ України встановлювати порядок здійснення своїх функцій щодо державних органів, які провадять діяльність, пов'язану з державною таємницею. Такий порядок на сьогодні відсутній.

Як вбачається зі змісту ч. 1 ст. 5 КАС України адміністративне судочинство здійснюється відповідно до Конституції України, цього Кодексу та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. У контексті цього Пленум Вищого адміністративного суду України звернув увагу на те, що навіть у випадку встановлення відповідного порядку суди не зможуть ним керуватися, оскільки порядок здійснення адміністративного судочинства не може регулюватися підзаконними нормативно-правовими актами.

Висновки. У підсумку зауважимо, що при розгляді уповноваженими правоохоронними органами і спеціальними службами рішень адміністративних судів про витребування як доказів матеріалів оперативно-розшукової або контррозвідувальної діяльності необхідно враховувати положення ч. 2 ст. 21 Закону України «Про державну таємницю», згідно з яким рішення про надання доступу до конкретної секретної інформації та її матеріальних носіїв приймають керівники державних органів, у яких виконуються роботи, пов'язані з державною таємницею, або зберігаються матеріальні носії секретної інформації.

Відтак, у разі обґрунтування в судовому рішенні відповідної потреби можлива передача окремих матеріалів в частині, що стосується предмета судового розгляду, з належним оформленням їх вилучення з оперативно-розшукової чи контррозвідувальної справи та за умови дотримання вимог законодавства у сфері охорони державної таємниці, тобто, їх розсекречення в установленому порядку. Остаточне рішення щодо надання доступу до такої інформації та її матеріальних носіїв приймається керівниками уповноважених державних органів.

Викладене дозволяє дійти обґрунтованого висновку про наявність прогалин у чинному правовому регулюванні процесуальних відносин з охорони державної таємниці при здійсненні адміністративного судочинства, що негативно впливає на захист прав і законних інтересів особи, оскільки це, в окремих випадках, позбавляє її права захистити їх навіть у суді. Усуненню зазначеного недоліку має сприяти удосконалення законодавства у сфері охорони державної таємниці в частині, що стосується можливості реалізації та судового захисту права особи на оскарження порушення прав людини під час здійснення оперативно-розшукової або контррозвідувальної діяльності.

Викладені наукові погляди на окремі проблемні питання реалізації та судового захисту права особи на оскарження тимчасового обмеження її прав носять, переважно, теоретико-прикладний характер, зважаючи на що подальші наукові розвідки в напрямку пошуку оптимального співвідношення між інтересами окремих осіб, суспільства і держави в діяльності правоохоронних органів і спеціальних служб залишаються перспективними.

Література:

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 01.06.2024).
2. Шапірко П.М. Права людини в оперативно-розшуковій діяльності: теоретичні проблеми. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 15. С. 248–251. URL: http://lsej.org.ua/2_2015/68.pdf (дата звернення: 01.06.2024).
3. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність». *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 22. Ст. 303. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення: 01.06.2024).
4. Закон України «Про контррозвідувальну діяльність». *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 12. Ст. 89. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/374-15#Text> (дата звернення: 01.06.2024).
5. Закон України «Про звернення громадян». *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 01.06.2024).
6. Кодекс адміністративного судочинства України. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, 37. Ст. 446. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 01.06.2024).
7. Грицаенко О.Л. До питання ефективності захисту прав особи а адміністративному судочинстві. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Том 31 (70). № 2. С. 53–58. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/2_2020/part_2/12.pdf (дата звернення: 02.06.2024).
8. Закон України «Про державну таємницю». *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 16. Ст. 93. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text> (дата звернення: 01.06.2024).
9. Постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України від 13.03.2017 № 4 «Про Довідку щодо допуску і доступу представника позивача до матеріалів адміністративної справи, які містять державну таємницю». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004760-17#Text> (дата звернення: 02.06.2024).

Lutsenko Ya. Problematic issues of implementation and judicial protection of the rights of an individual to appeal against a temporary restriction of human rights in the conduct of operational search and counter-intelligence activities

Summary. The use of covert methods of information gathering during operational and counter-intelligence activities is an established practice of both domestic and foreign law enforcement agencies and special services. The interference of such authorized state bodies in the private life of a person is carried out in exceptional cases, in accordance with the grounds defined by law and with due legal process, however, even such legitimate interference is directly related to the temporary restriction of human rights. The gradual democratic development of civil society and the recognition of the inalienability and inviolability of human rights and freedoms have created the conditions for activity of the state, its bodies and officials in the field of temporary restriction of such rights to be strictly regulated, and the person whole rights have been restricted has the right to obtain an explanation in this regard and to challenge such action in accordance with the procedure established by law. However, in some cases the exercise of this rights and the possibility of its judicial protection are complicated, requiring a separate study.

The purpose of the article is to clarify the problematic issues of the implementation and judicial protection of the rights of a person to appeal against a temporary restriction of the rights of a person to appeal against a temporary restriction of human rights when conducting operational search and counter-intelligence activities, identify problematic issues in this area and find possible ways to solve them.

As a result of the analysis of the current legislation and judicial practice, it was found that the difficulty of this issue is due, on the one hand, to the right of a person to receive, in accordance with the procedure established by law, from law enforcement agencies and special services entrusted with implementation of operational search and counter-intelligence activities, a written explanation regarding the limitation of his rights and to challenge these

action, and on the other hand, the requirements of the law, according to which the results of these types of activities constitute a state secret and are subject to protection in accordance with the procedure defined by the Law of Ukraine "On State Secrets". The publication identifies the essence of the problem. Points to certain shortcomings in the legal regulation in the field of protection of state secrets as regards the judicial protection of human rights in the activities of law enforcement agencies and special services, and suggests possible ways to solve them.

Key words: operational search and counter-intelligence activities, covert operational search and counter-intelligence measures, temporary restriction of certain human rights, secrecy of physical media, appeal, execution of court decisions, observance of human rights.

Дамаскін М. П.,
аспірант

Міжнародного гуманітарного університету

АКТИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЯК ДЖЕРЕЛО НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню актів Європейського Союзу та їх значенню в контексті євроінтеграції України. Наголошено, що незворотність курсу України на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі закріплена в нормах Основного Закону – Конституції України, а також в чинних міжнародних договорах України, а саме Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Досліджено правову природу актів Європейського Союзу та встановлено, що право Європейського Союзу становить систему, якісно відмінну від системи міжнародного та національного права. Проаналізовано стан виконання постанови Кабінету Міністрів України «Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони», якою затверджено план заходів з виконання Угоди про асоціацію, та наголошено на необхідності подальшого впровадження стандартів, викладених в актах Європейського Союзу в національну правову систему України. Проаналізовано позиції вчених на класифікацію актів Європейського Союзу та визначено, що останні поділяють на первинне (договірне) та вторинне (похідне) право. До первинного (договірного) права Європейського Союзу належать установчі договори Європейських Спільнот разом із протоколами та додатками, договори, які змінюють та підтверджують установчі договори, а також угоди про прийняття нових членів. Досліджено норми Договору про Європейський Союз та встановлено, що нормами первинного права унормовано і закріплено виключний перелік актів вторинного права Європейського Союзу, до яких належать постанови, директиви, рішення, висновки та рекомендації. Здійснено аналіз вторинних (похідних) актів Європейського Союзу. З'ясовано, що вторинні акти Європейського Союзу прийнято поділяти на два види – ті, що мають обов'язкову силу (постанови, директиви, рішення), та ті, що не мають обов'язкової сили (рекомендації та висновки). Констатовано, що наразі Україна не є країною-членом Європейського Союзу, а Угода про асоціацію не належить до числа первинних актів Європейського Союзу. Проте, на період проходження процедури вступу до складу Європейського Союзу пріоритетним для України є аналіз та врахування у нормотворчій та правозастосовній діяльності первинних та вторинних актів Європейського Союзу, в тому числі тих, які мають рекомендаційний характер, аби забезпечити швидко та якісно завершення процедури адаптації національного законодавства України до вимог та стандартів Європейського Союзу.

Ключові слова: акти Європейського Союзу, євроінтеграція, Угода про асоціацію, національне законодавство.

Постановка проблеми. Україна, будучи суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою (ст. 1 Конституції України) [1], підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України (преамбула Конституції України) [1], перебуває на етапі значних конституційних, ідеологічних та законодавчих перетворень. Зазначені перетворення неможливі без актуалізації національного законодавства та приведення його у відповідність чинним нормам Європейського Союзу. Важливість зазначеного процесу насамперед впливає із чинних міжнародних договорів, укладених Україною, і підтверджуючих намір України стати повноправним членом Європейського Союзу.

Стан дослідження. Питанню вивчення актів Європейського Союзу присвячені численні праці національних вчених, зокрема Ковалів М.В., Тимчишин Т.М., Ніканорова О.В. тощо. Разом з тим, зважаючи на жвавість нормотворчої діяльності Європейського Союзу та інтенсивність євроінтеграційних процесів в Україні, дослідження актів Європейського Союзу є вкрай важливим.

Метою статті є здійснення аналізу системи законодавства Європейського Союзу та її значення в умовах євроінтеграції України.

Вклад основного матеріалу. Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)» [2] було внесено зміни до норм Конституції України, стверджуючи незмінність та незворотність курсу України на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору.

Центральним нормативно-правовим актом у цій галузі є Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікована із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014 (далі – Угода про асоціацію) [3].

Відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [1].

Таким чином, Угода про асоціацію, будучи міжнародним договором, ратифікованим Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Нормами зазначеного міжнародного договору, зокрема, передбачається бажання договірних сторін «просувати процес реформ та адаптації законодавства в Україні, що сприятиме поступовій економічній інтеграції і поглибленню політич-

ної асоціації» [3] та зобов'язання «забезпечувати поступову адаптацію законодавства України до *acquis* ЄС відповідно до напрямів, визначених у цій Угоді, та забезпечувати ефективне її виконання» [3].

На виконання окреслених положень Угоди про асоціацію була прийнята постанова Кабінету Міністрів України «Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» [4], якою затверджено план заходів з виконання Угоди про асоціацію. Кабінетом Міністрів України було виокремлено 1943 завдання, які необхідно виконати для реалізації положень Угоди про асоціацію, визначено строки виконання таких завдань, зазначено положення Угоди про асоціацію / рішення органу асоціації, на підставі яких визначається окреме завдання, а також акти права Європейського Союзу. Відзначимо, що наразі не всі завдання, визначені планом заходів, виконані. Так, щодо 339 завдань «строк продовжено у зв'язку з порушенням строку виконання зобов'язання» [4]; 9 завдань мають реалізовуватися «до прийняття Закону» [4]; 1 завдання має реалізовуватися «до прийняття рішення щодо впровадження мита або зборів за використання інфраструктури» [1]; 9 завдань мають реалізовуватися «постійно» [4]. Зазначене свідчить про необхідність на регулярній основі досліджувати акти ЄС.

Разом з тим, виникає питання, які саме акти Європейського Союзу мають вирішальне значення та вплив на процес адаптації національного законодавства України. Правова природа Європейського Союзу доволі специфічна, що якісно відобразилося на системі джерел права ЄС, адже остання суттєво відрізняється від усталеного бачення системи джерел як національного, так і міжнародного права.

Так, Ковалів М. В., Тимчишин Т. М., Ніканорова О. В. зазначають, що в міжнародному праві відсутні вичерпний перелік джерел та їх ієрархія; це право слабоструктуроване. Натомість праву ЄС притаманні відносна вичерпність переліку джерел, ієрархічність джерел, тому, як наслідок, це право є добре організованим, систематизованим і внутрішньо узгодженим. Окрім того, на відміну від внутрішнього права традиційної міжнародної організації, основним призначенням якого є регулювання внутрішнього функціонування цієї організації, право ЄС покликано забезпечувати розвиток інтеграційних процесів між державами-членами. Своєрідний порядок нормотворчості, в якому активна роль належить судам ЄС, також значно відрізняє право ЄС від права інших сучасних міжнародних міждержавних організацій [5, с. 45–46].

За своєю правовою природою право Європейського Союзу складає особливу, «третю» систему права, яка діє одночасно з міжнародним та національним правом. Право Європейського Союзу вирізняється з-поміж міжнародного та національного права двома основними характерними рисами: 1) пріоритет щодо норм національного права країн-учасниць; 2) норми ЄС мають пряму дію. Право Європейського Союзу також характеризується високим ступенем формалізованості.

Схожу позицію висловив Т.К. Хартлі, та зазначив, що «незважаючи на те, що право ЄС представляє собою когерентну систему, існує ряд причин розрізняти його положення залежно від джерел. Право ЄС являє собою самостійну правову систему, яка хоч і має багато спільних рис, та все ж відрізня-

ється як від міжнародного права, так і від правових систем держав-членів» [6, с. 104].

Акти Європейського Союзу прийнято поділяти на первинне (договірне) та вторинне (похідне) право. Не дивлячись на те, що інколи зустрічається поділ права Європейського Союзу на первинне (договірне), вторинне (похідне) та третинне (комплементарне) право, пропонуємо здійснювати аналіз актів Європейського Союзу зважаючи на загальноприйнятий поділ права Європейського Союзу на первинне (договірне) та вторинне (похідне).

Первинне (договірне) право Європейського Союзу є установчим та пріоритетним для всіх членів Європейського Союзу. До первинних актів Європейського Союзу прийнято відносити установчі договори Європейських Спільнот разом із протоколами та додатками, договори, які змінюють та підтверджують установчі договори, а також угоди про прийняття нових членів. Окреслені акти Європейського Союзу містять в собі фундаментальні положення, які визначають цілі, статус, структуру та основні принципи діяльності Європейського Союзу.

Первинне законодавство Європейського Союзу фактично є конституцією Європейського Союзу. Первинними актами Європейського Союзу є акти, вироблені безпосередньо країнами-членами Європейського Союзу.

Варто зазначити, що Угода про асоціацію не належить до первинних актів Європейського Союзу, адже фактично вона закріплює намір України на набуття повноправного членства в Європейському Союзі, але не засвідчує самого факту вступу України до складу Європейського Союзу.

Разом з тим, в умовах євроінтеграції, первинне право відіграє для України значну роль, адже сприяє формуванню розуміння того, яким чином буде впорядковуватися суспільно-політичне життя нашої держави після завершення процесу євроінтеграції. Окреслене насамперед пов'язано із тим, що первинне право визначає засади, цілі та форми інтеграції. Саме тому поступове впровадження європейських механізмів взаємозв'язку та діяльності в національну правову систему сприятиме полегшенню процесу адаптації України в складі Європейського Союзу.

Вторинне право Європейського Союзу є похідним від договірної права та має повністю відповідати останньому. Згідно з ч. 1 ст. 288 Договору про Європейський Союз, для здійснення компетенцій Союзу установи приймають постанови, директиви, рішення, рекомендації та висновки [7].

З наведеного можна зробити висновок, що нормами первинного права унормовано і закріплено виключний перелік актів вторинного права Європейського Союзу, до яких належать постанови, директиви, рішення, висновки та рекомендації. Розглянемо їх детальніше.

Постанова Європейського Союзу є вторинним документом прямої дії. Відповідно до ч. 2 ст. 288 Договору про Європейський Союз, «...Постанова має бути призначена для загального застосування. Вона має бути повністю обов'язковою та прямо застосовуватися в усіх Державах-Учасниках» [7].

Постанови Європейського Союзу є правовим інструментом, що здатний безпосередньо впливати на національне законодавство держав-учасниць ЄС. Постановам Європейського Союзу притаманні такі ознаки: 1) мають безпосередню дію на всіх членів ЄС; 2) не потребують імплементації в національне законодавство; 3) після набуття чинності вважаються складо-

вою частиною національного законодавства держав-учасниць; 4) є прямим джерелом обов'язків; 5) визначають мету та засоби її досягнення.

З наведеного випливає, що часткове або вибіркоче застосування постанов ЄС виключається, а сама постанова як вид акту Європейського Союзу має визначальне місце в регулюванні правовідносин держав-учасниць ЄС. Окрім того, постанови Європейського Союзу набувають чинності одночасно в усіх державах, що входять до складу ЄС, а в тексті самої постанови визначається дата початку застосування правил, викладених в ній, проте набувають чинності постанови ЄС після їх офіційного опублікування.

Також до вторинного права ЄС віднесено директиви. Згідно з ч. 3 ст. 288 Договору про Європейський Союз, директива є обов'язковою для кожної держави-члена, до якої вона адресована, є обов'язковою для кожної держави-члена, але залишає національним органам влади вибір форми та методів [7].

Директивам Європейського Союзу притаманні такі ознаки: 1) є обов'язковими щодо мети, яка має бути досягнута; 2) передбачають обов'язкову імплементацію в норми національного законодавства держав-учасниць ЄС; 3) джерелом прав та обов'язків виступають норми національного законодавства, які визначають конкретні механізми для досягнення поставленою директивою мети.

Відповідно, директива Європейського Союзу є обов'язковою з погляду сформульованої мети, разом з тим форма та засіб її реалізації обираються країнами-членами на власний розсуд. З правовою точки зору директиви не мають загальної дії, адже мають бути адресовані певній сукупності держав-учасниць ЄС. Разом з тим, на практиці директиви адресуються не одній або декільком визначеним державам, що входять до складу ЄС, а всім.

Характер виконання директив варіюється в залежності від кожної країни-учасниці, адже директива визначає лише мету, а не засоби її досягнення. Разом з тим, директиви ЄС вирізняються високою точністю та юридичною визначеністю, що залишає невеликий простір для «маневрування» під час їх імплементації. Окрім того, директиви Європейського Союзу закріплюють строки їх впровадження, а Європейський Союз здійснює контроль за виконанням директив.

На думку Ковалів М. В., Тимчишин Т. М., Ніканорова О. В. основною метою директив є не уніфікація законодавства країн-учасниць, а його гармонізація. Директива є основним інструментом побудови спільного ринку [5, с. 54].

Директиви, будучи нормативним актом Європейського Союзу, підлягають обов'язковій публікації. Директиви, які адресовані всім державам-членам Європейського Союзу, обов'язково публікуються в *Journal official*. Директиви, адресовані окремим державам-членам Європейського Союзу також можуть бути опубліковані в *Journal official*, разом з тим, для набуття чинності достатньою є лише їх нотифікація без обов'язкової публікації.

Директиви прийнято поділяти на два види: 1) рамкові, які утворюють самостійну групу актів, які не знаходяться в ієрархічному взаємозв'язку від постанов; 2) звичайні, які можуть містити більш детальну регламентацію, особливо коли приймаються на основі і на виконання постанови ЄС.

Відповідно до ч. 4 ст. 288 Договору про Європейський Союз, рішення має бути обов'язковим у повному обсязі. Рішення, яке

визначає тих, кому воно адресоване, має бути обов'язковим лише для них [7].

З наведеного випливає, що рішення Європейського Союзу може бути адресоване певним країнам-членам, фізичним або юридичним особам, та є обов'язковим у всіх своїх частинах для того, кому воно адресоване. Відповідно, рішення ЄС є актами не нормативного, а індивідуального характеру, та стосуються вузьких, іноді технічних питань.

Рішенням Європейського Союзу притаманні такі ознаки: 1) є актами індивідуальної дії; 2) завжди містять в своїх положеннях конкретно визначеного адресата; 3) у виняткових випадках можуть бути застосовані *erga omnes*.

На підставі цього можна зробити висновок, що рішення є адміністративним інструментом застосування (реалізації) права Європейського Союзу.

Також до вторинних актів Європейського Союзу також відносять висновки та рекомендації. Згідно з ч. 5 ст. 288 Договору про Європейський Союз, рекомендації та висновки не мають обов'язкової сили [7]. Зважаючи на рекомендаційний характер, що його мають висновки та рекомендації, останні є фактично не джерелом права, а орієнтиром для держав-учасниць ЄС, та за їх допомогою Європейський Союз або його інституції висловлюють офіційні позиції або пропозиції з певних питань.

Приміром, «при виданні регламентів (прим. авт. – постанов), що відносяться до сфери економічного і соціального співробітництва, інститути Європейського Союзу повинні в обов'язковому порядку запитувати висновок Економічного і соціального комітету, а при прийнятті нормативно-правових актів, що відносяться до здійснення регіональної політики, необхідно запросити думку Комітету регіонів. Сам по собі висновок цих консультативних органів не є обов'язковим для інститутів, що приймають регламент (прим. авт. – постанову) чи директиву» [5, с. 56].

Вказане свідчить, що не можна ігнорувати важливість такого рекомендаційного інструменту, а тому їх дослідження і застосування також є одним із кроків на шляху до утворення єдиного правового простору України та Європейського Союзу.

Вбачається, що висновки та рекомендації Європейського Союзу можуть бути адресовані певним країнам-членам, фізичним або юридичним особам, та зазвичай стосуються економічної сфери. Окрім того, висновки та рекомендації завжди розраховані на перспективу та, як і інші акти Європейського Союзу, підлягають публікації.

Відповідно, вторинними актами Європейського союзу є правові акти, які були створені інституціями Європейського Союзу на основі первинного законодавства. Вторинні акти Європейського Союзу прийнято поділяти на два види – ті, що мають обов'язкову силу (постанови, директиви, рішення), та ті, що не мають обов'язкової сили (рекомендації та висновки).

Наразі, коли Україна не є країною-членом Європейського Союзу, а тому єдиним обов'язковим актом Європейського Союзу для нашої держави є Угода про асоціацію. Разом з тим, на період проходження процедури вступу до складу Європейського Союзу пріоритетним для України є аналіз та врахування у нормотворчій та правозастосовній діяльності первинних та вторинних актів Європейського Союзу, в тому числі тих, які мають рекомендаційний характер.

Висновки. В цілому, оцінюючи значення актів Європейського Союзу для національного законодавства України, варто

констатувати доцільність їх застосування та впровадження в національне законодавство з метою якнайшвидшого завершення приведення законодавства України до *acquis* ЄС не лише у сферах, визначених в Угоді про асоціацію, а в усіх інших. Вказане сприятиме утвердженню європейської ідентичності Українського народу та формуванню єдиного правового поля України та Європейського Союзу.

Право Європейського Союзу є повністю інтегрованим в правові системи держав-членів Європейського Союзу, та здебільшого має пряму дію та пріоритет над нормами національного законодавства. Не дивлячись на те, що акти Європейського Союзу не стали частиною національного законодавства України, для нашої держави вони мають виступати орієнтиром якісних законодавчих змін в усіх сферах суспільного життя, наближаючи Україну до членства у Європейському Союзі.

Література:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#top>
2. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору): Закон України від 07.02.2019 № 2680-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#n6>.
3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#top.
4. Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Постанова Кабінету Міністрів України; План, Заходи, Перелік від 25.10.2017 № 1106. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1106-2017-п#top>.
5. Ковалів М. В., Тимчишин Т. М., Ніканорова О. В. Основи права Європейського Союзу. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. 212 с.
6. Хартлі Т.К. Основи права Європейського Співтовариства: Пер. з англ. Київ: Закон і право, 1998. 703 с.
7. THE TREATY ON EUROPEAN UNION: Official Journal of the European Union, C 115, 09 May 2008. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.C_.2008.115.01.0001.01.ENG&toc=OJ%3AC%3A2008%3A115%3ATOC.

Damaskin M. Acts of the European Union as a source of national legislation of Ukraine

Summary. The article is devoted to the study of acts of the European Union and their significance in the context of the European integration of Ukraine. It was emphasized

that the irreversibility of Ukraine's course towards full membership of Ukraine in the European Union is enshrined in the provisions of the Basic Law – the Constitution of Ukraine, as well as in the current international treaties of Ukraine, namely the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Community with of atomic energy and their member states, on the other hand. The legal nature of the acts of the European Union was studied and it was established that the law of the European Union constitutes a system that is qualitatively different from the system of international and national law. The state of implementation of the resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On the implementation of the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their member states, on the other hand», which approved the plan of measures for the implementation of the Association Agreement, was analyzed. and the need for further implementation of the standards set forth in the acts of the European Union into the national legal system of Ukraine was emphasized. The positions of scientists on the classification of acts of the European Union were analyzed and it was determined that the latter are divided into primary (contractual) and secondary (derivative) law. The primary (contractual) law of the European Union includes the founding treaties of the European Communities together with protocols and annexes, treaties that amend and confirm the founding treaties, as well as agreements on the admission of new members. The norms of the Treaty on the European Union were studied and it was established that the norms of primary law regulate and establish an exclusive list of acts of secondary law of the European Union, which include resolutions, directives, decisions, conclusions and recommendations. An analysis of secondary (derivative) acts of the European Union was carried out. It was found that secondary acts of the European Union are usually divided into two types – those that have binding force (resolutions, directives, decisions) and those that do not have binding force (recommendations and conclusions). It was established that currently Ukraine is not a member state of the European Union, and the Association Agreement is not one of the primary acts of the European Union. However, during the period of the accession procedure to the European Union, the analysis and consideration of the primary and secondary acts of the European Union, including those of a recommendatory nature, in the rule-making and law-enforcement activities, is a priority for Ukraine, in order to ensure a quick and high-quality completion of the procedure for the adaptation of national legislation of Ukraine to the requirements and standards of the European Union.

Key words: acts of the European Union, European integration, Association Agreement, national legislation.

Малига В. А.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права*

Львівського національного університету імені Івана Франка

Репецький В. М.,

*кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародного права*

Львівського національного університету імені Івана Франка

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЖІНОК В ДИПЛОМАТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті проведений аналіз правового статусу жінок у процесі здійснення дипломатичної діяльності. Наведено історичні приклади еволюції зазначеної проблеми та виявлено прогресивний розвиток норм міжнародного та національного права у питанні усунення гендерної нерівності між чоловіками та жінками на дипломатичній службі.

Використано дуалістичний підхід для позначення відмінностей між дружинами членів персоналу дипломатичного представництва та власне жінками, які посідають дипломатичні посади.

Автори зазначають важливість правового статусу жінок членів дипломатичного персоналу, які користуються привілеями та імунітетами, що наближені до аналогічних гарантій, які надаються їхнім чоловікам. При цьому вони не вважаються особами, які входять до складу дипломатичного представництва.

Особливу увагу акцентовано на статусі дружин дуаснів та глав дипломатичних представств, які наділені особливим статусом в дипломатичному корпусі держави перебування. Вони постійно допомагають дружинам дипломатичного персоналу, які ще не мають достатнього досвіду життя за кордоном і потребують консультацій з різних питань. Щодо дружини посла, котрий очолює дипломатичний корпус (дуаєна), у неї з'являються додаткові обов'язки у стосунках з дружинами послів. Вона активно сприяє протокольним контактам дружин новопризначених послів з дружинами керівників міністерств та відомств держави перебування і тим самим виявляє суттєвий вплив на реалізацію функцій дипломатичних представств власної держави. При виконанні своїх протокольних функцій дружини дипломатів є менш залежними від формальних вимог, які присутні в дипломатичній практиці різних держав.

В статті зазначено, що на дипломатичне представництво акредитуючих держав покладається обов'язок повідомляти міністерство закордонних справ держави перебування про будь-які зміни, які мають місце стосовно сімейного становища всіх членів персоналу. Припинення шлюбу, факт смерті члена персоналу дипломатичного представництва впливає на зміну правового статусу їх колишніх дружин, а також на питання спадкування та інші цивільно-правові відносини.

Окрему увагу приділено жінкам-дипломатам, які наділені владними повноваженнями і за своїм статусом не мають формальних переваг перед своїми колегами чоловічої статі. Однак, законодавство держави перебування може надавати додаткові привілеї та протокольні переваги у здійсненні ними (жінками) дипломатичних функцій.

Автори пропонують на національному рівні розробити конкретні механізми, які усувають «латентну» дискримінацію щодо жінок у дипломатичній сфері.

Ключові слова: дипломатичний агент, дипломатичне представництво, дипломатична служба, привілеї та імунітети, адміністративно-технічний та обслуговуючий персонал, дружина посла.

Постановка проблеми. Дипломатія як мистецтво ведення переговорів стосується не лише сфери міжнародних відносин, але й посідає важливе місце в житті будь-якої людини. Адже іноді у кожного з нас виникає необхідність ухилитися від прямих відповідей з приводу незручних питань, або повідомляти неприємні новини для того, щоб пом'якшити сприйняття відповідної інформації для близьких та рідних, для співробітників по службі і т. д. У зв'язку з цим, мабуть, мало хто сьогодні має сумніви в тому, що у «щоденній дипломатії» жінки є набагато успішнішими, ніж чоловіки. Однак при цьому надалі поширеною є думка про те, що жінки не підходять для кар'єри професійного дипломата. Саме тому важливо визначити, яку саме роль відіграють жінки у дипломатичній діяльності.

Зазначену проблему важливо розглядати у двох аспектах: жінки як дружини дипломатичних агентів при виконанні ними своїх обов'язків за кордоном, коли вони супроводжують своїх чоловіків у різні держави під час здійснення останніми дипломатичних функцій, і жінки як професійні дипломати, котрі наділені відповідними повноваженнями згідно статусу дипломатичного агента, а також як члени адміністративно-технічного та обслуговуючого персоналу.

Стан дослідження. В одному з фахових досліджень К. Гамільтона та Р. Ленгхорна «Практика дипломатії» зазначається, що жінкам ще у Венеції не дозволялося супроводжувати чоловіків під час їх дипломатичних місій через небезпеку пліток [1, р. 51]. Однак у своїх роботах вони не розглядали питання, пов'язані із правовим статусом жінок у дипломатичній діяльності, окрім певних негативних застережень щодо них.

Більше того, у класичних дослідженнях щодо дипломатії таких авторів як Ф. Кольєр, Г. Нікольсон, Ж. Камбон, на жаль, не знайшлося належного місця для висвітлення ролі жінок у дипломатії. У вітчизняній науці ця проблема також не отримала відповідного аналізу з боку фахівців у сфері міжнародних відносин і майже не розглядалася у міжнародно-правовій літературі. Окремі публікації мають місце, але вони стосуються більше гендерних питань (щодо місця жінок у дипломатичній

сфері). Такий стан наочно підтверджує вже досить давно існуюче ставлення суспільства до жінок у певних професіях, і особливо, до такої елітної як дипломатична діяльність.

Мета дослідження полягає у конкретизації змістовного наповнення правового статусу жінок у дипломатичній діяльності. Для її досягнення авторами поставлені наступні завдання:

– простежити еволюцію розвитку проблеми становлення місця жінок у дипломатичній сфері;

– з'ясувати наявність у них відповідних суб'єктивних прав та обов'язків, які випливають із змісту положень Віденської конвенції про дипломатичні відносини, та норм дипломатичного протоколу та церемоніалу, які мають місце на національному рівні і виражають культурні, історичні та етнічні традиції держави перебування;

– провести порівняльний аналіз статусу дружин персоналу дипломатичного представництва та жінок, які безпосередньо виконують дипломатичні функції.

Виклад основного матеріалу. Необхідно належно сприймати той факт, що в епоху, коли зовнішню політику держав майже одноособово здійснювали суверенні володарі, відповідно лише окремим жінкам доручалися переговори або укладення міжнародних договорів, серед яких були здебільшого матері, дружини, сестри королів або князів. А відтак, відомими є дипломатичні успіхи Маргарити Ангулемської та Луїзи Савойської, які були відповідно сестрою і матір'ю французького короля Франциска I, герцогині Генгрієти Орлеанської – сестри англійського короля Карла II та ін. Яскраві приклади успішної дипломатії засвідчили французька королева Катерина Медічі і англійська Єлизавета I.

З появою у дипломатичній практиці постійних дипломатичних представництв об'єктивно виникла потреба у значному збільшенні дипломатичного персоналу і це призвело до залучення жінок як активних учасників цього процесу. Вони не лише супроводжували, але й інколи виконували окремі доручення своїх чоловіків, які перебували на дипломатичній службі.

Іспанія виявилася першою державою, яка скористалася правом залучити жінку для виконання дипломатичних функцій ще в новітній період. Ця історична подія була зумовлена тим, що король Арагона Фердинанд у 1506 році вручив своїй дочці Катерині офіційну вірчу грамоту як послу у Великобританії та інструкцію для ведення нею переговорів з королівською владою. З позиції сучасного міжнародного права, це була неординарна подія в історії дипломатії, котру монарші двори не поспішали наслідувати у своїй практиці.

Вже в 1529 році в Камбре було укладено договір, який відомий як «дамський мир», оскільки він був узгоджений і оформлений Луїзою Савойською (мати короля Франциска I) і Маргаритою Австрійською (тітка імператора Карла V) від імені своїх держав [2, р. 1]. Названі приклади дипломатичної активності жінок можна віднести до різновиду дипломатії *ad hoc*, оскільки на той час ще не було вироблено практики заснування постійних представництв.

Перша згадка про жінку-співробітницю відомства закордонних справ стосується англійки, яка займала посаду *a necessary woman*, тобто керуючої особняком МЗС з 1782 року [3, р. 237]. Хоча необхідно зауважити, що в період класичної дипломатії основний контингент жінки складала саме як дружини дипломатичних агентів.

Необхідно зазначити, що при всій абсолютній суверенності держави у виборі дипломатів на відповідні посади (особливо глави дипломатичного представництва) слід враховувати, що після їх призначення кожен із дипломатів покликаний професійно діяти на території іншої суверенної держави. При цьому вони завжди знаходяться у постійній видимій і невидимій конкуренції з представниками інших держав в дипломатичному корпусі держави перебування. Такі обставини зумовлюють до уважного підходу при призначенні дипломатичних агентів з врахуванням не лише їх професійних можливостей, але й відповідних фізично-психологічних особливостей: стать, вік, темперамент, стан здоров'я, комунікабельність, зовнішність та ін.

На початку ХХ ст. зміни у складі дипломатичних представництв відбулися, головним чином, через адміністративно-технічний персонал, який почали формувати з жінок. Це було зумовлено появою друкарських машинок, необхідної кількості стенографістів-перекладачів та ін. А вже в середині 30-х років держави почали призначати жінок на дипломатичні посади.

До прийняття Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. [4] статус дружин дипломатів не був закріплений у договірному порядку. Для цього держави послуговувалися нормами звичаєвого права, практика застосування яких не завжди була одноманітною у усіх представництвах. Але навіть ці напрацювання, які мали місце у першій половині ХХ століття, послужили основою для договірного закріплення цього питання на багатосторонньому рівні.

Слід наголосити на тому, що положення Віденської конвенції не містять спеціальних норм, які б стосувалися правового статусу жінок. Такий термін тут взагалі відсутній, оскільки стаття 1 не передбачає такого поділу за статтю, віком чи національністю. Головна відмінність між членами персоналу дипломатичного представництва проводиться за їхньою приналежністю до громадянства акредитуючої держави або держави перебування. А відтак, аналіз правового статусу жінок у дипломатичній сфері може здійснюватися через їх приналежність до окремої групи персоналу дипломатичного представництва або членів сім'ї співробітника представництва.

Очевидним є той факт, що немає жодної відмінності у правовому статусі жінки і чоловіка, якщо вони наділені повноваженнями згідно конвенції в залежності від їх посади у представництві. Їх правовий статус закріплений нормами як міжнародного, так і національного права.

Більш складною є ситуація, коли жінки є членами сімей працівників дипломатичного представництва. Сюди необхідно віднести дружину посла, дружин дипломатичних агентів та членів адміністративно-технічного і обслуговуючого персоналу.

В загальному вигляді їх правовий статус визначений статтями 10, 36, 37, 39, 40 і 44 Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р., які закріплюють за ними низку дипломатичних привілеїв та імунітетів [4].

Так, згідно п. b статті 10 Конвенції, для забезпечення належного захисту дружин членів дипломатичного представництва, акредитуюча держава повинна повідомити міністерство закордонних справ держави перебування «про прибуття і остаточне відбуття особи, яка належить до сім'ї співробітника представництва, і, у відповідних випадках, про те, що та чи інша особа стає або перестає бути членом сім'ї співробітника представництва». Це означає, що про будь-які зміни у сімейно-становищі співробітника дипломатичного представни-

цтва, також повинно бути повідомлене назване міністерство. Така вимога зумовлена тим, що і факт одруження, і розірвання шлюбу неминуче призводить до зміни правового статусу дружини. Зокрема, після розірвання шлюбу колишня дружина дипломатичного агента чи члена адміністративно-технічного або обслуговуючого персоналу втрачає право на привілеї та імунітети, передбачені у Конвенції.

Аналізуючи правовий статус дружин у дипломатичному представництві, необхідно звернути увагу на те, що найбільшим захистом користуються дружини дипломатичних агентів. Підтвердженням цьому є положення статті 37 Віденської конвенції про дипломатичні зносини. Зокрема, пункт 1 вказаної статті передбачає, що члени сім'ї дипломатичного агента, які проживають разом з ним, якщо вони не є громадянами держави перебування, користуються привілеями та імунітетами, зазначеними у статтях 29-36. З юридичної точки зору їх правовий статус прирівнюється до статусу дипломатичного агента. Отже, дружини дипломатичних агентів володіють майже всією повнотою привілеїв та імунітетів, що стосуються дипломатичного персоналу. Але при цьому необхідно погодитися з думкою польського вченого Ю. Сутора про те, що положення Конвенції не прирівнюють членів сімей до членів персоналу дипломатичного представництва [5, р. 223].

Безумовно, при цьому важливо враховувати і реалії дипломатичної дійсності. Адже поза сумнівом, незважаючи на певну «рівність» дружин дипломатичного персоналу, заслуговує на увагу особливий статус дружин дуаена дипломатичного корпусу і дружин глав дипломатичних представництв. Крім універсальних норм, закріплених у Віденській конвенції, вони користуються додатковими привілеями, які передбачені протокольними нормами і нормами звичаєвого права, що діють на території держави перебування. Саме їм належить «право першості» у протокольній практиці у другій шерензі представницької діяльності. Від їх вміння згуртувати навколо себе дружин персоналу дипломатичних представництв, в значній мірі залежить успішна реалізація дипломатичних функцій в конкретній державі.

Найбільше навантаження у дипломатичному представництві припадає здебільшого на дружину посла і дружин старших співробітників посольства. Дружина посла найбільш активно приймає участь у повсякденному громадсько-політичному житті столиці і дипломатичного корпусу. Один з найважливіших її обов'язків зводиться до постійної допомоги дружинам дипломатичного персоналу, які ще не мають достатнього досвіду життя за кордоном і потребують консультацій з різних питань. Знову ж, якщо виділяти дружину посла, котрий очолює дипломатичний корпус, у неї з'являються додаткові обов'язки у стосунках з дружинами послів. Знаючи місцеві традиції, вона сприяє протокольним контактам дружин новопризначених послів з дружинами керівників міністерств та відомств держави перебування.

Дружина посла через щоденні контакти з представниками столиці, які належать до різних соціальних груп, не лише здатна постійно вдосконалювати свої навички у мові держави перебування, проявляти підвищену зацікавленість до умов життя місцевого населення, до культури та мистецтва, але й бути в якості носія культури своєї держави.

Так, згідно пункту 148 Положення про Державний Протокол та Церемоніал України у разі прибуття посла іноземної

держави для вручення Вірчих грамот Президенту України, який вітає у відповідь посла короткою промовою, відбувається відрекомендування послом своєї дружини та працівників дипломатичного представництва відповідної іноземної держави в Україні, які супроводжують посла під час проведення церемонії (не більше п'яти осіб) [6]. Такі протокольні норми значно підвищують правовий статус дружин глав дипломатичних представництв, на яких поширюються не тільки норми міжнародного права, але і норми національного законодавства.

Окрему категорію жінок у структурі дипломатичних представництв складають домашні працівники співробітників представництва. Якщо вони не є громадянами держави перебування або не проживають в ній постійно, відповідно вони звільняються від податків, зборів та мита на доходи, отримані ними на службі. В інших правовідносинах вони можуть користуватися привілеями та імунітетами лише в тій мірі, в якій це допускає держава перебування. Але за будь-яких обставин держава перебування повинна здійснювати свою юрисдикцію над цими особами таким чином, щоб не втручатися неналежним чином у процес реалізації функцій з боку дипломатичного представництва.

Кожна з названих вище категорія осіб (жінок), які мають право на привілеї та імунітети, користується ними з моменту їх прибуття на територію держави перебування, а також під час подорожі для зайняття своєї посади до місця призначення.

Якщо функції названих осіб припиняються, їхні привілеї та імунітети згідно статті 39 п. 2 Конвенції припиняються у той момент, коли вони залишають державу, або по закінченню розумного терміну, який необхідний для цього. Разом з тим, враховуючи реальні обставини, які існують на сьогодні, положення Конвенції передбачають, що надані привілеї та імунітети продовжують існувати до моменту залишення території держави перебування навіть у випадку збройного конфлікту. Це означає, що держава перебування, перебуваючи у стані збройного конфлікту не звільняється від виконання зобов'язань, які вона взяла на себе при підписанні Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. [4].

Більше того, навіть у випадку збройного конфлікту держава перебування повинна надавати сприяння, яке є необхідним для найшвидшого виїзду осіб, які користуються привілеями та імунітетами, які є громадянами держави перебування і членів їх сімей незалежно від їх громадянства. Ця вимога в однаковій мірі стосується обов'язків держави перебування не зважаючи на те, чи держава знаходиться у стані збройного конфлікту міжнародного або неміжнародного характеру.

У випадку настання смерті співробітника дипломатичного представництва його дружина продовжує користуватися привілеями та імунітетами, якими вона користувалася, до закінчення розумного терміну для залишення території держави перебування. При цьому держава перебування повинна дозволити вивезення рухомого майна померлого, за винятком того, яке придбане у цій державі і вивезення якого є забороненим до часу його смерті. За таких обставин податок на спадщину і мито на спадщину не стягується з рухомого майна, знаходження якого у державі перебування зумовлено виключно перебуванням тут померлого як співробітника представництва.

Що стосується нерухомого майна, Віденська конвенція про дипломатичні зносини жодних положень, які б стосувалися вирішення ситуації, за якої на території держави перебування

відкривається спадщина на нерухоме майно померлих представників дипломатичного представництва.

У тексті статті, поданому вище, йдеться про дружин членів персоналу дипломатичних представництв, які не наділені владними повноваженнями і не знаходяться у службовому підпорядкуванні глави представництва. Тим не менш, у протокольних питаннях вони відіграють важливу роль у процесі виконання функцій, що покладаються на членів персоналу і на представництво в цілому.

Окрему категорію осіб у сфері зовнішньополітичної діяльності держави складають жінки, які відповідно до законодавства України належать до дипломатичних службовців. Так, згідно статті 2 пункту 4 Закону України «Про дипломатичну службу» встановлено, що такою особою може бути лише громадянин України, який займає дипломатичну посаду в органі дипломатичної служби, одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з виконанням дипломатичних або консульських функцій [7]. Крім цього, вказаний Закон для дипломатичних службовців органів дипломатичної служби встановлює дипломатичні посади, яких згідно ст. 8 закріплено 23 види.

В Законі також передбачено поділ дипломатичних посад на категорії залежно від порядку призначення, характеру та обсягу повноважень і необхідних для їх виконання кваліфікації та професійної компетентності. Стаття 9 Закону встановлює три категорії дипломатичних посад, кожна з яких визначає межі повноважень дипломатичних службовців.

Зарахування на дипломатичну службу здійснюється шляхом призначення громадянина України на посаду за результатами конкурсу, крім визначених випадків, коли призначення на дипломатичні посади здійснює Президент України (ст. 12 Закону).

Слід зазначити, що Закон України «Про дипломатичну службу» містить загальні та спеціальні вимоги до осіб, які претендують на вступ на дипломатичну службу і вони є вимогами до їхньої професійної компетентності. Окрім загальних вимог, які передбачені Законом України «Про державну службу» [8], спеціальними вимогами до осіб, які претендують на вступ на дипломатичну службу, є:

- 1) наявність вищої освіти із ступенем не нижче магістра - для дипломатичних службовців;
- 2) володіння відповідним рівнем професійної компетентності згідно з вимогами, визначеними Міністерством закордонних справ України;
- 3) володіння іноземними мовами в обсязі, необхідному для виконання посадових обов'язків;
- 4) стан здоров'я, який дозволяє бути направленим у довготермінове відрядження, підтверджений документом, виданим у встановленому законодавством порядку;
- 5) відсутність обставин, що можуть перешкоджати виконанню посадових обов'язків під час роботи в системі органів дипломатичної служби.

Норми закону мають досить високий загальнодемократичний зміст, і не містять жодних дискримінаційних обмежень щодо осіб (як жінок, так і чоловіків), які претендують на дипломатичні посади. Хоча при цьому не завжди є зрозумілою вимога щодо наявності вищої освіти. Положення закону вказують на ступінь не нижче магістра, але не визначають кваліфіка-

ційні вимоги. Безумовно, що найбільш бажаними на дипломатичній службі є ті особи, які здобули освіту за спеціальностями «Міжнародне право», «Право», «Міжнародні відносини», «Міжнародні економічні відносини». Такі особи досить легко адаптуються на дипломатичній службі за умови у них високого рівня володіння іноземними мовами.

В значній мірі оціночними поняттями у законі є вимоги щодо стану здоров'я та відсутності обставин, що можуть перешкоджати виконанню посадових обов'язків при проходженні дипломатичної служби.

При призначенні особи на посаду дипломатичної служби вперше законом передбачено встановлення випробування, яке є обов'язковим і його тривалість сягає до шести місяців. Однак для осіб, які призначаються на дипломатичні посади Президентом України, таке випробування не встановлюється. Це стосується здебільшого осіб, які призначаються ним на посади в якості глави дипломатичного представництва або постійного представництва при міжнародній організації. Здебільшого така ситуація має місце, коли на таку посаду призначається особа, яка не перебувала на дипломатичній службі, тобто не була кадровим дипломатом.

Характерною особливістю осіб, які призначені на посаду дипломатичної служби, є присвоєння їм дипломатичного рангу. Згідно пункту 2 статті 24 Закону України «Про дипломатичну службу» [7] встановлено дев'ять дипломатичних рангів. Перші три вищі дипломатичні ранги присвоюються дипломатичним службовцям Президентом України за поданням Міністра закордонних справ України. Решта шість дипломатичних рангів присвоюються Міністром закордонних справ.

Подібна практика присвоєння дипломатичних рангів практикується в переважній більшості держав світу, причому незалежно від їх форми правління. Згідно з законодавством України за особами, яким присвоюється дипломатичний ранг Надзвичайного і Повноважного Посла, а також за їхніми дружинами (чоловіками) право на користування дипломатичним паспортом зберігається довічно.

Все вищезазначене свідчить, що жінки-дипломати за своїм статусом не мають жодних додаткових повноважень, привілеїв та імунітетів перед чоловіками-дипломатами. До того ж, наше внутрішнє законодавство чітко дотримується принципу рівності всіх, незалежно від статі, при зайнятті певних посад. До жінок висуваються аналогічні вимоги при прийнятті на дипломатичну службу, але їх кар'єрне просування по службі є значно складнішим в силу об'єктивних та суб'єктивних обставин.

В Європі, як і в інших регіонах світу, довгий час роль жінок у дипломатії обмежувалася виключно виконанням ними протокольних функцій, перш за все, як дружини глави дипломатичного представництва. І все ж таки у 1919 р. у Великій Британії було ухвалено закон, який забороняв гендерну дискримінацію та створював рівні можливості для чоловіків і жінок на дипломатичній і консульській службі. Проте британський Foreign Office не поспішав змінювати існуюче становище, вважаючи, що жінки надмірно відкриті для спокус і не будуть сприйматися належним чином з боку іноземних урядів [9].

Однак, після другої світової війни через дефіцит чоловіків у зовнішньополітичних відомствах жінкам почали поступово довіряти високі посади в урядових органах і на дипломатичній службі, хоча і з певними упередженнями.

Із прийняттям у 1979 р. Конвенції ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» [10] було зроблено важливий крок у подоланні цього ганебного явища. Як наслідок, це призвело до зміни кількості та процентного співвідношення керівників постійних представництв держав при ООН. Так, у 2002 році їх очолювали п'ять, у 2012 році – вже п'ятнадцять жінок, а в 2015 р. вже 35 представництв очолювали жінки [11]. Ці зміни зачепили не лише багатосторонню дипломатію. Суттєві зміни відбулися у двосторонніх відносинах між державами, особливо за участі скандинавських держав, серед яких лідерами за представництвом жінок на вищих дипломатичних посадах стали Норвегія, Швеція та Фінляндія. Цьому прикладу почали наслідувати й інші європейські держави, особливо на пострадянському просторі.

За підрахунками експертів Міжнародного центру перспективних досліджень (далі – МЦПД) у їхніх висновках «Гендерні особливості дипломатичної служби в Україні та світі» (2015 р.). За 24 роки незалежності нашої держави лише 8 жінок обіймали посади керівників дипломатичних представництв за кордоном. А вже у 2020 р. список жінок-послів поповнився ще на сім прізвищ.

Міністерство закордонних справ України стало першим серед органів державної влади в нашій державі, яке провело аудит в рамках приєднання до міжнародного руху за гендерну рівність «HeForShe» у 2018 році. Відповідно, розробка Плану заходів і Стратегії стали результатом аудиту щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, проведеного у співпраці з Офісом ООН – Жінки в Україні.

Відповідно до законодавства України, призначення та звільнення на посаду глави дипломатичного представництва – це повноваження Президента (ст. 106 Конституції України) та ст. 13 Закону про дипломатичну службу. Саме він відповідає за кадрову політику у сфері міжнародних відносин. У зв'язку з цим, досить сумною виглядає статистика, надана експертами МЦПД. Так, за їхніми підрахунками, відсоток жінок, призначених на найвищі дипломатичні посади за кордоном, був таким: при президенті Л. Кравчуку – 0 %, Л. Кучмі – 1,9 %, В. Ющенку – 3,7 %, В. Януковичу – 1,8 %, П. Порошенку – 6,1 % [12]. На сьогодні така ситуація дещо змінилася в кращій бік.

Ще до 2015 р. Україна мала досягнути показників, проголошених Декларацією тисячоліття ООН, серед яких – забезпечення співвідношення обох статей на рівні не менше 30 до 70 у представницьких органах влади та на вищих посадах органів виконавчої влади. Однак такого результату у нас ще не досягнуто.

Враховуючи європейський вибір нашої держави, рівність виступає основоположним принципом ЄС і невід'ємною складовою Хартії основних прав Європейського Союзу. Відповідно, Україна взяла на себе зобов'язання з виконання ключових міжнародних стандартів із забезпечення гендерної рівності через зміцнення інституційних механізмів дотримання гендерної рівності з комплексним підходом до подолання існуючих обмежень, зокрема, у сфері дипломатичної служби.

Висновки. Тривалий період в історії міжнародних відносин віддзеркалював існуючі історичні, національні, культурні та релігійні традиції, а також процеси державотворення в різних регіонах світу щодо явно негативного ставлення до ролі жінок у процесі здійснення дипломатичної діяльності. Об'єктивні фактори пришвидшили процес залучення жінок

до дипломатичної сфери через демократизацію зовнішньополітичної діяльності держав, відкритість дипломатичної професії для держави і суспільства (через засоби масової інформації, звітність у парламенті і т.д.), зворотній суспільний вплив, що знайшло своє відображення на законодавчому рівні в національному праві і договірному рівні – в міжнародному праві.

На завершення нашого дослідження слід наголосити на необхідності розробки відповідних механізмів, направлених на усунення «латентної» дискримінації у дипломатичній службі. Одним з таких механізмів, вочевидь, могла б стати сукупність заходів держави, спрямована на «працевлаштування родини» жінки-дипломата, через підписання відповідних угод з державами перебування, а також запровадження квот для прийняття на дипломатичну службу жінок. Практика може виробити і інші механізми, обумовлені існуючими у світі реаліями.

Література:

1. Hamilton K., Langhorne R. The Practice of Diplomacy. Its Evolution, Theory and Administration. L.-N.V., 1995. 303 p.
2. Women in diplomacy the FCO 1782-1994. History Notes. L., 1994. № 6. 27 p.
3. Hickman K. Daughters of Britannia. The lives and times of diplomatic wives. L.: Flamingo, 2000. № 1. 352 p.
4. Віденська конвенція про дипломатичні зносини. URL: https://uk.migrapedia.org/%D0%92%D1%96%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%BF%D1%80%D0%BE_%D0%B4%D0%B8%D0%BF%D0%B%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96_%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B8 (дата звернення 13.06.2024).
5. Sutoi J. Prawo dyplomatyczne i konsularne. Warszawa: Wyd-wo Prawnicze. Lexis Nexis, 2004. 576 p.
6. Про Державний протокол та Церемоніал України: Указ Президента України від 22.08.2002 р. № 746/2002. *Офіційний вісник України*. 2002. № 35. Ст. 1643.
7. Закон України «Про дипломатичну службу» № 2449-VIII від 07.06.2018 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 26. Ст. 219.
8. Закон України «Про державну службу» № 889-VIII від 10.12.2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. Ст. 60.
9. Тишко І. Гендер закордонних справ: що дає і де заважає жінкам новий закон про дипломатичну службу. *Європейська правда*. 1 серпня 2018. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2018/08/1/7085046/> (дата звернення: 06.06.2024).
10. Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_207 (дата звернення: 20.06.2024).
11. Захарова О., Марценюк Т. Дипломати та дипломатки: гендерні аспекти дипломатичної служби в Україні та у світі. URL: <http://gender.at.ua/news/2015-11-19-1303> (дата звернення: 18.06.2024).
12. Силіна Т. Дипломатія за 29 років. Тренди в цифрах до Дня Незалежності. URL: <https://zn.ua/ukr/ukraina-1991-2020/oblichhja-i-holos-krajini.html> (дата звернення: 10.06.2024).

Malyga V., Repetskyi V. Legal status of women in diplomatic activity

Summary. The article analyzes the legal status of women in the process of diplomatic activity. Historical examples of the evolution of the mentioned problem are given and the progressive development of the norms of international and national law in the issue of eliminating gender inequality between men and women in the diplomatic service are revealed.

A dualistic approach was used to indicate the differences between the wives of members of the staff of a diplomatic mission and the actual women who hold diplomatic posts.

The authors note the importance of the legal status of women members of the diplomatic staff, who enjoy privileges and immunities close to similar guarantees granted to their husbands. At the same time, they are not considered to be members of the diplomatic mission.

Special attention is focused on the status of the wives of doyens and heads of diplomatic missions, who are endowed with a special status in the diplomatic corps of the host state. They constantly help the wives of diplomatic staff who do not yet have enough experience living abroad and need advice on various issues. As for the wife of the ambassador, who heads the diplomatic corps (doyen), she has additional responsibilities in relations with the ambassadors' wives. She actively promotes the protocol contacts of the wives of newly appointed ambassadors with the wives of the heads of ministries and departments of the host state and thereby exerts a significant influence on the implementation of the functions of diplomatic missions of their own state. When performing their protocol functions, the wives of diplomats are less dependent on

the formal requirements that are present in the diplomatic practice of various states.

The article states that the diplomatic mission of the accrediting states has the duty to notify the Ministry of Foreign Affairs of the receiving state about any changes that occur in the family situation of all staff members. Termination of marriage, the fact of the death of a member of the staff of a diplomatic mission affects the change in the legal status of their ex-wives, as well as the issue of inheritance and other civil-law relations.

Special attention is paid to female diplomats, who are endowed with powerful powers and do not have formal advantages over their male colleagues due to their status. However, the legislation of the host state may provide additional privileges and protocol advantages in the exercise of diplomatic functions by them.

The authors propose to develop specific mechanisms at the national level that eliminate «latent» discrimination against women in the diplomatic sphere.

Key words: diplomatic agent, diplomatic representation, diplomatic service, privileges and immunities, administrative and technical staff, ambassador's wife.

*Махмурова-Дишлюк О. П.,
кандидат юридичних наук,
докторант*

Науково-дослідного інституту публічного права

МІСЦЕ І РОЛЬ ЖЕНЕВСЬКИХ КОНВЕНЦІЙ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВ, СВОБОД І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ГРОМАДЯН В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Анотація. В статті розкрито місце і роль Женевських конвенцій у забезпеченні прав, свобод і законних інтересів громадян в умовах російсько-української війни. Актуалізовано, що Женевські конвенції, зокрема друга і третя, встановлюють міжнародні стандарти для захисту поранених, хворих та військовополонених під час війни. Вони закликають до гуманного поводження, надання медичної допомоги і захисту прав військовополонених, забороняючи катування, жорстокість і тортури щодо них. Невиконання цих норм є серйозним порушенням міжнародного гуманітарного права, яке має мати серйозні юридичні наслідки на міжнародному та національному рівнях. Вагому увагу було приділено Четвертому Гаазькому додатковому протоколу від 1977 року, що є доповненням до Женевських конвенцій і визначає заходи для захисту цивільних осіб та цивільного населення під час війни та військових конфліктів. Доведено, що систематичні порушення міжнародного гуманітарного права російськими терористичними військами включають атаки на цивільні об'єкти, блокаду портів та іншого доступу до цивільних ресурсів, руйнування інфраструктури та прямі атаки на цивільне населення. Що призводить не тільки до руйнування житла та інфраструктури, одна саме небезпечне – до загибелі мирного населення та вбивства військовополонених. Такі злочинні факти мають мати наслідком ефективне міжнародно-правове та національне реагування. Відповідно українській владі та міжнародній спільноті необхідно вживати заходів для припинення та фіксації такого виду злочинних діянь, виявлення та прагнення до кримінальної відповідальності осіб, які винних у їх скоєнні. Враховуючи те, що такого виду злочини не мають терміну давності то після Перемоги Українського народу більшість з осіб, які підозрюються у скоєнні воєнних злочинів та злочинів проти людяності постануть перед судом.

Ключові слова: атака, війна, військовополонений, воєнні злочини, злочини проти людяності, кримінальна відповідальність, російські терористи, суд, цивільне населення.

Постановка проблеми. В умовах російсько-української війни, науковий аналіз ролі та значення Женевських конвенцій набуває особливої актуальності. Ці конвенції визначають міжнародно-правові норми, спрямовані на захист прав та свобод цивільного населення та військовополонених під час війн та військових конфліктах. Вони встановлюють обов'язки сторін щодо поводження з військовополоненими, пораненими, а також цивільними особами, які опинилися в зоні конфлікту. Аналіз їхнього дотримання та застосування є ключовим для забезпечення гуманного поводження з усіма учасниками росій-

сько-української війни та для притягнення до відповідальності осіб за порушення норм міжнародного гуманітарного права.

Декілька міжнародних стандартів та конвенцій покликани гарантувати права, свободи та законні інтереси осіб під час війн та збройних конфліктів. Ці правові інструменти випливають з загальноприйнятої теорії прав людини, яка вважає основні права невід'ємною та універсальною складовою людської гуманітарної спільноти. Вони відображають право, як досягнення людської цивілізації, що забезпечують можливості для існування та розвитку особи і є загальною вимогою, рівною для всіх осіб, незалежно від їх місця і статусу. При цьому Женевські конвенції відіграють вирішальну роль у забезпеченні прав людей під час війни та збройних конфліктів, ставлячи за мету захист прав і свобод громадян, що опинилися в зоні бойових дій.

Стан дослідження. До проблеми міжнародно-правового та адміністративно-правового забезпечення прав свободи людини і громадянина в умовах війни України звертали свою увагу вітчизняні вчені М. Алексійчук, Н. Армаш, В. Бібік, С. Бескоровайний, Я. Букресв, А. Вишневський, В. Галуцько, І. Глобенко, П. Діхтєвський, Т. Доцюк, Я. Журавель, М. Доненко, І. Дзюба, В. Біла, В. Колпаков, Т. Короткий, М. Кравцова, О. Кузьменко, О. Куракін, В. Іванченко, О. Романова, В. Зьолка, О. Осауленко, С. Марущенко, Д. Михайлов, І. Підберезних, О. Правоторова, Ю. Радковець, Є. Руденко, О. Савинець, С. Сірий, О. Сікорський, Т. Тарахонич, Г. Христова на ін. Проте вони аналізовані нами проблематики безпосередньо не аналізували, а зосереджували свої наукові пошуки на більш загальних, спеціальних чи суміжних викликах.

Мета статті полягає в тому щоб на основі норм міжнародного гуманітарного права та теорії адміністративного права розкрити місце і роль Женевських конвенцій у забезпеченні прав, свобод і законних інтересів громадян в умовах російсько-української війни, одночасно як засад та норм прямої дії.

Виклад основного матеріалу. Женевські конвенції 1949 року складаються з чотирьох основних документів, які регулюють захист та права військовополонених, поранених, та хворих у військових конфліктах, а також забезпечують захист цивільного населення у зонах бойових дій. Ці конвенції є фундаментальними міжнародними юридичними актами, які визначають стандарти поведінки у військових конфліктах і спрямовані на захист осіб, що не беруть участі в бойових діях. Конвенції встановлюють важливі міжнародні норми, що гарантують безпеку, здоров'я, і благополуччя військовослужбовців, а також забезпечують дотримання їхніх прав у період збройних конфліктів. Вони окреслюють мінімальні умови поводження

з полоненими та цивільними, що знаходяться під контролем супротивника, включаючи вимоги до харчування, гігієни, освіти, та заборону на жорстоке поводження або приниження гідності [1].

Додатковий протокол II до Женевських конвенцій, який був прийнятий 8 червня 1977 року, регулює захист цивільних осіб та інших осіб, які не беруть участі у ворожих діях, під час внутрішньодержавних конфліктів та інших ситуацій, які не мають міжнародного характеру. Цей протокол встановлює принципи та правила для забезпечення безпеки та гідного ставлення до цивільних осіб в таких конфліктах. Він включає заборону нападів на цивільне населення та об'єкти, які не є воєнними цілями, а також заходи для мінімізації впливу воєнних дій на цивільне населення. Протокол гарантує безпеку гуманітарного персоналу, включаючи медичний персонал, релігійних діячів та гуманітарних працівників, і захищає вразливі групи, такі як діти, вагітні жінки та люди з інвалідністю. Також він встановлює правила для захисту осіб, які перебувають під контролем ворожої сторони, зокрема гарантії їхнього особистого захисту і захисту прав [2].

Проте, російські окупанти порушують Женевські конвенції щодо захисту жертв міжнародних невійськових конфліктів. В 2023 році під їхні обстріли та невибіркові атаки потрапили понад 50 складів та автоколон місії ООН. Також багато неурядових організацій, які співпрацюють з ООН, постраждали від російських ударів. На Херсонщині було зруйновано п'ять складів неурядових організацій, з них чотири місцеві та один міжнародний. За даними Організації Об'єднаних Націй, цього року гуманітарної допомоги потребуватимуть понад 14,6 мільйона людей, що становить 40% населення України [3].

Отже, Додатковий протокол II до Женевських Конвенцій передбачає заходи для захисту цивільних осіб та інших осіб, які не беруть участі в бойових діях, у період війни та військових конфліктів. Ці заходи мають на меті гарантувати безпеку тих, хто опинився під владою сторони окупаційної влади без залучення зовнішніх сил. Проте, російські окупаційні сили систематично порушують ці норми міжнародного гуманітарного права, вдаючись до обстрілів та нападів на мирне населення, включаючи міжнародні організації, які надають гуманітарну допомогу. Такі дії є грубим порушенням Женевських конвенцій, що покликані мінімізувати страждання цивільних осіб під час російсько-української війни.

Женевська конвенція про поводження з військовополоненими забезпечує захист поранених та хворих серед військовослужбовців у зоні бойових дій. Гарантує їм адекватну медичну допомогу та поважне поводження з ними [4]. Однак у порушення названої Женевської конвенції країна-окупант утримує полонених українських вояків у колоніях загального режиму, не здійснивши перепрофілювання в'язниць у табори для військовополонених [5]. З особливою жорстокістю тортури застосовуються російськими окупантами до офіцерського складу, військовослужбовців елітних підрозділів Збройних Сил та Національної гвардії України. Під час допитів українських військовополонених ставлять на коліна, б'ють прикладом від автомата по пальцях ніг та відкритих ранах, застосовували плоскогубці, закидали зашморг на шию і душать, катують електрострумом [6].

Отже, Женевська конвенція про поводження з військовополоненими встановлює правила та стандарти для захисту пора-

нених та хворих серед військовослужбовців у зоні бойових дій. Невиконання країною-окупантом цих зобов'язань, зокрема утримання військовополонених у невідповідних умовах та застосування жорстоких тортур, є серйозним порушенням міжнародного гуманітарного права. Російські окупанти вчинили тяжкі злочини проти порядку та гуманності, піддавши українських військовополонених нелюдському образу поводження та систематичним тортурам. Ці дії є неприпустимими та вимагають притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності на міжнародному чи національних рівнях.

Друга Женевська Конвенція прийнята в 1949 р., стосується положення поранених, хворих морських військовополонених взагалі під час війни на морі та міжнародних збройних конфліктах. Основні положення Другої Женевської Конвенції включають: Забезпечення належної медичної допомоги пораненим і хворим, надання лікування та допомоги відповідно до медичних стандартів. Чітке позначення медичного персоналу, поранених та хворих, щоб вони були визнані та захищені. Забезпечення можливості медичним інспекціям відвідувати засоби евакуації та місця утримання поранених і хворих. Встановлення прав та обов'язків стосовно морських військовополонених, зокрема їх захист та доставка до безпечних місць. Заборона атак на військові та цивільні судна, що транспортують поранених, хворих та медичний персонал. Ці положення спрямовані на забезпечення гідного та гуманного поводження з пораненими, хворими та морськими військовополоненими в часи війни на морі [7].

Отже, друга Женевська Конвенція, прийнята в 1949 р., регулює положення поранених, хворих морських військовополонених у війни на морі та міжнародних збройних конфліктах. Основні аспекти включають надання належної медичної допомоги, чітке позначення медичного персоналу та поранених, захист морських військовополонених, та заборону атак на транспортні засоби з пораненими та хворими. Її мета це забезпечення гідного та гуманного поводження під час війни на морі.

Третя Женевська конвенція, прийнята в 1949 році, зосереджена на покращенні умов життя військовополонених під час збройних конфліктів. Ця конвенція встановлює чіткі правила та обов'язки для сторін конфлікту щодо поводження з військовополоненими, забезпечуючи їм гуманне ставлення та захист. Серед ключових аспектів конвенції є право військовополонених на визнання їхнього статусу та отримання захисту відповідно до їхньої ролі. Військовополонені мають бути захищені від жорстокості, поганих умов утримання та жорстоких покарань, а також забезпечені необхідними умовами для особистої гігієни. Важливим є також забезпечення медичного догляду та захисту медичних закладів, де перебувають полонені. Вони також мають право на здійснення листування та зв'язок із сім'ями. По завершенні конфлікту, полонених необхідно повернути до їхньої країни. Ці заходи створюють міцний правовий механізм для захисту прав військовополонених та забезпечення їх гуманного обходження під час війни та військових дій [8].

Отже, третя Женевська конвенція, укладена 1949 р., спрямована на поліпшення долі військовополонених у військових конфліктах. Конвенція визначає права та обов'язки сторін конфлікту стосовно обходження з військовополоненими, гарантуючи їм гуманне та гідне поводження. Основні положення включають позначення військовополонених, гуманне та справедливе

поводження, право на особисту гігієну, медичний захист, обмін кореспонденцією та повернення на територію рідної країни після закінчення конфлікту. Ці положення встановлюють правовий фреймворк для захисту та справедливого ставлення до військовополонених під час воєн.

Четвертий Гаазький додатковий протокол від 1977 року є доповненням до Женевських конвенцій і визначає заходи для захисту цивільних осіб та цивільного населення під час війни. Основний зміст протоколу включає наступні положення. Він визнає загальні принципи та захист цивільних осіб, а саме: заборона нападу на цивільні населені пункти, які не є об'єктами воєнних операцій. Заборона невибіркового або неправомірного ведення воєнних дій, які можуть призвести до великої кількості жертв серед цивільного населення. Захист об'єктів, що важливі для виживання цивільного населення [9].

Протягом першого року повномасштабного вторгнення Росії в Україну, загальні збитки для української інфраструктури сягнули майже \$144 млрд, згідно з даними Київської школи економіки, з яких \$53,6 млрд припадає на житловий сектор, де було пошкоджено або знищено понад 150 тисяч будинків; збитки цивільної інфраструктури оцінюються в \$36,2 млрд, включаючи 25 тисяч кілометрів доріг та 344 мости; лісове господарство втратило \$4,5 млрд; сектор освіти постраждав на \$8,9 млрд з 3170 пошкодженими освітніми закладами; енергетичний сектор втратив \$8,1 млрд; агропромисловий комплекс та земельні ресурси зазнали збитків на \$8,7 млрд; транспортний сектор відзначив збільшення збитків до \$3,1 млрд; сфера торгівлі втратила \$2,6 млрд; медична галузь зазнала збитків у розмірі \$1,8 млрд, а промисловість і підприємства – \$11,3 млрд; загальна оцінка збитків до початку 2023 року досягла 600–750 млрд доларів [10].

Як показав трагічний досвід звільнених маленьких міст під Києвом (Бучі, Гостомеля та Ірпіня), знищення російсько-терористами українських населених пунктів разом із людьми, авіацією та артилерією це тільки початок пекла для мирних громадян, які залишаються живими і опиняються на тимчасово окупованій території. Після звільнення українськими військовими названих міст світове суспільство побачило жахливу картину: вбивство зі зв'язаними руками цивільних чоловіків, викрадення, знущання, згвалтування та вбивство із спаленням жінок, викрадення, катування та вбивства обраних народом України керівників органів місцевого самоврядування [11]. Що є притаманним для ілюстрації російського сприйняття міжнародного гуманітарного права у 2019 р., під час підготовки до великої війни, росія фактично вийшла із Четвертої Женевської конвенції із захисту цивільного населення під час міжнародних збройних конфліктів. Влада московії відкликала підпис під додатковим Протоколом до конвенції. Та заявила, що не визнає роль спеціальної комісії ООН як судового органу, що має право судити країну за порушення прав цивільного населення в умовах війни [12].

Висновки. Отже, систематичні порушення міжнародного гуманітарного права російськими військами включають атаки на цивільні об'єкти, блокаду доступу до ресурсів, руйнування інфраструктури та прямі атаки на цивільне населення. Що призводить не тільки до руйнування житла та інфраструктури, одна саме небезпечно до загибелі мирного населення та вбивства військовополонених. Такі злочинні факти мають мати наслідком ефективне міжнародно-правове реагування. Відповідно

українській владі та міжнародній спільноті необхідно вживати заходів для припинення та фіксації такого виду злочинних діянь, виявлення та прагнення до кримінальної відповідальності осіб, які винних у їх скоєнні. Враховуючи те, що такого види злочини не мають терміну давності то після Перемоги Українського народу більшість з осіб, які підозрюються у скоєнні військових злочинів та злочинів проти людяності постануть перед судом.

Література:

1. Кравцова, М.О., Дацюк, Т.К. Міжнародні стандарти захисту та дотримання прав військовополонених. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2023. <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/05/71.pdf>
2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. Статус Протокола див. тут. (Протокол ратифіковано із заявою Указом Президії Верховної Ради УРСР № 7960-XI (7960-11) від 18.08.89). *Верховна Рада України*. 2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text
3. Під обстріли Росії торік потрапили понад 50 складів та автоколони місії ООН в Україні. (2024, лютого 19). Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3811489-pid-obstrili-rosii-torik-potrapili-ponad-50-skladiv-ta-avtokolon-misii-onn-v-ukraini.html>
4. Женевська конвенція про поведження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р.: Конвенцію ратифіковано із застереженнями Указом ПВР УРСР від 03.07.54. Додатково див. Протоколи від 08.06.1977, від 08.06.1977, від 08.12.2005. Про зняття застережень та здійснення заяви див. Закон №3413-IV від 08.02.2006, БВР, 2006, № 22, ст.198. *Верховна Рада України*. 2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text
5. Уповноважений: росія утримує українських військовополонених у колоніях загального режиму. Уповноважений верховної ради України з прав людини. 2022. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/upovnovazhenij-rosiya-utrimuye-ukrayinskih-vijskovopoloneni-h-u-koloniyah-zagalnogo-rezhimu
6. Звільнені з полону українські військові повідомили про жорстокі тортури, побиття та введення їм невідомих препаратів. День. 2023. URL: <https://day.kyiv.ua/news/150622-zvilneni-z-polonu-ukrayinski-vijskovi-povidomyly-pro-zhorstoki-tortury-pobyttya-ta>
7. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних. Ратифікована Україною із застереженнями за Указом Президії Верховної Ради УРСР від з липня 1954 р. *Верховна Рада України*. 2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text
8. Про ратифікацію Женевської конвенції про поліпшення долі поранених та хворих у військовий час від 12 серпня 1949 року та Протоколів про захист жертв збройних конфліктів (до чотирьох конвенцій). Закон УРСР від 8 червня 1977 р.. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text
9. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. (Протокол ратифіковано із заявою Указом Президії Верховної Ради УРСР № 7960-XI (7960-11) від 18.08.89). *Верховна Рада України*. 2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
10. Михайлов Д. За рік війни інфраструктурі України завдано збитків майже на \$144 млрд. KSE. Суспільні Новини. 2023. URL: <https://suspilne.media/422019-za-rik-vijni-infrastrukturi-ukraini-zavdano-zbitkiv-majze-na-144-mlrd-kse/>
11. Галуцько В.. Маріуполь березнь-квітень 2022 р.: пекло, відвага та право. Академія адміністративно-правових наук. 2022. URL: <https://www.ssaals.com.ua/pravo/mariupol-berezn-kviten-2022-r-peplo-vi/8664/>

12. Війна виявила велику кризу у практиці захисту військовополонених і впровадженні принципів міжнародного гуманітарного права. URL: 2023. <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3803211-zahi-rosijskogo-polonu.html>

Makhmurova-Dyshliuk O. The place and role of the Geneva Conventions in ensuring the rights, freedoms and legitimate interests of citizens amidst the Russian-Ukrainian war

Summary. The article discusses the role and significance of the Geneva Conventions in safeguarding the rights, freedoms, and legitimate interests of citizens amidst the Russian-Ukrainian war. It emphasizes that the Geneva Conventions, particularly the Second and Third Conventions, establish international standards for the protection of wounded, sick, and prisoners of war during conflicts. They advocate for humane treatment, provision of medical care, and protection of the rights of prisoners of war, prohibiting torture and cruelty towards them. Non-compliance with these norms constitutes a serious violation of international humanitarian law, with potential legal consequences at both international and national levels. Significant attention is given to the Fourth

Geneva Convention's Additional Protocol from 1977, which supplements the Geneva Conventions by defining measures for the protection of civilians and civilian populations during war and armed conflicts. The article establishes that systematic violations of international humanitarian law by Russian terrorist forces include attacks on civilian objects, blockade of ports and other civilian resource access points, infrastructure destruction, and direct attacks on civilian populations. These actions not only lead to the destruction of homes and infrastructure but, most critically, endanger the lives of civilians and result in the killing of prisoners of war. Such criminal acts necessitate effective international legal and national responses. Consequently, the Ukrainian authorities and the international community are urged to take measures to cease and document these crimes, identify perpetrators, and pursue criminal accountability. Given that these crimes have no statute of limitations, individuals suspected of committing war crimes and crimes against humanity must face justice following the Victory of the Ukrainian people.

Key words: attack, civilian population, court, crimes against humanity, criminal responsibility, prisoner of war, russian terrorists, war crimes, war.

*Ольшак М. В.,**здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії з міжнародного права
кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Міжнародного гуманітарного університету*

САНКЦІЇ ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню такого засобу реалізації міжнародно-правової відповідальності як санкції.

Позначено, що інститут міжнародно-правової відповідальності – це один з найстаріших фундаментальних інститутів міжнародного права, який нерозривно пов'язаний з системою міжнародних правовідносин, які, в свою чергу, пов'язані з категорією міжнародне правопорушення та міжнародна санкція.

Наголошено, що в результаті роботи Комісії з міжнародного права було запропоноване визначення поняття міжнародної відповідальності, яке позначало можливість самої потерпілої держави та інших суб'єктів міжнародного права застосувати до винної держави будь-які санкції, передбачені міжнародним правом.

Позначено, що наслідком міжнародно-протиправних діянь є настання негативних наслідків у вигляді міжнародної відповідальності.

Підкреслено, що важливість міжнародно-правової відповідальності держав обумовлена, з одного боку, виконанням міжнародно-правових приписів, а з іншого – укріпленням міжнародного правопорядку. З огляду на це були створені об'єктивні передумови відмови від використання насильницьких заходів збройного характеру та посилено перспективу розвитку інституту міжнародних санкцій, як неозброєного примусу. Оскільки за старим міжнародним правом будь-яка війна визнавалася хоч і крайнім, але законним засобом вирішення міжнародних суперечок, то цілком природним вважалося, що, крім війни, держава мала право здійснити будь-які акти самопомоги як із застосуванням збройної сили, так і без застосування такої.

Міжнародно-правові санкції можуть застосовуватися лише у відповідь на міжнародне правопорушення, лише за умови, якщо держава-порушник відмовляється добровільно виконати зобов'язання відповідальності й лише після вичерпання мирних засобів врегулювання конфлікту.

Проаналізовано різні підходи до визначення такого явища, як «санкція». Позначено, що міжнародно-правові акти не закріплюють узагальненого визначення цього поняття та не пояснюють зміст терміну «санкції», однак містять норми, які надають міжнародним інституціям певний обсяг компетенцій, пов'язаний із застосуванням примусу.

Саме поняття «міжнародні санкції» носить суто міжнародно-правовий характер і може бути застосовним виключно до примусових заходів, що здійснюються міжнародними організаціями. Метою застосування санкцій є припинення такого правопорушення та забезпечення виконання державою-правопорушником обов'язків, що випливають із правовідносин відповідальності.

Зроблено висновок, що примус за допомогою санкцій – це необхідність сьогодення існування міжнарод-

них відносин, але такий примус має бути встановлений на позиціях взаємності та справедливості.

Ключові слова: міжнародні санкції, міжнародне право, міжнародно-правова відповідальність, примусові заходи, санкційний примус.

Постановка проблеми. Беручи до уваги систему міжнародно-правових відносин сучасної епохи та наявні збройні конфлікти у 21 столітті, доцільно звернути свою увагу знову на важливий інститут – міжнародно-правової відповідальності та проаналізувати значення санкцій як засобу його реалізації.

Стан дослідження. Питанню інституту міжнародно-правової відповідальності присвячено достатньо публікацій і в національній доктрині, і в зарубіжній, однак ми звернемо увагу саме на такий засіб її реалізації міжнародно-правової відповідальності як санкції. Суть санкцій досліджували такі науковці, як: Р.А. Абдуллаєв, В.А. Василенко, В.А. Ведькал, М.С. Коверзнев, К.М. Левандовські, А.В. Левандовські, Ю.В. Малишева, В.О. Пахіль, К.Б. Попович та ін.

Метою статті є дослідження такого засобу реалізації міжнародно-правової відповідальності як санкції.

Виклад основного матеріалу. Гуманізація міжнародних відносин дала змогу сформуватись системі принципів і норм, які сьогодні є основою функціонування системи міжнародного права. Як позначає Т.А. Грабович: «Норми, пов'язані з міжнародною відповідальністю держав, спочатку виникли в ході розвитку права війни і миру, чому немало сприяли Гаазькі конференції 1899 і 1907 рр.» [1, с. 55].

Інститут міжнародної відповідальності являє собою один з найстаріших фундаментальних інститутів міжнародного права, який нерозривно пов'язаний з системою міжнародних правовідносин. Окрім того, стале функціонування такого інституту вимагає обов'язкове існування деяких інших структурних елементів таких як: категорія міжнародне правопорушення та міжнародні санкції.

Як відомо, не має сталого нормативно-правового терміну, який би всебічного міг би охарактеризувати такий багатогранний термін. Тим не менш, необхідність нормативного та доктринального тлумачення терміну міжнародної відповідальності вже більше 50-и років залишається актуальним та поповнюється за рахунок наукових досліджень у галузі міжнародного права.

Я. Жукорська зазначає, що суб'єктами відповідальності є держави та міжнародні організації. Згідно з цією концепцією, концепція об'єктивної відповідальності, міжнародна відповідальність настає незалежно від наявності завданої шкоди чи вини, внаслідок порушення норми. Ця концепція знаходиться

в основі Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, які розроблені КМП ООН [2, с. 39].

Так, Комісією з міжнародного права було запропоноване наступне визначення поняття міжнародна відповідальність: «це усі форми правовідносин, що можуть виникнути в міжнародному праві у зв'язку з правопорушенням, що вчинене державою, незалежно від того, чи обмежуються ці відносини правовідносинами між державою, що вчинила неправомірну дію, і державою, яка безпосередньо постраждала, або ж вони поширюються також на інших суб'єктів міжнародного права, і незалежно від того чи обмежуються ці відносини зобов'язанням винної держави поновити право потерпілої держави та відшкодувати заподіяну шкоду, включаючи можливість самої потерпілої держави та інших суб'єктів застосувати до винної держави будь-які санкції, передбачені міжнародним правом» [3].

З 1956 року Комісією Міжнародного права ООН розпочата робота над універсальним кодифікованим документом в сфері міжнародно-правової відповідальності. В результаті даної роботи з'явився Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння.

Як позначають К.В. Громовенко та Я.О. Тицька: «даний Проект так і залишився проектом і, поки що, на міжнародному рівні не прийнято єдиного універсального кодифікованого акту, який би регулював питання міжнародно-правової відповідальності. Але, безперечно, розробка та узгодження статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння є революційним кроком на шляху формування галузі права міжнародної відповідальності, від якої залежить ефективність міжнародного права та його подальший розвиток» [4, с. 312].

Відповідно до положень резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння», держава несе відповідальність за:

1) поведінку будь-якого органу держави, що розглядається як діяння цієї держави за міжнародним правом, незалежно від того, здійснює цей орган законодавчі, виконавчі, судові або будь-які інші функції, незалежно від положення, яке він займає в самій державі, і незалежно від того, чи є він органом центральної влади або адміністративно-територіальної одиниці держави (ст. 4);

2) поведінка особи або утворення, що не є органом держави відповідно до ст. 4, але уповноважений її право здійснювати елементи державної влади, розглядається як діяння цієї держави за міжнародним правом (ст. 5);

3) поведінка органу, наданого в розпорядження держави іншою країною, розглядається як діяння цієї держави за міжнародним правом, якщо цей орган здійснює елементи її державної влади (ст. 6);

4) поведінка органу держави або особи, або утворення, уповноважених здійснювати елементи державної влади, розглядається як діяння цієї держави за міжнародним правом, якщо цей орган, особа або утворення діють відповідно, навіть якщо вони перевищують свої повноваження або порушують вказівки (ст. 7);

5) поведінка особи або групи осіб розглядається як діяння держави за міжнародним правом, якщо ця особа або група осіб фактично діє за вказівками, під керівництвом або контролем цієї держави, реалізуючи таку поведінку (ст. 8);

6) поведінка особи або групи осіб розглядається як діяння держави за міжнародним правом, якщо ця особа або група осіб

фактично здійснює елементи державної влади під час відсутності або неспроможності офіційної влади й в умовах, що вимагають здійснення таких елементів (ст. 9);

7) поведінка повстанського руху, що стає новим урядом держави, розглядається як діяння країни за міжнародним правом (ст. 11) [5].

Підсумовуючи зазначені пункти положень зазначеної резолюції можливо виокремити особливість, яка пізнається у тому, що наслідком міжнародно-протиправних діянь є настання (як правило) негативних наслідків у вигляді міжнародної відповідальності. Тому такі важливі елементи є нерозривно пов'язанні і у сукупності становлять фундаментальний пласт механізму права міжнародної відповідальності.

Існування таких елементів окремо один від одного важко уявити. Важко уявити сам факт існування міжнародного протиправного діяння за відсутності у наслідку міжнародної відповідальності. Тобто, у випадку вчинення діяння або бездіяльності, за яке не наступає міжнародна відповідальність – можливо таке діяння не містить у собі протиправного діяння.

Можна зробити висновок про те, що відповідальність та протиправне діяння у міжнародному праві взаємозалежні та не можуть існувати окремо.

Пропорушення або Делікт у теорії права являє собою протиправну поведінку, пропорушення, незаконну дію, проступок, злочин, тобто вчинення дії, що суперечить закону і завдає шкоди суспільству, державі або особі. Таке пропорушення є підставою для притягнення пропорушника до відповідальності, передбаченої законом. Наприклад, у римському праві – це було заподіяння шкоди іншій особі, її сім'ї або майну, порушення правового припису або заборони. Наслідком учинення делікту була відповідальність, що наставала за наявності таких умов: дієздатність пропорушника, вина, здійснення пропорушення.

В теорії міжнародного права міжнародні протиправні діяння, за які наступає міжнародно-правова відповідальність прийнято поділяти на категорії: міжнародні делікти, злочини міжнародного характеру та міжнародні злочини. В якості останніх розглядаються найбільш небезпечні діяння, що посягають на основи міжнародного правопорядку, зокрема, мова йде про геноцид, військові злочини, апартеїд, акти агресії.

Важливість міжнародно-правової відповідальності держав обумовлена тим фактом, що згаданий інститут виступає необхідним юридичним засобом забезпечення, з одного боку, виконання міжнародно-правових приписів, а з іншого – укріпленням міжнародного правопорядку, який у свою чергу являє собою стан або результат впорядкованості відносин, що виникають, існують, змінюються чи розвиваються при співробітництві учасників міжнародного права, які повинні в умовах законності дотримуватися міжнародно-правових приписів, що формуються для врегулювання відносин між даними суб'єктами та досягнення цілей, що в них закладаються. Міжнародний правопорядок як позитивне явище в житті світового співтовариства потребує постійної підтримки та захисту та є одною з головних цілей міжнародного права, що є актуальним як ніколи на даний час [6, с. 18].

Істотний вплив на зміну концепції примусу та системи примусових заходів стало надавати, з одного боку, поява дедалі більше руйнівних засобів і методів війни, а з іншого – взаємозв'язок держав, що посилюється, тісними узами економічного

співробітництва Це створювало об'єктивні передумови необхідності відмови від широкого використання збройних насильницьких заходів і відкривало перспективу підвищення ролі неозброєного примусу, особливо здійснюваного колективно.

Повертаючись до визначення міжнародно-правової відповідальності, Комісія міжнародного права ООН визначила зміст міжнародної відповідальності як «ті наслідки, які те чи інше міжнародно-протиправне діяння може мати відповідно до норм міжнародного права в різних випадках, наприклад, наслідки діяння в плані відшкодування збитку й відповідних санкцій» [7, с. 49].

Історично сучасній системі міжнародно-правових санкцій передувала система заходів самопомоги, яка сформувалася в процесі багатовікової практики міждержавних відносин і яка охоплювала різні насильницькі засоби врегулювання міждержавних суперечок. Закономірності побудови цієї системи зумовлювалися тим, що, по-перше, за невисокого рівня інтегрованості міжнародного спілкування були потреби в інституційному механізмі управління ним; по-друге, в умовах відсутності засобів масового знищення та руйнування було прийнятним звернення до війни, яка відповідно до дожовтневого міжнародного права виступала як *ultima ratio* врегулювання. Оскільки за старим міжнародним правом будь-яка війна визнавалася хоч і крайнім, але законним засобом вирішення міжнародних суперечок, то цілком природним вважалося, що, крім війни, держава мала право здійснити будь-які акти самопомоги як із застосуванням збройної сили, так і без застосування такої. Звідси відбувається включення до системи самопомоги практично будь-яких збройних і неозброєних насильницьких заходів, яких окремі держави могли вдаватися на власний розсуд і, які внаслідок цього відрізнялися значним розмаїттям видів і форм.

Основними елементами цієї системи були такі види примусових заходів: реторсії, репресалії як неозброєні, і озброєні, і війна. Широке застосування мали реторсії, формами яких найчастіше були різні обмежувальні заходи економічного порядку, до припинення торгових зносин, і навіть розрив дипломатичних відносин. Особливим багатством спеціальних форм відрізнялися репресалії, як виступали інтервенція, заняття державної території, її бомбардування, військово-морські демонстрації, мирна блокада, т. е. військово-морська блокада, здійснювана без оголошення війни, ембарго, т. е. затримання іноземних суден у портах.

Слід особливо наголосити, що на практиці застосування так званих збройних репресалій часто призводило до значних конфліктів, хоча війна формально і не оголошувалась.

Істотний вплив на зміну концепції примусу та системи примусових заходів стало надавати, з одного боку, поява дедалі більше руйнівних засобів і методів війни, а з іншого – взаємозв'язок держав, що посилюється, тісними узами економічного співробітництва Це створювало об'єктивні передумови необхідності відмови від широкого використання збройних насильницьких заходів і відкривало перспективу підвищення ролі неозброєного примусу, особливо здійснюваного колективно, що стало підґрунтям для розвитку нового легітимного способу примусу, а саме – міжнародних санкцій.

М.С. Коверзнев та Г.П. Коверзнева підкреслюють, що санкції і контрзаходи являють собою комплекс різноманітних еле-

ментів, які здійснюють держави як індивідуально, так і в межах міжнародних організацій [7, с. 54]. Крім того, можна погодитись з їх висновками, що існування цієї системи відіграє унікальну роль в механізмі міжнародно-правового регулювання. А отже, основним засобом реалізації міжнародно-правової відповідальності є система міжнародно-правових примусових заходів, серед яких важливе місце посідають санкції.

Міжнародно-правові санкції можуть застосовуватися лише у відповідь на міжнародне правопорушення, лише за умови, якщо держава-порушник відмовляється добровільно виконати зобов'язання відповідальності й лише після вичерпання мирних засобів врегулювання конфлікту.

Міжнародно-правові акти не закріплюють однотипного визначення та не пояснюють узагальнено зміст терміну «санкції», проте містять норми, які надають міжнародним інституціям певний обсяг компетенцій, пов'язаний із застосуванням примусу. Сьогодні санкції мають вигляд заходів примусу, в першу чергу, хоча в національному праві ми асоціюємо термін «санкції» з формою відповідальності. Як приклад, В.А. Ведькал та Е.А. Агамалієв наводять «позбавлення права Німеччини і Японії мати збройні сили після Другої світової війни також можна вважати різновидом санкцій, котрі були прийняті на підставі права на примус, яке мала ООН» [8, с. 575].

В.А. Ведькал також позначає, що поняття «санкції» в міжнародному публічному праві асоціюють з примусовими заходами, а не видом відповідальності. Вони представляють самостійний інститут в міжнародному публічному праві та пов'язані з міжнародно-правовою відповідальністю [8, с. 576].

На думку А.В. Калініна, «санкції – це колективні примусові заходи, що застосовуються з використанням інституційного механізму міжнародних організацій до правопорушника з метою спонукання його до виконання своїх міжнародних зобов'язань» [8, с. 575].

Норвезький спеціаліст Й. Галтунг визначає міжнародні санкції як «дії, ініційовані одним або кількома міжнародними акторами проти одного або декількох суб'єктів із переслідуванням однієї чи двох цілей: покарати певну сторону позбавленням окремих цінностей і/чи змусити її виконувати окремі правила, які ініціатор вважає значущими» [9, р. 379].

Водночас у міжнародно-правовій літературі терміном «санкції» іноді називають виключно чи переважно колективні примусові заходи, застосування яких передбачається статутами міжнародних організацій, наприклад, у минулому Статутом Ліги Націй (ст. 16), а нині Статутом ООН (гл. VII), з метою боротьби насамперед із найбільш небезпечними міжнародними правопорушеннями [10].

Висновки. Санкційний примус є одним із проявів співвідношення свободи та необхідності, що конкретизується у поведінці суб'єктів міжнародного права та характеризується тісною взаємодією об'єктивного та суб'єктивного. Неправомірно реалізована суб'єктом міжнародного права свобода волі, що виливається у міжнародне правопорушення, потребує санкційних примусових заходів, якщо суб'єкт-правопорушник відмовляється припинити порушення міжнародного правопорядку та виконати своє зобов'язання, яке випливає з його міжнародно-правової відповідальності. Взаємність та справедливість є найважливішими передумовами санкційного примусу у сфері міжнародно-правових відносин.

Література:

1. Грабович Т.А. Генеза концепції міжнародної відповідальності держав. *Правова держава*. 2020. № 39. С. 55–61.
2. Жуковська Я. Сучасна концепція міжнародно-правової відповідальності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 3. С. 36–40.
3. Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts 2001. UN, 2005. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf (дата звернення: 25.06.2024).
4. Громовенко К.В., Тицька Я.О. Міжнародно-правова відповідальність держав як засіб забезпечення дотримання норм міжнародного права: від теорії до практики. *Право і суспільство*. 2023. № 3. С. 306–313.
5. Відповідальність держав за міжнародно-правові діяння: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 12 грудня 2001 року. № 56/83. URL: <https://ivo.garant/document/2565271/paragraph/125:0> (дата звернення: 25.06.2024).
6. Попович К.Б. Щодо поняття «міжнародний правопорядок». *Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Право*. 2011. Вип. 17. С. 17–20.
7. Коверзнев М.С., Коверзнева Г.П. Відповідальність держав у міжнародному праві. *Альманах міжнародного права*. 2016. Вип. 13. С. 49–55.
8. Вєдькал В.А., Агамалієв Е.А. Теоретичні та практичні аспекти санкцій у міжнародному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 575–577.
9. Galtung J. On the Effects of International Economic Sanctions. With Examples from the Case of Rhodesia. *World Politics*. 1967. Vol. 19. № 3. P. 378–416.
10. Статут Організації Об'єднаних Націй від 1945 року. Київ, 2008 р. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%82_%D0%9E%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97_%D0%9E%D0%B1%27%D1%94%D0%B4%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9 (дата звернення: 27.06.2024).

Olshak M. Sanctions as a means of implementing international legal responsibility

Summary. The article is devoted to the study of such a means of implementing international legal responsibility as sanctions.

It is noted that the institution of international legal responsibility is one of the oldest fundamental institutions of international law, which is inextricably linked to the system of international legal relations, which, in turn, are related to the category of international crime and international sanctions.

It was emphasized that as a result of the work of the Commission on International Law, a definition of the concept of international responsibility was proposed, which indicated the possibility of the injured state itself and other subjects of international law to apply any sanctions provided for by international law to the guilty state.

It is noted that the consequence of internationally illegal acts is the onset of negative consequences in the form of international responsibility.

It is emphasized that the importance of the international legal responsibility of states is due, on the one hand, to the implementation of international legal prescriptions, and on the other hand, to the strengthening of the international legal order. With this in mind, objective prerequisites for refusing to use violent measures of an armed nature were created and the prospects for the development of the institution of international sanctions as unarmed coercion were strengthened.

International legal sanctions can be applied only in response to an international offense, only if the offending state refuses to voluntarily fulfill its obligations of responsibility and only after the exhaustion of peaceful means of conflict resolution.

Various approaches to defining such a phenomenon as “sanction” have been analyzed. It is noted that international legal acts do not establish a generalized definition of this concept and do not explain the meaning of the term “sanctions”, however, they contain norms that provide international institutions with a certain amount of competences related to the use of coercion.

It was concluded that coercion with the help of sanctions is a necessity for today's existence of international relations, but such coercion should be established on the basis of reciprocity and justice.

Key words: international sanctions, international law, international legal responsibility, coercive measures, sanction coercion.

**ОРГАНІЗАЦІЯ СУДОВИХ
ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ**

---

*Шерстюк Г. М.,**кандидат юридичних наук,**доцент кафедри загально правових дисциплін**Херсонського факультету Одеського державного університету внутрішніх справ*

ОСОБЛИВОСТІ ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЙ У ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. В умовах сьогодення кожен українець стикається з конфліктними ситуаціями як в професійній діяльності, так і в особистому житті, вирішення яких потребує імплементації численних психологічних та соціальних факторів і є запорукою високого рівня довіри та стабільності. Спірні ситуації не оминають і працівників правоохоронних органів, які внаслідок специфічного правового статусу та своєї відповідальної роботи просто вимушені шукати неординарні шляхи подолання конфліктів задля забезпечення державної та особистої безпеки.

Досліджувати поставлене питання необхідно для подальшої розробки й вдосконалення на загальнодержавному рівні концепцій та методик подолання конфліктних ситуацій, учасниками яких є правоохоронці, а також для формування єдиного правового підходу впровадження інституту вирішення спорів, так званої медіації, до здійснення правоохоронної діяльності в цілому.

На даний час спостерігається збільшення кількості різноманітних спорів як при здійсненні правоохоронної діяльності, так і в особистому житті самих правоохоронців. Це нерозривно пов'язане зі специфікою службових завдань, через що психологічне, емоційне навантаження, моральне виснаження, професійна деформація тощо є невід'ємними супутниками кожного співробітника правоохоронних органів. Практичні психологи, акцентуючи увагу на специфіці правоохоронної служби, наголошують на доцільності розробки єдиного комплексного підходу для визначення особливостей та передумов виникнення конфліктних ситуацій з метою формування цілісного процесу їх запобігання і вирішення.

В нашому науковому дослідженні ми звернемо увагу на основні чинники виникнення спорів серед співробітників правоохоронних органів, а також визначимо способи їх подолання з метою вдосконалення навичок для вирішення конфліктних ситуацій і на службі, і в побуті.

Також, запропонуємо варіанти психологічного захисту і відновлення правоохоронців в умовах виконання службових завдань та в особистому житті, що позитивно впливатиме на підвищення моральної стійкості, рівня добробуту і емоційного комфорту кожного, хто стоїть на захисті цілісності і безпеки держави.

Ключові слова: медіація в правоохоронній діяльності, вирішення конфліктних ситуацій, шляхи подолання конфліктів.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення співробітники правоохоронних органів доволі часто стають безпосередніми учасниками або спостерігачами конфліктів, які є невід'ємною складовою виконання службових завдань. Отже, науковці не можуть залишитись осторонь дослідження чинників та передумов виникнення спірних ситуацій в правоохоронній діяльності,

а також формування рекомендацій удосконалення умінь і навичок для подолання конфліктів. Розкриття проблеми сприятиме підвищенню рівня морально-психологічних та емоційних аспектів чуттєвого рівня психіки кожного, що матиме позитивний результат для забезпечення стабільності в державі через добросовісне виконання правоохоронцями своїх службових завдань.

Стан дослідження. Поставлене питання регулярно досліджують потужні українські та європейські науковці такі, як Супрун Г., Гаро Г., Швець Д., Корнієнко М., Бурне Едмунд, Євдокімова О., Бутенко М., Мазаракі Н., Котлова М., Варшанський О. та інші, які в своїх наукових працях та практичних рекомендаціях акцентують увагу на специфічності емоційного стану співробітників правоохоронних органів, що є невід'ємною частиною формування добросовісного та свідомого захисника правопорядку і безпеки в державі.

Мета статті полягає в розкритті особливостей виникнення конфліктних ситуацій в професійному та особистому житті співробітників правоохоронних органів та пропозицій щодо впровадження способів їх подолання для недопущення емоційного виснаження та професійного вигорання.

Вклад основного матеріалу. Перш ніж досліджувати проблеми імплементації інституту добровільного вирішення конфліктних ситуацій (медіації) до практичної діяльності українських правоохоронців, потрібно насамперед розібратися з особливостями та специфікою добровільної, конфіденційної, структурованої процедури для запобігання виникненню або врегулювання конфлікту (спору) шляхом переговорів, що являє собою інститут медіації [1].

В країнах Європейського Союзу, наприклад, медіація визначається як позасудова діяльність з вирішення спорів, що виникають з цивільних, сімейних, комерційних зобов'язань та трудових правовідносин [2], але при цьому відсутнє будь-яке нормативне обґрунтування щодо можливості застосування цього інституту правоохоронцями безпосередньо при вирішенні дрібних кримінальних та/або адміністративних проступків.

В Україні ж медіація в основному розглядається, як чинник, який впливає на стан правової культури, правосвідомості та правової грамотності громадян, оскільки її учасники отримують можливість відкрито висловлювати свої позиції та інтереси.

Через такий неklasичний підхід до тлумачення медіації і виникла необхідність закріплення на загальнодержавному рівні вимог до особистості українського правоохоронця, який повинен бути наділений не тільки професійними вміннями, а й соціально-психологічними навичками задля вжиття раціо-

нально – конструктивних заходів при вирішенні будь-яких конфліктних ситуацій в роботі і побуті [6, с. 12].

Нажаль, конфлікти є постійним супутником суспільного розвитку, оскільки саме вони супроводжують життя людей як невід’ємний його фактор [8, с. 182]. Конфлікти же у правоохоронній діяльності є складним і доволі неоднозначним елементом, оскільки вони диференціюються в залежності від специфіки відносин. Так, в правоохоронній діяльності можуть виникати конфлікти у відносинах субординації, а також поза відносин підпорядкування, а ще всередині правоохоронного органу, між співробітником правоохоронного інституту і іншими особами (громадянином, організацією), між представниками правоохоронних структур тощо [4, с. 11].

Кожен конфлікт завжди пов’язаний зі стресом, оскільки в ньому завжди виявляється незадоволеність і критичність певного періоду або ситуації в житті людини, але при цьому такі неоднозначні спірні ситуації мають своїм результатом ряд як позитивних, так і негативних моментів, але розмежувати наслідки, зробити правильний висновок, виокремити позитивну і важливу роль конкретного конфлікту задля визначення закономірності його виникнення, розвитку і вирішення доволі складно, оскільки є певні складнощі формулювання передумов та чинників виникнення конфліктних ситуацій в роботі і побуті правоохоронців.

Проаналізувавши численні наукові дослідження, судову практику саме з вирішення справ за участю правоохоронців та законодавчі рекомендації і концепції з приводу удосконалення морального стану стражів порядку в державі, можна виділити декілька категорій основних передумов виникнення конфліктних, неоднозначних і спірних відносин в службовій діяльності та повсякденному житті кожного правоохоронця.

Звертаючи увагу на характер конфліктів у сфері професійної діяльності співробітників правоохоронної служби, то можна припустити, що причиною їх виникнення може бути повсякчасна комунікація з різноманітними віковими, соціальними, професійними категоріями громадян, потреба у вирішенні завдань превенції різних кримінальних та адміністративних правопорушень тощо [5].

Передумовами конфліктних ситуацій у внутрішньо-системній взаємодії може стати комунікація з керівництвом та колегами по службі, колективне здійснення професійних і службових завдань тощо.

Крім того, враховуючи специфічні особливості правоохоронної діяльності, факторами спричинення конфліктів може бути деталізована правова регламентація професійної діяльності, що тягне за собою психологічну відокремленість правоохоронців чи їхнє відчуження від соціуму, високий рівень особистої відповідальності за наслідки власної діяльності, уненормований графік служби, брак часу для відпочинку, що спричиняє постійне психічне та фізичне напруження, ризиконебезпечний напрям професійної діяльності, повсякчасний оправданий та неоправданий ризик, неспроможність передбачити розвиток подій тощо;

Якщо простежити чинники виникнення конфліктів через індивідуальні та особистісні властивості працівника правоохоронних органів, то можна виділити не відповідний до індивідуальних якостей правоохоронця ступінь домагань та завищені сподівання, недостатній рівень професійної підготовленості щодо здійснення професійних завдань, харак-

терологічний взаємозв’язок певних професійно значимих властивостей особистості правоохоронця, професійні вміння й практичні навички, які позиціонуються власне у професійній практиці, наявність усталених професійних установок, соціальної та психологічної фрустрації особистості правоохоронця, яка подеколи позначається у антагоністичності, придатності до актів насильства, немилосердності, безжалісності під час комунікації з громадянами тощо, у результаті чого подеколи виникає професійне виснаження й вагання у потребі, значимості власної професії.

Так, при звичаючись до умов оточуючого середовища, правоохоронці прагнуть «гнучко адаптуватися», інколи не найкращим чином, у соціальні та економічні перемини, які позиціонуються реформуючими взаємовідносинами. Зневіра у потенцію права як продуктивного засобу гармонізації громадських взаємовідносин виконує роль власне психологічного захисту в обставинах віддалення від завдань правоохоронної діяльності й переорієнтуванні низки правоохоронців виключно на досягненні особистого матеріального добробуту. Внаслідок чого виникає деформація відношення до професійної діяльності, яка не відповідає правовому становищу правоохоронних органів [8].

Вказані чинники стають, нажаль, поштовхом для виникнення складних конфліктних ситуацій як в професійній, так і особистій сфері співробітника правоохоронного органу, і відповідно підлягають усуненню і згладжуванню для досягнення як загальнодержавної мети – дотримання правопорядку в державі, так і для збереження власного психологічного стану кожного правоохоронця з метою недопущення емоційного вигорання та професійної деформації.

Отже, через велику кількість несприятливих факторів на практиці часто постає питання, чи реально попередити і розв’язати мирним шляхом конфлікт, що виникає за участю правоохоронця, для збереження внутрішнього спокою як самого співробітника правоохоронного органу, так і репутації такого органу в цілому.

З урахуванням правової природи інституту медіації, яка впевнено впроваджується в українські реалії, можна сказати, що оскільки знання алгоритмів найпростіших дій щодо прогнозування конфлікту та психологічних навичок щодо його подолання не дасть можливість розгортатися подіям в не досить позитивному напрямку, що матиме позитивний вплив на стан правоохоронної системи в нашій державі [4, с.19].

Так, співробітникам правоохоронних органів в своїй діяльності доцільно використовувати спеціальні навички та різноманітні медіаційні техніки для забезпечення ефективної комунікації між сторонами конфлікту і для ефективного структурування діалогу, оскільки основним та важливим чинником реалізації можливості відкрито висловлювати свої позиції та інтереси, який впливає на результат вирішення конфліктів є медіація [7, с. 23].

Як раз, медіація, як інститут добровільного вирішення спорів, посилює почуття відповідальності за власну поведінку та сприяє діалогу, що тягне за собою швидке знаходженні компромісів при вирішенні той чи іншої суперечливої ситуації.

Основними інструментами, які завжди застосовуються в медіації, є активне слухання, здатність ставити доречні та своєчасні питання, можливість стислого переказу своїми словами великого об’єму почутої інформації, вичленення основних

думок із тривалої промови спікера, перефразування для зниження рівня емоційної напруги, резюмування тощо.

Крім того, правоохоронцю, не залежно від суб'єктів конфлікту, варто дотримуватися і базових комунікаційних правил, зокрема демонструвати доброзичливе налаштування; розмовляти спокійним і впевненим тоном; проявляти здатність контролювати емоції; відмовитись від особистісних оцінок і зауважень; вміти відокремити людину від проблеми; проявляти взаємну повагу до учасників комунікації; бути здатним ставити влучні та доречні питання; бути готовим почути думку іншого та намагатися зрозуміти його інтереси; орієнтуватись на спільний пошук взаємовигідних рішень; фокусуватись на майбутньому замість бравування минулим. Дотримання зазначених правил і вміле поєднання їх в сукупності посилять цінність правоохоронця і органу в цілому в очах суспільства при виконанні основних завдань [3, с. 42].

Висновки. Резюмуючи викладене, можна зробити висновок про доцільність запровадження на регулярній основі занять з підвищення та вдосконалення рівня «психологічних навичок», «медіаційних основ», «риторичної грамотності» тощо для реалізації саме правоохоронцями такого дієвого механізму, як добровільне вирішення спорів що співпадає з характеристикою та основними завданнями медіаційного інституту, для зміни правової картинки в нашій державі щодо вирішення проблематики у сфері порушення прав, свобод та інтересів у максимально короткі строки без втрат майнового та морального характеру.

Література:

1. Закон України «Про медіацію» від 16.11.2021 року, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1875-20#Text> (дата звернення 27.06.2024).
2. PhDr. Roman Kučera. Probácia, mediácia a ich význam pri riešení delikvencie detí a mládeže. *PROHUMAN. VEDECKO-ODBORNÝ INTERDISCIPLINÁRNY RECENZOVANÝ ČASOPIS, ZAMERANÝ NA OBLASŤ SPOLOČENSKÝCH, SOCIÁLNYCH A HUMANITNÝCH VIED*. 2013. URL : <https://www.prohuman.sk/socialna-praca/probacia-mediacia-a-ich-vyznam-pri-rieseni-delikvencie-deti-a-mladeze>. (дата звернення 27.06.2024).
3. *Адвокат і медіація* : посібник. [Г.Гаро, А.Зернова, Г.Сременко, Р.Коваль та інші]. Харків. 2022. 112 с.
4. Особливості спілкування патрульних поліції з учасниками масових акцій в конфліктних ситуаціях: мет. реком. / [В. М. Клачко, В. Л. Костюк, В. В. Литвин, Н. В. Федоровська]. Київ. 2016. 44 с.
5. Котлова О. Психологія конфлікту. Курс лекцій. Житомир. 2013. С. 74–82. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/12901/1/%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%BB%D1%96%D0%BA%D1%82%D1%83%20%D0%9A%D1%83%D1%80%D1%81%20%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D0%B9.pdf> (дата звернення 27.06.2024).
6. Лученко М. М. Принципи пропорційності і верховенства права: питання співвідношення. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. No 1. с. 11–15.
7. Мазаракі Н. А. Медіація як доступ до справедливості. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2018. Вип. 6. Т. 7. С. 23–27.
8. Швець Д. В., Кісіль З. Р. Професійна деформація співробітників Національної поліції України: юридико-психологічний вимір. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. No 3. С. 301–305. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2023/3/48.pdf> (дата звернення 27.06.2024).
9. Супрун Г. Характеристика загальноправових принципів процесу медіації та надання послуг у сфері медіації. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. Т. 10. No 4. С. 181–191.
10. Тацій В. Імплементація європейських стандартів у галузі прав людини – важливий напрям правової політики України. В. Тацій. *Право України*. 2015. No 10. С. 48.
11. Ложкін Г.В., Пов'якель Н.І. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика. Київ. МАУП. 2007. 435 с.
12. Москаленко В.В. Конфлікт. *Практична психологія та соціальна робота*. 2005. № 5. С. 13–15.

Sherstiuik H. Peculiarities of conflict resolution in law enforcement

Summary. Today, every Ukrainian faces conflict situations both in professional activities and in personal life, the resolution of which requires the implementation of numerous psychological and social factors and is a guarantee of a high level of trust and stability. Law enforcement officers are not immune to disputes, and due to their specific legal status and responsible work, they are simply forced to look for extraordinary ways to overcome conflicts in order to ensure state and personal security.

It is necessary to study this issue in order to further develop and improve at the national level the concepts and methods of overcoming conflict situations involving law enforcement officers, as well as to form a unified legal approach to the implementation of the institution of dispute resolution, the so-called mediation, to law enforcement in general.

At present, there is an increase in the number of various disputes both in the course of law enforcement activities and in the personal life of law enforcement officers. This is inextricably linked to the specifics of official tasks, which is why psychological and emotional stress, moral exhaustion, professional deformation, etc. are an integral part of every law enforcement officer. Practical psychologists, focusing on the specifics of law enforcement, emphasize the expediency of developing a single comprehensive approach to determine the characteristics and preconditions for the emergence of conflict situations in order to form a holistic process of their prevention and resolution.

In our research, we will pay attention to the main factors of disputes among law enforcement officers, and also identify ways to overcome them in order to improve skills for resolving conflict situations both in the service and in everyday life.

Also, we will offer options for psychological protection and recovery of law enforcement officers in the performance of official tasks and in their personal lives, which will have a positive impact on increasing moral stability, well-being and emotional comfort of everyone who protects the integrity and security of the state.

Key words: mediation in law enforcement, conflict resolution, ways to overcome conflicts.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

---

*Петруненко Я. В.,**доктор юридичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу проблем модернізації господарського права та законодавства Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова Національної академії наук України» (м. Київ)*

ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА СУБ'ЄКТІВ МАЛОГО І СЕРЕДНЬОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ: ДОСВІД ІЗРАЇЛЮ

Анотація. У статті вивчено особливості державної підтримки суб'єктів малого і середнього підприємництва в умовах війни в окремих країнах світу та вироблено на цій основі рекомендації для підвищення ефективності вітчизняної практики у цій сфері. Досліджено основні загрози та виклики, які постали для малого і середнього бізнесу в Україні в умовах дії правового режиму воєнного стану. Доведено, що суб'єкти малого і середнього підприємництва опинилися у надскладних соціально-економічних умовах і потребують державної підтримки у різних формах. Обґрунтована гіпотеза, що війна може мати серйозний вплив на бізнес та на економіку в цілому, але підприємства можуть вживати заходи для зменшення ризиків та пристосування до наявних умов. Важливо пам'ятати, що підприємства можуть мати різні можливості та обмеження в умовах війни, відтак кожне підприємство має оцінити власну ситуацію та прийняти відповідні рішення.

Здійснено аналіз практики державної підтримки в окремих країнах світу. Основну увагу приділено досвіду Ізраїлю. У цьому контексті проаналізовано низку державних програм підтримки бізнесу в Ізраїлі.

Досвід Ізраїлю засвідчує, що комплексна державна підтримка бізнесу й інноваційного сектору, яка орієнтована на потреби військово-промислового комплексу, може бути дієвим інструментом економічного розвитку в умовах війни. Важливою умовою успіху є також відкритість до іноземних інвестицій та технологій, що дозволяє втілювати у життя найновіші розробки і підвищувати конкурентоспроможність країни.

По результатах дослідження, з огляду на позитивний зарубіжний досвід, сформульовано основні рекомендації (уроки) для України з підтримки малого і середнього підприємництва в умовах війни.

Зокрема, Україна може запропонувати малим і середнім підприємствам пільгові кредитні програми з низькою відсотковою ставкою, які б дозволили зменшити фінансові витрати на розширення виробництва та модернізацію обладнання. Також слід надавати підтримку у формі консультацій та навчань з маркетингу, управління бізнесом та інноваційних технологій, що дозволить малим і середнім підприємствам підвищити свою конкурентоспроможність.

Обґрунтовано висновок про те, що держава має спрямовувати зусилля на створення сприятливого бізнес-середовища для малих і середніх підприємств, що забезпечить їх стале зростання та розвиток. Для цього необхідно спростити процедури ліцензування бізнесу, знизити податкове навантаження, підвищити якість та доступність інфраструктури і послуг, забезпечити дотримання прав бізнес-суб'єктів, надати їм належний правовий захист.

Крім того, вважаємо важливим розвивати кластери та кооперацію між малими і середніми підприємствами для забезпечення їх взаємодії та обміну знаннями і досвідом, що надасть їм можливість бути більш ефективними та конкурентоспроможними. Такі кластери можуть сприяти створенню спільних маркетингових стратегій, покращенню якості продукції та послуг, зниженню витрат на виробництво і підвищенню економічної ефективності.

Ключові слова: державна підтримка, державна допомога, політика Ізраїлю, суб'єкти господарювання, воєнний стан.

Постановка проблеми. Війна відноситься до тих ризиків, наслідки яких спрогнозувати практично неможливо. Більше того, у світі й немає відповідного єдиного досвіду протидії таким ризикам, оскільки кожен військовий конфлікт чи повномасштабна війна є унікальними за своїми наслідками. У представленій статті ми намагатимемося спробувати визначити загальні тенденції ризиків для малого і середнього бізнесу в умовах дії правового режиму воєнного стану та визначити пріоритети надання державної підтримки для них.

Реалії російсько-української війни наочно продемонстрували, що війна має досить серйозні наслідки і для підприємницької діяльності. Основні загрози та виклики, які постали для малого і середнього бізнесу в Україні в умовах дії правового режиму воєнного стану, включають таке: заборона або обмеження діяльності суб'єктів господарювання, які є необхідними для забезпечення обороноздатності держави (у такому разі підприємства можуть зупинити свою діяльність або бути виключені з ринку, що може призвести до їх банкрутства); збільшення витрат на захист інтересів підприємств (воєнний стан вимагає підвищення витрат на охорону майна і співробітників підприємств, що значно впливає на їх фінансове становище); зменшення попиту на продукцію і послуги підприємств у зв'язку зі зниженням рівня економічної активності та зростанням цін на енергоресурси й інші матеріали; обмеження руху товарів і послуг через посилення вимог контролю за переміщенням товарів, транспорту та людей. Усі ці фактори значно впливають на фінансове становище і ефективність діяльності малих і середніх підприємств, й відтак державна підтримка в умовах воєнного стану для них є особливо важливою.

Стан дослідження. Питання державної підтримки бізнесу неодноразово виступали предметом досліджень у працях багатьох науковців, серед яких О.О. Бакаліська, Т.С. Гудіма, Р.А. Джабраїлов, К.С. Лебьодкін, О.Е. Лілемея, Д.В. Лічак (Зягіна), В.К. Малолітнева, Т.Ю. Мельник, Т.В. Некрасова, Н.О.

Петрова, О.П. Подцерковний, Д.Ю. Сіошов, В.А. Устименко, І.М. Феофанова, Д.О. Черніков та ін. Окремі аспекти вказаної проблематики розглядалися й автором цієї статті (зокрема, у роботах [1], [2], [3] та ін.). Водночас, огляд джерельної бази свідчить про недостатність у науці господарського права розвідок щодо певних особливостей державної підтримки суб'єктів господарювання в умовах воєнного стану, особливо з акцентом на позитивному іноземному досвіді, що свідчить про необхідність проведення ґрунтовного дослідження на цю тему та вказує на актуальність представленої наукової статті. На написання цієї статті автора також надихнув аналіз державних програм підтримки підприємництва в Ізраїлі.

Мета та завдання дослідження. Метою статті є вивчення особливостей державної підтримки суб'єктів малого і середнього підприємництва в умовах війни в окремих країнах світу та вироблення на цій основі рекомендацій для підвищення ефективності вітчизняної практики у цій сфері. Для реалізації вказаної мети у статті виконано такі завдання: 1) визначено напрямки та форми державної підтримки суб'єктів малого і середнього підприємництва в умовах війни; 2) досліджено відповідну практику зарубіжних країн; 3) на підставі проведеного науково-правового аналізу розроблено пріоритетні напрями для удосконалення вітчизняної практики у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Війна створює складні умови для ведення бізнесу (особливо це відчули на собі суб'єкти малого і середнього бізнесу), зокрема це відсутність стабільності, незахищеність у питанні забезпечення прав на власність, проблеми з доступом до фінансування. У таких умовах державна підтримка є критично важливою для збереження малого і середнього бізнесу та можливостей його розвитку.

Як було зазначено вище, війна загалом може мати серйозні наслідки для бізнесу, особливо для малих і середніх підприємств. Розглянемо основні з них.

У період війни населення зазвичай зосереджується на основних потребах, таких як продукти харчування, ліки та інші життєво необхідні матеріали, що призводить до зменшення попиту на інші товари і послуги. Також війною часто обумовлене підвищення вартості товарів і послуг (зокрема, й тих, які необхідні для забезпечення обороноздатності держави), в результаті чого вони стають недоступними для споживачів. Крім того, воєнні дії об'єктивно призводять до перерв у ланцюгах поставок, що своєю чергою має наслідком зниження темпів виробництва через недостатність запасу матеріалів, сировини та компонентів. Війна створює обмеження у вільному переміщенні людей і товарів (як наслідок, деякі товари можуть стати дефіцитними) через посилення вимог контролю за їх переміщенням. Війна загалом веде до негативних змін економічної ситуації у державі: йдеться про ріст інфляції, знецінення національної валюти, зменшення виробництва. Безумовно, це далеко не повний перелік, а лише загальні маркери тих великих проблем, з якими стикається бізнес-середовище. Усі ці фактори серйозно впливають на фінансове становище підприємств (здебільшого, малих і середніх) та їх ефективність. Однак, важливо пам'ятати, що деякі підприємства можуть також знайти і нові можливості у період війни, наприклад, за рахунок збільшення попиту на певні товари чи послуги. Тому дуже важливо не тільки виявляти загрози, але й розглядати можливості для пристосування до наявних (вибухених) в країні умов та шукати нові ринки.

У цьому контексті необхідно зауважити, що розширення можливостей і суб'єктного складу учасників державних програм «Доступні кредити 5–7–9%» та «Доступний фінансовий лізинг 5-7-9%», відповідно до рішення Уряду [4], є важливим кроком для надання додаткової підтримки суб'єктам підприємництва в умовах війни. Ці програми передбачають можливість отримання кредитів та фінансового лізингу суб'єктами малого і середнього бізнесу на цілком вигідних для них умовах.

Далі наведемо декілька загальних найбільш відомих підкладів державної підтримки малого і середнього бізнесу в умовах війни в окремих країнах.

У *Сполучених Штатах Америки* підтримували тих бізнес-суб'єктів, які виготовляли зброю та інші матеріали для військових потреб. Також уряд США надавав фінансову підтримку тим підприємствам, що займалися військовою розробкою та технологічними рішеннями, які були важливі для національної безпеки країни. В період Першої та Другої світових воєн США ввели низку програм державної підтримки виробників військової техніки та зброї. Одна з таких програм – *Lend-Lease Act*, дозволяла США надавати своїй армії та союзникам військову зброю, техніку й інші ресурси безоплатно або за низькою ціною. Протягом Другої світової війни програма допомогла союзникам США отримати більше ніж 50 млрд. доларів США військової допомоги. Крім того, після Другої світової війни США запустили програму державних закупівель військової техніки і зброї – *Military-Industrial Complex* (MIC), яка забезпечувала сталий попит на продукцію військово-промислового комплексу та дозволяла залучати великі інвестиції у розробку нових технологій і зброї. Ця програма сприяла розвитку великих корпорацій, таких як «Lockheed Martin», «Boeing», «General Dynamics», «Raytheon» та багатьох інших. Також необхідно згадати про програму *Small Business Innovation Research* (SBIR), яка була створена для підтримки малих і середніх підприємств, що займаються розробкою технологій та продукції військового призначення.

Велика Британія та Франція у період Другої світової війни надавали державну фінансову та іншу підтримку підприємствам, які виробляли військову продукцію й інші матеріали, необхідні для військової промисловості. Крім того, урядами цих країн були створені спеціальні програми для малих підприємств, що допомогло зберегти робочі місця та загалом підтримати економіку країн.

Під час Першої світової війни *Німеччина* запровадила низку державних програм підтримки виробників військової техніки та зброї, що дозволило їй стати однією з найсильніших військових держав у світі. Після поразки у цій війні та в умовах економічної кризи 1920-х років Німеччина знову звернула увагу на підтримку військової промисловості. Зокрема, у 1933 р. до влади на посаду канцлера прийшов Адольф Гітлер, який запустив масштабні програми військової розвідки та розробки нових зразків зброї. Ці програми вимагали великих інвестицій, тому держава відіграла ключову роль у їх фінансуванні. Одна з найвідоміших програм підтримки військово-промислового комплексу в Німеччині – програма збройних сил *Bundeswehr*. Завдяки їй військові закупівлі стали важливою складовою німецької економіки. Німеччина також активно розробляла нові технології військового призначення, фінансуючи дослідження та розробки військової продукції в університетах і наукових інститутах. Значна увага в Німеччині також приділялася під-

тримці малих і середніх підприємств, які займалися розробкою військової продукції. Для цього було створено низку програм державної підтримки, таких як технологічні інкубатори, кредитування, гранти та програми інших форм підтримки.

В Ізраїлі уряд також надавав фінансову підтримку тим підприємствам, які виробляли військову продукцію і технологічні рішення, необхідні для потреб національної безпеки. Крім того, було створено спеціальні програми підтримки стартапів та інноваційних проєктів, що в результаті допомогло у збереженні конкурентоспроможності та інноваційного потенціалу економіки країни.

Уряди Японії та Канади аналогічно надавали підтримку підприємствам, котрі займалися виробництвом військової продукції і матеріалів, важливих для потреб військової промисловості. Крім того, були створені спеціальні програми підтримки малих та середніх підприємств, які допомогли зберегти робочі місця та забезпечити економічну стабільність країн.

Наведені приклади підтверджують тезу, що державна підтримка бізнесу в умовах війни може бути ефективним інструментом взаємовигідної співпраці між державою і бізнес-суб'єктами: так, уряди допомагали компаніям вижити в складних умовах та при цьому забезпечували собі необхідну інфраструктуру і ресурси для військової безпеки. Крім того, наведені приклади демонструють, як заходи державної підтримки сприяли інноваціям, створенню нових технологій та збереженню економічного потенціалу країни в кризових умовах.

Проте, слід зауважити, що державна підтримка бізнесу в умовах війни може мати і негативні наслідки. Наприклад, деякі компанії можуть отримувати переваги порівняно з іншими, що у підсумку може спровокувати дисбаланс в конкурентній боротьбі. Крім того, державна підтримка може бути нерівномірно розподілена, що може призвести до несправедливості в економіці.

У будь-якому випадку слід констатувати, що державна підтримка бізнесу в умовах війни є важливим інструментом у забезпеченні національної безпеки і економічної стабільності країни. Втім, вона повинна бути ретельно розроблена та виконуватися з урахуванням потенційних ризиків і можливих наслідків.

Серед вищезгаданих прикладів, на наш погляд, найбільшою мірою вартий уваги саме досвід Ізраїлю, адже Ізраїль є яскравим прикладом тієї держави, яка вміло успішно протистоїть економічним викликам в умовах постійно діючого загострення конфлікту з Палестинською територією та сусідніми країнами. Уряд Ізраїлю розробив комплексну систему державної підтримки бізнесу, котра допомогла забезпечити безпеку країни і стабільність економіки.

Однією з головних форм державної підтримки підприємства в Ізраїлі є фінансування військово-промислового комплексу, який є одним із найбільш розвинених у світі та забезпечує значну частину виручки країни. Уряд Ізраїлю надає значні субсидії і державні контракти військово-промисловим компаніям, що забезпечує їх фінансову стабільність та збереження робочих місць.

Крім того, уряд Ізраїлю забезпечує вагому підтримку малих і середніх підприємств, які є важливими гравцями в економіці країни. З цією метою було створено цілу низку програм, які допомагають компаніям отримати доступ до кредитів, фінансування і допомоги у розробці технологій та експортного по-

тенціалу. Зокрема, діє програма *Small and Medium Enterprises Authority* [5], яка надає підприємствам пільгові умови кредитування, сприяння у здійсненні експортних операцій та підтримку в розробці нових технологій.

Також уряд Ізраїлю започаткував інституції, що забезпечують підтримку інноваційних підприємств і стартапів. Зокрема, існують такі програми, як *Office of the Chief Scientist* [6] та *Israel Innovation Authority* [7], метою яких є надання фінансування й підтримки для розробки новітніх технологій та інноваційних продуктів.

Уряд Ізраїлю, окрім згаданого, надає підтримку експортним компаніям, зокрема за допомогою *Israel Export and International Cooperation Institute* [8]. Ця державна програма забезпечує компаніям підтримку у відкритті нових ринків, виставок та бізнес-місії закордоном.

Один з прикладів – це компанія «*Rafael Advanced Defense Systems*» [9], що спеціалізується на розробці й виробництві високоточної військової техніки та зброї, забезпечує потреби Ізраїльських Збройних Сил, а також експортує свою продукцію у більш ніж 50 країн світу.

Інший приклад – компанія «*Israel Military Industries*» (IMI Systems) [10], яка провадить розробки і виробництво широкого спектру військової техніки та зброї, включно із бронетехнікою, ракетними системами і боеприпасами. Компанія здійснює експорт у більш ніж 70 країн світу, що сприяє неабиякому зміцненню позицій Ізраїлю на світовому ринку військової техніки.

Також варто відзначити, що Ізраїль успішно розвиває сектор кібербезпеки та кібертехнологій. У країні діє низка компаній, які розробляють продукти та послуги в цій сфері, це зокрема «*Check Point Software Technologies*», «*CyberArk Software*» та низка інших. Ізраїль також активно співпрацює з іншими країнами та міжнародними організаціями у сфері кібербезпеки.

Ось декілька прикладів програм та цікавих і корисних ініціатив, які були запроваджені в Ізраїлі для підтримки військового виробництва:

«*Безпека на дому*» («*Home Front Security*» [11]) – це програма, яка була запроваджена в Ізраїлі для підтримки військового виробництва в умовах війни. В рамках цієї програми уряд Ізраїлю надає підприємствам державні гранти на проведення досліджень і розробок у галузі військової техніки та зброї.

«*Схема прискорення*» («*Fast Track Scheme*» [12]) – це програма, що була запроваджена для підтримки малих і середніх підприємств, які займаються виробництвом військової техніки та зброї. За цією програмою держава Ізраїль надає підприємствам фінансову підтримку й підтримку з боку влади задля того, щоб допомогти їм прискорити процес виробництва та введення на ринок нових зразків військової продукції.

«*Міжнародні збройні закупівлі*» («*International Defense Procurement*» [13]) – ця програма була запроваджена для підтримки міжнародного співробітництва в галузі оборонної техніки та зброї. В рамках цієї програми держава Ізраїль сприяє підприємствам, які займаються виробництвом військової техніки та зброї, у входженні на міжнародний ринок. Зокрема, держава надає фінансову й інформаційну підтримку, допомагає з організації зустрічей та переговорів з потенційними партнерами.

«*Конверсія галузей*» («*Industry Conversion*») – програма, що впроваджена для підтримки підприємств, які виробляють цивільні товари, у їх переході до виробництва військової техніки та зброї. В рамках цієї програми держава надає фінансову під-

тримку підприємствам, які переходять до виробництва військової техніки та зброї, допомагає їм з отриманням необхідних ліцензій і сертифікатів.

«Центр інновацій» («*Innovation Center*» [14]) – це державна програма, що була запроваджена для підтримки інновацій в галузі військової техніки та зброї, за допомогою якої держава надає підприємствам фінансову та інфраструктурну підтримку для розробки і впровадження нових технологій у галузі безпеки та оборони.

Досвід вказаних програм демонструє, що державна підтримка може бути дуже ефективною в умовах війни, коли військове виробництво стає важливою складовою економіки. Необхідно зауважити, що успіх цих програм залежить не тільки від фінансової підтримки, а також й від ефективної координації спільних зусиль державних органів, приватного сектору і науково-дослідних установ.

Крім того, в Ізраїлі діє державна програма «Технологічні інкубатори» («*Technology Incubators*» [15]), що сприяє створенню і розвитку інноваційних підприємств, здебільшого у сфері військової техніки та зброї. Дана програма призначена для підприємств, зацікавлених у заснуванні стартап-компанії на основі інноваційної технологічної ідеї через технологічний інкубатор, який є центром підприємництва. Держава надає фінансову підтримку та консультації підприємствам, що знаходяться на початкових етапах розвитку, та допомагає їм залучати інвестиції.

Нарешті, Ізраїль також використовує програму державних закупівель для підтримки військової промисловості. Державні закупівлі загалом становлять значну частину військового бюджету, тому ця програма є дуже важливою для забезпечення розвитку військово-промислового комплексу.

Загалом, досвід Ізраїлю вказує на те, що державна підтримка може бути дуже ефективною в умовах війни або конфлікту, коли військове виробництво стає важливою складовою економіки. Важливою умовою успіху є налагоджена система співпраці між державними органами, приватним сектором та науково-дослідними установами, а також ефективне використання державних ресурсів і програм підтримки.

Ізраїль успішно демонструє на практиці комплексний підхід до розвитку військово-промислового комплексу та інноваційного сектору в умовах війни, що дозволяє країні дієво захищати свої національні інтереси, залучати іноземні інвестиції та технології, а також збільшувати свою конкурентоспроможність.

Нарешті, Ізраїль має високорозвинену систему вищої освіти та наукових досліджень. Уряд Ізраїлю усебічно підтримує наукові дослідження, створення технопарків і науково-дослідних центрів, що своєю чергою стимулює розвиток інноваційного сектору та високих технологій. Важливим фактором успішності Ізраїлю є також його відкритість до іноземних інвестицій та технологій. Країна заохочує інвестиції та технології з усього світу, що дозволяє їй залишатися конкурентоспроможною на міжнародному ринку.

Висновки. По результатах проведеного дослідження представляється можливим сформулювати наступні узагальнюючі висновки та пропозиції.

Отже, як уже було зазначено раніше, Ізраїль є яскравим прикладом тієї країни, яка зуміла успішно протистояти економічним викликам в умовах війни. Це було досягнуто завдяки комплексній системі державної підтримки бізнесу, яка орієнтується на

сприяння військово-промислому комплексу, малим і середнім підприємствам, інноваційному сектору та експортним компаніям. Крім того, відкритість до іноземних інвестицій та технологій дозволила Ізраїлю використовувати найновіші технології і залучати іноземні інвестиції, що сприяє його конкурентоспроможності на світовому ринку. Наприклад, компанія «*Elbit Systems*» [16], яка є одним із провідних виробників військової техніки в Ізраїлі, успішно здійснює експорт своїх розробок у більш ніж 60 країн світу. Крім того, держава Ізраїль має найбільшу кількість стартапів на душу населення в світі, що свідчить про високий рівень інноваційного потенціалу країни. Також варто наголосити, що Ізраїль має військово-промисловий комплекс, який є одним з найбільш розвинених у світі, забезпечує військові потреби країни, а також здійснює експорт військової техніки та послуг. Такий підхід дозволяє країні не тільки захищати свої національні інтереси, а й заробляти на цьому.

Досвід Ізраїлю засвідчує, що комплексна державна підтримка бізнесу й інноваційного сектору, яка орієнтована на потреби військово-промислового комплексу, може бути дієвим інструментом економічного розвитку в умовах війни. Важливою умовою успіху є також відкритість до іноземних інвестицій та технологій, що дозволяє втілювати у життя найновіші розробки і підвищувати конкурентоспроможність країни.

З огляду на позитивний зарубіжний досвід, основні рекомендації (уроки) для України з підтримки малого і середнього підприємництва в умовах війни можуть включати наступне:

розробка і впровадження національної стратегії розвитку військово-промислового комплексу, яка б визначала основні пріоритети, напрямки та завдання військового виробництва (така стратегія повинна ґрунтуватися на сучасних наукових дослідженнях і аналізі зарубіжного досвіду);

створення ефективної системи координації між державними органами, приватним сектором та науково-дослідними установами (для цього можна створити спеціальний орган, який би забезпечував координацію спільних дій між різними галузями військово-промислового комплексу);

надання фінансової підтримки підприємствам, які займаються розробкою і виробництвом військової техніки та зброї (ця підтримка може бути надана у формі грантів, позик чи інвестицій);

забезпечення доступу до новітніх технологій та наукових розробок, які можуть бути застосовані у військовому виробництві (для цього слід розробити програму співпраці між військовими підприємствами та науково-дослідними установами);

продовження практики програм публічних закупівель для підтримки військово-промислового комплексу (публічні закупівлі мають стати важливим інструментом у забезпеченні розвитку військового виробництва та підтримки підприємств, але будь-які процедурні «послаблення» у цій сфері недопустимі, оскільки, як проказав досвід майже трьох років війни, такі «послаблення» породжують численні зловживання, корупційні прояви і багатомільярдні втрати державних коштів внаслідок їх неефективного використання);

розвиток і поширення співпраці із зарубіжними партнерами, які можуть надавати технологічну підтримку, інвестиції і сприяти розширенню експорту української військової техніки та зброї (така співпраця може бути реалізована шляхом укладення міжнародних договорів, створення спільних підприємств та в інших взаємоприйнятних формах);

забезпечення навчання і підвищення кваліфікації працівників військово-промислового комплексу з метою забезпечення високого рівня виробництва та використання новітніх технологій;

запровадження національної програми залучення іноземних інвестицій у військово-промисловий комплекс (подібна програма може бути спрямована на залучення інвестицій для розширення виробництва і модернізації обладнання);

підтримка інноваційних проектів і стартапів, які можуть забезпечити нові рішення та технології для військового виробництва (для цього можна створити спеціальний фонд фінансування інноваційних проектів та розробити державну програму підтримки стартапів);

відкритий діалог з громадськістю і включення представників громадських організацій у процес прийняття рішень щодо розвитку військово-промислового комплексу, що допоможе уникнути зловживань і «дивних закутівель» (зокрема, подібних до ситуації в м. Одесі, де під час війни за рахунок коштів місцевого бюджету планували провести реконструкцію одного з районних судів на суму 106.1 млн. грн. [17] та лише через значний суспільний резонанс і втручання громадськості цю закупівлю було визнано недоцільною в умовах воєнного стану), забезпечити відповідність дій держави вимогам громадян та розвивати національну військову промисловість відповідно до потреб суспільства.

Крім того, Україна може запропонувати малим і середнім підприємствам пільгові кредитні програми з низькою відсотковою ставкою, які б дозволили зменшити фінансові витрати на розширення виробництва та модернізацію обладнання. Також слід надавати підтримку у формі консультацій та навчань з маркетингу, управління бізнесом та інноваційних технологій, що дозволить малим і середнім підприємствам підвищити свою конкурентоспроможність.

Очевидно, держава має спрямовувати зусилля на створення сприятливого бізнес-середовища для малих і середніх підприємств, що забезпечить їх стале зростання та розвиток. Для цього необхідно спростити процедури ліцензування бізнесу, знизити податкове навантаження, підвищити якість та доступність інфраструктури і послуг, забезпечити дотримання прав бізнес-суб'єктів, надати їм належний правовий захист.

Крім того, вважаємо важливим розвивати кластери та кооперацію між малими і середніми підприємствами для забезпечення їх взаємодії та обміну знаннями і досвідом, що надасть їм можливість бути більш ефективними та конкурентоспроможними. Такі кластери можуть сприяти створенню спільних маркетингових стратегій, покращенню якості продукції та послуг, зниженню витрат на виробництво і підвищенню економічної ефективності.

Література:

1. Петруненко Я.В. Особливості державної підтримки суб'єктів господарювання в умовах дії правового режиму воєнного стану. *Juris Europensis Scientia*. 2023. № 2. С. 30–35.
2. Петруненко Я.В. Особливості надання податкових та митних пільг суб'єктам господарювання в умовах дії правового режиму воєнного стану в аспекті ефективного використання державних коштів. *Право і суспільство*. 2023. № 5. С. 78–86.
3. Петруненко Я.В. Європейський досвід правового регулювання у сфері стимулювання малого підприємництва: порівняльно-правовий аналіз. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2023. № 64. С. 84–88.

4. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України з питань надання фінансової державної підтримки суб'єктам підприємництва: постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2022 р. № 521. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/521-2022-п#Text>
5. The Israel Small and Medium Enterprises Authority (ISMEA). URL: <http://www.israelbusiness.org.il/startingyourbusiness/assistingcenters/smallbusiness>
6. Office of the Chief Scientist. URL: <https://www.fda.gov/about-fda/office-commissioner/office-chief-scientist>
7. The Israel Innovation Authority. URL: <https://innovationisrael.org.il/en/contentpage/israel-innovation-authority>
8. Israel Export and International Cooperation Institute. URL: <https://www.export.gov.il/en/abouteconomy/aboutus/ieiaboutus>
9. Rafael Advanced Defense Systems Ltd. URL: <https://www.rafael.co.il>
10. Israel Military Industries (IMI Systems). URL: <https://www.israeldefense.co.il/en/company/israel-military-industries-ltd>
11. Moty Cohen. Israeli technology – defending the home front. A review of Israeli technology developed to protect Israel's national security. URL: https://www.gov.il/en/departments/publications/reports/hls_technology
12. Israel Fast Track Fellowship. URL: <https://ujia.org/israel-fast-track>
13. International Defense Procurement. URL: <https://english.mod.gov.il/Departments/Pages/DepartmentofProductionandProcurement.aspx>
14. David Kramer. Israel has become a powerhouse in quantum technologies. *Physics Today*. 2021. Vol. 74(12). P. 24–27. DOI: <https://doi.org/10.1063/PT.3.4898> . URL: <https://pubs.aip.org/physicstoday/article/74/12/24/396192/Israel-has-become-a-powerhouse-in-quantum>
15. Technological Innovation Incubators Program. *Israel Innovation Authority*. URL: <https://innovationisrael.org.il/en/program/incubators-incentive-program>
16. Elbit Systems – International Defense Electronics Company URL: <https://elbitsystems.com>
17. Реконструкція Київського райсуду Одеси за 106 млн.: із проекту можуть зняти фінансування, а в мерії пояснили, навіщо цей ремонт узагалі потрібен. «Думська», 17 серпня 2023 р. URL: <https://dumskaya.net/news/stranny-tender-na-106-mln-grn-odesskaya-meriya-178139/ua>

Petrunenko Ia. V. State support for small and medium-sized enterprises under the legal regime of martial law: the experience of Israel

Summary. The article examines the features of state support for small and medium-sized enterprises in the context of war in certain countries of the world and, on this basis, develops recommendations for improving the efficiency of domestic practice in this area. The author examines the main threats and challenges faced by small and medium-sized businesses in Ukraine under the martial law regime. It is proved that small and medium-sized enterprises have found themselves in extremely difficult socio-economic conditions and require various forms of state support. The author substantiates the hypothesis that the war may have a serious impact on business and the economy as a whole, but enterprises can take measures to reduce risks and adapt to the current conditions. It is important to remember that businesses may have different opportunities and limitations in a time of war, so each company must assess its own situation and make appropriate decisions.

The article analyses the practice of state support in certain countries of the world. The main attention is paid to the experience of Israel. In this context, a number of state business support programmes in Israel are analysed.

Israel's experience shows that comprehensive state support for business and the innovation sector, which is

focused on the needs of the military-industrial complex, can be an effective tool for economic development in times of war. An important condition for success is also openness to foreign investment and technology, which allows for the implementation of the latest developments and increases the country's competitiveness.

Based on the results of the study, and taking into account positive foreign experience, the main recommendations (lessons learned) for Ukraine to support small and medium-sized enterprises in times of war are formulated.

In particular, Ukraine could offer small and medium-sized enterprises concessional loan programmes with low interest rates to reduce the financial costs of expanding production and modernising equipment. Support should also be provided in the form of consultancy and training in marketing, business management and innovative technologies, which would allow small and medium-sized enterprises to increase their competitiveness.

The author concludes that the State should focus its efforts on creating a favourable business environment for small and medium-sized enterprises, which will ensure their sustainable growth and development. To do this, it is necessary to simplify business licensing procedures, reduce the tax burden, improve the quality and availability of infrastructure and services, ensure that the rights of business entities are respected, and provide them with proper legal protection.

In addition, we believe it is important to develop clusters and cooperation between small and medium-sized enterprises to ensure their interaction and exchange of knowledge and experience, which will enable them to be more efficient and competitive. Such clusters can help create common marketing strategies, improve the quality of products and services, reduce production costs and increase economic efficiency.

Key words: state support, state aid, Israeli policy, economic entities, martial law.

Севост'янов С. С.

*здобувач третього (освітньо-наукового)
рівня вищої освіти спеціальності 081 «Право
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ

Анотація. У науковій роботі автором на підставі аналізу чинного законодавства досліджено особливості правового регулювання трудових відносин в умовах дистанційної зайнятості.

З урахуванням вітчизняних та зарубіжних наукових підходів досліджено сутнісне наповнення категорії дистанційної роботи. На підставі аналізу законодавчого визначення виокремлено три основні ознаки дистанційної роботи: 1) виконання роботи поза робочим приміщенням роботодавця; 2) вибір місця роботи працівником; 3) використання для роботи інформаційно-комунікаційних технологій.

Надано авторське визначення дистанційної роботи, відповідно до якого під дистанційною роботою розуміють нетипову форму організації трудових відносин, відповідно до якої працівник виконує роботу з використанням інформаційно-комунікаційних технологій поза місцезнаходженням роботодавця без підпорядкування правилам внутрішнього розпорядку, якщо інше не передбачено локальним нормативним актом або трудовим договором.

Досліджено переваги дистанційної роботи, серед яких зниження офісних витрат, зменшення використання транспорту та інших матеріальних ресурсів, гнучкість режиму робочого часу та ін. Висвітлено негативні аспекти дистанційної роботи, які безпосередньо пов'язані з проблемами організації робочого часу та відсутності підпорядкування працівників правилам внутрішнього розпорядку.

Автором досліджено особливості правового регулювання трудових відносин в умовах дистанційної зайнятості яка полягає у поєднанні централізованого законодавчого та договірною регулювання.

На підставі аналізу норм чинного законодавства виокремлено особливості централізованого законодавчого регулювання дистанційних трудових відносин, серед яких: затвердження на підзаконному рівні типової форми трудового договору про дистанційну роботу; закріплення обов'язкової письмової форми укладення трудового договору про дистанційну роботу; законодавчо гарантоване право дистанційного працівника на період вільного часу для відпочинку; закріплення норми загальної тривалості робочого часу; гарантоване право працівника на систематичну виплату заробітної плати; закріплення права окремих категорій пільговиків працювати на умовах дистанційної роботи та ін.

З урахуванням визначених у законодавстві меж диспозитивності, висвітлені основні особливості договірною регулювання трудових відносин в умовах дистанційної зайнятості, серед яких: самостійне визначення сторонами місця виконання роботи; самостійне визначення сторонами умов оплати праці; можливість регулювання робочого часу дистанційного працівника у трудовому договорі;

регулювання за згодою сторін порядку та строків забезпечення засобами, необхідними для виконання дистанційної роботи; договірне регулювання питання щодо умов виконання роботи.

Ключові слова: дистанційна зайнятість, трудовий договір, дистанційний працівник, дерегуляція трудових відносин, воєнний стан.

Постановка проблеми. Пандемія COVID-19 сприяла поширенню у сфері регулювання трудових відносин нетипових форм зайнятості, які передбачають спрощення процесу організації праці в умовах карантинних обмежень. У 2021 році чинний Кодекс законів про працю України (далі – КЗпП) було доповнено низкою статей, які регулюють питання виконання працівниками надомної та дистанційної роботи. Особливості розвитку ринкової економіки в сучасних умовах воєнного стану створюють нові виклики для роботодавців у сфері збереження трудового потенціалу підприємств. Дистанційна робота набуває широкого поширення в Україні у зв'язку з необхідністю забезпечення стабільного виконання працівниками трудової функції в умовах загрози для життя та здоров'я під час дії воєнного стану. Зважаючи на загальну тенденцію розвитку в умовах воєнного стану децентралізованого регулювання трудових відносин, де основним джерелом виступає трудовий договір, актуальним є дослідження особливостей правового регулювання трудових відносин в умовах дистанційної зайнятості.

Стан дослідження. Визначення поняття та особливостей дистанційної зайнятості на підставі комплексного вивчення її сутнісного наповнення було об'єктом дослідження у працях таких вітчизняних вчених як О.М. Ярошенка, О.Г. Середи, В.В. Жернакова, С. Сільченка, А.М. Колота, та ін. Окремим проблемним питанням регулювання трудових відносин в умовах дистанційної зайнятості присвячені праці В.В. Юровської, Л.Ю. Прогонюк, Д.О. Плехова та ін. Не применшуючи ролі наукових праць цих авторів, варто зазначити, що сучасні виклики, які постали перед суспільством в умовах воєнного стану, вимагають глибинного дослідження особливостей правового регулювання дистанційних трудових відносин.

Метою наукової роботи є здійснення комплексного наукового аналізу особливостей правового регулювання дистанційної праці в Україні.

Виклад основного матеріалу. З метою удосконалення та уніфікації законодавчого врегулювання нетипових форм зайнятості у статті 60² Кодексу законів про працю передбачено поняття дистанційної роботи та особливості її виконання працівником. Відповідно до 60² КЗпП дистанційна робота – це

форма організації праці, за якої робота виконується працівником поза робочими приміщеннями чи територією роботодавця, в будь-якому місці за вибором працівника та з використанням інформаційно-комунікаційних технологій [1]. Законодавче визначення категорії відображає основні ознаки дистанційної роботи: 1) виконання роботи поза робочим приміщенням роботодавця; 2) вибір місця роботи працівником; 3) використання для роботи інформаційно-комунікаційних технологій.

У працях вітчизняних вчених поняття дистанційної роботи розкривається більш комплексно з урахуванням її особливостей. Зокрема, О.В. Демченко визначає дистанційну роботу як роботу, яка здійснюється працівником на регулярній основі з дотриманням норм трудового законодавства, а також інших нормативно-правових актів, що містять норми трудового права. Особливістю цієї форми організації праці, на думку науковця, є розташування робочого місця працівника – поза межами стаціонарного робочого місця, а також особливою умовою є те, що за допомогою засобів інформаційно-комунікаційних технологій підтримується взаємодія між працівником та роботодавцем [2]. На думку, А.М. Колот, дистанційна робота – це нестандартна форма зайнятості, яка заснована на гнучких соціально-трудових відносинах між працівником і роботодавцем і відбувається у віртуальному середовищі з використанням інформаційних і комунікаційних технологій [3]. У більшості зарубіжних джерел для визначення дистанційної роботи застосовують поняття «remote work» (віддалена робота), яке вживається у синонімічному значенні. У дослідженні «Working anytime, anywhere: The effects on the world of work», проведеному Європейським фондом покращення умов життя та праці віддалена робота, яку також називають дистанційною роботою, визначається як робоча організація, за якої працівники виконують свої робочі функції поза традиційним офісним середовищем, часто використовуючи технології для спілкування та співпраці з колегами та керівниками [4]. У роботі «Дистанційна робота та договірне дистанціювання. Майбутнє віддаленої роботи» Нікола Каунтуріс надає визначення віддаленої роботи як «виконання роботи за допомогою різноманітних технологічних інструментів у місці, яке знаходиться за межами робочого центру» [5].

Враховуючи вищенаведені законодавчий та наукові підходи, дистанційну роботу можна визначити як нетипову форму організації трудових відносин, відповідно до якої працівник виконує роботу з використанням інформаційно-комунікаційних технологій поза місцезнаходженням роботодавця без підпорядкування правилам внутрішнього розпорядку, якщо інше не передбачено локальним нормативним актом. Серед переваг запровадження дистанційної роботи на підприємстві для роботодавця можна виокремити зниження офісних витрат, зменшення використання транспорту та інших матеріальних ресурсів, що у свою чергу забезпечує збереження капіталу підприємства в умовах нестабільного розвитку економіки під час воєнного стану. В індивідуальному порядку для працівників основними перевагами є скорочення часу перебування в дорозі, відсутність на роботі в ранні години та гнучкість режиму робочого часу. До негативних аспектів дистанційної роботи, які безпосередньо пов'язані з особливостями організації робочого часу та відсутності підпорядкування працівників правилам внутрішнього розпорядку можна віднести: 1) труднощі у спілкуванні між співробітниками; 2) зниження насиченості каналів зв'язку; 3) неможливість

забезпечити інформаційні потоки між стороною роботодавця та працівника в інтерактивному режимі; 4) невизначеність робочого часу, що у свою чергу сприяє погіршенню балансу між роботою та особистим життям; 4) відсутність у роботодавця можливості здійснювати фактичний контроль за часом, який приділяє працівник виконанню роботи, що може сприяти погіршенню трудової дисципліни.

Вищезазначені переваги та недоліки дистанційної роботи обумовлюють необхідність спеціального врегулювання трудових відносин з метою забезпечення балансу інтересів роботодавця та дистанційного працівника. Особливістю правового регулювання трудових відносин в умовах дистанційної зайнятості є гнучкість нормативного регулювання, яка полягає у поєднанні централізованого законодавчого та договірного регулювання, що відображає дуалізм методу трудового права.

Змішаний спосіб регулювання дистанційних трудових відносин обумовлений трансформацією соціально-економічних умов в реаліях сьогодення. Як зазначає О.Г. Серета, з одного боку основою централізованого регулювання все ще виступають законодавчі та підзаконні акти, а з іншого – запроваджується децентралізоване регулювання, яке базується на умовах договору, що створюються узгодженими взаємними діями суб'єктів договірного процесу [6].

Основою централізованого регулювання трудових відносин в умовах дистанційної зайнятості є положення ст. 60² КЗпП України та інші нормативно-правові акти, серед яких Закони України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [7], «Про електронні документи та електронний документообіг» [8], Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України «Про затвердження типових форм трудових договорів про надомну та дистанційну роботу» від 05.05.2021 № 913-21 [9] та ін.

На підставі аналізу норм чинного законодавства можна виокремити наступні особливості централізованого регулювання дистанційних трудових відносин:

- 1) затвердження на підзаконному рівні типової форми трудового договору про дистанційну роботу;
- 2) законодавче закріплення обов'язкової письмової форми укладення трудового договору про дистанційну роботу;
- 3) законодавче закріплення норми загальної тривалості робочого часу (не більше 40 годин на тиждень);
- 4) законодавчо гарантоване право працівника на систематичну виплату заробітної плати;
- 5) законодавча заборона на укладення трудового договору про дистанційну роботу за наявності небезпечних і шкідливих виробничих (технологічних) факторів;
- 6) законодавчо гарантоване право дистанційного працівника на період вільного часу для відпочинку (період відключення);
- 7) законодавчо гарантоване право працівника на тимчасове, строком до двох місяців, переведення на дистанційну роботу, якщо на робочому місці стосовно нього були вчинені дії, що містять ознаки дискримінації (абз.10 ст. 60² КЗпП) [1];
- 8) можливість роботодавця запроваджувати дистанційну роботу своїм наказом (розпорядженням) без обов'язкового укладення трудового договору про дистанційну роботу в письмовій формі, у разі загрози поширення епідемії, пандемії, необхідності самоізоляції працівника у випадках, встановлених законодавством, та/або у разі виникнення загрози збройної

агресії, надзвичайної ситуації техногенного, природного чи іншого характеру (абз.11 ст. 60² КЗпП)[1];

9) законодавче закріплене право окремих категорій пільговиків працювати на умовах дистанційної роботи, за наявності відповідних ресурсів та засобів у роботодавця;

10) законодавчо закріплене право сторін у період дії воєнного стану за згодою визначати форму трудового договору, що дозволяє використовувати електронну форму укладення трудового договору поряд з обов'язковою письмовою формою[1].

Договірне регулювання трудових відносин в умовах дистанційної зайнятості обумовлене об'єктивною потребою індивідуально закріпити права та обов'язки роботодавця та дистанційного працівника. Ключовим інструментом децентралізованого регулювання трудових відносин є трудовий договір. Як слушно зазначає В.В. Жернаков, трудовий договір відіграє важливу роль у договірному методі регулювання трудових відносин, оскільки сторони за власною згодою визначають умови застосування праці, взаємні права і обов'язки, гарантії та додаткові умови. Але це не означає, що трудові відносини потребують субсидіарного застосування цивільно-правових норм. Навпаки, договірне регулювання, яке сформувалося в цивільному праві в основному для регулювання майнового обігу, не можна поширити на трудові відносини, оскільки останні мають істотні особливості, пов'язані з людиною як носієм здібностей до праці [10]. Відповідно, диспозитивність договірного регулювання дистанційних трудових відносин повинна мати певні межі, визначені у трудовому законодавстві з метою захисту трудових прав працівників. На думку О.Г. Середи, поєднання державного і договірного регулювання трудових відносин, що передбачає зміщення центру ваги правового регулювання трудових відносин із законодавчого рівня на договірний повинні полягати у встановленні мінімальних гарантій та обов'язкових стандартів, за якими сторони не зможуть поставити одна одну в невідгдане положення; у контролі і нагляді за дотриманням законодавства; у регламентації норм, механізмів і процедур, яким сторони трудових відносин і їх представники зобов'язані дотримуватися [6].

Особливості договірного регулювання трудових відносин в умовах дистанційної зайнятості полягають у:

1) самостійному визначенні сторонами місця виконання роботи. Відповідно до положень законодавства виконання роботи працівником відбувається поза робочим приміщенням роботодавця, тобто місце роботи працівника не збігається з місцезнаходженням роботодавця [1]. Роботодавець в рамках трудового договору про дистанційну роботу може надавати працівнику фінансові ресурси, обладнання та засоби, необхідні для виконання дистанційної роботи, однак працівник у процесі виконання роботи перебуває у окремому приміщенні, яке роботодавцю не належить. Водночас, це не позбавляє можливості сторін передбачити як окрему умову трудового договору періодичні виїзди дистанційного працівника до окремого офісного приміщення для виконання дистанційної роботи;

2) договірному регулюванні питання щодо умов виконання роботи. У зв'язку з тим, що трудове законодавство забороняє укладати трудовий договір про дистанційну роботу за наявності небезпечних і шкідливих виробничих (технологічних) факторів, сторони можуть узгодити окремим положенням трудового договору обов'язок працівника повідомляти роботодавця про стан робочого місця перед початком виконання роботи;

3) самостійному визначенні сторонами умов оплати праці;

4) можливості регулювання робочого часу працівника у трудовому договорі. Відповідно до абз.5 ст. 60² КЗпП при дистанційній роботі працівник розподіляє робочий час на власний розсуд, на нього не поширюються правила внутрішнього трудового розпорядку, якщо інше не визначено трудовим договором [1]. Відповідно, за наявності згоди сторін, режим робочого часу дистанційного працівника та обов'язок підпорядковуватись правилам внутрішнього розпорядку може бути передбачений договором;

5) регулюванні за згодою сторін порядку та строків забезпечення обладнанням, програмно-технічними засобами, засобами захисту інформації та іншими засобами, необхідними для виконання дистанційної роботи [9].

Висновки. Враховуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що дистанційна робота є нетиповою формою організації трудових відносин, відповідно до якої працівник виконує роботу з використанням інформаційно-комунікаційних технологій поза місцезнаходженням роботодавця без підпорядкування правилам внутрішнього розпорядку, якщо інше не передбачено локальним нормативним актом або трудовим договором. Особливістю правового регулювання трудових відносин в умовах дистанційної зайнятості є поєднання законодавчого та договірного регулювання.

Договірне регулювання дистанційних трудових відносин передбачає індивідуальне закріплення у трудовому договорі прав та обов'язків роботодавця та працівника, а також додаткові гарантії та умови, не передбачені трудовим законодавством. При цьому диспозитивність договірного регулювання дистанційних трудових відносин повинна мати певні межі, які безпосередньо впливають з особливостей правового статусу роботодавця та працівника за трудовим законодавством. Забезпечення балансу інтересів роботодавця та дистанційного працівника можливо лише за умови централізованого законодавчого та договірного регулювання.

Література:

1. Кодекс законів про працю України : Кодекс України від 10.12.1971 р. № 322-VIII : станом на 24 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 25.06.2024).
2. Демченко О.В. Механізм правового регулювання дистанційної зайнятості за трудовою регламентацією. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2019. Вип. 2. С. 42–45.
3. Колот А. Трансформація інституту зайнятості як складова глобальних змін у соціально-трудовій сфері. Україна: аспекти праці. 2009. № 8. С. 3–14.
4. Eurofound and the International Labour Office. (2017). Working anytime, anywhere: The effects on the world of work. Publications Office of the European Union, Luxembourg, and the International Labour Office, Geneva.
5. Countouris, N., & De Stefano, V. (2023). Out of sight, out of mind? Remote work and contractual distancing. The future of remote work, 147.
6. Середа О.Г. Проблеми правового регулювання дистанційної роботи в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 294–298.
7. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 р. № 2136-IX: станом на 24 груд. 2023 р.

- URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text> (дата звернення: 25.06.2024).
8. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV: станом на 1 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> (дата звернення: 25.06.2024).
  9. Про затвердження типових форм трудових договорів про надомну та дистанційну роботу»: Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 05.05.2021 № 913-21 від 05.05.2021 № 913-21. URL: Про затвердження типових форм... | від 05.05.2021 № 913-21 (rada.gov.ua) (дата звернення: 25.06.2024).
  10. Жернаков В.В. Договір як універсальна правова конструкція. Договірне регулювання соціально-трудова відносин: загально-теоретичні питання: монографія/А. П. Гетьман, В. І. Борисова, О. П. Євсєєв та ін. ; за ред. А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Харків: Право, 2012. 432 с.

Sevost'yanov S. Peculiarities of legal regulation of labor relations in conditions of remote employment

Summary. In this research paper, the author, based on the analysis of current legislation, examines the peculiarities of legal regulation of labor relations in the context of remote employment.

Taking into account national and foreign scientific approaches, the author examines the essential content of the category of remote work. Based on the analysis of the legislative definition, the author distinguishes three main features of remote work: 1) performance of work outside the employer's workplace; 2) choice of workplace by the employee; 3) use of information and communication technologies for work.

The author provides the author's own definition of remote work, according to which remote work is understood as an atypical form of organization of labor relations, according to which an employee performs work using information and communication technologies outside the employer's location without being subject to internal regulations,

unless otherwise provided for by a local regulatory act or an employment contract.

The author analyzes the advantages of remote work, including reduction of office expenses, reduction of the use of transport and other material resources, flexibility of working hours, etc. The author also highlights the negative aspects of remote work which are directly related to the problems of working time organization and lack of subordination of employees to internal regulations.

The author investigated the peculiarity of the legal regulation of labor relations in the conditions of remote employment, which consists in the combination of centralized legislative and contractual regulation.

On the basis of the analysis of the norms of the current legislation, the peculiarities of the centralized legislative regulation of remote labor relations are singled out, including: approval at the sub-legal level of the standard form of the labor contract on remote work; establishing a mandatory written form of concluding an employment contract on remote work; the legally guaranteed right of a teleworker to a period of free time for rest; fixing the norm of the total duration of working hours; the employee's guaranteed right to systematic payment of wages; securing the right of certain categories of beneficiaries to work remotely, etc.

Taking into account the limits of dispositiveness defined in the legislation, the main features of the contractual regulation of labor relations in conditions of remote employment are highlighted, including: independent determination by the parties of the place of performance of work; independent determination by the parties of terms of remuneration; the possibility of regulating the working hours of remote workers in the employment contract; regulation, upon the agreement of the parties, of the order and terms of providing the means necessary for remote work; contractual regulation of the issue of terms of performance of work.

Key words: remote employment, employment contract, remote worker, deregulation of labor relations, martial law.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Алієв Р. В., Полтораков О. Ю.

«СТРАТЕГІЧНА ПРАВОВА КУЛЬТУРА»: ВІД КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ДО ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЇ 4

Осінський О. Л.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО АКАДЕМІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НАПРИКІНЦІ XV–XVIII СТОЛІТЬ (ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ).....10

Сергієнко О. В.

КАТЕГОРІЯ АРХІТЕКТУРА ЯК СКЛАДОВА МІСТОБУДУВАННЯ.....15

Шершенькова В. А.

ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ВЛАДОЮ ПОЛЬЩІ ТА ЛИТВИ (XIV–XVI СТ.).....19

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Даців С. Я.

ПОНЯТТЯ «ЕКОЛОГІЧНОЇ ДЕРЖАВИ»: СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ В УКРАЇНІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ..... 24

АДМІНІСТРАТИВНЕ, ФІНАНСОВЕ, ПОДАТКОВЕ ПРАВО

Бондарчук Ю. В.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ, ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ ТА ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ..... 30

Гордієнко А. В.

УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКОСТІ В ПУБЛІЧНОМУ УПРАВЛІННІ У СФЕРІ ОХОРОНИ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ ТА БЕЗПЕКИ ПОВІТРЯНОГО ПРОСТОРУ В УКРАЇНІ.....34

Кропивницький М. О.

ОКРЕМІ ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ Й СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСІБ, ЗВІЛЬНЕНИХ ІЗ МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ, В СИСТЕМІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ..... 39

Кумейко А. В.

РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ У ЗАПОБІГАННІ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ СИСТЕМИ 44

Лимар М. В.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ..... 48

Лулу С. С.

ВІДШКОДУВАННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ ШКОДИ ДЕРЖАВНИМ СЛУЖБОВЦЕМ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ..... 53

Мандриченко Ж. В.

АДМІНІСТРАТИВНА АКСІОЛОГІЯ: ЩОДО ПИТАННЯ ПЕРІОДИЗАЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ..... 58

Моїсєєв М. С.

ДО ПИТАННЯ РОЗМЕЖУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ТА КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗА САМОВІЛЬНЕ ЗАЛИШЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ..... 62

Пицида В. М.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН, ЩО ВИНИКАЮТЬ У ЗВ'ЯЗКУ З ВИКОРИСТАННЯМ ПУБЛІЧНОГО МАЙНА У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ..... 66

<i>Сірий Ю. М.</i> ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ.....	70
---	----

<i>Сокурєнко О. А.</i> ОРГАНІЗАЦІЯ КАДРОВОЇ РОБОТИ В СТРУКТУРІ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ.....	74
--	----

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

<i>Кройтор В. А.</i> ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД ПРИ ОСПОРЮВАННІ, ВІДМОВІ У ВИЗНАННІ ТА НАДАННІ ДОЗВОЛУ НА ВИКОНАННЯ РІШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО КОМЕРЦІЙНОГО АРБІТРАЖУ.....	78
<i>Курєпіна О. Ю.</i> ПІДТРИМКА СУБ'ЄКТІВ МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА ЗАСОБАМИ СТИМУЛЮЮЧОГО ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ГОСПОДАРЮВАННЯ.....	84
<i>Лантух Я. В.</i> МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ЗДІЙСНЕННЯ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ СТЯГУВАЧА ТА БОРЖНИКА: ПРОБЛЕМАТИКА ВИЗНАЧЕННЯ.....	90
<i>Олійник А. Ю.</i> ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	94
<i>Покотинський М. А.</i> ПРЕДСТАВНИК У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ АВТОРІВ КОМП'ЮТЕРНИХ ПРОГРАМ.....	98
<i>Полуніна О. О.</i> МОДЕРНІЗАЦІЯ УЧАСТІ ПРЕДСТАВНИКА У СПРАВАХ ОКРЕМОГО ПРОВАДЖЕННЯ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ.....	102
<i>Ромась М. І.</i> ОСОБЛИВОСТІ СПАДКУВАННЯ ОКРЕМИХ ОБ'ЄКТІВ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ.....	105
<i>Серт О. В.</i> НЕДОЛІКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТВОРЕННЯ КОМІТЕТІВ РАДИ ДИРЕКТОРІВ В УКРАЇНІ.....	109
<i>Тараненко О. М.</i> ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ ЗАЗНАЧЕНЬ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ЄС ТА УКРАЇНИ.....	114

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

<i>Костоєриз Я. О.</i> РОЗШИРЕННЯ ТРУДО-ПРАВОВИХ МОЖЛИВОСТЕЙ ДЛЯ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ.....	120
---	-----

ЗЕМЕЛЬНЕ, АГРАРНЕ, ЕКОЛОГІЧНЕ, ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

<i>Григор'єва Х. А.</i> ПРАВОВИЙ ДИСБАЛАНС ГІДРОМЕЛІОРАТИВНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ (АГРОПРОТЕКЦІЙНИЙ ВИМІР).....	124
---	-----

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

<i>Боровик А. В., Оліневич О. А.</i> ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА В ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ.....	134
--	-----

Кривицький Ю. В.

РЕФОРМА КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ: ОКРЕМІ ТЕОРЕТИЧНІ ЗАУВАГИ.....139

Паламарчук О. В.

ДЕТЕРМІНАНТИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ВЧИНЕННЯ РОЗБОЇВ, ПОЄДНАНИХ З ПРОНИКНЕННЯМ У ЖИТЛО, ІНШЕ ПРИМІЩЕННЯ ЧИ СХОВИЩЕ.....145

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА, ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Луценко Я. Л.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВА ОСОБИ НА ОСКАРЖЕННЯ ТИМЧАСОВОГО ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ТА КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....150

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

Дамаскін М. П.

АКТИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЯК ДЖЕРЕЛО НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....156

Малига В. А.

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЖІНОК В ДИПЛОМАТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....160

Махмурова-Дишлок О. П.

МІСЦЕ І РОЛЬ ЖЕНЕВСЬКИХ КОНВЕНЦІЙ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВ, СВОБОД І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ГРОМАДЯН В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....166

Ольшак М. В.

САНКЦІЇ ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....170

ОРГАНІЗАЦІЯ СУДОВИХ ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Шерстюк Г. М.

ОСОБЛИВОСТІ ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЙ У ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....176

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Петруненко Я. В.

ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА СУБ'ЄКТІВ МАЛОГО І СЕРЕДНЬОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ: ДОСВІД ІЗРАЇЛЮ.....180

Севост'янов С. С.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ.....186

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; PHILOSOPHY OF LAW

Aliiev R., Poltorakov O.

“STRATEGIC LEGAL CULTURE”: FROM CONCEPTUALIZATION TO OPERATIONALIZATION..... 4

Osinskiy O.

FEATURES OF THE FORMATION OF THE UKRAINIAN ACADEMIC ENVIRONMENT DURING THE PERIOD OF NATIONAL REVIVAL AT THE END OF THE XV–XVIII CENTURIES (ECONOMIC AND LEGAL ASPECT).....10

Serhiienko O.

CATEGORY ARCHITECTURE AS A COMPONENT OF URBAN PLANNING.....15

Shershenkova V.

ORGANIZATION OF THE ARMY

ON UKRAINIAN LANDS UNDER THE AUTHORITY OF POLAND AND LITHUANIA (XIV–XVI CENTURY)..... 19

CONSTITUTIONAL LAW AND MUNICIPAL LAW

Datsiv S.

THE CONCEPT OF THE “ECOLOGICAL STATE”: CURRENT STATE OF STUDY IN UKRAINE AND PROSPECTS FOR CONSTITUTIONAL-LEGAL RESEARCH..... 24

ADMINISTRATIVE, FINANCE, TAX LAW

Bondarchuk Yu.

LEGAL REGULATION OF MENTAL HEALTH PROTECTION: A COMPARATIVE ANALYSIS OF INTERNATIONAL STANDARDS, FOREIGN EXPERIENCE AND UKRAINIAN LEGISLATION..... 30

Hordiienko A.

PUBLIC PARTICIPATION IN PUBLIC ADMINISTRATION IN THE FIELD OF ATMOSPHERIC AIR PROTECTION AND AIRSPACE SECURITY IN UKRAINE..... 34

Kropyvnytskyi M.

CURRENT ISSUES OF SOCIAL ADAPTATION AND SOCIAL REHABILITATION OF PERSONS RELEASED FROM PLACES OF DEPRIVATION OF LIBERTY IN THE SYSTEM OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL MEASURES ENSURING THE STATE POLICY OF UKRAINE IN SOCIAL SECURITY SPHERE..... 39

Kumeiko A.

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE IN PREVENTING OFFENSES IN THE FIELD OF THE ENERGY SYSTEM..... 44

Lymar M.

ADMINISTRATIVE LAW STATUS OF SUBJECTS OF PUBLIC ADMINISTRATION OF PROFESSIONAL TRAINING IN THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE..... 48

Lupu S.

REIMBURSEMENT OF MATERIAL DAMAGE BY A CIVIL SERVANT: ORGANIZATIONAL AND LEGAL ASPECT..... 53

Mandrychenko Zh.

ADMINISTRATIVE AXIOLOGY: ON THE ISSUE OF PERIODISATION OF FORMATION..... 58

Moisieiev M.

ON THE ISSUE OF DISTINGUISHING ADMINISTRATIVE AND CRIMINAL LIABILITY OF SERVICEMEN FOR VOLUNTARILY LEAVING A MILITARY UNIT OR PLACE OF SERVICE..... 62

Pyshchida V.

LEGAL REGULATION OF RELATIONS RELATED TO THE USE AND DISPOSAL OF PUBLIC PROPERTY IN FOREIGN COUNTRIES..... 66

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

Науковий збірник

Виходить шість разів на рік
№ 69, 2024

Серію засновано у 2010 р.

Коректор Вишнякова Я.І.
Комп'ютерна верстка Гайдабрус В.Б.

Підписано до друку 10.05.2024 р. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 24,65, ум. друк. арк. 21,62.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 200 примірників. Замовлення 0724/532.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.)
Україна, м. Одеса, 65101, вул. Інглєзі, 6/1
Тел. +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua